

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Дејан Д. Антић

**ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ И СРПСКИ НАРОД
У ВАРДАРСКОЈ МАКЕДОНИЈИ (1903–1912)**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ниш, 2016.

UNIVERSITY OF NIŠ
FACULTY OF PHILOSOPHY

Dejan D. Antić

**POLITICAL CONDITION AND SERBIAN
PEOPLE IN VARDAR MACEDONIA
(1903–1912)**

DOCTORAL DISSERTATION

Niš, 2016.

Подаци о докторској дисертацији

Ментор: др Славиша Недељковић, ванредни професор на Департману за историју Филозофског факултета Универзитета у Нишу

Наслов: Политичке прилике и српски народ у Вардарској Македонији (1903–1912)

Вардарска Македонија (Јужна Стара Србија и Македонија) је вековима представљала једну од најнеуралгичнијих тачака Балканског полуострва. Смештена на раскршћу путева и цивилизација, на просторима који гарантују контролу важних комуникацијских линија југоисточне Европе, била је полигон за имплементацију различитих државно-управних система и разлог конфронтирања бројних народа од антике до савремене епохе. Предмет нашег истраживања јесу политичке прилике на територији Јужне Старе Србије и Македоније од 1903. до 1912. године, односно током последње деценије османске владавине на централном и јужном Балкану.

Примарни циљ дисертације је покушај да се помоћу необјављене и објављене архивске грађе, као и позивањем на релевантну научну литературу анализирају сви друштвени фактори чије је деловање условљавало и диктирало политичко-безбедносну ситуацију на територији југоисточних делова Косовског, североисточних делова Битољског и северних делова Солунског вилајета. Други важан задатак је да прикажемо што детаљнији след догађаја који је довео до урушавања османског окупационог поретка на Балканском полуострву. Највише пажње посветили смо ангажовању српског и бугарског националног покрета у Македонији, сагледавши све аспекте њиховог деловања.

Резиме: Анализирали смо црквено-просветну борбу оличену у деловању егзархијских и српских црквено-школских општина, формирање и рад првих револуционарних комитета, избијање и ток Илинданског устанка, буђење српске четничке акције, однос најутицајнијих европских држава према Македонији и реформску акцију великих сила, поделе и идеолошка раслојавања у Унутрашњој македонско-одринској револуционарној организацији (ВМОРО), демонтажу старог турског поретка и долазак младотурака на власт, трансформацију илегалне оружане акције у легалну политичку борбу хришћана у Османском царству, као и прилике које су довеле до избијања Првог балканског рата. Пажњу смо посветили и реакцији турских власти и албанског фактора према легалним и илегалним политичким акцијама православног елемента усмереним ка ослобођењу Јужне Старе Србије и Македоније.

Резултати истраживања су показали да су поменуте области током прве деценије XX столећа у извештајима домаћих и страних дипломата важиле за територију високог безбедносног

ризика. Бројни оружани инциденти проузроковани политиком бугаризације коју су спроводили проегзархијски комитети, албански зулуми, неуспешни реформски процеси великих сила, насилна исламизација, а после Младотурске револуције и османизација хришћанских поданика царства допринели су дефинитивном слому турског државног система. Константни немири и политичке кризе, као и опасност од биолошког нестанка Срба и преосталог православног елемента у Османском царству били су катализатор почетка последње ослободилачке фазе оличене у стварању војно-политичких савеза балканских земаља и њиховом директном рату против Турске.

У складу са стандардним истраживачким методима и принципима историјске науке до решења постављених задатака дошли смо анализом, селекцијом и обрадом претходно прикупљених архивских докумената, великог броја збирки публикованих историјских извора, мемоарске грађе, литературе и научних радова објављених у бројним домаћим и страним часописима и зборницима. Дисертација је обликована тако да уз увод и закључак композицију рада чине четири тематске целине хронолошки подељене на више потпоглавља. На последњим страницама дати су прилози и попис коришћених извора и литературе.

Научна област:

Историја

Научна
дисциплина:

Општа историја

Кључне речи:

Јужна Стара Србија, Македонија, Османско царство, Србија, Бугарска, ВМОРО, велике силе, четници, Косовски вилајет, Битољски вилајет.

УДК:

94 (=163.41) (497.11) „1903/1912“

CERIF
класификација:

H 240 Савремена историја (приближно од 1800. до 1918. године)

Тип лиценце
Креативне
заједнице:

CC BY-NC-ND

Data on Doctoral Dissertation

Doctoral
Supervisor:

Slaviša Nedeljković, PhD, Associate Professor at the Department of History at the Faculty of Philosophy, University of Niš.

Title:

Political condition and serbian people in Vardar Macedonia (1903–1912)

Abstract:

Vardar Macedonia (South Old Serbia and Macedonia) represented one of the most sensitive points of the Balkan Peninsula for centuries. Located at the crossroads of civilizations, in places which guarantee the control of important communication lines in Southeast Europe, it was a testing ground for the implementation of various state-administrative systems and the reason for the confrontation of many nations from ancient times to the modern period. The subject of this study is the political condition on the territory of South Old Serbia and Macedonia from 1903 to 1912, during the last years of Ottoman rule in the Central and Southern Balkans.

The primary aim of the thesis was an attempt to use published and unpublished archival material, as well as relevant literature, in order to analyze all social factors whose effects conditioned and dictated political and security situation in the territory of south-eastern part of Kosovo, north-eastern parts of the Bitola Vilayet and northern part of the Salonica Vilayet. Another important task was to show a more detailed sequence of events that led to the collapse of the Ottoman occupation order on the Balkan Peninsula. The engagement of Serbian and Bulgarian national movement in Macedonia, with the consideration of all aspects of their operations, was specially emphasized.

We analyzed ecclesiastical and educational struggle embodied in the functioning of exarchate and Serbian ecclesiastical school municipalities, the formation and operation of the first revolutionary committees, current outbreak of the Ilinden Uprising, awakening of Serbian Chetnik action, attitude of most influential European states towards Macedonia and reform action of the great powers, division and ideological divisions in the Internal Macedonian Revolutionary Organization, dismantling of the old Turkish order and the arrival of the Young Turks to power, transformation of illegal armed actions in the legal political struggle of Christians in the Ottoman empire, as well as the conditions that led to the outbreak of the First Balkan War. Attention was paid to the reaction of the Turkish authorities and the Albanian factor regarding legal and illegal political actions of the Orthodox element aimed at the liberation of the Old South Serbia and Macedonia.

The research has shown that, in reports of domestic and foreign diplomats, the mentioned area was the territory of a high security risk during the first decade of the XX century. A number of armed incidents caused by the policy of Bulgarianization of the pro-

exarchate committees, Albanian depredations, unsuccessful reform processes of the great powers, violent Islamization, after the revolution of the Young Turks, and Ottomanization of Christian subjects in the empire, contributed to the definitive collapse of the Turkish state system. Chronic unrest and political crisis, as well as the danger of biological disappearance of the remaining Serbs and Orthodox elements in the Ottoman Empire were the catalyst for the beginning of the last phase of the liberation embodied in the creation of a military-political alliance of the Balkan countries and their direct war against Turkey.

In accordance with standard research methods and principles of historical science, the solution of the set tasks was reached by the analysis, selection and processing of previously collected archival documents, a large number of published collections of historical sources, memoirs, literature and scientific papers published in numerous national and international journals and conference proceedings. The dissertation is designed to contain, apart from the introduction and conclusion, four thematic units chronologically divided into several subsections. The last pages contain annexes and the list of sources used and literature.

Scientific Field:
Scientific
Discipline:

History
General history

Key Words:

Old South Serbia, Macedonia, Ottoman Empire, Serbia, Bulgaria, IMRO, great powers, Chetniks, Kosovo Vilayet, Bitola Vilayet.

UDC:

94 (=163.41) (497.11) „1903/1912“

CERIF
Classification:

H 240 Modern history (approximately from 1800 to 1918)

Creative
CommonsLicense
Type:

CC BY-NC-ND

САДРЖАЈ

УВОД	9
1. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОБЛАСТИ ЈУЖНЕ СТАРЕ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ.....	18
1.1. Вардарска Македонија – појам и значење.....	19
1.2. Османски управни апарат на Балкану у другој половини XIX века	23
1.3. Територијални оквир Косовског, Битољског и Солунског вилајета	26
1.4. Значај и географски оквир Јужне Старе Србије и Македоније у XIX веку.....	31
1.5. Територија и границе Јужне Старе Србије и Македоније из визуре српске науке	35
1.6. Етно-конфесионална структура становништва	42
2. МАКЕДОНСКИ ПРОБЛЕМ НА РАСКРШЋУ ВЕКОВА (XIX–XX ВЕК)	49
2.1. Егзархија: од словенске цркве до механизма бугаризације	50
2.2. Српски одговор – културно-просветна акција на југу	60
2.3. Револуционарни комитети у борби за Македонију.....	72
2.4. У сенци немира и комитских акција 1902/1903. године.....	85
2.5. На прагу Илинданске оружане побуне 1903. године	97
2.6. Илиндански устанак и међународна јавност	116
3. ВРЕМЕ РЕФОРМИ И СУКОБА (1903–1908).....	136
3.1. Фебруарске реформе 1903. године.....	137
3.2. Договор о Мирцштегским реформама	146
3.3. Реформе жандармерије, финансија и судства. Крах реформи	156
3.4. Политика Кнежевине Бугарске према Македонији после слома Илинданског устанка	167

3.5. Поделе и потреси у Унутрашњој македонско-одринској револуционарној организацији.....	179
3.6. Питање српске народности у европским вилајетима Османског царства	189
3.7. Буђење српске четничке акције (1903–1904).....	195
3.8. Српска борба за Јужну Стару Србију и Македонију (1905–1908).....	206
4. У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ СЛОБОДЕ (1908–1912).....	222
4.1. Демонтажа старог система и завођење уставног поретка младотурака.....	223
4.2. ВМОРО за време младотурског режима	239
4.3. Легализација српских оружаних чета 1908. године	254
4.4. Политички рад Срба у младотурском државном систему.....	262
4.5. Безбедносни изазови и конфликти уочи Балканских ратова	276
ЗАКЉУЧАК	296
СПИСАК КОРИШЋЕНИХ ИЗВОРА	302
СПИСАК КОРИШЋЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ.....	313
ПРИЛОЗИ	337

УВОД

Централни геополитички проблем Балкана на почетку XX века који је симболизовао борбу балканских хришћанских држава за контролу македонских територија Османског царства носи назив Македонско питање. Његово рађање започело је седамдесетих година XIX века са оснивањем Бугарске егзархије (1870), Руско-турским ратом (1877–1878) и Берлинским конгресом (1878), али је од стране европских дипломата све до 1895/1896. године третирано као део ширег Источног питања. Слабљењем војно-политичке моћи Цариграда и повећањем геостратешког значаја долине Вардара, читава македонска регија је трансформисана у важну интересну сферу европских сила и суседних монархија. На прелазу из XIX у XX век Македонско питање је постало збирно име за мноштво унутрашњих проблема који су потресали Османску империју у областима Косовског, Битољског и Солунског вилајета, односно за дипломатску активност великих сила и балканских држава на решавању националног питања и будућег територијално-политичког статуса европских делова Турске.

Вековима су области које гравитирају око вардарске долине због важних комуникацијских линија којима су испресецане представљале једну од најнеуралгичнијих зона Балкана. Почетком XX века њихова етничка и конфесионална шареноликост додатно је условљавала политичко-безбедносну стабилност на полуострву. Предмет нашег рада је проучавање најважнијих фактора који су утицали на развој политичких (не)прилика на територији Јужне Старе Србије и Македоније од 1903. до 1912. године, односно током последње деценије османске владавине на централном и јужном Балкану. У њему је са посебном пажњом анализирано деловање српског и бугарског националног покрета, као и однос турских власти и великих сила према Македонском питању.

Под термином Вардарска Македонија подразумевају се северозападни делови историјско-географске области Македоније и јужни и југоисточни делови Старе Србије. У географском смислу ради се о областима које су после 1945. године улазиле у састав Народне Републике Македоније, а после 1991. године постале су саставни део

Бивше Југословенске Републике Македоније. У домаћој историографији поменуте територије носе назив „Јужна Стара Србија и Маћедонија“ због чега се у дисертацији потпуно равноправно употребљавају оба термина.

Западноевропска историографија Македонски проблем је посматрала кроз призму крупнијег Источног питања, док су политички и међуетнички односи на територији Јужне Старе Србије и Македоније, све до Балканских ратова, третирани као сегмент комплексног балканског проблема. За разлику од шире европске историографије, балкански научници су са више пажње, али и емоција, приступали проучавању компликоване македонске прошлости. Бавећи се политичким, црквеним и националним питањем у Јужној Старој Србији и Македонији под турском владавином, српска наука је до 1941. године, у складу са актуелним могућностима и доступним историјским изворима изнедрила више значајних публикација¹ међу којима се издваја капитално дело Јована Јовановића под насловом *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*.² По значају и обиму обрађених података њему се мора придодати и *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, коју је поводом државне прославе у Скопљу 1937. године приредио научни Одбор на челу са Алексом Јовановићем.³

Интересовање српске науке за Македонију је са избијањем Другог светског рата постепено слабило. Бурни друштвено-политички процеси и учестале безбедносне кризе које су последњих година турске владавине на Балкану потресале области Косовског, Битољског и Солунског вилајета, тек данас савременој српској историографији пружају простор за нова и детаљнија истраживања. Узрок томе лежи у дугогодишњем запостављању проучавања македонског проблема српских историчара из доба комунистичког режима, што је довело до нерасветљености бројних питања из

¹ С. Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, Београд 1890; Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија и национално-културна мисија Краљевине Србије у Старој Србији и Македонији*, Београд 1896; Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913; Т. Ђорђевић, *Македонија*, Београд 1929; И. Иванић, *Маћедонија и Маћедонци. Опис земље и народа*, књ. II, Нови Сад 1908; Исти, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Београд 1902; М. Милојевић, *Путопис дела Праве Старе Србије*, књига I, Београд 1871; Исти, *Путопис дела Праве Старе Србије*, књига II, Београд 1872; Исти, *Путопис дела Праве Старе Србије*, књига III, Београд 1877; С. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву (1886–1905)*, Београд 1906; Павле Орловић (Светислав Симић), *Питање о Старој Србији*, Београд 1901; П. Балкански (Михаило Ристић), *Српски народ у Скопљанској епархији и његове школе у 1896–1897. години*, Београд 1899; С. Симић, *Маћедонско питање*, Београд 1908; Ј. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX веку (до Српско-турских ратова 1876–78)*, Београд 1928; Исти, *Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања. Кумановска област*, Београд 1909; Исти, *Патријаршиште и егзархијсте у Скопској епархији*, Београд 1938.

² Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1938.

³ *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, уредник: А. Јовановић, Скопље 1937.

прошлости Јужне Старе Србије и Македоније. Управо је то један од разлога због којег је интересовање наше дисертације усмерено ка проучавању политичких фактора и међуетничких односа на територији Вардарске Македоније од 1903. до 1912. године.

Са распадом Југославије неправедно запостављено Македонско питање поново је почело да привлачи пажњу домаће историографије. Најквалитетнија достигнућа савремених српских историчара посвећена том питању⁴ огледају се у делима академика Владимира Стојанчевића, академика Михаила Војводића, академика Славенка Терзића, др Љиљане Алексић-Пејковић, проф. др Ђорђа Микића, проф. др Богумила Храбака, проф. др Александра Растовића, проф. др Славише Недељковића, проф. др Милоша Јагодића и др Биљане Вучетић. Монографије и научне расправе наведених аутора од нарочите су користи приликом израде ове дисертације.

Као незаобилазну научну литературу која нам је поједноставила разумевање македонског проблема издвајамо две монографије Александра Растовића: *Велика*

⁴ Љ. Алексић-Пејковић, „Покретање велешко-дебарског митрополитског питања. Дипломатска активност српске владе 1906-1907. године“, *Вардарски зборник* 10, Београд 2015, 1–43; М. Војводић, „Преговори Србије и Грчке о Македонији 1890–1893“, *Вардарски зборник*, бр. 4, Београд 2005, 13-33; Исти, „Србија и македонско питање“, *Историјски гласник*, 1–2 (1990-1992), Београд 1992, 33–47; Исти, „Србија, српско питање и Турска крајем XIX и почетком XX века“, Зборник радова: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Београд 1997, 373–384; Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству*, Београд 2012; Иста, „Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века“, *Историјски часопис*, књ. LIII (2006), Београд 2006, 359-374; М. Јагодић, *Српско–албански односи у Косовском вилајету (1878-1912)*, Београд 2009; Исти, „Српске чете у Македонији 1897-1901“, Зборник радова: *Устаници и побуне Срба у Турској у XIX веку*, Ниш 2012, 111–130; Ђ. Микић, „Под младотурцима“, *Историја српског народа* (=ИСН), књига VI/1, Београд 1994, 330–348; С. Недељковић, „Политика великих сила према Европској Турској од 1903. до 1908. године (Реформна акција великих сила)“, *Лесковачки зборник*, LIV, Лесковац 2014, 69–80; Исти, „Политичко организовање Срба у Турској у првим месецима после победе Младотурске револуције“, *Вардарски зборник*, бр. 10, Београд 2015, 85-101; Исти, „Преглед организованог рада националне акције српске владе у Македонији и Старој Србији крајем 19. века“, *Вардарски зборник*, бр. 9, Београд 2012, 81-92; Исти, „Српски народ у Старој Србији и Македонији у националним плановима Краљевине Србије (1885-1889)“, Зборник радова: *Државност, демократизација и култура мира (Наука и савремени Универзитет 4)*, Ниш 2015, 51–66; А. Растовић, „Реферат Јована Јовановића о односу Србије према реформској акцији у Солунском, Битољском и Косовском вилајету“, *Мешовита грађа*, књ. XXXI (2010), Београд 2010, 325–385; Исти, „Times о устанку у Македонији 1903. године“, *Београдски историјски гласник* 3 (2012), Београд 2012, 223–242; Исти, „Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903-1907“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), Београд 2008, 355-373; Исти, „Енглеска јавност о устанку у Македонији 1903. године“, *Историјски часопис*, књ. LIV (2007), Београд 2007, 215–227; Исти, „Балкански комитет о Македонији“, *Историјски часопис*, књ. LIII (2006), Београд 2006, 217–235; Исти, „Реформски пакет Едварда Греја за Македонију 1908. године“, *Историјски часопис* књ. LVIII (2009), Београд 2009, 261–274; *Споменница стогодишњице ослобођења Старе Србије 1912-2012*, уредник: С. Терзић, Београд 2012; В. Стојанчевић, Срби у Македонији, Крушевац 2004; С. Терзић, „Прилике у Старој Србији уочи ослобођења 1912. године“, *Први балкански рат 1912-1913. Историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, Београд 2015, 37-43; Исти, „Стара Србија – настанак имена и знања и њој до 1912“, *Историјски часопис*, књ. XLII-XLIII (1995-1996), Београд 1997, 91–110; Исти, *Стара Србија (XIX–XX век) Драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад–Београд, 2012; Б. Храбак, „Бугарска и ВМРО према Арбанасима 1910-1912. године“, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. XXXV (2005), Косовска Митровица 2005, 139–156.

*Британија и македонско питање 1903–1908. године*⁵ и *Енглези и Балкан 1837–1914*.⁶ Прва анализира политичку и дипломатску позадину Македонског питања виђеног, пре свега, из британског и српског угла, ширећи своја интересовања и на однос британског јавног мњења, угледних јавних личности, институција, организација и штампе према Македонији, док друга у петом поглављу које носи наслов *Велика Британија и Македонија* пружа исцрпне податке о одјеку Илинданског устанка у британској јавности, деловању Балканског комитета за унапређење стања у Македонији, као и о ставу појединих међународних фактора према српској четничкој акцији у Битољском, Солунском и југоисточним деловима Косовског вилајета, у периоду од 1903. до 1907. године.

Истраживању и анализи друштвено-политичких односа у Вардарској Македонији током XX века доста пажње посветила је бугарска историографија,⁷ а након 1945. године и македонска историографија.⁸ С обзиром на то да је реч о територији на којој се укрштају интереси неколико балканских земаља, научни резултати обе поменуте историографске школе углавном су комплементарни или са званичном, или са незваничном стратегијом њихових држава. У овом раду, користећи се критичком методом, консултовали смо обимну научну литературу бугарске и македонске провенијенције. Она нам је олакшала посао у расветљавању питања којима се српски историчари до сада нису бавили, а тичу се генезе Унутрашње македонско-одринске револуционарне организације (ВМОРО), њеног функционисања, унутрашњих и спољашних потреса, подела, идеологије и циљева. Проблематика везана за рад и

⁵ А. Раствоић, *Велика Британија и македонско питање 1903–1908. године*, Београд 2011.

⁶ Исти, *Енглези и Балкан 1837–1914*, Београд 2015.

⁷ С. Елдџоров, *Врховниот македоно-одрински комитет и Македоно-одринската организација в Бџлгария (1895–1903)*, Софија, 2003; Д. Кџсев, *Борбите на македонскиот народ за ослободување*, Софија 1950; Исти, *История на македонското национално револуционерно двиџение*, Софија 1954; К. Пандев, *Националноослободителното двиџение в Македонија и Одринско 1878–1903*, Софија 1979; Т. Петров, *Вџорџената борба на ВМОРО в Македонија и Одринско (1904–1912)*, Софија 1991; Х. Сиљанов, *Ослободителнитџ борби на Македонија, том I (Илинденското вџзстание)*, Софија, 1943; Исти, *Ослободителнитџ борби на Македонија, том II (Следџ Илинденското вџзстание)*, Софија, 1943.

⁸ В. Горгиев, *Слобода или смрт. Македонското револуционерно националноослободително двиџење во Солунскиот вилает 1893–1903*, Скопје 2003; Д. Димески, *Македонското национално двиџење во Битолскиот вилает 1893–1903*, Скопје 1982; Исти, *Македонското национално ослободително двиџење и егзархијата (1893–1912)*, Скопје 1963; М. Митрова, *Кралството Србија и Османлиска Македонија (1903–1913)*, Скопје 2012; М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век, Илинденското востание*, том II, Скопје, 198; Исти, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век, том III, Внатрешната македонска револуционерна организација и неоврховизмот (1904–1908)*, Скопје 1987; Исти, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век, том IV, Политичките партии и организацији во Македонија : (1908–1912)*, Скопје 1987; Г. Годоровски, *Србија и реформите во Македонија*, Скопје 1987; Исти, *Македонското прашање и реформите во Македонија (од дипломатската историја на македонскиот народ)*, Скопје 1989; А. Трајановски, *Бугарската егзархија и македонското национално-ослободително двиџење (1893–1908)*, Скопје 1982.

деловање ВМОРО-а обрађена је у делима Манола Пандевског, Ванча Горгиева, Тодора Петрова, Светлозара Елдџрова и других. Како историја и улога Унутрашње македонско-одринске револуционарне организације као главног ривала српског ослободилачког покрета на тлу Јужне Старе Србије и Македоније до сада нису биле предмет подробнијег истраживања домаће историографије, сматрамо да својим радом пружамо мали допринос у њиховом расветљавању.

Свесни да осим као сведочанство времена и доба које истражујемо штампу можемо тумачити и као незаобилазну грађу за проучавање друштвених појава, политичких процеса и историјских догађаја, у раду смо консултовали и неколико дневних и недељних листова публикованих у периоду од 1902. до 1912. године. Од новина на српском језику издвајамо *Велику Србију*, *Политику*, *Цариградски гласник* и *Глас Црногорца*, док од бугарских листова можемо издвојити гласила *Новџ вџџк* као Орган Народно-либералне партије и *Прџпорецџ* као гласило Демократске партије. Када је у питању револуционарна штампа која је коришћена, вреди поменути лист *Автономна Македонија* и гласило Заграничног представништва ВМОРО-а под називом *Автономија*.

У хронолошком погледу рад проучава насталу ситуацију током последњих десет година турске владавине на територији Јужне Старе Србије и Македоније. Иако је у питању прва деценија XX века, ради квалитетнијег разумевања целокупне проблематике везане за избијање македонске кризе, обрадили смо и важне историјске појаве које су утицале на коначно артикулисање македонског проблема, а које су настале последњих деценија XIX века. Горња хронолошка граница рада везује се за период 1902/1903. године и исцртана је активним деловањем врховистичких оружаних чета, увођењем Фебруарских реформи, Илинданским устанком који је проузроковао велика страдања словенског хришћанског живља у Македонији, и наметањем Мирцштегског реформског процеса од стране Аустроугарске, Русије и других великих сила. Доњу хронолошку границу дисертације обележава 1912. година, заправо период у којем се Османско царство суочавало са крупним унутрашњим и спољнополитичким проблемима, од Триполитанског рата са Италијом, преко обнове комитских акција на тлу Македоније, бомбашких напада, атентата, албанских побуна, парламентарне кризе, па све до објаве Првог балканског рата од стране краљевина Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке.

Дисертација се састоји из увода, четири целина–глава и закључка. Прва глава носи наслов *Основне карактеристике Јужне Старе Србије и Македоније* и састављена

је из шест поглавља у којима су објашњени појам и значење термина *Вардарска Македонија* и представљен је територијални оквир и етно-конфесионална композиција поменуте области. Имајући у виду да су многи делови централног и јужног Балкана до јесени 1912. године били у саставу Османског царства, прецизно смо дефинисали географски оквир Косовског, Битољског и Солунског вилајета, као највећих турских територијално-административних јединица под чијим окриљем су се нашли простори Јужне Старе Србије и Македоније. Приказали смо и основне карактеристике османског управног апарата на Балкану с краја XIX и почетка XX века.

Сматрајући да је разумевање Македонског питања неизводљиво без анализе процеса који су крајем XIX века допринели његовој актуелизацији, у другој глави, *Македонски проблем на раскришћу векова (XIX и XX век)*, састављеној из шест поглавља, посебно смо обрадили питања стварања Бугарске егзархије и изградње пробугарских револуционарних комитета у Османском царству. Велика улога бугарске цркве у стимулисању подела и раздора међу православним словенским становништвом Турске империје, у домаћој историографији представља недовољно обрађену тему. Слична је ситуација и са питањем формирања, обликовања и деловања Унутрашње македонско-одринске револуционарне организације, као једног од главних такмаца српске националне идеје на неослобођеном југу. Због тога је доста пажње посвећено сагледавању различитих облика агресивне егзархистичке пропаганде и терористичким активностима ВМОРО-а на тлу Вардарске Македоније. Пружен је и синтетички преглед развоја српске културно-просветне акције. Три последња поглавља друге главе посвећена су појавама и чиниоцима који су довели до избијања великог устанка православног словенског становништва Битољског и Солунског вилајета против турских власти, на Илиндан 1903. године. Испративши сам ток устанка, детаљно је анализирана улога ВМОРО-а и њених старешина у побуњеничким акцијама, као и став званичног Београда и осталих међународних фактора према турбулентним летњим збивањима у Македонији.

Трећа глава носи назив *Време реформи и сукоба (1903–1908)*, а чине је осам поглавља. У првом поглављу обрађен је неуспели покушај спровођења Фебруарских реформи у европским вилајетима Царства, прекинут Илинданском побуном и договором царева Фрање Јосифа и Николаја II о новом плану за унапређење положаја поробљених хришћана у тадашњој Турској. Споразуму великих сила о Мирцштегском пројекту и његовој имплементацији који је подразумевао реформу жандармерије, финансија и судства посвећена су два наредна поглавља. У контексту Македонског

питања разматрана је и политика Кнежевине Бугарске према Османском царству и Краљевини Србији после Илинданског слома. Унутрашњи потреси у ВМОРО-у који су допринели дефинитивној подели те Организације на лево и десно крило, покушаји српске дипломатије да код Цариграда издејствује званично признавање српске народности у Турској, као и конституисање и функционисање револуционарног покрета Срба у источном и западном Повардарју од 1903. до 1908. године, заузимају важно место у нашем раду.

Показали смо да је Српска четничка организација за само неколико година деловања сузбила ширење егзархизма и зауставила процес бугаризације српског живља у Јужној Старој Србији, пружајући жесток оружани отпор агресији пробугарских комитета. Пажњу смо, пре свега, усмерили ка анализи конфронтације српских четника са вморовским и турско-албанским оружаним формацијама, зато што су оне представљале главне непријатеље Срба у Вардарској Македонији. Нисмо се посебно бавили грчким националним покретом, јер су андарт⁹ углавном оперисали на територији Егејске Македоније и у јужним деловима Вардарске Македоније које Срби нису сматрали својом интересном сфером. Српски национални покрет је као своје „неприкосновене“ територије на југу доживљавао области Скопског санџака, Велешко-дебарске епархије и Прилепа са околином, о чему смо детаљно писали.

Избијање Младотурске револуције, проглашење Хуријета и трансформација илегалних хришћанских оружаних чета у легалне политичке организације на територији Османског царства, описано је у четвртој глави, под насловом *У предвечерје слободе (1908–1912)*. У њених пет поглавља обрађено је питање разоружања српских четника и бугарских комитета, процес образовања Српске демократске лиге, Савеза бугарских конститутивних клубова и Народне федеративне партије (бугарска секција) и њихово функционисање под владавином Комитета уједињења и прогреса. Како су младотурске власти идеју братства и једнакости међу народима замениле апсолутизмом и покушајем османизације свих поданика Османског царства, унутрашњополитичке прилике у Турској су постале хаотичне. Због тога су у последњем поглављу анализирани сви важни фактори који су током 1911/1912. године допринели потпуном погоршању безбедносно-политичке ситуације у Косовском, Битољском и Солунском вилајету и најавили коначан слом Турске царевине.

⁹ Андарт (грч. Αντάρτη), припадници грчких герилских паравојних формација.

Поред великог броја монографија, научних чланака, мемоарске грађе и периодике коришћене из фондова Народне библиотеке Србије, Библиотеке Српске академије наука и уметности у Београду, Библиотеке Српске патријаршије у Београду, Библиотеке Матице српске у Новом Саду, Универзитетске библиотеке „Никола Тесла“ у Нишу, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду, Националне и универзитетске библиотеке „Св. Климент Охридски“ у Скопљу, Националне библиотеке „Св. Кирило и Методије“ у Софији, Библиотеке Филозофског факултета у Нишу, Библиотеке Факултета политичких наука у Београду, Библиотеке Правног факултета у Нишу, Народне библиотеке „Стеван Сремац“ у Нишу, Народне библиотеке „Његош“ у Књажевцу и Народне библиотеке „Бора Станковић“ у Врању, приликом израде дисертације користили смо и обимну објављену и необјављену архивску грађу домаће и стране провенијенције.

Из списка од 113 коришћених збирки објављених историјских извора издвојили бисмо публикације: *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, књига I, (1. јануар 1902 – 1. јуна 1903), приредио: Владимир Ћоровић, Београд 1933; *Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904–1909)*, приредио: Ѓорѓи Стојчевски, Скопје 2005; *Вътрешната Македоно-Одринска револуционна организација (1893–1919 г.). Документи на Централните ръководни органи (устава, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолуции, писма)*. Том I, део 1–2, приредили: Цочо Билярски и Ива Бурилкова, Софија 2007; *ВМРО 1893–1903. Поглед низ документи*, приредио: Ванчо Горгиев, Скопје 2013; *Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859–1918)*, приредио: Александар Трајановски, Скопје 2004; *Архив Христо Матов (Към историята на културно-просветните и револуционни борби на македонските и тракийските българи в края на XIX и началото на XX век)*. Документален сборник, приредио Цочо Билярски, Софија 2004; *Македонија меѓу аутономијата и дележот*, том I за 1894–1901 и 1902. годину, том II за 1903. годину, том III за 1904. годину, том VI за 1907–1908. годину и том VII за 1909, 1910–1913. годину, приредио Симон Дракул; *Австриски документи за историја на македонскиот народ 1905–1906*, том I, приредио: Данчо Зографски, Скопје 1977; *Австриски документи за историја на македонскиот народ 1907–1908*, том II, приредио: Данчо Зографски, Скопје 1981. итд.

Грађа на којој је заснована дисертација прикупљана је из неколико архива. Од домаћих необјављених извора нарочито су важни бројни писани материјали које смо пронашли у Архиву Српске академије наука и уметности у оставштини Михаила

Ристића, Милана Ракића, војводе Дулета Димитријевића, Николе Пашића, Тома Смиљанића и других. Истраживање је вршено и у Архиву Српске православне цркве у Београду. Од нарочитог значаја била су нам документа из фонда Светислава Симића која смо прегледали у Архиву Македонске академије наука и уметности, као и британска, бугарска и аустријска микрофилмована грађа из Државног архива Републике Македоније у Скопљу. Са важним правилницима и актима Организације БМОРО/ТМОРО/ВМОРО упознали смо се у Архивском одељењу Института за националну историју у Скопљу, консултујући и неколико необјављених мемоарских рукописа првака вморовске борбе који из свог угла сведоче о приликама у Македонији после Илинданског слома. Истраживали смо и Дигитални архив Отоманске банке.

Одређен број бугарских дипломатских извештаја и важних аката Кнежевине/Краљевине Бугарске који се чувају у Централном државном архиву у Софији, у раду смо користили захваљујући дигиталној архиви Државне агенције „Архиви“, постављеној на сајту www.archives.government.bg. Коришћена је и маса докумената који су похрањени у поменутом софијском архиву, као и у Архиву Србије и Државном архиву Републике Македоније, а публиковани су у збиркама: *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, од књиге I/1 до књиге V/2 које су приредили Љиљана Алексић-Пејковић, Михаило Војводић, Живота Анић и Андрија Раденић; *Освободителната борба на Българите въ Македония и Одринско 1902/1904. Дипломатически документи*, приредио: Николай Тодоров; *Македония и Тракия в борба за свобода. Краят на XIX – началото на XX век*, приредили: Величко Георгиев, Стайко Трифонов; *Гръцката и сръбската пропаганди в Македония*, (краят на XIX – началото на XX век), приредили: Величко Георгиев, Стайко Трифонов; *Британски документи за историјата на Македонија*, том V, (1886–1900), и том VI (1901–1904) приредио: Драги Горгиев; *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903–1909*, приредили: Михајло Миноски и Ѓорѓи Стојчевски итд.

Настојали смо да научном анализом извора, литературе, мемоарске грађе и новинских текстова, користећи се комбинованим приступом у саопштавању резултата, примарно хронолошким, а секундарно проблемским, укажемо на сву сложеност политичких односа у Вардарској Македонији од 1903. до 1912. године. Комплексан македонски проблем свакако ће бити предмет бављења многих истраживача и после ове докторске дисертације, али се надамо да смо њоме дали скроман допринос у расветљавању најважнијих фактора и процеса који су током прве деценије XX века утицали на обликовање политичке стварности у Јужној Старој Србији и Македонији.

**1. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОБЛАСТИ
ЈУЖНЕ СТАРЕ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ**

1.1. Вардарска Македонија – појам и значење

Историјско-географска област смештена на југу Балканског полуострва, богата дубоким котлинама унутар којих се налазе плодне равнице и испресецана планинским масивима тако да читаво географско подручје има изглед шаховских поља носи име Македонија. Омеђена је вододелницом Црног и Егејског мора на северу, вододелницом Јадранског и Егејског мора на западу, реком Местом на истоку, планином Олимп и обалама Егеја на југу. Површина на којој се простире представља место додира три велика планинска система Балканског полуострва: родопског, динарског и шарско-пиндског од којих први заузима највећи простор. Нашавши се на средишту балканских саобраћајних комуникација област Македонија повезује крајњи југ полуострва са Средњом Европом и спаја две велике културне сфере: егејску и анадолску. Посебну улогу у том процесу имају њени природни путеви који пролазе долинама река Вардар, Струмешнице, Струме и Црног Дрима.¹⁰

Име Македонија датира још из античких времена.¹¹ У раном средњем веку област под тим именом чинила је саставни део Источног римског царства.¹² Доласком Словена на Балкан,¹³ називи великих географских регија као што су Далмација,

¹⁰ *Народна енциклопедија СХС*³, књ. II, приредио: С. Станојевић, Нови Сад 2010, 633; Т. Чепреганов, *Историја на македонскиот народ*, Скопје 2008, 5.

¹¹ У старом веку под именом Македонија подразумевана је област која се простирала северно од планине Олимп у правцу реке Бистрице. Код античких писаца постојала су различита тумачења северне границе македонске области, али је преовладало мишљење да је она допирала до средњег тока реке Вардар. Источну границу Македоније чинио је доњи ток реке Струме, док се западна граница може грубо приказати данашњом источном и југоисточном граничном линијом Републике Албаније. У ондашњем политичко-географском погледу Македонија се на истоку граничила са регионом Тракија, а на западу са Епиром. Види: Архив Српске академије наука и уметности (=Архив САНУ), 9262/59, 5–10; *Мала енциклопедија Просвета*, Београд 1986, књ. 2, 553–554.

¹² Поделом Римског царства област Македоније припала је источном делу империје. Са увођењем тематског територијалног система у Византији термин Македонија био је употребљен за име теме која је формирана од северозападних делова војно-управног округа Тракија. Тема Македонија ће у време византијске царице Ирине (797–802) бити потврђена као самостална административна јединица и поред тракијске представљати најважнију административну област у европском делу њене државе. У географском погледу византијска тема Македонија није формирана у областима историјске Македоније, већ се простирала источно од Струме. Види: Б. Крсмановић, „Војна управа у теми Македонија“, *Ниш и Византија*, XI, Ниш 2013, 87–88; С. Пеинтер, *Историја средњег века (284–1500)*, Београд 1997, 42–43; Ј. Кодер, *Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011, 89, 100; А. Atanasovski, „The Byzantine Stereotypes in Balkan Countries’ Contemporary Politics towards Macedonia“, *Гласник на Институтот за национална историја* (=ГИНИ), год. LVIII, бр. 1–2, Скопје 2014, 63–66.

¹³ Насељавање Словена није се ограничило само на периферне области Б. полуострва, већ су словенска племена продирала на југ у дубину византијске територије. Види: Ј. Ковачевић, „Досељавање Словена на Балканско полуострво“, ИСН - I, Београд 1994, 123; Већ осамдесетих година VI века Словени су стизали до историјско-географске области Македонија из два главна и једног споредног правца. Главни правци били су са истока дуж црноморске обале и са запада дуж Јадранског приморја. Споредни, али и те како коришћени правац била је моравско-вардарска долина. Током VII века Македонију су насељавала бројна

Диоклитија и Македонија остали су у употреби. Почетком XI века на делу територије јужног Балкана формирана је држава Македонских Словена, познатија под именом Самуилово царство. Царство Македонских Словена представљало је једну од највећих словенских државних творевина тога доба,¹⁴ али његово трајање није било дугог века јер је Византија успешно повратила своје позиције. У више наврата током прве половине XIII века област Македоније била је предмет византијско-бугарских конфликта, а нешто касније играће и важну улогу у стратегији политичког врха немањихке државе. Доласком на власт краља Милутина фокус српске спољне политике премешта се на крајњи југ. Зауевши Скопље, Горњи и Доњи Полог, Злетово, Овче Поље и Пијанец, краљ Милутин је успоставио нову границу између Србије и Византије на линији Охрид – Прилеп – Штип,¹⁵ чиме је српско присуство у областима Македоније легализовано, док Македонија од објекта српске политике добија статус њеног бастиона.¹⁶

Нова фаза јачања српског присуства на југу почиње са владавином Стефана Душана када скоро читава византијска Македонија доспева под његову власт, и постаје стожер српских стремљења ка Царству.¹⁷ Након смрти цара Душана историјско-географска област Македонија остаје у саставу немањихке државе, делећи судбину осталих српских земаља. Шездесетих година XIV века њоме господаре Мрњавчевићи, што говори о томе да није била поштеђена негативног деловања унутрашњих

словенска племена попут Сагудита, Драговита, Вајунита, Березита, Велегезита и других. Њихов долазак изменио је етничке односе на просторима средњег и јужног Балкана, док је Македонији дао нови – словенски карактер. Види: П. Влаховић, „Етнички процеси у Македонији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, бр. 36 (1973), Београд 1973, 20–21.

¹⁴ Тврдње бугарских историчара о Самуиловом царству као бугарској творевини нису исправне. Као владар Македонских Словена, Самуило је ратовао против Бугара и освојио њихову царску престоницу Преслав, али седиште своје државе није пренео тамо већ је за политичке центре одабрао Преспу и Охрид, те остао веран свом словенско-македонском пореклу. Охрид је тада постао седиште патријаршије државе Македонских Словена. В. Ћоровић, *Историја Југославије*, Београд 1933, 73–79; О имену „Бугарин“ у свести Македонских Словена као и разликама у говору Бугара и Македонских Словена види: Архив САНУ, 117/2, 2–32.

¹⁵ М. Благојевић, *Србија у доба Немањиха. Од кнежевине до царства (1168–1371)*, Београд 1989, 108–109.

¹⁶ Љ. Максимовић, „Македонија у политици средњовековне Србије“, *Глас САНУ*, Одељење историјских наука, CDIV, књ. 13 (2006), Београд 2006, 29–31.

¹⁷ После освајања Сера 1345. године Стефан Душан је уз подршку српске властеле проглашен царем Срба и Ромеја, док је о Ускрсу наредне године крунисан у Скопљу од српског патријарха Јоаникија и трновског патријарха Симеона. Не треба заборавити чињеницу да су градови Скопље и Сер представљали значајне политичке центре у Душановој држави. Види: М. Благојевић, „Идеја и стварност Душановог царавања“, *ИСН-И*, Београд 1994, 527–530; Поред проглашења и крунисања за цара које је извршено у овим градовима, Стефан Душан је на сабору властеле и представника цркве 1349. године у Скопљу донео највиши правни акт средњовековне српске државе – Душанов законик. Допуна Законика извршена је у граду Серу 1354. године што говори у прилог нашој констатацији. Види: *Душанов законик*, приредио: Ђ. Бубало, Београд 2010, 14.

центрифугалних политичких сила, које су слабиле и растакале Душанове тековине, и од једног моћног царства Немањића производиле више српских држава и парадржава.¹⁸

Нејединством и јачањем обласних господара наоштрб централне власти опадали су моћ и механизми државне одбране од спољашњег непријатеља, што је доказано поразом српских снага на реци Марици 1371. године у сукобу са Турцима. Турци су након 1371. охрабрени успехом против војске Мрњавчевића све агресивније продирали на просторе Балкана и уништавали тамошње самосталне државне творевине. Заузећем Скопља 1392. године Османлије су од њега начиниле своје значајно упориште и полазну тачку за даљи продор према северној Србији, Босни и Зети, чиме је судбина Старе Србије и Македоније у наредних пет векова била запечаћена.¹⁹

Дакле, у различитим епохама историјско-географску област Македонију чија је северна граница допирала до средњег, а по некима и до горњег тока реке Вардар,²⁰ карактерисала је разнолика етничка и културолошка структура. Неколико векова пре Христа она је носила снажан печат хеленизма, да би од поделе Римског царства све до VI/VII века наше ере представљала језгро византијске цивилизације. Крајем првог миленијума Македонија поприма снажан словенски карактер који ће задржати и за време османске доминације на Балкану. Без обзира на националну структуру и систем војне и политичке власти који се смењивао на њеним просторима, име Македонија опстало је вековима.

Међутим, употреба термина Вардарска Македонија везује се за епоху XX века, нарочито за период после Балканских ратова и склапања мира у Букурешту 1913. године, када је историјско-географска област Македонија подељена између краљевина Бугарске, Грчке и Србије. Краљевина Србија је Букурешким договором присајединила овчеполску и битолску област и читаву долину Вардара²¹ до ђевђелијског краја (тзв. Вардарска Македонија). Грцима је припала територија Егејске Македоније, док су Бугари задржали Струмицу и пределе који су се наслањали на планину Пирин, и

¹⁸ Д. Антић, „Митрополија у Серу под окриљем српске државе од 1345. до 1371. године“, *Баитина*, св. 39 (2015), Приштина – Лепосавић, 2015, 120.

¹⁹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 25.

²⁰ Љ. Максимовић, „Македонија у политици средњовековне Србије...“, 29–30, нап. 1.

²¹ Вардар је најдужа река у данашњој БЈР Македонији. Извире подно Шар-планине у југозападном делу Полошке котлине близу села Вруток које је смештено југозападно од Гостивара на висини од 683 метра. Једним делом протиче и кроз територију Републике Грчке где се улива у Солунски залив западно од града Солуна. Укупна дужина речног тока износи 388 км, од којих је 301,5 км на територији БЈРМ, а осталих 76,5 на територији Р. Грчке. Види: *Македонска енциклопедија*, приредио: Б. Ристовски, Скопје 2009, књ. I, 240.

називани су Пиринском Македонијом.²² По завршетку Првог светског рата територије потврђене мировним уговором од 10. августа 1913. ушле су у састав Краљевине СХС/Југославије и сматране су Јужном Србијом,²³ да би након 1929. године према измењеном регионалном устројству Краљевине добиле административни назив Вардарска бановина. Седиште Вардарске бановине налазило се у Скопљу што је верификовано Уставом из 1931. године.²⁴

Доласком комунистичких власти на чело Југославије после Другог светског рата од простора некадашње најјужније српске бановине формирана је Народна Република Македонија²⁵ (од 1963. године Социјалистичка Република Македонија).²⁶ Осим што се приступило процесу изградње „македонске нације“²⁷, балкански комунисти отворили су и питање присаједињења Пиринске Македоније Народној Републици Македонији (Вардарској Македонији).²⁸ Али упркос новим идеолошким тенденцијама, област која је у дипломатско-политичким круговима Европе током друге половине XX века колоквијално називана Вардарском Македонијом у српској историји, књижевности и традицији заузимала је посебно место и носила име „Јужна Стара Србија и Македонија“. За српски народ то је била земља отачаства његових владара и извориште националне културе и духовности чији су корени досезали до средњег века. Зато наше истраживање о политичким приликама у Вардарској Македонији (1903–1912) у географском смислу можемо дефинисати као истраживање о политичко-безбедносној ситуацији у Јужној Старој Србији и Македонији током прве деценије XX столећа, односно током последње деценије турске владавине на Балкану.

²² *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I tom (1876–1918), priredio: M. Stojković, Beograd 1998, dok. br. 148, 149, 150, str. 371–377; В. Поповић, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996, 224.

²³ V. Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002, 39–44.

²⁴ М. Павловић, „Југословенска Краљевина: прва европска регионална држава“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 141 (4/2012), Нови Сад 2012, 515–516; В. Јовановић, „Демографске одлике Вардарске бановине и проблеми самоидентификације“, *Етноантрополошки проблеми*, год. 7, св. 1 (2012), Београд 2012, 563–581.

²⁵ *Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије*, Београд, година II, бр. 10, 1. фебруар 1946, стр 74.

²⁶ Народна односно Социјалистичка Република Македонија је усвајањем Декларације о независности у Скупштини СР Македоније од 15. јануара 1991. године и референдумом о независности 8. септембра 1991. иступила из састава Савезне Федеративне Републике Југославије. Према Одлуци Генералне скупштине Уједињених нација о пријему у УН од 8. априла 1993. године, њен званичан назив је Бивша Југословенска Република Македонија односно „the former Yugoslav Republic of Macedonia“. Види: <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r225.htm> [приступљено: 12. 8. 2016.]

²⁷ Ј. Трифуноски, *Македонизирање Јужне Србије*, Београд 1995, 103.

²⁸ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, III tom (1946–1996), priredio: M. Stojković, Beograd 1999, dok. br. 424, str. 6–7; М. Пијаде, *За прашањето на Балканската федерација*, Скопје 1949, 17–20.

1.2. Османски управни апарат на Балкану у другој половини XIX века

Недостатак војно-политичке солидарности међу средњовековним балканским државама, као и унутрашња превирања манифестована у сукобима и самосталним иступима хришћанских обласних господара, учинила су да крајем XIV и током XV века Балканско полуострво постане плен освајача са истока.²⁹ Појединачна настојања да се дипломатским потезима допринесе консолидацији односа међу крупном властелом православних земаља и тиме конструише оружани бедем према надлазећој опасности од турске најезде била су неуспешна.³⁰ Закупљени заштитом сопственог политичког и економског упоришта, носиоци високих владарских титула у византијским, српским и бугарским земљама терет одговорности за опстанак хришћанског поретка на Балкану нису изнели до краја. Пред налетом многољудне, дисциплиноване и добро организоване турске војске 1453. године пао је Цариград, престоница Источног римског царства.³¹ Само неколико година касније долази и до дефинитивног слома Српске деспотовине³², а убрзо затим у рукама освајача нашли су се краљевина Босна 1463. године³³ и војводство Светог Саве – Херцеговина 1481. године,³⁴ чиме су Османлије осигурале своје присуство на Балкану у наредних неколико векова.

Ширењем османске власти у Европи, Азији и Африци освојени простори добијали су нове војно-управне јединице и територијалну организацију по мери освајача. Тако су се европске територије Османлија већ после 1362. године нашле у саставу беглербеглука Румелија. Био је то најстарији беглербеглук у Османској царевини формиран за време владавине Мурата I (1362–1389). У периоду владавине његовог наследника Бајазита I (1389–1402), од османских територија у Анадолији формиран је и беглербеглук Анадолија, те је целокупна територија Османског царства била подељена на два велика беглербеглука који су се још називали и ејалети. На челу беглербеглука налазио се беглербег који је био у рангу паше те су због тога ејалети

²⁹ С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 2001, 16.

³⁰ Д. Антић, „Митрополија у Серу...“, 124–125.

³¹ С. Рансман, *Пад Цариграда 1453*, Нови Сад 1996, 63–69.

³² М. Благојевић, „Деспот Ђурађ Вуковић и српска државност“, *Пад Српске деспотовине 1459. године*, Београд 2011, 54.

³³ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk...*, 38–39.

³⁴ И. Божић, „Распад Млетачког система у Приморју“, *ИСН - II*, Београд 1994, 412–413.

често називани и пашалуцима. Ејалети су даље били састављени од мањих територијално-управних јединица санцака или лива.³⁵

Од формирања првих беглербеглука до унутрашњих криза и немира који су задесили Османско царство у XIX веку, територијално-административни систем турске царевине био је изложен бројним променама. После краха у Великом бечком рату (1683–1699) турска војна стратегија све је више попримала дефанзивни карактер, чиме је отпочео процес губљења освојених територија, што је резултирало и постепеним нестанком једног броја османских ејалета и санцака са европског тла. Осим спољашњих притисака Османско царство се због своје конфесионалне и етничке разуђености, као и лошег третмана који су окупирани народи (Срби, Грци, Бугари, Јермени итд.) имали у њему, суочавало са бројним војно-безбедносним изазовима. Оружани устанци унутар царства, економско слабљење, финансијски проблеми, верски и национални антагонизми потресали су Османску империју током читавог XIX века. У настојању да сачувају моћ своје државе турски султани Селим III (1789–1808) и Махмуд II (1808–1839) започели су процес реорганизације царства који је и формално озваничен ступањем на снагу царске повеле од Гилхане, 3. новембра 1839. године, неколико месеци након доласка на престо султана Абдулмецида (1839–1861). Проглашењем Гилханског хатишерифа³⁶ отпочео је у Османском царству период Танзимата³⁷ који је после неколико деценија оставио дубок траг у економском, институционалном и социјалном изгледу земље.³⁸

У духу Танзимата и ради унапређења рада локалних административних јединица 1864. године Порта је донела закон о реформи провинцијске управе којим је предвиђено оснивање вилајета као највећих територијално-управних области у турском царству. Након неколико година усвојена је и уредба о организацији вилајета. Законом

³⁵ Х. Шабановић, „Управна подела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године“, *Годишњак ИД БиХ*, бр. IV, Сарајево 1952, 171–173.

³⁶ *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава* (=ДБМН), том I, приредио: Х. Андонов Полјански, Скопје 1981, док. бр. 121, стр. 174–176. Гилханскиот хатишериф.

³⁷ Танзимат (множина од арапске именице „tanzīm“ која значи: довести у ред, реорганизовати) представља процес свеобухватних реформи које су подразумевале административну централизацију царства и реорганизацију финансијског, управног, војног, образовног и правосудног система по узору на тадашње развијене државе Европе. Реформски процес настављен је доношењем Хатихумајуна из 1856. године када је Порта под притиском европских сила важним правним актом прихватила да мањинама призна једнакост пред законом, слободу вероисповести и приступ државним службама, али је у пракси пуно тога остало само мртво слово на папиру. Види: Ј. Hammer, *Historija turskog osmanskog carstva*, knj. 3, Zagreb 1979, 336–338, 419; Г. Тодоровски, *Србија и реформите во Македонија...*, 27–34; З. Николаевна Сокова, А. Викторовна Прокопјева, „Реформы второго периода танзимата в Османской империи (историографический аспект)“, *Вестник Тюменского государственного университета*, № 1 (2009), Тюмен 2009, 74–78.

³⁸ Р. Мантран, *Историја Османског царства*, Београд, 2002, 297–300, 555–556.

су дефинисане унутрашње административне границе вилајета, систем, структура и хијерархија власти, рад управних већа, рад вилајетске скупштине као и судска власт. На челу вилајета се налазио управник, валија, кога је именовао султан. Поштовање државног поретка, спровођење закона и одржавање јавног реда и мира биле су основне обавезе управника вилајета.³⁹

Управни систем вилајета конституисан је према моделу централног управног система државе. Валија је у свом административном апарату имао посебна одељења за привреду, финансије, пореску управу, просвету, јавне радове, тапијску управу, управу поште и телеграфа, статистичку и шумску управу. Управнике одељења постављала је централна власт и они су за свој рад одговарали министрима. Ради координације рада појединих одсека управе и унапређења општег стања у провинцији, у вилајетима су постојала управна већа (идаре мецлис)⁴⁰ у чији састав су поред валије улазили управници појединих одсека вилајетске администрације, поглавари верских заједница у вилајету, и шест грађана од којих је тројица требало да буду из неког од немуслиманских милета. По истом моделу су управна већа формирана и на нивоима територијално-административних јединица мањег ранга од вилајета.⁴¹

Законом о вилајетима није било предвиђено постојање њихове сопствене буџетске касе. Буџетски систем је био централизован, док је валија могао да располаже приходима из своје области само по одобрењу Порте. Тек су 1912. године новим Законом о вилајетској управи била проширена овлашћења управника вилајета и санцака те омогућено формирање вилајетског буџета на основу финансијских средстава остварених на локалу (муарифатске и школске таксе, приходи од штампарија и вилајетских листова, заоставштине, поклони, зајмови) који нису оптерећивала подразумевани део државног пореза.⁴² Када је у питању судска власт, она је реформским процесом у вилајету била одвојена од управне и подељена на верску и секуларну. На челу муслиманског шеријатског верског суда налазио се кадија, док су након 1869. године од верских одвојени грађански или низамије судови. Првостепени грађански судови налазили су се у центру сваке казе, а као виша судска инстанца

³⁹ *Corps de droit Ottoman. Recueil des Codes, Lois, Règlements, Ordonnances et Actes les plus importants du Droit Intérieur, et d'Études sur le Droit Coutumier de l'Empire Ottoman*, vol I, par George Young, Oxford 1905, 37–38.

⁴⁰ Н. Hadžibegić, „Arhiva Bosanskog vilajeta“, *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knj. IV–V, Sarajevo 1964/1965, 75.

⁴¹ А. Aličić, „Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. XII – XIII, Sarajevo, 1963, 224; М. Јагодић, *Српско-албански односи...*, 1–2.

⁴² *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914* (=ДСПКС), књига V, свеска I, 1/14. јануар – 14/27 јули 1912, приредио: М. Војводић, Београд 1984, док. бр. 319, стр. 564–566.

постојао је апелациони суд који је био смештен у центру вилајета. Највишу судску инстанцу у Османском царству представљао је Касациони суд у Цариграду.⁴³

Територија сваког вилајета према законским актима организована је на мање управне јединице под именом санџаци или ливе (окрузи), на чијем челу се налазио мутасариф. Мутасарифе је именовала централна власт и били су потчињени управнику вилајета – валији. Вилајетска власт непосредно је управљала оним санџаком у којем је био смештен центар вилајета. У осталим санџацима валија је вршио власт посредно преко мутасарифа и санџачког административног апарата. Санџаци су се даље делили на казе (срезове) на чијем челу се налазио кајмакам, казе су биле подељене на нахије (општине) којима су управљали мудире, а у селима су постојали сеоски кметови под именом мухтари. Казом у којој је био смештен центар санџака руководио је носилац санџачке власти – мутасариф. Санџаци су имали своја четири представника (два муслимана и два припадника других милета) у вилајетским скупштинама које су имале улогу представничког тела и биле саветодавног карактера.⁴⁴ Тако дефинисан територијално-управни систем представљао је функционални амбијент у коме је последњих деценија XIX столећа упркос унутрашњим турбуленцијама и спољашњим ударима битисало Османско царство.

1.3. Територијални оквир Косовског, Битољског и Солунског вилајета

Не би ли ублажила унутрашње супротности и обезбедила просперитет империје, власт у Цариграду је 1864. године донела одлуку о увођењу вилајетског система чиме је ранија територијална организација која је подразумевала постојање беглербеглука или ејалета (пашалука) постепено стављана ван функције. Одредбом о државном устројству из 1867. године потврђена је организација вилајета као највиших административних јединица у царству и извршена реорганизација санџака, каза, нахија и сеоских општина. У нашем истраживању нарочиту пажњу посветили смо турским административно-управним јединицама формираним на окупираним просторима јужних српских земаља последњих деценија XIX века, у којима је упркос вишевековном ропству и агресивној политици Порте и даље опстајао православни

⁴³ М. Јагодић, *Српско-албански односи...*, 3.

⁴⁴ *Corps de droit Ottoman*, 37, 39; R. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, Princeton 1963, 146; A. Aličić, „Uredba o organizaciji vilajeta...“, 221–227.

живаљ. Међу такве управне јединице можемо поменути скоро комплетну територију Косовског вилајета, као и делове Битољског (Манастирског) и Солунског вилајета.

Седамдесетих година XIX века на целој европској територији Османског царства био је успостављен вилајетски територијални систем. Први вилајет формиран експериментално 1864. године на Балкану носио је назив *Tuna Vilayeti* или вилајет Дунав и био је састављен од седам санџака међу којима се налазио и Нишки санџак. Већ 1865. године формиран је Босански вилајет, а две године касније повезивањем неколико старијих административних јединица настаје вилајет Солун.⁴⁵ До формирања Битољског (1873) и Косовског вилајета (1877) вилајет са центром у Солуну представљао је једну од већих територијално-административних јединица у европском делу Османске империје. Изграђен је на просторима некадашњег ејалета Солун са центром у Солуну⁴⁶ и Румелијског пашалука⁴⁷ чији се центар од 1834. године налазио у Битољу. Непосредно након формирања Солунски вилајет је у свом саставу имао пет санџака са центрима у Солуну, Серезу, Драми, Битољу и Скопљу. Санџак са центром у Солуну био је седиште вилајета и обухватао је казе: Солун, Воден, Бер, Касандру и Дојран. Санџак са центром у Серезу обухватао је казе: Серез, Неврокоп и Мелник. Санџак са центром у Драми био је састављен од каза: Драма, Кавала и Јенице (Пазар), док је санџак са центром у Скопљу био састављен од каза: Скопље, Радовиш, Куманово и Тетово. Међутим, такав територијални оквир вилајета у Солуну није се дуго одржао. Из Солунског вилајета 1871. године најпре је издвојен Скопски санџак и додељен новоформираном Призренском вилајету, да би му 1873. године био присаједињен санџак Корча. Врло брзо након тога дошло је до формирања нових и прекомпоновања старих територијално-административних јединица те је Солунски вилајет током последње деценије XIX века био састављен од три санџака са центрима у Солуну, Серезу и Драми. Тада је број каза у наведеним санџацима био увећан. Санџак Солун је према модификованој територијалној организацији обухватао 14 каза са центрима: Солун, Јенице Вардар, Бер, Катерина, Воден, Тиквеш, Велес, Струмица, Дојран, Ђевђелија, Аврет Хисар (Кукуш), Лангаза, Касандра са полуострвом Халкидики и Света Гора са 30 манастира. Санџак Серез био је састављен од каза са центрима у Серезу, Зихни, Демир Хисару, Петричу, Мелнику, Неврокопу, Разлогу и

⁴⁵ С. Ризај, „Управно-политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилајету) (1875–1881)“, *Македонија во источната криза 1875–1881*, Скопје 1978, 168.

⁴⁶ Исто, 180.

⁴⁷ Државен архив на Република Македонија (=ДАРМ), Фонд: Министерство за надворешни работи на Велика Британија – Foreign Office (=F.O.), Микрофилм - 14 (=Мф.), снимка 152-153 (=сн.); Public Record Office Foreign Office 198/26 (=PRO F.O.)

Горњој Цумаји, док је санџак Драма под својим окриљем обухватао казе: Дриму, Правиште, Сати Шабан и Кавалу.⁴⁸

Седам година након формирања Солунског вилајета, од делова његових области формиран је 1873. године Битољски или Манастирски вилајет са центром у Битољу.⁴⁹ Један од разлога за такав потез централних власти био је удаљеност вилајетског центра у Солуну од битољске области што је отежавало контролу безбедносне ситуације и сигурност османског поретка на тим просторима.⁵⁰ Да би се ствари унапредиле новоформирани Битољски вилајет⁵¹ у свом саставу 1875. године обухватао је санџак у Битољу са казама: Битољ, Корча, Прилеп, Охрид, Костур, Кожани, Населица, Лерин, Серфице, Кичево, Старова и Колоња, санџак у Призрену са казама: Призрен, Тетово, Приштина, Ђаковица, Пећ, Гњилане, Вучитрн и Гусиње, санџак у Скадру са казама: Скадар, Подгорица, Тирана, Каваја, Акче Хисар (Круја) и Љеш, санџак у Скопљу са казама: Скопље, Куманово, Штип, Крива Паланка, Радовиш, Кочани, Кратово и санџак у Дебру са казама: Горњи Дебар, Елбасан, Доњи Дебар и Мат. Ипак обим овог вилајета у техничком погледу додатно је закомпликовао функционисање османског управног апарата на поменутих просторима те је 1876. године територија Скадарског санџака издвојена из састава Битољског вилајета и додељена новообразованом Скадарском вилајету. Годину дана касније из Битољског вилајета издвојени су делови косовско-метохијске и скопско-тетовске области, да би сам вилајет био привремено расформиран, а санџак у Битољу поново стављен под ингеренцију Солунског вилајета. Врло брзо, већ 1879. године Битољ поново добија статус центра вилајета састављеног од пет санџака: Битољског, Дебарског, Елбасанског, Корчанског и Серфиче санџака. Када је у питању територијална организација санџака Битољског вилајета она је изгледала овако: Битољски санџак био је састављен од казе Битољ са нахијама Ресен, Преспа, Демир Хисар и Крушево; Прилеп са нахијом Мариово; Лерин са нахијама Рудник и Невеска; Охрид са нахијама Струга и Дебарца; и казе Кичево. Дебарски санџак био је састављен од каза Дебар, Доњи Дебар, Рекалар (Доња и Горња Река) и

⁴⁸ Д. Горгиев, „Административната структура на Солунскиот, Битољскиот и Косовскиот вилајет во втората половина на XIX век“, *Прилози*, бр. ХLI (1–2), Скопје 2010, 165–167.

⁴⁹ М. Тевфик, *Кратка историја битољског вилајета*, превео: Г. Елезовић, *Братство XXVII*, Београд 1933, 231.

⁵⁰ Постоје бројна сведочанства о безбедносним неприликама које су седамдесетих година XIX века потресале просторе Солунског вилајета: Види: ДАРМ, F.O., Мф. 2, сн. 366–369. PRO F.O. 78/4118; *Граѓа за историју македонског народа* (=ГИМН), III/1 (1868–1873), приредио: К. Џамбазовски, Београд 1983, док. бр. 202, стр. 275.

⁵¹ Битољ је од 1820. године до увођења вилајетског система био седиште румелијског валије. Види: *Турски документи за македонската историја (1818–1827)*, том IV, приредио: П. Џамбазовски, Скопје 1957, 47–48.

Мат. Елбасански санџак чиниле су казе Елбасан, Грамос и Паклин. У састав Корчанског санџака улазиле су Корчанска каза, Костурска каза и Колоњска каза док је Серфице санџак био сачињен од каза Серфице, Аласоња, Кожани, Џума и Населица.⁵² Био је то скоро дефинитивни територијални облик Битољског вилајета све до 1912. године.

Треба напоменути да циљ формирања и постојања вилајета није лежао само у остварењу ефикасне државне управе на терену, једноставнијег одржавања пореског система и административне машинерије, већ и у геостратешком значају појединих области у којима је било неопходно утврдити и ојачати присуство централне власти. У том контексту је 1871. године образован Призренски вилајет састављен од Призренског, Нишког, Скопског и Дебарског санџака. Радило се о огромној територији која је обухватала казе: Косово, Тетово, Гостивар, Гусиње, Љум у Призренском санџаку, казе: Ниш, Пирот, Лесковац, Врање, Трн, Прокупље у Нишком санџаку, казе: Скопље, Куманово, Штип, Радовиште, Криву Паланку, Кратово и Кочане у Скопском санџаку и казе: Горњи Дебар, Доњи Дебар, Елбасан, Мат, Горња Малесија, Доња Малесија у Дебарском санџаку. Призренски вилајет као такав постојаће све до 1875. године када по налогу султана бива расформиран.⁵³ Санџаци Призрен, Дебар и Скопље нашли су се у саставу Битољског вилајета, док је територија Нишког санџака поново припојена Дунавском вилајету⁵⁴ где ће остати све до 1878. године.

Одлуком највиших власти у Цариграду у европском делу Османског царства 1877. године извршена је нова територијална реорганизација. У складу са том одлуком на безбедносно нестабилним просторима централног Балкана формиран је Косовски вилајет тако што је новооснована територијално-управна јединица била састављена од пет санџака: Новопазарског санџака који је одузет Босанском вилајету, Призренског, Приштинског, Скопског и Дебарског санџака који су издвојени из Битољског и Нишког издвојеног из Софијског вилајета.⁵⁵ За време Другог српско-турског рата (1877–1878) територија Нишког санџака ослобођена је од Турака и враћена матици – Кнежевини Србији.⁵⁶ Услед руске војне интервенције (1877–1878) дошло је и до потпуног нестанка Дунавског вилајета, док је одлукама Берлинског конгреса

⁵² С. Ризај, „Управно-политичке реформе у Македонији...“, 182; Д. Горгиев, „Административната структура...“, 168–169.

⁵³ S. Rizaј, „Kosovski vilajet 1896–97. godine“, *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, бр. VI (1969), Приштина 1969, 330.

⁵⁴ М. Јагодић, *Српско-албански односи...*, 4.

⁵⁵ S. Rizaј, „Kosovski vilajet...“, 330.

⁵⁶ В. Стојанчевић, *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876–1878*, Београд 1998, 157.

Аустроугарска извршила окупацију Босне и Херцеговине и обезбедила војно присуство у Новопазарском санцаку. Кнежевина Србија је постала независна држава са територијалним проширењем на југу⁵⁷ чиме су границе Косовског вилајета биле умањене. Почетком 1879. године у састав Косовског вилајета нашли су се Приштински санцак који је био и седиште вилајета са казама: Приштина, Пећ, Вучитрн, Гњилане и Прешево; Скопски санцак са казама: Скопље, Куманово, Штип, Крива Паланка, Радовиште, Кочане и Кратово; Призренски санцак са казама: Призрен, Тетово, Ђаковица, Љума; Новопазарски санцак са казама: Нови Пазар, Сјеница, Пријепоље, Митровица, Нова Варош, Пљевља, Трговиште, Беране, Бијело Поље, Доњи Колашин, Гусиње и Дебарски санцак са казама: Горњи Дебар, Доњи Дебар, Елбасан и Мат. У последње две деценије XIX века Косовски вилајет претрпео је велике промене у управно-територијалном погледу. Најпре су се као последица одлуке Берлинског конгреса из територијалне целине Косовског вилајета издвојили Нишки и Пиротски санцак који су присаједињени Кнежевини Србији. Затим је 1879. године Дебарски санцак издвојен и додат Битољском вилајету. Од делова Новопазарског санцака у којима су се налазиле аустроугарске трупе из стратешких разлога образован је Пљеваљски санцак са центром у Пљевљима. Остатак територија остао је да функционише под именом Новопазарски санцак са центром у Сјеници. Призренски санцак је 1880. године присаједињен Битољском вилајету, да би 1881. године био формиран и Пећки санцак као део Косовског вилајета.⁵⁸

Крајем 1888. године дошло је до нових измена када је султански административни центар Косовског вилајета пребачен из Приштине у Скопље.⁵⁹ Скопље је постало седиште Косовског вилајета⁶⁰ док је Приштина задржала улогу седишта Приштинског санцака. Истом одлуком објављеном у службеном вилајетском гласилу Призренски санцак је издвојен из Битољског вилајета и враћен под

⁵⁷ *Србија 1878. Документи*, приредили: М. Војводић, Д. Живојиновић, А. Митровић, Р. Самарџић, Београд 1978, док. бр. 341, стр. 556–575.

⁵⁸ S. Rizaj, „Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX stoleća“, *Врањски гласник*, бр. 8 (1972), Врање 1972, 105–113; М. Јагодић, *Српско-албански односи...*, 5–6.

⁵⁹ Скопље је град на средишњем делу Балканског полуострва смештен у долини реке Вардар. У време владавине цара Душана имао је улогу једног од његових престоних градова. Током турске владавине на Балкану улазио је у састав Румелијског беглербеглука и био седиште једног од његових санцака. (Види: *Турски документи за историјата на Македонскиот народ. Опширен пописан дефтер за Скопскиот санцак од 1568–69 година*, том VI, књ. II, приредио: А. Стојановски, Скопље 1988, 7–12). Са реформом османског територијално-управног система тридесетих година XIX века Скопље постаје седиште Скопског ејалета састављеног од трију санцака: Скопског, Призренског и Приштинског. Од 1888. године Скопље добија улогу војно-административног центра Косовског вилајета. За више података види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. II, 156–159.

⁶⁰ А. Растовић, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*, Београд 2015, 14.

ингеренцију највиших власти Косовског вилајета.⁶¹ У приказаном облику границе и административно-управна подела Косовског, Битољског и Солунског вилајета функционисале су све до Балканских ратова 1912/1913. године. Неопходно је нагласити да су делови територија ова три вилајета заузимали простор југоисточне Европе који је носио и географски назив: Стара Србија и Македонија.

1.4. Значај и географски оквир Јужне Старе Србије и Македоније у XIX веку

Ни у једном европском региону на почетку XX века није било толико конфузије и компликација око дефинисања његових територијалних оквира и етничких граница, око утврђивања његовог културолошког и верског карактера, као што је то био случај са историјско-географском регијом Македоније. Наиме, Македонија је као нека врста хеленске државне творевине, односно римско-византијске територијално-управне јединице, постојала јако давно, у периоду антике и раног средњег века. Уколико су и постојали значајни историјски извори који су могли пружити уверљиве информације о обрисима граница старе регије Македоније, са османском инвазијом у југоисточној Европи потпуно су били уништени. Ширењем граница Османског царства, Турци су развијали сопствени територијално-административни систем и управне јединице тог система називали својим именима, трудећи се да се стара имена европских области забораве и избришу. Чак и када су били индиректно приморани на реформе и територијалну реорганизацију земље султани су својим управним регионима давали имена по важнијим рекама и варошима, али углавном не по именима старих балканских области. Зато ће у XVIII и XIX веку страни путописци за просторе Балканског полуострва у којима су некада била актуелна имена области попут Епира, Тесалије, Тракије, Македоније и других, често користити назив Европска Турска или Османска царевина.⁶²

Поред амбициозних настојања централних власти у Цариграду да неутралишу постојање свести о хришћанском карактеру и старим називима балканских крајева, окупирано становништво је усменом традицијом и предањем чувало сећање на имена

⁶¹ ДАРМ, F.O., Мф. 160, сн. 200–203, PRO F.O. 78/4118; М. Јагодић, *Српско-албански односи...*, 5–6.

⁶² И. Иванић, *Македонија и Македонци...*, 9–11; Е. Spencer, *Travels in European Turkey*, vol. 1, London 1851, 1–8; М. Мекензи и А. П. Ирби, *Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, превео: Ч. Мијатовић, Београд 1868, 13.

својих древних државних простора. Због тога је код Срба упркос вишевековном ропству под Турцима почетком столећа националних револуција и борбе за слободу и даље било живо сећање о Старој Србији и Македонији, земљи прадедова и отачаства немањих краљева и царева. Захваљујући народним обичајима,⁶³ песмама⁶⁴ и причама, али пре свега захваљујући православној цркви и монаштву свест о слави и величини средњовековног српског царства преношена је генерацијама и пробужена је идејом о слободи у освит XIX века. Слични модели народне свести функционисали су и код Грка, Бугара и осталих православних народа Балкана.

Када су у питању области Старе Србије и Македоније оне су према ставу већине тадашњих Срба сматране изворним српским земљама. У време Првог и Другог српског устанка,⁶⁵ као и у каснијим ратовима за ослобођење, третиране су на исти начин као и остали неослобођени крајеви под туђинском влашћу. Карађорђеви устаници су 1809. године у оквиру плана уједињења српских земаља помињали Стару Србију под којом су подразумевали Косово и Метохију, Рашку и делове данашње БЈР Македоније са градовима Скопљем, Дебром, Штипом и Велесом.⁶⁶ У српском национално-државном пројекту Кнежевине Србије из времена уставобранитеља под именом „Начертаније“, који је представљао први званичан нацрт о спољној и унутрашњој политици Србије, а чији је аутор био српски министар унутрашњих дела Илија Гарашанин,⁶⁷ наведена је потреба за окупљањем српских земаља: Кнежевине Србије, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Старе Србије у једну државну целину. Под Старом Србијом подразумеване су територије од Рашке на северозападу до велешке области на југоистоку.⁶⁸ Јужна Стара

⁶³ И. Јастребов, *Обичај и пјесни турецких Србовъ*, С. Петерспургъ 1886.

⁶⁴ В. Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. III, Београд 1894, 54–55.

⁶⁵ В. Стојанчевић, „Учешће Срба из македонских крајева у Првом српском устанку“, *Вардарски зборник*, бр. 5, Београд 2006, 56–60.

⁶⁶ Ч. Попов, *Велика Србија. Стварност и мит*, С. Карловци – Нови Сад 2007, 42–43; В. Ђоровић, *Велика Србија – Уједињење*, Београд 1990, 26.

⁶⁷ Илија Гарашанин (Гараши код Аранђеловца, 1812 – Гроцка, 1874), српски државник и политичар. Школовао се у грчкој школи у Земуну и у немачкој школи у Ораховици (Банат). Године 1834. примљен је у државну службу као цариник у Вишњици. Као двадесетпетогодишњи момак постаје члан „Совјета књажевства србског“ и управник Војног штаба и полицијске канцеларије. Реорганизацијом државне управе формира се Војно одељење при Министарству унутрашњих дела, а Гарашанин постаје његов начелник. За помоћника министра унутрашњих дела постављен је 1842. године а само годину дана касније 1843. долази на чело овог Министарства и ту остаје све до 1853. године. У време друге владавине Михаила Обреновића био је на челу Министарства иностраних послова и радио на склапању савеза са Црном Гором и Грчком, као и на припреми рата за ослобађање својих сународника. Године 1867. отпуштен је из државне службе и остатак живота провео је на свом имању у Гроцкој. Види: С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1958)*, Београд 1933, 325–336; Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, Београд 1993, 58–63.

⁶⁸ Р. Љушић, „Илија Гарашанин о српској државности“, *Зборник радова: Илија Гарашанин (1812–1874)*, Београд 1991, 150; В. Стојанчевић, „Гарашанинова политика ослобођења Срба у Турској. Концепција,

Србија као део неког будућег српског вицекраљевства помиње се и у мемоарима Константина Николајевића,⁶⁹ српског капућехаје – дипломатског представника у Цариграду из 1848. године.⁷⁰

Идентичне ставове имали су и каснији истакнути политички мислиоци међу Србима. Светозар Марковић,⁷¹ један од главних представника српске левичарске идеје, наводи Стару Србију као земљу коју Кнежевина Србија мора избавити из турског ропства заједно са Босном и Херцеговином. Социјалистички настројен Васо Пелагић⁷² противио се прихватању провинцијских назива за окупиране српске земље и инсистирао на прихватању термина „општа Србија“ за све српске крајеве под турском влашћу што се односило и на област Старе Србије и Македоније, док је истакнути српски либерал Јован Ристић⁷³ у свом сагледавању географског простора Старе Србије потпуно занемарио термин Македонија јер је под њим сматрао само један предео Старе Србије попут Косова и Метохије и Рашке области.⁷⁴

Питање Старе Србије и Македоније било је посебно актуелно и у време српско-турских ратова 1875–1878. године, нарочито након слома турске власти и пада Ниша и Софије под српску, односно руску власт.⁷⁵ Тада је руско државно руководство од политичког врха Кнежевине Србије тражило да изнесе своје мишљење о будућој српско-турској граници. У свом образложењу које се темељило на геополитичким, историјским, етнографским и практичним политичким потребама српски пројекат

методи, резултати“, Зборник радова: *Илија Гарашанин (1812–1874)*, Београд 1991, 389–394; Ч. Попов, *Велика Србија...*, 48–49.

⁶⁹ Константин Николајевић (Остружница, 1821 – Боксег, Аустроугарска, 1877), српски дипломата и историчар. Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. III, 75–76.

⁷⁰ М. Екмечић, „Гарашанин, Чарториски и Мађари 1848–1849. године“, Зборник радова: *Српско-мађарски односи и сарадња 1848–1867*, Београд 1987, 29–31; Р. Љушић, „Илија Гарашанин о српској државности...“, 156–158.

⁷¹ Светозар Марковић (Зајечар, 1846 – Трст, 1875), новинар, књижевник и социјалистички теоретичар. Под утицајем руских социјалиста постаје критичар режима и бирократског система у Кнежевини Србији. Његова друштвено-политичка мисао послужила је многим српским интелектуалцима да прошире своје политичке видике док су се прваци Народне радикалне странке издавали за настављаче Марковићеве идеје. Важио је за великог просветитеља Србије XIX века. Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. II, 690.

⁷² Васо Пелагић (Горњи Жабар, 1833 – Пожаревац, 1899), просветни радник, народни лекар, раднички трибун и заговорник утопистичког социјализма код Срба. Види: *Мала енциклопедија Просвета*, књ. 2, 958.

⁷³ Јован Ристић (Крагујевац, 1831 – Београд, 1899), један од највећих српских државника XIX века. Два пута је обављао дужност намесника у име српских малолетних владара, кнеза Милана Обреновића и касније његовог сина краља Александра Обреновића. Заслужан је за доношење Намесничког устава из 1869. године. Био је оснивач Либералне странке, члан Српске краљевске академије и представник Кнежевине Србије на Берлинском конгресу. Види: Р. Љушић, „Ристић Јован“, *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 622–623; D. Mekenzi, *Jovan Ristić, evropski državnik*, Beograd 2004.

⁷⁴ В. Стојанчевић, *Срби у Македонији...*, 60.

⁷⁵ М. Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2008, 296–297.

Старе Србије који је послат у престоницу Царске Русије у погледу њених јужних граница подразумевао је територије јужно од реке Бистрице до места њеног уливања у Егејско море, приморје са Солуном до тачке уливања реке Струме и од поменуте тачке реком Струмом даље на север.⁷⁶ Како је сам Јован Ристић наглашавао, код поменутих географских оквира Старе Србије радило се не само о етничким и историјским просторима већ и о покушају обезбеђивања природних стратегијских граничних линија не би ли се омогућила лакша организација одбране српске државе. Вероватно се у таквој врсти поимања граница Старе Србије солунско залеђе, долина реке Месте и Струме могу довести у питање, али то не важи за области османског Скопског санџака из којих су српском кнезу 1878. године стизали писани народни апели за ослобођење и присаједињење Кнежевини Србији,⁷⁷ слично као што је то у ранијим годинама, пре ослобођења чинило становништво нишког, лесковачког, врањског и других крајева.⁷⁸

Државном врху Краљевине Србије било је потпуно јасно да питање Старе Србије и Македоније нема само географски, већ снажан геостратешки и геополитички значај. Моравско-вардарска долина као најважнија комуникациона линија између Средње Европе и Медитерана сматрана је плућима српске државе. Њеном блокадом, услед снажне аустроугарске доминације са севера Србија би остала потпуно изолована. Сходно таквом уверењу многи политички прваци су путем патриотских друштава и удружења активно радили на јачању српског присуства у Јужној Старој Србији и Македонији. Стога је и седам година после Берлинског конгреса, Милутин Гарашанин као председник српске владе изнео стратегију о будућим активностима Краљевине Србије у неослобођеним српским крајевима Османског царства под насловом „Упутство за одржавање утицаја Србије у Македонији и Старој Србији“.⁷⁹ То довољно сведочи да је став званичног Београда према Јужној Старој Србији и Македонији које су сматране српским земљама последњих деценија XIX века добио једну ширу геополитичку димензију, са императивом очувања националне свести тамошњих Срба и припреме за њихово ослобођење и присаједињење.

Наравно, треба поменути и да су ставови српских влада и политичког врха по питању Јужне Старе Србије и Македоније били дијаметрално различити са ставовима

⁷⁶ Ј. Ристић, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књ. II, Београд 1898, 113.

⁷⁷ Ј. Хаџи-Васиљевић, „Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој кази у 1878. години“, *Братство*, бр. XI, Београд 1906, 171–173; Д. Антић, „Македонско питање на размеђи векова као предмет раздора Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске“, *Радови Филозофског факултета*, бр. 15, књ. 2, Пале 2013, 320.

⁷⁸ Архив САНУ, 8795.

⁷⁹ С. Недељковић, „Српски народ у Старој Србији и Македонији...“, 52–53.

влада и политичара у Софији и Атини. Бугари су својатали Македонију и протезали њене границе до Шар-планине и Скопске Црне Горе оспоравајући јужне границе Старе Србије и инсистирајући да њима треба припасти област Скопског санџака, Битољског и Солунског вилајета, док су Грци последње две османске територијално-управне јединице видели у саставу своје „Грчке Македоније“.⁸⁰ Тако супростављени ставови балканских земаља додатно су компликовали и усложњавали питања Македоније као посебан проблем у оквиру великог Источног питања.

1.5. Територија и границе Јужне Старе Србије и Македоније из визуре српске науке

Мишљење српске науке поткрепљено емпиријским сазнањима није пуно одударало од наведеног народног и политичког става. Отац новије српске историографије Јован Рајић⁸¹ и један од првих српских географа Павле Соларић⁸² сматрали су Македонију саставним делом српских земаља. На карти Саве Текелије⁸³ из 1805. године међу српским крајевима поред косовске равнице улазили су још и Скопље, Кратово и Ћустендил⁸⁴, док је *Земљопис од Србије* барона Роткирха такође приказао границе Србије које су обухватале територију Македоније. Српски филолог и књижевник Вук Караџић у свом *Рјечнику* из 1852. године, који у време када настаје има својеврсну етнографско-енциклопедијску улогу, истиче да су реке Вардар и Црни Дрим, области Горњи и Доњи Полог као и места Кратово, Куманово, Кичево, Прилеп, Тетово и Дебар у Старој Србији.⁸⁵ Говорећи о Прилепу Вук каже: „Прилеп, град у Старој Србији, за који се пјева и приповијета да је у њему живио Марко Краљевић“, док о Тетову каже следеће: „Тетово, мјесто у Старој Србији к југоистоку. Турци у Тетову говоре Турски и Арнаутски, а Хришћани Српски, и то боље него и у Крчави и у

⁸⁰ А. Растовић, *Велика Британија и македонско питање...*, 15–16; Ј. Хаџи-Васиљевић, „Стара Србија и Македонија са гледишта географског, историјског и политичког“, *Браство*, бр. XI, Београд 1906, 53.

⁸¹ Архимандрит Јован Рајић (Сремски Карловци, 1726 – Ковиљ, 1801), српски историчар, писац и педагог. Један од зачетника модерне српске историографије. Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. III, 656–657.

⁸² Павле Соларић (Бјеловар, 1779 – Венеција, 1821), српски географ, лингвиста, археолог и песник.

⁸³ За више информација о раду Саве Текелије на идеји о обнови српске државе на Балкану види: В. Милосављевић, *Сава Текелија и српска мисао*, књ. II, Београд 1998.

⁸⁴ Архив САНУ, 9262/59, 26.

⁸⁵ Т. Ђорђевић, *Македонија...*, 132–133; В. Стојанчевић, *Срби у Македонији...*, 23–25.

Гостивару. Око Тетова има села у којима су људи од закона Турскога а говоре Српски“ – што по њему сведочи о српском карактеру поменутих места.⁸⁶

Као што је код других балканских народа постојала различита перцепција просторног оквира историјско-географске области Македонија, тако је и код самих Срба северна граница Македоније, односно граница између Старе Србије и Македоније била непрецизно дефинисана. Сматрало се да Македонија и Стара Србија представљају једну целину, да су обе прожете јаким српским историјским наслеђем те да не захтевају посебно разграничење. Тек ће последњих деценија XIX и почетком XX века српски интелектуалци почети са исцрпним истраживањима и издавањем научних публикација посвећених територијалном оквиру, границама, етнографским и језичким особеностима Старе Србије и Македоније.

Међу првима био је књижевник Ђорђе Поповић Даничар који је на молбу министра Јована Ристића користећи се документима Министарства иностраних дела 1878. године сачинио елаборат, а нешто касније и расправу под називом *Стара Србија*.⁸⁷ У њој је образложено историјско право Србије на ослобођење територија османског Косовског вилајета и њихову интеграцију у оквиру својих државних граница, јер се радило о областима које су одвајкада биле део српског етничког простора.⁸⁸ Још једно значајно име у научној и културној јавности тадашње Србије, Владимир Карић⁸⁹, познати српски географ и публициста, у свом делу *Српске земље* настојао је да дефинише граничне линије Османског царства унутар којих је заступљен српски живаљ. Карић износи став да су се у оквиру тих граница налазили простори Старе Србије и једног дела Македоније које је назвао Српском Македонијом.⁹⁰ Његов и рад Ђорђа Поповића Даничара подстакли су друге српске интелектуалце да се упусте у научну анализу и проучавање још неослобођених јужних српских крајева.

⁸⁶ В. Караџић, *Српски Рјечник иступачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч 1852, 592, 737.

⁸⁷ Ђ. Поповић – Даничар, *Стара Србија*, Београд 1878.

⁸⁸ М. Војводић, „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова“, Зборник радова: *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост и будућност*, Београд 2007, 85–86.

⁸⁹ Владимир Карић (Светлић, 1848 – Баден у Тирољу, 1894), географ, дипломата и публициста. Објавио је више публикација од којих издвајамо: *Земљопис* (1879), *Српска земља* (1882) и капитално дело *Србија* (1887). Као начелник Просветно-политичког одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије, и касније као конзул Србије у Скопљу, предано је радио на унапређењу положаја српског народа у Турској. За више података о њему види: М. Војводић, „Владимир Карић и његово дело – реч-две поводом поновног издања Карићеве *Србије*“, *Историјски часопис*, књ. XLIV (1997), Београд 1998, 273–279; И. Ковачевић, „Владимир Карић и његов утицај на конституисање етнологије у Србији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 43, Београд 1979, 145–147.

⁹⁰ М. Војводић, „Владимир Карић, српски конзул у Скопљу (1889–1892)“, *Вардарски зборник*, бр. 1, Београд 1999, 5–6; А. Растовић, *Велика Британија и македонско питање...*, 15.

Тако је српски историчар, филолог и државник Стојан Новаковић⁹¹, започевши дипломатску каријеру 1886. године на месту посланика Краљевине Србије у престоници Османског царства, посветио свој научни рад проучавању Старе Србије и Македоније, док је политички ангажман усмерио ка утврђивању српског карактера поменутих области и враћању спољнополитичке оријентације Београда на некадашње језгро српске државности у правцу моравско-вардарског слива.⁹² Током свог првог одласка за Цариград 1886. године Новаковић је своје забелешке са тог путовања преточио у изванредан путопис *С Мораве на Вардар*, у којем потврђује мишљење о српском присуству у Македонији и уз констатацију: „као што је Србија низ Мораву, тако је у обрнутом правцу Македонија пружена низ Вардар“, закључио да моравско-вардарска долина представља једну природну целину и важну артерију балканског простора. Истицао је и сродност језика Срба и становника Македоније и сличности њихове акцентуације, фонологије и лексике.⁹³

Са положаја српског дипломате у Цариграду Стојан Новаковић је координирао политичко, културно-просветно и пропагандно деловање Србије на просторима европске Турске, и заступао тезу да се у континуитету са прошлошћу може задобити историјски легитимитет за проналажење прихватљивог решења када су у питању простори Македоније. Ти простори су по њему јужни делови старе српске средњовековне државе у којој су подизани древни манастири и цркве Немањића и немањићке властеле.⁹⁴ Дубоко свестан снажног присуства српске средњовековне културе и духовности на овим просторима, Новаковић је иза себе оставио велики број радова посвећених том питању.⁹⁵ Као изврстан познавалац генезе политичких проблема и прилика у Турској⁹⁶, кроз једно од својих дела под насловом *Балканска питања* обрачунао се са агресивном бугарском пропагандом која је српске историјске

⁹¹ Стојан Новаковић (Шабац, 1842 – Ниш, 1915), српски филолог, историчар, политичар, професор Велике школе у Београду и председник Српске краљевске академије. Био је један од оснивача Напредне странке и у различитим периодима обављао функције министра просвете, унутрашњих дела, председника владе Краљевине Србије. У време ангажовања у дипломатији посебну пажњу придавао је питању побољшања положаја својих сународника под турском влашћу и њиховог ослобођења. Дао је велики допринос отварању српских школа и конзулата на европским просторима Османског царства насељеним Србима. Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. III, 101–104.

⁹² М. Војводић, „Стојан Новаковић у спољној политици Србије“, Зборник радова: *Стојан Новаковић. Личност и дело. Поводом 150-годишњице рођења (1842–1992)*, Београд 1995, 553, 554.

⁹³ С. Новаковић, *Балканска питања...*, 49–50, 264–265.

⁹⁴ О српским задужбинама у Јужној Старој Србији и Македонији види: В. Петковић, „Стари српски споменици у Јужној Србији“, *Сатена тинди. Српска хроника на светским веригама*, књ. I, Београд 2014, 139–144.

⁹⁵ В. Стојанчевић, „Стојан Новаковић у своме времену и историји српског народа“, Зборник радова: *Стојан Новаковић. Личност и дело. Поводом 150-годишњице рођења (1842–1992)*, Београд 1995, 18–19.

⁹⁶ А. Растовић, *Велика Британија и македонско питање...*, 17.

и духовне тековине у Македонији својатала⁹⁷, чиме је пружио важан научни допринос у дефинисању њеног српског обележја.

На сличном задатку нашао се и утемељивач савремене науке о географији код Срба, др Јован Цвијић.⁹⁸ Он је ради истраживања географско-геолошких особина Јужне Старе Србије и Македоније у периоду од 1898. до 1901. године у више наврата путовао крајевима европске Турске и вршио испитивања на просторима Солунског, Битољског и Косовског вилајета.⁹⁹ Као резултат његовог рада настало је капитално научно дело *Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије*¹⁰⁰ у којем Цвијић, посматрајући две области као једну физичку целину, анализира спољне везе и светски значај њиховог географског положаја и комуникационих линија. Према његовим испитивањима природна граница Старе Србије и Македоније изгледала би овако: „Од планине Мокре хвата се Козјег Ртња, затим иде развођем између Белог Дрима и Дрима до става Црнога и Белога Дрима тако да слив Белога Дрима припада Македонији и Старој Србији. Од става оба Дрима граница је сам Црни Дрим до ушћа своје притоке Пискупштине, а затим развође између те реке и Црног Дрима, планина Јабланица. Од Јабланице граница иде на планину Мокру, развође између Шкумбије и Охридског језера, па се онда хвата развођа између Девола и Преспанског језера. Даље се граница наставља на развођу између Бистрице и Девола док не избије близу села Нестрам на реку Белицу. Сама Белица, а затим Бистрица су даље границе Македоније и Старе Србије. Близу села Арапи граница се пење са Бистрице на планину Вунаса, па на развође између Бистрице и Сарандопороса, одатле на развође између реке Мавронери и Бистрице, затим на планинско било на коме је манастир Макрирахи и изађе на ушће Бистрице у Солунски Залив. Одавде граница иде на север све обалом Солунског Залива до рта Карабуруна. Од Карабуруна граница је развође између Василике и речице Каламарије, од овог силази на село Ајвасил на Ајвасилском језеру. Од Ајвасила

⁹⁷ С. Новаковић, *Балканска питања...*, 259–280.

⁹⁸ Јован Цвијић (Лозница, 1865 – Београд, 1927), професор географије и ректор Београдског универзитета, оснивач Српског географског друштва, председник Српске краљевске академије, почасни доктор Универзитета Сорбона и Карловог универзитета у Прагу. Сматра се једним од утемељивача српске географије. Бавио се геоморфолошким, хидрографским, антропогеографским, етнографским и етнопсихолошким проблемима земаља Балканског полуострва. Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. IV, 879–880.

⁹⁹ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, Посланство Краљевине Србије у Цариграду, 1899, Фасикла 92, ПП. Бр. 2220, Министарство иностраних дела – Краљевском посланству Србије у Цариграду, 9. VII 1899. (У даљем тескту: АС, МИД, ПО, Ф); АС, МИД, ПО, Посланство Краљевине Србије у Цариграду, 1900, Ф-93, ПП. Бр.1748, МИД–Краљевском посланству Србије у Цариграду, 17. V 1900; В. Стојанчевић, *Срби у Маћедонији...*, 40–41.

¹⁰⁰ Ј. Цвијић, *Сабрана дела (Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије с проматрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Арбанији)*, књ. 8, Београд 1995, 19–21.

граница иде јужном и источном обалом Ајвасилског језера, затим испада на село Сарај и реку Ири-Дере, па онда иде том реком до њеног ушћа у Бешичко Језеро. Одатле је граница јужна обала Бешичког Језера и отока његова до Орфанског Залива. Даље граница Македоније и Старе Србије иде на север обалом Орфанског Залива, затим обалом Кавалског Залива до ушћа Месте. Од овог ушћа граница је сама Места.¹⁰¹

Видимо да је Цвијић дефинисао оквире Македоније и Старе Србије као границу једне географске целине. У тако оивиченом простору према колоквијалној подели македонске регије из друге половине XX века могле су бити смештене и Вардарска и Пиринска и Егејска Македонија. Међутим, када је у питању граница између области Старе Србије и историјско-географске Македоније, онда Цвијић сматра да се права Македонија у територијалном погледу подударна са границама Солунског и Битољског вилајета и да обухвата јужне и централне делове Балкана који се наслањају на Пелеш и Егејско море. По њему јужна граница Старе Србије, односно северна граница праве Македоније налази се на средњем Вардару, јужно од Скопске области.¹⁰²

Користећи картографску методу као примарну и додајући јој историјску, етнографску и лингвистичку као секундарне, Цвијић је закључио да појам Старе Србије није створен ради националних претензија, те да се јужне границе Старе Србије не могу ограничити само на територију Косова и Метохије већ да морају ићи преко Шар-планине и обухватити целокупну област Косовског вилајета. Ако узмемо у обзир да су старе карте настајале у неутралним европским земљама и нису цртане емотивно под утицајем различитих аспирација, као што је то случај са картографијом и литературом с краја XIX и почетка XX века, онда употребу картографског метода уз додатну подршку етнографског и лингвистичког можемо сматрати поузданом.¹⁰³

На европским картама које су настајале у периоду од XVI до XIX века Скопље није приказивано као део македонске регије већ као најистуренија јужна српска тачка. Како смо у претходном потпоглављу дефинисали географски оквир Скопског санџака као управне јединице Косовског вилајета из 1879. године, на основу Цвијићевог става да су јужне међе Косовског вилајета заправо јужне границе Старе Србије, можемо донети закључак да су се области око Скопља, Куманова, Криве Паланке, Кочана и Кратова налазиле унутар Старе Србије.¹⁰⁴ Тако формиран став поткрепљујемо и

¹⁰¹ Исто, 67–68.

¹⁰² С. Терзић, „Стара Србија – настанак имена...“, 108; А. Растовић, *Велика Британија и македонско питање...*, 15.

¹⁰³ Ј. Цвијић, *Сабрана дела (Говори и чланци)*, књ. 3, том I, Београд 2000, 108–109.

¹⁰⁴ Исто, 110.

мишљењем филолога Василија Ђерића¹⁰⁵ да је народ Кратова, Скопља и Овчег Поља своју земљу називао српском и да је српско име било вековима присутно на тим просторима.¹⁰⁶ Слично мишљење о припадности Скопског санџака територији Старе Србије имао је ученик Јована Цвијића, Јевто Дедијер¹⁰⁷, који у свом делу *Нова Србија* ове крајеве назива Скопском Старом Србијом, док за остатак територија Вардарске Македоније које су се после 1913. године нашле у саставу Краљевине Србије, употребљава термин Нова Србија.¹⁰⁸

Јован Хаџи-Васиљевић¹⁰⁹ јасно разликује јужну и северну Стару Србију, али када су у питању граница Старе Србије и Македоније као једног географског појма и целине, он их смешта у територијалне оквире Косовског, Битољског и Солунског вилајета и његово се мишљење о простору који подразумева тај географски појам углавном поклапа са научним мишљењем Јована Цвијића. Када је пак у питању разграничење између Старе Србије и праве Македоније, Хаџи-Васиљевић овчеполске пределе и области до Штипа и Велеса третира као саставни део Јужне Старе Србије. Нарочито наглашава важност Овчег поља као граничне тачке између ове две области и наводи: „Од свих поља и низија за српски народ најважнија су у овим пределима Косово поље и Овче поље. Ако Србија не прошири своје границе и на Косово поље, никад неће остварити најсветије народне идеале, уједињење Српства, а ако не присаједини Овче поље, никад неће повратити себи онај значај који је имала српска држава у средњем веку“.¹¹⁰ У заступању својих научних погледа о јужним областима Старе Србије одлази и корак даље те објављује две посебне капиталне студије о Кумановској¹¹¹ и Скопској¹¹² области као саставним деловима Јужне Старе Србије. Дела Хаџи-Васиљевића нису била усамљена. Старом Србијом и Македонијом на размеђи векова бавили су се и други српски интелектуалци осликавши српски карактер поменутих области, а нарочито оних које су се простирале северозападно од дијагонале

¹⁰⁵ Василије Ђерић (Кореница, 1867 – Кореница, 1931), професор грчког језика и књижевности на Београдском универзитету. Бавио се историјом, словенском филологијом и лексикографијом. За више информација о његовом научном опусу види: М. Станић, „Радови Василија Ђерића о Старој Србији и Македонији“, *Вардарски зборник*, бр. 8, Београд 2011, 89–101.

¹⁰⁶ Архив САНУ, 9262/59, 9–31.

¹⁰⁷ Јевто Дедијер (Чепелица, 1880 – Сарајево, 1918), доцент географије на Београдском универзитету. Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. I, 569–570.

¹⁰⁸ Ј. Дедијер, *Нова Србија...*, б.

¹⁰⁹ Јован Хаџи-Васиљевић (Врање, 1866 – Београд, 1948), српски историчар, етнограф и књижевник. Посебну пажњу у свом раду посветио је истраживању Јужне Старе Србије. Види: В. Стојанчевић, „Јован Хаџи-Васиљевић историчар Срба у Турској“, *Братство*, I, Београд 1997, 165–176.

¹¹⁰ Ј. Хаџи-Васиљевић, „Стара Србија и Македонија...“, 57–58.

¹¹¹ Исти, *Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања. Кумановска област*, Београд 1909.

¹¹² Исти, *Скопље и његова околина*, Београд 1930.

Овче Поље – Охрид. Међу њима можемо поменути историчара Милоша С. Милојевића, дипломату Михаила Ристића¹¹³, дипломату и новинара Светислава Симића¹¹⁴, архимандрита Нићифора Дучића¹¹⁵, филолога Александра Белића¹¹⁶ и друге.

Проблем историјског значења и географског оквира Старе Србије и Македоније био је у жижи интересовања и савремених српских историчара. Констатујући да је „данас готово заборављено историјско-географско име Стара Србија које носи у себи сву драматику српске историје: од самог настанка имена, постепеног ширења и обликовања представа и знања о овој српској земљи – до нестајања имена и његове замене другим административно-управним или политичким именом“¹¹⁷, академик Славенко Терзић дефинише Стару Србију као централни простор средњовековне српске државе који услед неповољних политичких околности није ушао у састав новооснованог државног језгра – Кнежевине Србије.¹¹⁸ Она за њега представља и старо средиште српског народног живота.¹¹⁹ По питању границе Старе Србије са историјско-географском Македонијом, Терзић заступа став да се линија њиховог разграничења може поставити на јужној међи Скопско-тетовске области.¹²⁰

Готово идентичног је мишљења и академик Михаило Војводић који под Старом Србијом подразумева део територија некадашње средњовековне српске државе које су чиниле њено језгро, а након 1878. године остале изван граница Краљевине Србије. „То је била област чији су северни део чинили Косово и Метохија, Новопазарски санџак, а

¹¹³ Куманово, Скопље, Приштину, Прилеп и остале делове тадашње европске Турске у којима живе Срби, дипломата Михаило Ристић у свом извештају насталом 1892. године након пропутовања овим крајевима назива још и *турском Србијом*. Види: Архив САНУ, 14243/264; Бавећи се националним питањем у Јужној Старој Србији и Македонији он је под псеудонимом П. Балкански оставио значајне радове посвећене тој проблематици. Види: П. Балкански, „Кроз гробље. Опажања и белешке приликом путовања кроз српску земљу под Турском 1892. године“, *Дело*, књ. II, III, IV, Београд 1894, 243–257; 47–69; 55–64, 225–237; П. Балкански, *Српски народ у Скопљанској епархији и његове школе у 1896–1897. години*, Београд 1899.

¹¹⁴ Светислав Симић (Ужице, 1865 – Лезен, 1911), српски дипломата, новинар и истакнути национални радник. Био је један од великих помагача српске четничке акције у окупираним јужним крајевима. После више година наставничке службе у марту 1894. године постао је секретар Министарства спољних послова, а затим и српски конзул у Приштини. Од јула 1904. године именован је за дипломатског представника Краљевине Србије у Софији, и на том положају је остао све до одласка на лечење у Швајцарској. Писао је под псеудонимом Павле Орловић. Његова значајнија дела посвећена проблематици Старе Србије и Македоније су: Павле Орловић, *Питање о Старој Србији*, Београд 1901; Исти, *Стара Србија и Арбанаси*, Београд 1904. Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. IV, 132–133; Ј. Дучић, „Светислав Симић“, *Српски књижевни гласник* (=СКГ), књ. XXVI, Београд 1911, 525–530.

¹¹⁵ Н. Дучић, *Рашко-призренска митрополија и национално-културна мисија Краљевине Србије у Старој Србији и Македонији*, Београд 1896.

¹¹⁶ А. Белић, „Стара Србија са историјско-језичке тачке гледишта“, *СКГ*, књ. XXIX, Београд 1912, 665–673.

¹¹⁷ С. Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век). Драма једне цивилизације...*, 17.

¹¹⁸ Исти, „Стара Србија – настанак имена...“, 92.

¹¹⁹ Исти, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд 1992, 216–220.

¹²⁰ Исти, *Стара Србија (XIX–XX век)...*, 9.

јужни део представљала северна Македонија (мисли на северни део БЈРМ – прим. аут.), тј. области јужно и западно од Шар-планине са Скопљем, Кратовом, Кумановом, Овчим пољем, Тетовом и крајевима на југозападу (гостиварски, кичевски и дебарски крај). Тој држави припадали су још и велешки и прилепски крај, као и део Македоније који се простирао јужно и југоисточно од Старе Србије.¹²¹

Сличну тезу заступају и други српски историчари попут Александра Раствојића, Славише Недељковића, Милоша Јагодића¹²², што указује да је научним закључцима савремене српске историографије и после више од једног века афирмисана мисао Јована Цвијића да су јужне границе османског Косовског вилајета (1877–1912) заправо линије које одвајају Јужну Стару Србију са једне и Македонију са друге стране. Ако то имамо у виду, онда са правом можемо рећи да територију данашње БЈР Македоније (Вардарске Македоније), чини област Јужне Старе Србије и вардарског дела историјско-географске Македоније.

1.6. Етно-конфесионална структура становништва

Познато је да су у јуну 1878. године неколико стотина сељака из кумановске, кратовске, криворечке, штипске, петричке, струмичке и кочанске нахије упутили са планине Козјак „као најкоренитији и прави стари Срби, а из најчистије и најкоренитије српске земље“ молбу кнезу Милану за уједињење са Србијом. Молбу оверену општинским печатима потписало је око 500 народних првака¹²³ што наговештава снажно присуство српског народа у Скопском санџаку. Међутим, процена етничке слике Јужне Старе Србије и Македоније крајем XIX и почетком XX века представља јако сложен и компликован посао зато што су све заинтересоване стране на тим просторима вршиле сопствене анализе и објављивале статистику становништва која је углавном имала пропагандну намену. Посебан проблем у одређивању националног обележја сва три вилајета био је њихов конфесионални карактер односно припадност православног словенског живља Бугарској егзархији или Цариградској патријаршији. Подела становништва словенског порекла на егзархисте и патријаршисте отворила је могућност великих злоупотреба и манипулација по питању националног декларисања.

¹²¹ М. Војводић, „Србија и македонско питање...“, 35.

¹²² А. Раствојић, *Велика Британија и Косовски вилајет...*, 14; М. Јагодић, *Српско-албански односи...*, 9–11; С. Недељковић, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Ниш 2012, 262–265.

¹²³ Ј. Хаџи-Васиљевић, „Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој кази...“, 189–196; С. Краков, *Пламен четништва*, Београд 2009, 17.

У тенденциозним анализама националне структуре становништва Косовског, Битољског и Солунског вилајета истицали су се Бугари. Током последњих деценија XIX и почетком XX века објавили су више публикација посвећених етничком саставу народа Јужне Старе Србије и Македоније.¹²⁴ Једна од најпопуларнијих бугарских анализа тога доба јесте књига Васила Канчова (Кънчов), *Македония. Етнография и Статистика*, у којој овај бугарски политичар и географ у потпуности негира присуство Срба, не само у Битољском и Солунском вилајету већ и у Скопском санџаку. Он признаје само да чистих Срба у „Македонији“¹²⁵ има негде око три стотина у Скопљу. По њему, они су се углавном доселили из Старе Србије када је Скопље постало вилајетски центар, или из Краљевине Србије ради послова у српском дипломатском представништву и српским школама. Помиње још и стотинак „вештачких“ Срба у Куманову и Тетову и објашњава: „У Куманову има мало општина састављених од стотинак кућа у којима су Срби. Оне су формиране од влашких кућа у граду и неколико бугарских фамилија, који су у време црквене борбе између Бугара и Грка стали на страну последњих, а у новије време се изјаснили као Срби.“¹²⁶ По језику они се не разликују од становништва које чини велику бугарску општину у том граду и не могу се бројати као посебан народ. Таква је и србоманска¹²⁷ мала општина у Тетову.¹²⁸

¹²⁴ Е. Карановъ, „Материали по етнографията на нѣкои мѣстности въ Сѣверна Македония, които сѣ смежни сѣ България и Сърбия“, *Сборникъ за Народни Умотворения, Наука и Книжнина*, Книга IV, София, 1891, 282–319; А. Иширковъ, *Западнитѣ краища на бѣлгарската земя*, София 1915; Й. Ивановъ, *Бѣлгарете въ Македония. Издирвания и документи за техното потекло, език и народност*, София 1915; Й. Ивановъ, *Северна Македония. Исторически издирвания*, София 1906; D. Rizoff, *Die Bulgaren, in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen*, Berlin 1917; Од савремених публикација које врло тенденциозно говоре у прилог тези о бугарском етничком карактеру Јужне Старе Србије и целе Македоније издвајамо: *Етнография на Македония: Извори и материали в два тома*. Том 1–2, състав. Маргарита Василева и др, София 1992.

¹²⁵ Бугари су границу између Старе Србије и Македоније постављали на обронцима Шар-планине и Скопске Црне Горе. Њихова интелектуална елита је тврдила да све територије јужно и југоисточно од ових планинских масива припадају Бугарској Македонији. Види: Й. Иванов, *Бѣлгарите в Македония...*, СП-СVII.

¹²⁶ У извештају бугарског конзула из Скопља Тодора Недкова под бројем № 658 упућеном 25. септембра 1904. године председнику бугарске владе Рачи Петрову представља се национално-конфесионална слика појединих села Кумановске, Скопске, Велешке, Гостиварске и Кочанске казе. У наведеним подацима скоро да нема ни једног насељеног места где није поменуто постојање српских кућа. Прецизност бугарских података је дискутабилна, али сам помен „патриаршески – србомани“ демантује писање Васила Канчова и сведочи о постојаном присуству Срба на просторима Скопског санџака. Види: *Дипломатически документи за разорение на Бѣлгарите в Македония и Одринско по време на реформите 1904–1908*, редактор: С. Райчевски, София 2007, 66–72.

¹²⁷ Термин *србомани* преставаља пежоративно име за српски народ у Јужној Старој Србији и Македонији које су најчешће употребљавали Бугари оспоравајући македонским Србима њихов национални идентитет и порекло. Употреба овог термина може се у БРЈ Македонији срести и данас.

¹²⁸ В. Кънчов, *Македония. Етнография и Статистика*, София, 1900, 123.

Још једна у низу пристрасних и тенденциозних бугарских статистика приказана је у делу *La Macédoine et sa population chrétienne, avec deux cartes ethnographiques* аутора под псеудонимом „D. M. Brancoff“. Иза тог псеудонима крије се име бугарског публицисте и књижевника Димитрија Мишева (Димитър Мишев Димитров) који у свом делу врло педантно и табеларно приказује број становника Македоније, његов етнички и верски састав по вилајетима, санџацима, казама и нахијама. Па ипак, ретко се у тој статистици помињу Срби, чак и када је у питању Косовски вилајет. У његовим табелама место је резервисано само за Бугаре, Грке, Влахе и Албанце што довољно сведочи о нивоу објективности Димитрија Мишева. Имајући у виду да је књига штампана на француском језику под лажном именом, јасно је да је циљ искључиво пропагандни, чиме се аутоматски дискредитује њен научни значај.¹²⁹

Погрешне статистичке податке нису приказивали само бугарски истраживачи и географи. Морамо истаћи да је таквих аутора што из патриотских побуда и уверења, што из непознавања реалне ситуације на терену, било и међу Србима. Када Спиридон Гопчевић 1890. године описује крајеве у Солунском и Битољском вилајету он ретко где у својим забелешкама помиње присуство бугарског живља. Пружајући оквирне статистичке податке о етничкој структури самог Битоља Гопчевић каже: „У етнографском погледу отпало би онда од битољског становништва на Србе 20.000; на Османлије 4.000; на Цинцаре 11.000; на Арбанасе 9.000; на Јевреје 4.000; к томе би још дошло 50 Грка и 2000 Цигана“. Сличну методологију користио је и приликом утврђивања етничке слике осталих крајева у Македонији попут Костура, Водена, Сереза, где је тврдио да су сви становници ових места који себе сматрају Бугарима заправо побугарени Срби и жртве бугарске пропаганде.¹³⁰ Слично је чинио и српски дипломата Иван Иванић. Анализирајући становништво Битољског и Солунског вилајета изнео је мишљење да у Македонији има укупно 1.366.556 становника. По Иванићевој рачуници у македонским областима Солунског вилајета има укупно 1.076.447 становника, док у областима Битољског вилајета када се одбију срезиви који не припадају правој Македонији има укупно 290.109 становника. Приказујући резултате према вери и народности он износи следеће бројно стање: „Муслимана (Турака Османлија, Јурука, Арнаута, потурчењака Срба и потурчењака Влаха и Грка) има 400.624; Православних Срба под Патријаршијом има 400.568; Православних Срба под Егзархијом (бугараша) има 265.408; Православних несловена (Влаха, Грка,

¹²⁹ D. M. Brancoff, *La Macédoine et sa population chrétienne, avec deux cartes ethnographiques*, Paris 1905.

¹³⁰ С. Гопчевић, *Стара Србија и Македонија...*, 117, 135, 152.

Арнаута) има 190.639; Католичких Срба (унијата бугараша) има 15.000; Странаца, Јермена, католика несловена, протестаната и других вера има 34.277.¹³¹

Турске власти су званичне податке о броју становника и њиховој народној припадности давале у својим нуфус-тескерима (статистичким књигама) и вилајетским календарима – салнамама. У нуфус-тескерима становници су записивани само по вери што је истраживачима компликовало утврђивање прецизних података. У Мухамеданце су сврстани Турци, Арбанаси, помухамедањени Словени, Грци и Власи. Урум-милет су све присталице Цариградске патријаршије где спадају Грци, Словени, Власи, православни Арбанаси, док су Бугар-милету припадале присталице Бугарске егзархије. Онај народ који није имао своју националну цркву није могао ући ни у нуфус-тескере¹³² ни у салнаме. Због тога Срба нема у званичним турским статистикама.¹³³ Међутим, године 1907. у француској ревији *Les questions diplomatiques et coloniales* појавила се статистика о укупном броју становника у Македонији и њиховој националној припадности. Уредништво ревије статистичке податке приписивало је Хилми-паши¹³⁴, генералном инспектору европских вилајета Турске, који је до њих дошао анализом српских, бугарских и грчких статистичких извора. Према тако приказаној рачуници Македонија је бројала око 2,5 милиона становника (у овај број улази и становништво Косовског вилајета) од којих је 720.000 Бугара, 670.000 Турака и Арнаута, 510.000 Срба, 350.000 Грка, 70.000 Куцовлаха и 12.000 других. Сви хришћански народи у Македонији су оспоравали наведене податке истичући да је број Турака и Арнаута преувеличан на штрб осталих.¹³⁵ Иако ова статистика не пружа

¹³¹ И. Иванић, *Македонија и Македонци...*, 30–39.

¹³² Од 1881. године у Османском царству је спровођен попис становништва по модерним правилима државне статистике. Становништво је приликом пописа добијало нуфус-тескер. Нуфус-тескер је заправо био идентификациони документ који је садржао личне податке сваке особе и припадност одређеном милету. Ниједан посао са државним органима није био могућ без поседовања нуфус-тескера. Види: М. Јагодић, „Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), Београд 2008, 343–344.

¹³³ Ј. Цвијић, *Сабрана дела (Антропогеографски списи)*, књ. 4, том I, Београд 2000, 268–269.

¹³⁴ Хусеин Хилми-паша (Лезбос, 1856 – Беч, 1922), турски политичар и државник. Од 1902. до 1908. године обављао је функцију генералног инспектора румелијских вилајета. После Младотурске револуције био је постављен за министра спољних послова Османског царства. Од 14. фебруара до 13. априла, као и од 5. маја до 28. децембра 1909. године био је велики везир Империје. После тога се кратко задржао на функцији министра правде, а 1912. године постаје турски амбасадор у Бечу. Функцију амбасадора извршавао је до краја Првог светског рата. Види: *Македонското прашање во османлискиот парламент 1909*, редакција: Д. Горгиев, Скопје 2009, 13.

¹³⁵ И. Иванић, *Македонија и Македонци...*, 38, 39; Бугари су после Хилми-пашине статистике одмах одговорили својом у којој дају сумануте податке о броју становника у Косовском, Битољском и Солунском вилајету. Према њиховој рачуници на поменутих просторима током прве деценије XX века живело је 52.672 „Србомана“ и 1.172.136 Бугара од којих број егзархиста износи 897.160, а број Бугара-патријаршиста 216.969. Види: Архив на Македонската академија на науките и уметностите (=Архив МАНУ), Фонд: Светислав Симић, архивска единица (=а.е.) XVII.

поуздане податке о броју и етничкој структури становништва у западним вилајетима Османског царства, њени резултати потврђују присуство Срба на поменутиим просторима чиме се негира став интелектуалаца и политичара из Софије да су Бугари једини словенски народ присутан у Македонији. На исти начин резултати ове статистике оспоравају и валидност оних српских процена становништва у Солунском и Битољском вилајету у којима се не препознаје постојање Бугара.¹³⁶

За разлику од Гопчевића, Иванића или бугарских истраживача објективнијим тоном говорећи о етничкој слици Старе Србије и Македоније Јован Хаџи-Васиљевић износи мишљење да су Срби најприсутнији у северним и јужним крајевима Косовског вилајета, док су у осталим крајевима ове територијално-управне јединице измешани са Албанцима. И док у Приштини има и Срба и Албанаца, Скопски санџак по њему заузимају углавном Срби. У њему има јако мало Албанаца и то у његовом северозападном делу.¹³⁷ Хаџи-Васиљевићев суд о снажном присуству Срба у Скопској регији потврђују и странци попут секретара британске амбасаде у Цариграду Чарлса Елиота, који у свом путопису из европске Турске с краја XIX века пролазећи Скопљем бележи да је то град за који „непријатељи Срба морају признати српско постојано присуство“.¹³⁸

Хаџи-Васиљевић истиче да у Битољском вилајету има доста Срба и они овај простор деле са Албанцима који доминирају у Дебарском крају и спуштају се на Прилепско поље, са Бугарима и Грцима којих има највише у јужним и југоисточним крајевима, и са Цинцарима (Аромунима) који насељавају јужне и западне крајеве вилајета. У Солунском вилајету Срба има мање и углавном су насељени у његовим западним крајевима, док преостали простор овог вилајета деле Грци, Бугари и Турци. Хаџи-Васиљевић износи своје запажање да у градовима углавном живе Турци, Грци и Јевреји док је Срба, Бугара и Албанаца више на селима. Као главна места у Јужној Старој Србији и историјско-географској Македонији он наводи: Скопље (40000 становника), Тетово (12000 становника), Велес (18000 становника), Куманово (13000 становника), Штип (20000 становника), Серез (25000 становника), Драмју (20000

¹³⁶ Западноевропски политичари с почетка XX века били су упознати са чињеницом да простор Битољског и Солунског вилајета карактерише мултиетнички састав, и да у њему постоје и српска и бугарска насеља. Види: *Македонофилското движење во Западна Европа во 1903. Документи*, редакција: М. Пандевски, Скопје 1995, 47.

¹³⁷ Ј. Хаџи-Васиљевић, „Стара Србија и Македонија...“, 67.

¹³⁸ *Македонија во делата на странските патописци 1894–1902*, подготвил: А. Матковски, Скопје 2006, 18.

становника), Солун (160000 становника), Битољ (40000 становника), Охрид (25000 становника) и Прилеп (18000 становника).¹³⁹

Важно је истаћи да су посебан утицај на структуру и број становника у Косовском, Битољском и Солунском вилајету имале миграције.¹⁴⁰ Услед ескалације насиља нарочито израженог у овим областима од 1878. до 1912. године долазило је до исељавања православног живља које је тражећи спас од турско-арнаутског зулума и суровости комитских чета напуштало своје домове и склањало се на територије суседних земаља.¹⁴¹ Са друге стране, након аустроугарске окупације Босне и Херцеговине осетан је био прилив муслиманских исељеника – мухаџира¹⁴² у пограничне крајеве европског дела Османског царства. Доласком мухаџира турске власти нису успеле у својим настојањима да неутрализују или умање присуство православног словенског живља у најистуренијим европским вилајетима, али су зато знатно пореметиле међуетничке односе што се брзо рефлектовало на политичко-безбедносну ситуацију на терену.¹⁴³

Имајући у виду велики број домаћих и страних статистика можда је најпрецизнију анализу о етнографији Македоније дао Јован Цвијић. По њему нигде у Европи нису народности тако измешане као у Македонији, а нарочито у јужној Македонији што македонско етнографско питање чини једним од најтежих и најзаплетенијих. Све статистике које смо изнели у нашем раду, као и друге са којима се Цвијић сусрео, он сматра непоузданим и своје научно поимање ствари износи на следећи начин: становништво Скопско-тетовске области није становништво Македоније већ Старе Србије и у њему је присуство Срба најдоминантније. Јужно од Скопско-тетовске области где почиње историјско-географска Македонија живе македонски Словени који немају дефинисану националну свест али имају добре предиспозиције да прихвате српско или бугарско име због изражене сличности са овим народима. То је разлог због чега Македонија представља спорну зону између српског и бугарског народа.¹⁴⁴

¹³⁹ Ј. Хаџи-Василевић, „Стара Србија и Македонија...“, 67, 68.

¹⁴⁰ А. Раствоић, „Британци о Косовском вилајету 1903–1913“, Зборник радова: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност*, Београд 2007, 97.

¹⁴¹ *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету*, приредио. Б. Перуничкић, Београд 1989, 354–355.

¹⁴² Термин Мухаџири (арап. *رحال*), досељеник, имигрант) представља један од многобројних арабизама који се задржао у турском језику. Везује се углавном за досељенике муслиманске вере, за потурице са Балкана.

¹⁴³ Д. Антић, „Узроци слабљења демографске позиције Срба у Старој Србији на прагу XX века“, *Теме*, г. XXXIX, бр. 4 (2015), Ниш 2016, 1452–1453.

¹⁴⁴ Ј. Цвијић, *Сабрана дела (Антропогеографски списи)*, књ. 4, том I..., 244–245.

Цвијић македонске Словене у Битољском и Солунском вилајету Османског царства дефинише као народну флотантну масу која нема „ни одређено српско ни бугарско осећање“ и која може пронаћи у свом језику и историјским традицијама и српске и бугарске црте, знаке и трагове што су по њему констатовали и сви озбиљни испитивачи. Име Бугарин којим се један део македонских Словена назива није етнографско име и не означава етничког Бугарина,¹⁴⁵ док стране етнографске карте Македоније заправо нису етнографске, нису ни говорне ни језичке већ су колорисане једино на основу погрешно схваћеног имена Бугарин. Све статистичке таблице су према Цвијићу неистините и нетачне, док је распрострањавање бугарског имена међу македонским словенским живљем започело онда када је српско име добило компромитујући значај пред турским властима због учесталих устанака, четничких борби као и ранијег ослобођења Србије, а нарочито онда када је своју ширу делатност на просторима Балкана започела Бугарска егзархија. Његов закључак је да број становништва у Македонији, нарочито број словенског становништва (Срба, Бугара и осталих Словена) није ни приближно тачно одређен, те да није могуће међу македонским Словенима издвајати Србе и Бугаре, а сасвим је неистинито све македонске Словене урачунати у Бугаре или у Србе.¹⁴⁶

Према томе, на територији Скопског санџака као дела Јужне Старе Србије, током друге половине XIX века препознатљиво је присуство српског живља, који је свој животни простор делио са Албанцима и Турцима, док је број Грка био незнатан. Бугарски елемент могао се срести у југоисточним деловима Косовског вилајета, али није представљао доминантан фактор. У областима Битољског и Солунског вилајета као саставних делова праве историјско-географске Македоније, поред Срба, Бугара, Грка, Албанаца, Турака, Аромуна и Јевреја постојао је и један број становништва словенског порекла, без јасног националног идентитета и са свим предиспозицијама да прихвати српско или бугарско национално име у будућности. Управо је то становништво било предмет српско-бугарских размирица које ће преко етапе црквене и културно-просветне борбе прерасти у фазу отворених оружаних сукоба и резултирати Другим балканским ратом.

¹⁴⁵ Архив САНУ, 117/2, 1–12.

¹⁴⁶ Ј. Цвијић, *Сабрана дела (Антропогеографски списи)*, књ. 4, том I..., 245, 255, 270.

**2. МАКЕДОНСКИ ПРОБЛЕМ НА РАСКРШЋУ ВЕКОВА
(XIX–XX ВЕК)**

2.1. Егзархија: од словенске цркве до механизма бугаризације

Једно од важних питања које је допринело компликацији политичко-безбедносних прилика у Старој Србији и Македонији и наметнуло посебну димензију македонском проблему било је оснивање Бугарске егзархије и њена делатност. Према одлуци Високе Порте, а под снажним притиском фанариотских кругова 1766. године је као последица непокорности Срба према турским властима укинута Пећка патријаршија, која је представљала значајан духовни стожер српског народа на Балкану. Тим чином српски народ у Османском царству остао је без своје једине националне институције и потпао под црквену власт Цариградске патријаршије, чиме је процес хеленизације Балкана са културног преведен и на духовни ниво. На челу српских епископија одлукама патријаршијске власти у Цариграду постављане су грчке владике, а званичан богослужбени језик постао је грчки.¹⁴⁷ Цариградска патријаршија је, користећи свој утицај код турских власти, успоставила монопол у креирању верског, културног, образовног и јавног живота православних поданика Османског царства и тиме увећала јаз између словенског живља и заговорника хеленизма.¹⁴⁸ Јаз и незадовољство ће се средином XIX века трансформисати у отворену тежњу Словена за обновом националних цркава и аутономним духовним развојем.¹⁴⁹

Тежње за ослобођењем српске цркве од грчке јерархије која је њоме управљала јавиле су се још за време устаничких акција 1804–1815. године. Хатишерифом из 1830. године Србима је обећана слобода вероисповести и гарантована могућност да бирају своје владике, док је посебним уговором између српске цркве и Цариградске патријаршије из 1831. године православна црква у вазалној кнежевини Србији добила унутрашњу аутономију. Прихватањем обавезе да Васељенској патријаршији годишње исплаћује шест хиљада гроша постигнута је коначна сагласност о функционисању аутономне српске црквене организације којом је руководио београдски архиепископ са титулом митрополита Србије.¹⁵⁰

За разлику од Срба унутар Кнежевине Србије велики део српског народа Старе Србије и Македоније још од укидања Пећке патријаршије (1766) и Охридске

¹⁴⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. I, Београд 2002, 421–424.

¹⁴⁸ З. Маркова, *Българската Екзархия 1870–1879*, София 1989, 19.

¹⁴⁹ *ДБМН*, том I, док. бр. 152, стр. 198–199. Протест на Охригантие против поставување на грчки владика во Охрид.

¹⁵⁰ М. Војводић, „Како је српска црква добила независност 1879. године“, *Историјски часопис*, књ. I (2003), Београд 2004, 87.

архиепископије (1767)¹⁵¹ био је под духовном влашћу васељенског патријарха. У истој ситуацији били су Бугари и остали Словени на територији Османског царства. Своју духовну власт Цариградска патријаршија је користила за ширење грчке културе и спровођење хеленизације становништва укидањем црквенословенског богослужбеног језика, увођењем грчког језика у образовним установама и именовањем Грка на свим важним руководећим положајима. Временом је грчки језик постао доминантан у грађанским срединама, а нарочито у пословима трговине. Јачање грчке националне буржоазије и њених ослободилачких тежњи у контексту „мегали идеје“¹⁵² текло је синхронизовано са процесом хеленизације који је спроводила Цариградска патријаршија. У заједничком наступу грчке буржоазије и патријаршије вођена је акција уклањања словенских рукописа, књига и другог материјала, као и уништавања словенских записа у црквама, манастирима и параклисима. Акција је попримила највећи обим у Струги, Велесу, Скопљу, Прилепу, Кратову и Битољу и произвела велико незадовољство словенских народа.¹⁵³

Деструктивни потези духовног staleжа Цариградске патријаршије изазвали су аверзију Срба, Бугара и Словена према највишој православној институцији. Бугарски народ је падом Трнова под турску власт 1393. године изгубио црквену независност и тада се цела Бугарска нашла под јурисдикцијом патријарха у Цариграду.¹⁵⁴ Непопуларном антисловенском политиком васељенског патријарха и јачањем бугарске буржоазије почетком XIX века остварени су услови започињања борбе за националну еманципацију бугарског народа која ће носити црквени и културно-просветни карактер. У погледу црквене борбе јасно су дефинисана настојања Бугара за црквеном самосталношћу што ће бити постављено као примарни циљ њихове буржоазије. Благонаклон став руске дипломатије у Цариграду према словенском живљу у Турској ишао је на руку зацртаном бугарском плану. Са друге стране још један фактор утицао је повољно на реализацију бугарских тежњи. То је била Османска империја. Руководећи се политиком *divide et impera* Порта је настојала да разбије јединство православних народа и да на тај начин отклони опасност од могућих нових устанака,

¹⁵¹ *Историја народа Југославије*, књ. II, група аутора, Београд 1960, 1269.

¹⁵² Мегали идеја (грч. Μεγάλη Ιδέα) или „Велика идеја“ представља план грчких патриота о формирању велике државе на етничким и историјским грчким просторима по узору на некадашње Византијско царство. Оцем политичког термина „мегали идеја“ сматра се председник грчке владе Јоанис Колетис. Види: С. Терзић, *Србија и Грчка...*, 77.

¹⁵³ З. Маркова, *Българското църковно-национално движение до Кримската война*, Софија, 1976, 62.

¹⁵⁴ Д. Попов, И. Божилов, *Историја Бугарске*, Београд 2008, 121; С. Димевски, *Борбата за автокефалност на православните цркви во Европа создадени во XX век*, Скопје 1979, 83–100.

што јој је послужило као основни мотив у заузимању помирљивог става према захтевима економски моћне бугарске трговачко-занатске колоније у Цариграду.¹⁵⁵

Бугарско-грчки црквени спор интензивираан је 40-их година XIX века и у том конфликту коришћена су сва могућа средства, од поткупљивања, претњи и уцена до физичког насиља.¹⁵⁶ Незадовољство словенског становништва великогрчким пројектом Васељенске патријаршије отишло је толико далеко да се манифестовало и преговорима са католичком црквом, те прихватањем унијатства једног броја македонских Словена и Бугара. Еклатантан пример незадовољства представљала је жеља становника Кукуша из 1859. године да се одрекну православне вере и ставе под духовну власт Рима.¹⁵⁷ Бугарска буржоазија је лукаво користила проунијатске тенденције међу словенским живљем, не би ли извршила додатан притисак на руску дипломатију, знајући да је Петроград важио за великог противника ширења католицизма на Балкану, а сама Русија прижељкивала улогу вође међу православним народима. У таквој ситуацији Цариградска патријаршија трпела је жестоке дипломатске притиске ради решавања бугарско-грчког црквеног питања. Руси су желели наклоност Словена и неутрализацију интереса католичке цркве, Порта је страховала од могућег покушаја реализације великогрчког пројекта, док су Бугари перфидном причом о погодностима за све словенске народе у Османском царству и њиховим духовним препородом радили на стварању своје цркве.¹⁵⁸

Славјанско благотворитељно опшество основано 1858. године као словенофилски покрет у Русији међу чијим је најутицајнијим члановима био руски дипломата Николај Игњатијев, сматрало је да ће пројекат панславизма бити могућ уколико Петроград пружи несебичну подршку Бугарима у њиховој борби за независну цркву. Стога је пропагандна активност друштва била усмерена ка широким слојевима руског народа, саопштавајући им да су многобројни Словени у Турској заправо Бугари, и да су њихове моралне и душевне патње које су им нанели Турци и Васељенска патријаршија изнад физичких. Они се не могу молити Богу на свом словенском језику, већ морају слушати молитве на грчком које апсолутно не разумеју, што их нагони на приступање унији. Био је то снажан аргумент код побожних Руса, који је Игњатијеву

¹⁵⁵ А. Трајановски, *Бугарската егзархија...*, 22–23.

¹⁵⁶ З. Маркова, *Българската Екзархија...*, 23.

¹⁵⁷ *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, II, приредило: Љ. Лапе, Скопје 1978, 115–116, Кукушаните ја примаат католичката вера во 1859. година.

¹⁵⁸ А. Трајановски, *Бугарската егзархија...*, 25; *Македонофилското движење...*, 48.

пружио разлог и оправдање за активно помагање политике бугарске буржоазије.¹⁵⁹ Разлог више био је и тај што је концепција хришћанске цркве у Турској коју је Русија градила после Кучук-каинарцијског мира (1774)¹⁶⁰ неутралисана након пораза руског оружја у Кримском рату.¹⁶¹ Шездесетих година XIX века помагањем бугарских црквених захтева требало је ту концепцију ревитализовати на чему је Игњатијев предано радио.

Када је у питању српски народ у Старој Србији и Македонији, он је руковођен сопственим незадовољством према политици Цариградске патријаршије, према корупцији и неморалу који су захватили њене црквене редове са симпатијама посматрао борбу бугарске буржоазије за црквеним осамостаљењем. Све већи број Срба жалио се Патријаршији на њене владике и црквене људе и захтевао њихову смену. Већина тадашњих владика није знала локални словенски језик, док Срби нису знали грчки тако да је турски језик пружао једину могућност комуникације. И финансијски моменат био је нарочито важан у црквеној борби. Код обичних сељака и грађана српске националности све већи прилози које су потраживали грчки епископи приликом крштења, венчања, развода брака, опела, освећења изазивали су револт и незадовољство. Такве прилике довеле су до приближавања ставова Срба и Бугара и учврстиле њихова мишљења о неопходности образовања посебне словенске црквене организације насупрот фанариотској.¹⁶²

Услед дипломатских притисака и незадовољства народа руководство Цариградске патријаршије је 1861. године било спремно да попусти. Патријарх Јоаким, бојећи се да би противљењем могао да изгуби јурисдикцију на свим словенским просторима Турске, одлучио је да бугарским захтевима изађе у сусрет и одобри један вид црквене аутономије који би подразумевао да се у чистим бугарским епархијама поставе владике из реда бугарског клера, да се у једној од бугарских епархија образује бугарска богословска школа, да се у бугарским школама изводи настава на бугарском језику и да се у чисто бугарским црквама спроводи богослужење на бугарском језику. На основу тог предлога и Порта је припремила ферман усклађен са формулацијом Цариградске патријаршије по питању црквене аутономије. Међутим, бугарска

¹⁵⁹ А. Јовановић, *Постанак егзархије и Турска, Русија и Србија. Историско-политичка расправа*, Скопље, 1936, 55–56.

¹⁶⁰ А. Јелачић, *Историја Русије*, Београд 1929, 69.

¹⁶¹ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Политичка историја Европе (1815–1871)*, Београд 2010, 271–276.

¹⁶² Ј. Хаџи-Васиљевић, *Патријаршисте и егзархијсте у Скопској епархији...*, 7–11; Исти, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима...*, 301–306; И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској...*, 22–23.

буржоазија није желела да прихвати такав предлог. Она је отворила питање „мешовитих епархија“ у Македонији, Тракији и неослобођеној Србији тражећи да и оне уђу у састав бугарске аутономне црквене организације чиме је изразила аспирације ка тим просторима.¹⁶³

Црквени конфликт Бугара и Грка се све више заоштравао. Доласком руског дипломате Николаја Игњатијева у Цариград 1864. године бугарска црквена борба добија моћног савезника, али упркос томе преговори са Васељенском патријаршијом нису дали очекиване резултате. Са постављењем Григорија IV на место патријарха 1867. године патријаршија је учинила нови корак ка споразуму са Бугарима и предложила да највеће бугарске епархије формирају посебан црквени округ под именом егзархија. Предлогом је предвиђено и да најстарији митрополит међу бугарским јерарсима понесе титулу егзарха као патријарховог намесника, да бугарске владике конституишу егзархијски синод, док се бугарским митрополитима давала могућност учешћа у избору патријарха.¹⁶⁴ Упркос новим погодностима ни овај предлог није био прихватљив за бугарску страну јер је њена црквена борба заправо имала национално-политичку димензију чији је циљ да у духовном погледу завлада Балканом, а када то постигне да ради на његовој политичкој еманципацији по мери својих интереса.¹⁶⁵

Под притиском руског посланика грофа Игњатијева, Порта је 1868. године упутила патријаршији два нацрта са седам тачака о бугарској цркви, у којима је захтевано да се у целом турском царству бирају бугарски свештеници тамо где је бугарско становништво у већини.¹⁶⁶ То исто важило је и за избор владика. Седиште бугарског егзарха је према предлогу Порте требало да буде Цариград. И док је патријаршија разматрала предложене нацрте, Бугари су их прихватили и обнародовали као дефинитивну одлуку. Тај потез је наљутио власти Цариградске патријаршије које су свим помесним православним црквама упутиле писмо са критикама и предлогом за сазивање Васељенског сабора.¹⁶⁷ Многе патријаршије су осудиле поступак Бугара, док

¹⁶³ П. Ников, *Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения*, София 1971, 72–113; А. Трајановски, *Бугарската егзархија...*, 25, 26.

¹⁶⁴ Ч. Марјановић, *Историја српске цркве*, Београд 2001, 133; В.Верюжский, „Происхождение Греко-Болгарского церковного вопроса и болгарской схизмы“, *Журнал Московской Патриархии*, №12 декабрь 1948, 37.

¹⁶⁵ В. Теплов, *Греко-Болгарский Церковный Вопрос понеизданным источникам*, С. Петербург 1889, 37.

¹⁶⁶ Према бугарском становишту у Старој Србији и Македонији нема Срба ни других Словена већ се целокупан православни живаљ дефинише као део бугарског националног корпуса о чему је било речи у потпоглављу *Етно-конфесионална структура становништва Јужне Старе Србије и Македоније*.

¹⁶⁷ Ч. Марјановић, *нав. дело*, 133.

је српски митрополит Михаило изразио жаљење због мешања политике у послове цркве, апеловао на споразум заинтересованих страна и подржао право Бугара да имају своју националну јерархију.¹⁶⁸ По моделу београдског митрополита и српски народ Старе Србије и Македоније водећи се идејом о словенској цркви, службама и школама на матерњем језику, подржавао је црквену политику бугарске буржоазије верујући у њену искреност. Православни живаљ широм неослобођених јужних крајева није ни слутио да ће врло брзо бити искоришћен и од жртве великогрчког пројекта доживети трансформацију у жртву мегаломанске бугарске идеје.

Током 1868. године вођени су интензивни преговори између сукобљених страна и Порте о решењу проблема. Урађена су три пројекта којим би се грчко-бугарски црквени спор коначно решио. Најважније питање тичало се граница будуће Бугарске егзархије. Бугари су под својим црквеним окриљем желели територије некадашње Охридске архиепископије и Пећке патријаршије што је изазвало оштру реакцију Београдске митрополије, која је инсистирала на томе да Бугари могу добити само територију некадашње Трновске патријаршије, док на преостале територије немају ни историјског, ни етничког права.¹⁶⁹ Упркос неслагању Грка и Срба, руска дипломатија је извршила додатан притисак на Порту која ће ферманом од фебруара 1870. године¹⁷⁰ решити грчко-бугарски спор и озакопити формирање Бугарске егзархије.¹⁷¹ Тада су се у оквиру бугарске црквене организације осим епископија са бугарских етничких простора нашле Нишка, Пиротска и Велешка епархија. Нарочито незадовољство Цариградске патријаршије изазвао је члан 10. султановог фермана у којем су набројане све епархије новоосноване Бугарске егзархије и поред тога наведено следеће: „Осим поменутих епархија дозволиће се потчињење Бугарској егзархији у духовном смислу свих места чије се две трећине становништва изјасни о прихватању духовне власти егзарха.“¹⁷² Управо ће овај члан представљати камен спотицања између Срба и Бугара, јер су током последњих деценија XIX века Бугари промовисали правило које све

¹⁶⁸ *Православље. Часопис духовни*, св. 1, Београд 1871, 137–139; *Православље. Часопис духовни*, св. 1, Београд 1872, 225, 229.

¹⁶⁹ Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века...*, 67–68; Ч. Марјановић, *нав. дело*, 134–135.

¹⁷⁰ *Сбирка отъ документи за уредбата и духовнитѣ правдини на Българската екзархия*, Цариградъ 1909, 3.

¹⁷¹ *Църковно-народният събор 1871. г. Документален сборник по случай 130-годишнината от Първия църковно-народен събор*, приредио: Х. Темелски, София 2001, 38–40.

¹⁷² *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, II, 166. Создавање на Бугарската егзархија и нејзината дејност во Македонија; Т. Бурмовъ, *Българо-гръцка църковна распра*, София 1902, 440–442.

присталице егзархијске цркве дефинише као припаднике бугарског националног корпуса.

У периоду од 1870. до 1872. године било је покушаја у проналажењу решења црквеног спора између егзархије и цариградског патријарха. За то време донет је Устав Бугарске егзархије¹⁷³ и на месту егзарха изабран ловчански митрополит Иларион који ће због старости то место уступити видинском митрополиту Антиму. Бугарски егзарх, плашећи се анатеме цариградског патријарха, покушао је преговорима да одбрани своје позиције и изглади односе са Васељенском патријаршијом, али без успеха.¹⁷⁴ Цариградски патријарх Антим није био спреман на уступке већ је уз подршку Светог Синода лишио епископског чина бугарског егзарха Антима и двојицу његових епископа, ловчанског Илариона и пловдивског Панарета.¹⁷⁵ Након тог поступка сазвао је 1872. године Сабор православних цркава у Цариграду на којем је Бугарска егзархија проглашена шизматичком црквом, док је на њене следбенике бачена анатема.¹⁷⁶

Анатемисањем је Цариградска патријаршија покушала да спречи даља осипања пастве и ширења Бугарске егзархије које је омогућено чланом 10. султановог фермана из 1870. године.¹⁷⁷ У својим национално-црквеним стремљењима представници егзархије увелико су користили све погодности ове султанове уредбе. Утврдивши духовну власт у додељеним епархијама наставили су ширење јурисдикције своје црквене организације. После 1874. године манипулацијом становништвом егзархија је успела да издејствује султанов брат за припајање још две епископије у Скопљу и Охриду,¹⁷⁸ али је њену пропагандну делатност путем својих јерарха у овим областима спречио Руско-турски рат (1877–1878), када је један број црквених великодостојника због подршке устаничким групама протеран из западних крајева Турске царевине.¹⁷⁹ Такав след догађаја приморао је егзархију да после неуспеха санстефанског државног пројекта упоредо са борбом за добијање берата о постављењу својих владика крене у

¹⁷³ *Уставъ за управление-то на Българската екзархия*, Цариградъ 1870.

¹⁷⁴ Ч. Марјановић, *нав. дело*, 135.

¹⁷⁵ *Православље. Часопис духовни*, св. 1, Београд 1873, 34.

¹⁷⁶ Архив Српске православне цркве (=Архив СПЦ), Фонд: Конзисторија Митрополије београдске – време митрополита Михаила Јовановића (1859–1881), Збирка Варија, Посланица Константинопољског Архиепископа Антима поводом заседања Васељенског сабора у Цариграду 1872. године.

¹⁷⁷ *Македонија. Сборник от документи и материали*, редактори: В. Божинов, Л. Панайотов, Софија 1978, № 125, стр. 269–270.

¹⁷⁸ В. Горгиев, „Унијатството во Македонија и Димитар Поп Георгиев Беровски“, *Историја*, год. XLIII, бр. 1–2, Скопје 2007, 7; И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској...*, 81.

¹⁷⁹ К. Ш. Избегнал Македонски Българин, „Прѣобразованията въ Македония“, *Марица*, год. III, бр. 177, Пловдивъ, Петъкъ, 11 априлия 1880.

преузимање црквених општина и успостављање монопола у просветној делатности¹⁸⁰ широм Старе Србије и Македоније. Другим речима, циљ стварања велике бугарске државе остао је исти, само се уместо руског оружја прешло на употребу духовне и културно-просветне пропаганде у којој су приче о словенству обилато коришћене.

Опредељење становништва Старе Србије и Македоније да уместо богослужења и школовања на грчком језику слуша богослужења и наставу на бугарском које је нудила егзархија, било је израз његове жеље да у црквама и образовним установама добије језик који није идентичан његовом матерњем језику, али је препознатљив и близак словенском бићу и менталитету. Тим мислима руководили су се Срби и остали Словени широм Битољског и Солунског вилајета не желећи да одлуком о прихватању јурисдикције Бугарске егзархије себе сврстају у бугарски народ.¹⁸¹ За разлику од њиховог гледишта, турске власти су имале другачије становиште. Све присталице једне вере која има своју самосталну националну цркву третиране су у етничком погледу као припадници те исте нације. У овом случају целокупан небугарски православни живаљ у Турској који је прихватио духовну власт Бугарске егзархије званичне власти сматрале су припадницима Бугар-милета.¹⁸² Такво сагледавање дало је Бугарима легитимитет приликом спровођења црквено-просветне пропаганде на просторима трију вилајета.

И стварање Кнежевине Бугарске 1878. године ишло је на руку црквено-просветним активностима Бугарске егзархије у Старој Србији и Македонији. У финансијском погледу егзархија је током своје пропагандне делатности уживала снажну подршку званичне Софије, јер је сматрана најбитнијим фактором у послу свебугарског уједињења. У том процесу, користивши недостатак просветног кадра који је после рата са Турцима 1877–1878. године морао да напусти своја огњишта, егзархијски представници настојали су да упражњена учитељска места широм српских и словенских крајева Османског царства попуне бугарским учитељима. У градовима и већим селима отворане су егзархијске школе, читалишта, библиотеке, књижаре. Организована су просветна друштва и вечерње школе за одрасле. Егзархији је од

¹⁸⁰ А. Трајановски, *Бугарската егзархија...*, 26.

¹⁸¹ П. Балкански (М. Ристић), „Кроз гробље. Опажања и белешке приликом путовања кроз српску земљу под Турском 1892. године“, *Дело: лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књ. 2, 252.

¹⁸² Бугар-милет представља етничку заједницу Бугара у оквирима Османског царства. Са стварањем бугарске цркве 1870. године султан је признао и постојање посебног бугарског народа. Та одлука је Бугарима омогућила да раде на отварању сопствених цркава, школа, болница и других установа. Види: V. Roudometof, *Collective memory, national identity and ethnic conflict. Greece, Bulgaria and the Macedonian Question*, Westport 2002, 85; B. Jelavich, *History of the Balkans. Eighteenth and nineteenth centuries*, vol. I, Cambridge 1983, 343.

нарочитог значаја био град Солун.¹⁸³ Због тога је у њему 1881. године отворена и мушка гимназија „Св. Тирило и Методије“. Добро обучене присталице егзархије у улози наставника и предавача имале су задатак да словенском становништву Старе Србије и Македоније наметну свест о бугарском националном идентитету и тиме оправдају територијалне аспирације Кнежевине Бугарске ка поменутиим областима.¹⁸⁴

Две последње деценије XIX века могу се описати као доба експанзије бугарске пропаганде спровођене од егзархијских свештеника и учитеља, током које је влада у Софији настојала да прикаже себе највећим заштитником православног живља у Македонији. Њен крајњи циљ, разуме се, било је присаједињење целе Македоније Кнежевини Бугарској, укључујући ту и Свету Гору, о чему постоје писана сведочанства српског клера из тог времена.¹⁸⁵ Политика експанзионизма Софије утврђена је програмским документом о бугарској пропаганди из 1883. године и она се најбоље уочава у извештају министра спољних послова и вера Кнежевине Бугарске Константина Стоилова, упућеном 1882. године бугарском кнезу у којем се наводи следеће: „за постизање циља неопходно је да целокупно становништво Македоније буде убеђено да влада Вашег Височанства води општенародну бугарску политику, да је Кнежевина најприроднији и најуспешнији активни заштитник Македоније, да бол македонских Бугара наилази на братско разумевање и саосећање, једном речју, сваки Македонац треба да се увери да Софија брине о његовој судбини, о његовој садашњости и његовој будућности. Код македонских Бугара треба да се развије осећај о народној самосвести. Мало и велико треба да зна да је од бугарске крви и да се поноси тиме. Само када то достигнемо, можемо рећи да је бугарска народност у Македонији осигурана и да су акције туђих пропаганди заустављене.“¹⁸⁶

Током 1890. године бугарска експанзионистичка политика добила је свој програм од десет тачака који је на предлог владе 11. децембра био потврђен у Народном собрању. Програм је предвиђао да се за учитеље у Македонији могу постављати само рођени Бугари, а да се за учитеље турског језика постављају утицајни Турци који ће моћи да обезбеде додатне бенефиције егзархији на локалном, регионалном и државном нивоу. Уколико неко од ученика који су завршили школовање у Македонији жели да обавља учитељски посао неопходно је да пре

¹⁸³ Ђ. Слијепчевић, *Хиландарско питање у XIX и почеком XX века*, Келн 1979, 8.

¹⁸⁴ А. Трајановски, *Бугарската егзархија...*, 38–42.

¹⁸⁵ Архив СПЦ, Фонд: Конзисторија Митрополије београдске – време Теодосија Мраовића (1883–1889), Збирка Вариа, 1888, Писмо оца Николаја.

¹⁸⁶ *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, II, 266. Политиката на Бугарска влада спрема Македонија во 1882. година.

постављења поседује четворогодишњу праксу у Бугарској. На тај начин Бугарска је простор за спровођење просветне пропаганде давала својим провереним људима. Један од таквих био је потоњи министар Михајло Сарафов који се нашао на функцији директора мушке егзархијске гимназије у Солуну,¹⁸⁷ или Васил Канчов коме је учитељски позив у Македонији служио као параван за спровођење бугаризације њеног становништва, што је и сам изјављивао у разговору са колегама из школе.¹⁸⁸

У настојању да реализују зацртане циљеве следбеници бугарске политике у Јужној Старој Србији нису бирали механизме, већ су се служили најразличитијим подлостима. Почетком 1900. године неколико егзархијских следбеника из села Трешнева које је припадало Велешкој нахији, долазило је у Београд да тражи новчану подршку за обнову своје цркве лажно се представљајући грађанима српске престонице. Поводом таквог покушаја преваре реаговао је и председник српске владе Владан Ђорђевић који је у писму од 9. марта 1900. године упућеном архиепископу београдском и митрополиту Краљевине Србије господину Инокентију, молио српског црквеног главара да у будућности не даје свој благослов за прикупљање прилога било којем лицу из поробљених јужних крајева, уколико претходно не обавести државне власти како би се избегла злоупотреба српског имена у корист бугарских интереса.¹⁸⁹

Многе наведене чињенице говоре у прилог да су активности Бугарске егзархије од 1870. године биле усмерене ка процесу бугаризације Срба и осталих македонских Словена у Солунском, Битољском и деловима Косовског вилајета.¹⁹⁰ Поменути процес нарочито је актуелизован после коначних одлука Берлинског конгреса о утврђивању граница на Балкану које према перцепцији званичне Софије 1878. године нису одговарале бугарским интересима. Док је Кнежевина Србија материјално и политички помагала црквену борбу својих суседа руководећи се принципима словенске солидарности, њено политичко руководство није ни слутило да тиме ради против сопствених националних циљева, што се убрзо показало тачним. Бугарска борба за словенску цркву, словенски језик на литургијама и у училиштима експлоатисана је само као параван под чијом сенком су се концентрисале мегаломанске идеје духовних и политичких старешина Бугар-милета. Са добијањем фермана о успостављању

¹⁸⁷ С. Димевски, *Просветна политика на Егзархијата и училишните бунтови во Македонија*, Скопје 1962, 12–14.

¹⁸⁸ И. Николов, „Основаването на ВМРО“, *Илюстрация Илинден*, год. VIII, кн. 1 (71), Софија, јануари 1936, 4.

¹⁸⁹ Архив СПЦ, Фонд: Конзисторија Митрополије београдске – време митрополита Инокентија Павловића (1898–1905), Збирка Вариа, 1900, Писмо Владана Ђорђевића митрополиту Инокентију.

¹⁹⁰ Д. Антић, „Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века“, *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, књ. VII, Врање 2016, 49.

бугарске цркве 1870. године припадници њене јерархије политику ширења националног утицаја флоскулама о словенофилству заменили су отвореном црквено-просветном пропагандом у чему су добијали енергичну подршку Русије која ће Санстефанским уговором практично дефинисати територијалне обресе великобугарске идеје. Још један битан моменат представљала је и турска политика *devide et impera* која је стимулисала раздор православног фактора на Балкану. Руководећи се санстефанском идејом процес ликвидације сваког другог словенског имена у Турској сем бугарског нарочито је интензивирао под патронатом егзархије и владе у Софији. Наметањем својих епископа и учитеља и креирањем културног, просветног и политичког живота становништва у бугарском духу, овај двојац је вршио реализацију свог најважнијег циља – припрему терена за присаједињење Старе Србије и Македоније Кнежевине Бугарској, не би ли империјалистички снови бугарске буржоазије били остварени.

2.2. Српски одговор – културно-просветна акција на југу

Очекивања званичног Београда да ће оружаним средствима 1877–1878. године донети слободу српском народу Старе Србије и Македоније испоставила су се као нереална. Не због неспремности српског војника да се бори за ослобођење својих сународника, већ због односа великих сила којих се питање прекомпоновања политичке мапе Балкана изузетно тичало. Русија је желела стварање Санстефанске Бугарске чија је пројектована територија угрожавала виталне српске интересе на југу.¹⁹¹ Остале европске силе нису биле спремне на јачање Русије те су на Берлинском конгресу подржале опстанак Турске и спречиле велико растакање османских територија. Србија је из берлинске политичке арене 1878. године изашла као независна држава са скромним територијалним проширењем од неколико округа: Пиротски, Нишки, Врањски и Топлички, док је огроман део српског националног корпуса остао под турским ропством.¹⁹²

У ситуацији када Русија више није представљала партнера за реализацију српског ослободилачког пројекта јер је своју балканску стратегију конципирала у корист Бугара,¹⁹³ кнез Милан је био принуђен да се окрене партнерству са Двојном монархијом са којом 1881. године потписује Тајну конвенцију. Резултат овог

¹⁹¹ Д. Антић, „Поглед на српско-бугарске односе...“, 50.

¹⁹² В. Поповић, „Берлински конгрес (поводом педесетогодишњице 13 јуна – 13 јула 1928)“, *Братство*, бр. XXII, Београд 1928, 145–146; Д. Антић, „Узроци слабљења демографске позиције Срба...“, 1448.

¹⁹³ ДАРМ, F.O., Мф. 22, сн. 451–455. PRO F.O. 78/2982.

документа којим је српском монарху одобрено добијање краљевске титуле била је економска и политичка зависност Кнежевине Србије од Беча. У погледу спољне политике Београду је ускраћена могућност јачања свог утицаја у правцу Босне и Херцеговине и Новопазарског санџака, али је чланом 7. Тајне конвенције допуштен рад на ослобођењу јужних српских земаља у правцу Косовског и Битољског вилајета.¹⁹⁴ Обезбедивши поменути документом неопходну подршку Аустроугарске, Краљевина Србија ће тек осамдесетих година XIX века повести активнију културно-просветну политику у правцу Старе Србије и Македоније. У то време широм јужних српских крајева егзархијска агентура увелико је спроводила процес бугаризације православног становништва.

За разлику од Бугара који су црквено-просветну пропаганду у европским вилајетима Турске започели средином XIX века, српска политичка и интелектуална елита интензивном решавању српског питања у Јужној Старој Србији и Македонији приступила је нешто касније. До 1878. године код Срба је преовладало уверење да ће процес решавања турског наслеђа на Балкану бити реализован у духу словенске солидарности на добробит и српског и бугарског народа, а под покровитељством Петрограда. Међутим, санстефански пројекат Русије потпуно је разочарао Београд и демистификовао вишегодишњу бугарску борбу за „словенске интересе“ у Османском царству. Покушај Русије да територију до Ниша и Охрида на истоку, као и области до Егејског мора на југу припоји бугарској држави пробудио је велико незадовољство становништва јужних српских крајева.¹⁹⁵

Током 1877. године формиран је Одбор емиграната Старе Србије и Македоније на чијем челу су били дечански архимандрит Сава, Аксентије Арсић, Тодор П. Станковић, Деспот С. Бацовић и Коста Шуменковић.¹⁹⁶ Политичка активност Одбора била је нарочито изражена током заседања Берлинског конгреса.¹⁹⁷ Осим протеста због штетних одлука великих сила по интересе Србије, његови чланови су радили на прикупљању и публиковању историјских, етнографских и лингвистичких материјала који говоре у прилог српском становишту о будућности Јужне Старе Србије и Македоније. У том контексту је Деспот Бацовић, учитељ из Крушева објавио аналитички текст у *Српским новинама* под насловом „Којој словенској грани припадају

¹⁹⁴ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I tom (1876–1918), dok. br. 54, str. 177–179.

¹⁹⁵ С. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004, 166.

¹⁹⁶ К. Џамбазовски, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 2006, 180.

¹⁹⁷ *ГИМН*, III/2, приредило: К. Џамбазовски, Београд 1984, док. бр. 181, стр. 259–260, док. бр. 223, стр. 316–317.

Словени у Горњој Албанији и у Македонији¹⁹⁸, док је Димитрије Алексијевић, родом из околине Дебра писао о српском националном карактеру Македоније у чланку под именом „Старо-Срби“.¹⁹⁹

Увидевши да је егзархијска пропаганда узела маха српски митрополит Михаило је непосредно после Берлинског конгреса покушао писмом да издејствује код васељенског патријарха именовања српских владика на чело епархија широм Старе Србије и добијање црквене аутономије ове области. Његова замисао била је да се на чело епископија у Скопљу, Призрену, Велесу, Кичеву, Охриду доведу Срби, и да њима у име Цариградске патријаршије управља призренски митрополит. На тај начин олакшао би се поступак отварања школа и цркава, а српски народ би био поштеђен егзархијског утицаја.²⁰⁰ Руководећи се сопственим интересима Цариградска патријаршија није имала разумевање за предлог српског митрополита.

Почетком 1880. године обновљен је и рад Просветног одбора за школе и цркве у Старој Србији са задатком ширења српског утицаја у Османском царству путем културно-образовне делатности.²⁰¹ На територији Старе Србије и Македоније овај одбор је деловао још од 1868. године, али је због рата са Турском његов рад био заустављен осам година након оснивања. Крајем 1879. године српски национални радник Матија Бан предложио је обнову старог Просветног одбора са реорганизованом структуром која је подразумевала постојање централног одбора у Београду и пододбора у Врању. Задаци одбора били су формирање мањих пододбора у свим градовима неослобођених јужних српских земаља, штампање и дистрибуција књига на српском, отварање школа, проналажење учитеља и обезбеђивање информација о свим важним дешавањима у Косовском, Битољском и Солунском вилајету.²⁰²

У периоду од 1880. до 1883. године због унутрашњих политичких несугласица није било озбиљније културно-просветне акције у правцу југа. Деловање се углавном сводило на набавку и дистрибуцију српских уџбеника школама у Старој Србији и Македонији. Почетком 1883. године напредњачка влада је начинила мали помак у пословима српске акције тиме што је Министарство спољних послова формирало комисију са задатком да окупи све виђеније људе који су били ангажовани на јачању српског утицаја у Старој Србији и Македонији. Међу њима су се нашли архимандрит

¹⁹⁸ ГИМН, III/2, док. бр. 218, стр. 309.

¹⁹⁹ ГИМН, III/2, док. бр. 228, стр. 321–322.

²⁰⁰ Архив САНУ, 26/940, сиг. XXVI/13.

²⁰¹ И. Катарциев, „Еден документ за школската пропаганда во Македонија“, ГИНИ, год. I, бр. 1, Скопје 1957, 294.

²⁰² К. Цамбазовски, *Културно-општествените врски...*, 180, 183.

Нићифор Дучић, Милош Милојевић, архимандрит Сава Дечански и други. Сви они су предлагали активнији рад на отварању српских школа у окупираним крајевима, штампање и слање уџбеника на српском, припрему просветног кадра из окупираних крајева и њихово постављење за учитеље у родним местима. Међутим, политички изазови попут Тимочке буне,²⁰³ који су потресали Краљевину Србију 1883. године, нису остављали довољно простора званичном Београду да води активнију националну политику у региону.²⁰⁴

Током 1884. године радило се на добијању дозволе из Цариграда за легалну дистрибуцију српских уџбеника у Турској. Управник Призренске богословије Петар Костић боравио је тим поводом у престоници Османског царства и успео почетком 1885. године да обезбеди одобрење турских власти.²⁰⁵ У исто време у Пловдиву су одржане демонстрације Бугара на којима су истицани захтеви за уједињење бугарских земаља Источне Румелије и Македоније са Кнежевином Бугарском.²⁰⁶ Као реакција на протесте Бугара и у Србији су организована окупљања на којима је истицан српски карактер Старе Србије и Македоније. Први такав скуп са којег су грађани захтевали од председника владе Милутина Гарашанина активнију националну политику према јужним српским крајевима одржан је у Београду 23. фебруара 1885. године под именом „Збор Србо-Македонаца и Старо-Србијанаца“.²⁰⁷ Збором је председавао Деспот Бацовић из Крушева. Бацовић је свој политички став изговорен на митингу преточио и у национално-политички памфлет: „Искрена реч Србо-Македонцима“. Обраћајући се православном живљу Македоније писао је: „као доморедци србо-македонске земље, треба да се из свег срца заузмемо, да се у нахијама кривопаланачкој, кумановској, струмичкој, кратовској, кочанској, радомирској, штипљанској, скопљанској, велешкој, прилепској, битолској, охридској, леринској, тетовској, гостиварској, кичевској и тиквешкој установе србо-македонске школе у којима би се младеж учила на чисто србо-македонском језику [...] Бугаре пак братски молимо, да се окану даљег агитирања – шиљања владика и учитеља – у србо-македонске крајеве горе поменутих нахија, ако су ради да и даље остану у љубави и пријатељству. Треба се умерити у својим жељама бар до реке Струмице, јер је отето проклето“.²⁰⁸

²⁰³ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. III, Београд 1934, 111–145.

²⁰⁴ К. Џамбазовски, *Културно-општествени врски...*, 186–189.

²⁰⁵ Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству...*, 25.

²⁰⁶ *Търновска Конституция*, Срџдець, год. II, бр. 115, 22. февруарий 1885, стр. 3; *Српске новине*, Београд, год. III, бр. 44, 26. фебруар 1885, стр. 2.

²⁰⁷ Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству...*, 25–26.

²⁰⁸ Д. Бацовић, *Искрена реч Србо-Македонцима*, Београд 1885, 29–30.

Подстакнут захтевима народа са митинга у Београду, Нишу и Врању и свестан тешког положаја у којем се налазио српски народ широм Старе Србије и Македоније услед арбанашко-турског насиља и бруталне егзархијске пропаганде, Милутин Гарашанин је марта 1885. године краљу Милану поднео план о будућим акцијама Србије у окупираним српским земљама на југу. План је носио назив: „Упутство за одржавање утицаја Србије у Македонији и Старој Србији“. Видевши Бугарску као главног српског такмаца на југу Гарашанин је разматрао могућност српско-грчке сарадње, и у свом концепту даљег српског деловања у Македонији чак и Турску третирао као потенцијалног савезника у слабљењу бугарске културно-духовне агресије и гушењу њених територијалних аспирација. Грчка је према Гарашаниновом мишљењу била веома потребна Србији због њених јаких веза код Порте и Цариградске патријаршије. Уколико би искористила утицај Атине код васељенског патријарха Србија је могла да појача своје деловање у европским провинцијама Османског царства.²⁰⁹

Пловдивским превратом 1885. године чији је резултат био проглашење уједињења Кнежевине Бугарске и Источне Румелије млада бугарска држава постаје озбиљан регионални геополитички фактор, који је не одричући се идеје о присаједињењу Македоније, задавао главобоље великим европским државама.²¹⁰ Плашећи се општег устанка на Балкану Турска 1885. године није реаговала употребом силе, чиме је бугарско присаједињење области јужно од планине Балкан представљало свршен чин. У то доба Никола Пашић је из Софије писао краљу Милану да према његовом убеђењу „није било нити ће скоро бити повољнијих прилика да Краљевина Србија присаједини к’ себи Стару Србију и српске земље у Македонији и тиме удари камен темељац првенству српског народа међу народима Балканског полуострва.“ Пашић и његови саборци сматрали су да је 1885. године Турска показала своју неспремност и слабост, и да је један од најважнијих интереса Краљевине Србије ослобођење српског народа у окупираним јужним крајевима, због чега су радикалски прваци били спремни да политичке несугласице са српским монархом на тренутак оставе по страни. О томе сведочи и део писма у којем Никола Пашић изјављује да ће

²⁰⁹ С. Недељковић, „Српски народ у Старој Србији и Македонији...“, 52–53; Исти, „Преглед организованог рада националне акције српске владе у Македонији ...“, 81.

²¹⁰ Г. Павловић, *Бугарска и Источна Румелија. Њихов међународни, државно-правни и политички положај од 1876 до 1887 године*, Београд 1907, 54.

обуставити све акције усмерене на повратак радикалских емиграната у Србију и помагати српску борбу за Македонију колико му то положај буде дозвољавао.²¹¹

Српски монарх није прихватио Пашићеве сугестије. Он је супротно од радикалског гледишта у бугарском уједињењу видео претњу по интересе Краљевине Србије. Бугарска визија решења македонског спора није одговарала династији Обреновић и угрожавала је интересе српске државе на југу што је на јесен 1885. године довело до српско-бугарског рата у којем је Краљевина Србија поражена.²¹² Оружани сукоб Србије и Бугарске зауставио је накратко активности српске владе према окупираним јужним крајевима, да би обнављање дипломатске борбе за српску ствар у Турској царевини почело 1886. године.²¹³ Борба је подразумевала рад на добијању аутономије српске цркве, на отварању дипломатских представништава, црквено-школских општина, школа и књижара. Један од значајнијих догађаја по спољнополитичке интересе Србије представљао је и склапање Конзулске конвенције између Београда и Цариграда. Њоме је признато право Краљевини Србији да отвара своје конзулате у оним деловима Турске где су постојале реалне потребе.²¹⁴

Склапање Конзуларне конвенције са Османским царством имало је велики значај за српску владу. Отварање дипломатских представништава у Турској било је у складу са планом Милутина Гарашанина о организованом културно-просветном раду Србије са поробљеним словенским становништвом на југу. План је конзулима наменио улогу руководиоца у пословима ширења српске просвете и културе, док је конзулате видео као жаришта националног деловања. У жељи да олакша спровођење стратегије српска влада је за свог дипломатског представника у престоници Османског царства именовала Стојана Новаковића. Његов задатак био је да организује мрежу легалних српских културно-просветних установа које би се ослањале на конзулате. Због тога ће најважнији Новаковићев задатак најпре бити ангажовање на што бржем отварању дипломатских представништава Краљевине Србије у Турској. Захваљујући изузетној ангажованости српске дипломатије већ 1887. године су отворени Генерални конзулати у Скопљу и Солуну, а две године касније (1889) и конзулати у Приштини и Битољу.

²¹¹ Архив САНУ, 11767.

²¹² В. Вучковић, *Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885–1886)*, Београд 1956, 98; В. Чубриловић, В. Ђоровић, *Србија од 1858 до 1903*, Београд 1938, 137–138; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. II, Београд 1934, 242.

²¹³ Постоје различите теорије о томе када је отворено „македонско питање“. У научној полемици најчешће се намеће 1878. година, мада има и тумачења која се везују за 1885. годину и Берлински конгрес. Види: Ђ. Слијепчевић, *The Macedonian Question. The Struggle for Southern Serbia*, Chicago 1958, 115.

²¹⁴ Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству...*, 27.

Тиме је српска кампања у Старој Србији и Македонији на неки начин институционализована.²¹⁵

Како су Бугари настојали да изврше потпуну асимилацију македонских Словена и неутралишу све што је одударало од бугарске културе, језика и традиције њихови потези пробудили су незадовољство код дела становништва које није имало дефинисану српску националну свест, али није желело ни да прихвати бугарско име. Таквог става били су руководиоци тајног Македонског комитета из Софије који је од српске владе тражио подршку за обнову Орхидске архиепископије и очување македонског дијалекта. Званични Београд је прихватио сарадњу са овом организацијом не би ли уз њену помоћ окупио све који су се противили егзархијској пропаганди. Код српске интелектуалне елите све више је била изражена свест да је најбољи начин слабљења ефеката бугарске пропаганде у Македонији заправо форсирање приче о македонској националној посебности. Са тим циљем се је у Цариграду радило на оснивању Друштва Србо-Македонаца и покретању листа *Македонски глас* јер се веровало да је то један од једноставнијих начина ширења српског утицаја међу национално неопредељеним живљем у Македонији.²¹⁶

Значајан ефекат код Срба у Турској имао је рад Друштва Светог Саве основаног 1886. године са циљем заштите националних интереса. Организатор друштва био је Светомир Николајевић, а у његовој управљачкој структури нашли су се доказани родољуби попут Стевана Владислава Каћанског, Милана Ђ. Милићевића, Љубомира Ковачевића, Панте Срећковића, Косте Шуменковића, Милојка Веселиновића, Милоша Милојевића, протосинђела Фирмилијана Дражића.²¹⁷ Друштво је радило на обнављању старих и изградњи нових школа и цркава у крајевима Старе Србије и Македоније.²¹⁸ Финансијски је помагало тамошње учитеље и свештенике и упућивало младе питомце из окупираних области на школовање у Београд,²¹⁹ са задатком да се касније врате у своја родна места и допринесу јачању српског идентитета.²²⁰ На најразличитије начине вршило је доставку књига, карата, уџбеника, одежди и сваког другог материјала који је

²¹⁵ М. Војводић, *Изазови српске спољне политике (1791–1918)*, Београд 2007, 120–123; С. Терзић, „Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889–1897)“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), Београд 2008, 328; Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству...*, 27; *ГИМН*, IV/2, приредио: К. Џамбазовски, Београд 1986, док. бр. 64, стр. 130–132, док. бр. 67, стр. 136–140.

²¹⁶ К. Џамбазовски, *Културно-опиештвените врски...*, 201–202; Исти, „Стојан Новаковић и македонизам“, *Историјски часопис*, књ. XIV–XV (1963–1965), Београд 1965, 142–146; *ГИМН*, IV/2, док. бр. 107, стр. 211–212.

²¹⁷ *Друштво Светог Саве. Документи*, приредио: М. Војводић, Београд 1999, док. бр. 1–5, стр. 17–29.

²¹⁸ *Народна енциклопедија СХС*, књ. I, 654.

²¹⁹ Љ. Доклестик, *Српско-македонските односи во XIX-от век. (до 1897. година)*, Скопје 1973, 334–335.

²²⁰ *ГИМН*, IV/2, док. бр. 140, стр. 285–286, док. бр. 147, стр. 293–294, док. бр. 175, стр. 345.

недостајао српским црквама и школама, и за врло кратко време израсло је у водећег организатора националног деловања у неослобођеним српским земљама на југу.²²¹ Осим рада на терену Друштво Светог Саве имало је и сопствену издавачку делатност. Најзначајније место у њој заузимао је часопис *Братство*. Његов први број изашао је 1887. године.²²²

Као добро организовано патриотско удружење чији су интереси били у складу са интересима званичне политике Краљевине Србије, Друштво Светог Саве уживало је подршку Министарства просвете и црквених дела, а нешто касније и Министарства иностраних дела. Његов рад био је усаглашен са владином стратегијом јачања српске националне идеје у Турској, и носио је функцију помагача званичне државне политике. Своје акције Друштво је спроводило у сарадњи са Одељком за српске школе и цркве ван Србије формираном при Министарству просвете 1887. године, као и са конзулатима у Скопљу, Солуну, Битољу и Приштини. Створивши временом сопствену организациону мрежу у окупираним крајевима Друштво је почело са извођењем самосталних акција које су производиле различите врсте неспоразума са државним органима. Како би спречило његове самосталне иступе Министарство иностраних дела је 1891. године укинуло финансијску подршку Друштву Светог Саве.²²³

Крајем осамдесетих година оштрица српске пропагандне политике пренесена је у руке Политичко-просветног одељења Министарства иностраних дела. То државно тело формирано је 1889. године. Исте године престао је са радом Одељак за српске школе и цркве ван Србије који је деловао под окриљем Министарства просвете и црквених дела. На челу новоформираног одељења налазио се Владимир Карић. Отварање нових и одржавање старих школа, обезбеђивање учитељског кадра, организационо уређење рада Призренске богословије, слање питомаца из Старе Србије и Македоније на школовање у Краљевину Србију, помагање црквама и манастирима, оснивање српских општина, рад на придобијању области у којима нема српских општина, штампање и дистрибуција српских књига, ангажовање агената и прикупљање важних информација са терена, отварање трговачких представништава и отварање

²²¹ М. Војводић, „Рад Друштва „Светог Саве“ 1886–1891“, *Братство*, бр. II, Београд 1998, 35–37.

²²² Ј. Хаци-Васиљевић, *Споменица Друштва Светог Саве 1886–1936*, Београд 1936, 5; М. Војводић, „Оснивање Друштва Светог Саве“, *Братство*, бр. XV, Београд 2011, 13.

²²³ М. Војводић, *Изазови српске спољне политике...*, 22–224; Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству...*, 28.

књижара били су најважнији задаци Политичко-просветног одељења Министарства иностраних дела.²²⁴

Период од 1885. до 1889. године српској националној акцији у Старој Србији и Македонији послужио је као време детаљног сондирања терена и испитивања могућности деловања. Са оснивањем посебног одељења при МИД-у, национални рад постаје системски и добија функционалну форму. У оквиру Политичко-просветног одељења 1890. године формира се Просветни одбор којим су руководили архимандрит Нићифор Дучић, Панта Срећковић и Љуба Ковачевић. Већ наредне године у Београду је одржана конференција српских конзула у Турској на којој је разматрано питање национално-просветног деловања у окупираним земљама. Учешће на скупу узели су Владимир Карић, српски конзул у Скопљу, Димитрије Боди, конзул у Битољу, Влада Љотић, конзул у Солуну и представници Просветног одбора. Закључци конференције били су да треба наставити са реализацијом програма Политичко-просветног одељења у циљу јачања српског народног елемента у Старој Србији и Македонији. Како би рад био ефикаснији извршена је подела зона одговорности и деловања међу конзулатима. Конзулат у Битољу добио је ингеренције за рад на територији Битољског вилајета, конзулат у Солуну одговарао је за спровођење национално-просветног рада у областима Солунског вилајета, док је конзулат у Скопљу у својој зони деловања имао Скопски, Кумановски, Тетовски округ и Велешки кајмакамлук. Конзулатима је одређена финансијска подршка из буџета Краљевине Србије ради ефикаснијег заступања државних интереса, а конзули су добили право да уз сагласност Министарства иностраних дела постављају учитеље, свештенике, књижаре и агенте. Тиме је културно-просветна акција у јужним српским земљама постала обавеза и дужност Краљевине Србије, и као таква поверена је српској дипломатији да руководи њоме.²²⁵

До остварења циљева дефинисаних програмским смерницама Политичко-просветног одељења и потврђених на Конзулској конференцији 1891. године могло се доћи на два начина – отварањем школа и црквено-школских општина на основу захтева самих грађана према важећим турским законима, или уз подршку православних епископа под окриљем цркве.²²⁶ Како је српски народ био без својих црквених пастира стање на терену је диктирало да треба радити у прилог постављења

²²⁴ К. Џамбазовски, *Културно-опишествените врски...*, 238; Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству...*, 28–29.

²²⁵ К. Џамбазовски, *Културно-опишествените врски...*, 242–243; Архив САНУ, 14622/2, 51.

²²⁶ ГИМН, V/1, приредио: К. Џамбазовски, Београд 1988, док. бр. 7, стр. 23–26.

Срба на епископске функције широм Старе Србије и Македоније, чиме би потпора за ефикасније културно-просветно деловање била обезбеђена.²²⁷ С тим у вези српски посланик у Цариграду Стојан Новаковић интензивно је водио преговоре са руским послаником као и са представницима патријаршије за добијање уступака у оним крајевима где Срби чине већину, и изашао са захтевима да се у Скопљу и Призрену поставе владике српске народности.²²⁸ Те године започели су и разговори између српских и грчких дипломата о проналажењу компромисног решења за поделу интересних сфера у Македонији и потискивању егзархијског утицаја. Иако су трајали неколико година дипломатски напори српских и грчких представника нису дали жељене резултате.²²⁹

За све то време српски конзули су активно радили на отварању црквено-просветних општина. Ангажовањем Димитрија Бодија почетком 1890. године формирана је српска Поречка православна црквено-просветна општина са седиштем у Поречком манастиру. Исте године заслугама Владимира Карића отворена је црквено-просветна општина у Тетову и Куманову, 1891. године у Кратову, Кочанима и Берову, а 1892. године у Гостивару, Кривој Паланци и Штипу. На челу наведених општина налазили су се архијерејски намесници који су службу вршили на црквенословенском језику. Њих је постављао скопски митрополит Методије који је на то место дошао 1891. године након смрти митрополита Пајсија.²³⁰ Методије је био Грк али је познавао локални словенски језик. Он је под утицајем српске дипломатије за администратора скопске митрополије поставио Србина, Дионисија, што је у односу на захтеве Стојана Новаковића према Цариградској патријаршији представљао само минималан уступак српском народу.²³¹

Када говоримо о патријаршијским уступцима Србима, важно је рећи да су они чињени само у областима где није било развијених грчких црквено-просветних општина, док је у другим градовима, попут Скопља било доста проблема.²³² Услед непопустљивости патријаршије српске дипломате биле су принуђене да преговорима са турским властима покушају обезбедити повољнију климу за отварање школа на српском језику. Позивајући се на Закон о јавној настави конзули су упорно писали

²²⁷ ГИМН, V/1, док. бр. 21, стр. 60–62.

²²⁸ ГИМН, V/2, приредио: К. Цамбазовски, Београд 1991, док. бр. 68, стр. 185–188.

²²⁹ М. Војводић, „Преговори Србије и Грчке о Македонији 1890–1893...“, 32–33.

²³⁰ М. Војводић, „Владимир Карић српски конзул у Скопљу...“, 16.

²³¹ М. Митрова, *нав. дело*, 35–37; Б. Вучетић, *Наша ствар у Османском царству...*, 31.

²³² С. Симић, „Српске школе у Скопљанској епархији (подаци за годину 1895/6)“, *Дело: лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књ. 13, Београд 1897, 297, 298.

молбе представницима вилајетских и централних власти, а нарочити помак начинио је Стојан Новаковић успевши да код Порте обезбеди прихватање српског учитељског кадра и његово валоризовање према истом моделу као да се школовао у Османском царству.²³³ Овим дипломатским потезом пут изградње српског просветног апарата на територији Старе Србије и Македоније, упркос негодовању Цариградске патријаршије, био је прокрчен.

Последњу деценију XIX века српску акцију у Македонији карактерисала је борба за добијање епископских столица, као и успешна изградња националног просветног система оличена у отварању школа, књижара и библиотека. Пошто је црква у Турској носила обележје народности, српски национални радници предано су радили да се на челу призренске, скопске и велешко-дебарске епархије доведу српске владике. Почетком септембра 1895. године у Призрену умире владика Мелентије. Под снажним притиском верника који нису више желели грчке епископе, Свети Синод је за новог митрополита рашко-призренског одабрао Дионисија, дотадашњег помоћника скопског митрополита што је био велики успех у црквеној борби. За разлику од Призрена, у Скопљу је ситуација била сложенија. Иако је народ у Повардарју упућивао писане захтеве Цариграду да се призна српска народност и постави српски епископ, црквене и државне власти по том питању нису реаговале. Смрћу грчког митрополита Методија 1896. године отворено је скопљанско владичанско питање. Интереси патријаршије и малог броја скопљанских Грка били су супростављени српским што је довело до затегнутих односа.²³⁴ У решавање овог важног питања укључиле су се највише дипломатске инстанце Србије и Русије, да би под притисцима, и услед нових околности проузрокованих грчко-турским ратом на Криту,²³⁵ Васељенска патријаршија прихватила компромис и 1897. године именовала Фирмилијана Дражића за администратора скопске епархије. Био је то први српски владика у Скопљу после гашења Пећке патријаршије. Постављен за администратора 1897. године упркос великом негодовању Грка и Бугара, Фирмилијан ће на коначно рукоположење у чин скопског митрополита чекати наредних пет година. Самим именовањем епархијског

²³³ Љ. Доклестик, *Српско-македонските односи...*, 287.

²³⁴ П. Балкански (М. Ристић), „Српски народ у Скопској епархији и његове школе“, *Дело: лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књ. 20, Београд 1898, 276–278; А. Раствојић, „Реферат Јована Јовановића...“, 345–346.

²³⁵ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995, 116–117.

администратора из реда српске заједнице обезбеђен је простор за оснивање српских црквено-школских општина у Скопљу и јачање позиција Срба у целом санцаку.²³⁶

Осим Скопског и конзулати у Битољу и Солуну радили су на отварању српских школа. Њихов посао био је олакшан 1897. године када је Турска, заузета ратом на Криту, под притиском Београда допустила активнији просветни рад Срба у Битољском и Солунском вилајету, и формално признала постојање српске народности у Македонији.²³⁷ Током последње деценије XIX века број српских школа се је постепено повећавао. Најбољи резултати остварени су у Скопском санцаку где је српским црквено-школским општинама у Скопској, Тетовској, Гостиварској, Кумановској и Прешевској кази пришло око 7000 породица. У самом Скопљу 1894. године почела је са радом гимназија, а нешто касније отворена је и учитељска школа.²³⁸ У Солунском вилајету прорадиле су седморазредна гимназија, виша женска школа, две грађанске школе и шеснаест основних школа. У Битољском вилајету једна гимназија, једна виша женска школа и 32 основне школе, а у Косовском вилајету осим школа у Скопљу радиле су и три женске школе, четири грађанске школе, Богословија у Призрену, дворазредна гимназија у Пљевљима и 158 школа основног образовања.²³⁹

Иако је културно-просветна кампања Краљевине Србије у Турској каснила у односу на пропагандну делатност Бугарске или константни хеленистички утицај из Цариграда и Атине, она је деведесетих година XIX века успела да дефинише своје циљеве, одреди механизме деловања и ухвати се у коштац са великим проблемима на терену. За релативно кратко време челни људи Министарства иностраних дела створили су јасан систем националног рада. Првих година XX века трудом српске дипломатије на оснивању црквено-школских општина, преузимању владичанских места од Грка, отварању гимназија, женских, грађанских и основних школа, јачању трговачких веза и политичког присуства српске државе у поробљеним крајевима, кампања у Старој Србији и Македонији дала је повољне резултате. Не треба занемарити ни економски продор Краљевине Србије на територију европског дела

²³⁶ *Британски документи за историјата на Македонија* (=БДИМ), том V (1886–1900), приредио: Д. Горгиев, Скопје 2005, док. бр. 258, стр. 712–714; Ј. Јовановић, „Обнова Српске митрополије у Скопљу (1891–1902)“, *Браство*, бр. XXIX, Београд 1938, 72–98; *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, књ. I, (1. јануар 1902 – 1. јуна 1903), приредио: В. Ђоровић (=ДПКС), Београд 1933, док. бр. 2, М. Вујић – Ј. Ђаји, № 50 од 9. јануара 1902.

²³⁷ А. Раствоић, „Реферат Јована Јовановића...“, 343; Г. Тодоровски, *Србија и реформите во Македонија...*, 125.

²³⁸ С. Симић, „Српске школе у Скопљанској епархији...“, 302–317; Н. Маренин, *Историјата на новооткритото србско училище во Велес*, Софија 1900, 5.

²³⁹ Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века...*, 135.

Османског царства који је омогућен повезивањем Београда и Солуна железничким саобраћајем.²⁴⁰ Тиме су Јужна Стара Србија и Македонија добиле улогу геостратешки важних транзитних области, док је и у пракси потврђена мисао Стојана Новаковића да моравско-вардарска долина представља плућа српске државе.

2.3. Револуционарни комитети у борби за Македонију

Иако су пропагандни рад на тлу Јужне Старе Србије и Македоније Бугари започели неколико деценија пре српске кампање, њихова настојања да се словенском живљу у Косовском, Битољском и Солунском вилајету наметне бугарски национални идентитет нису дала очекиване резултате. У релативно кратком року српска дипломатија је формирањем црквено-школских општина, оснивањем конзулата и појачаним културно-економским утицајем бележила успехе на плану спровођења националне политике у правцу југа. Осим српске културно-просветне акције и Грци су 1886. године формирали Војну лигу за одбрану својих интереса у Македонији, која ће 1894. године бити претворена у Етници хетерију – тајно национално друштво за реализацију Мегали идеје и ослобођење Македоније оружаним средствима.²⁴¹

Под таквим околностима интереси Кнежевине Бугарске у Османском царству били су угрожени. Увидевши да њихова пропаганда не наилази на добар пријем код доброг дела становништва, нарочито у Скопском санцаку где је број Срба био велики, и Солунском вилајету, где је изражено присуство грчког живља, код бугарских националних делатника све заступљенија је била мисао да се у решавању македонског питања не могу ослањати само на механизме егзархијске црквено-просветне акције, већ морају применити револуционарна средства борбе. Сличног мишљења били су и заступници аутономашке македонске идеје чија је политичка инспирација произилазила из члана 23. Берлинског мировног уговора (1878), којим је за острво Крит и друге специфичне области у европском делу Турске предвиђено увођење посебног политичког статуса.²⁴²

²⁴⁰ ДАРМ, F.O., Мф. 159, сн. 492–500. PRO F.O. 105/64; А. Раствоић, *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, Београд 2000, 175–178; Н. Говедаровић, *Пруге југоисточне Србије 1884–2014*, Ниш 2014, 5.

²⁴¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, књ. 2, Београд 1989, 462; Р. Поплазаров, *Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век*, Скопје 1973, 24

²⁴² *Македонија во меѓународните договори 1875–1919*, приредили: А. Христов, Ј. Донеv, Скопје 1994, док. бр. 10, стр. 80.

У том амбијенту је крајем 1893. године у Солуну постављен темељ за формирање тајне револуционарне организације.²⁴³ Њени оснивачи били су Дамјан Груев²⁴⁴ родом из Смилева код Битоља, Христо Татарчев лекар из Ресена, Петар Поп Арсов из велешког краја, Иван Хаџи Николов из Кукуша, Христо Батанџиев из Гуменице и Андон Димитров из Ајватова код Солуна. Почетком 1894. године уочи Богојављања оснивачи су се усагласили да врховно тело које ће управљати организацијом постане Централни македонски револуционарни комитет (ЦМРК).²⁴⁵ Устав Бугарског револуционарног комитета публикован у књизи *Записи о Бугарској борби 1870–1876. Казивања очевидца* аутора Захарија Стојанова,²⁴⁶ послужиће нешто касније као модел Петру Поп Арсову за израду документа о устројству Унутрашње револуционарне организације,²⁴⁷ док ће Солун као један од највећих градова историјско-географске области Македонија, егзархијски ученици одабрати као најпогодније место за ширење револуционарне делатности. Након дуге полемике међу члановима ЦМРК-а на јануарском састанку 1894. године прихваћено је да основни циљ организације треба бити борба за спровођење члана 23. Берлинског мировног уговора у дело, као и добијање територијално-правне и политичке аутономије македонске области Османског царства. Осим тога дефинисана су и начела којима се потврђује тајност и револуционарни карактер организације и ограничава простор њеног деловања у географским и „етнографским“ оквирима Македоније. За председника Централног македонског револуционарног комитета одабран је Христо Татарчев, а дужност секретара и благајника поверена је Дамјану Груеву.²⁴⁸

Борбу за аутономију Македоније са присуством јаког бугарског елемента, Христо Татарчев је објашњавао као најпрагматичнији циљ организације. Он је сматрао да би отворени покушаји револуционарне организације за директно присаједињење Македоније Кнежевини Бугарској произвело супростављање великих сила и

²⁴³ А. Растовић, *Велика Британија и македонско питање...*, 187.

²⁴⁴ Дамјан Јованов Груев (Смилево, 1871 – Русиново, 1906), је један од оснивача и најистакнутијих чланова Унутрашње македонско-одринске револуционарне организације. Школовао се у Београду као питомац Друштва Свети Сава. У Софију прелази 1899. године и постаје велики противник Срба, што је и на делу доказао руководећи Централним комитетом ТМОРО-а. Погинуо је 1906. године приликом борбе са турском потером у месту Русиново које се налази на крајњем истоку данашње БЈР Македоније. Види: Ђ. Бадев, *Даме Груев животно и дело*, Софија 1943, 17–164.

²⁴⁵ Х. Сиљанов, *Освободителните борби на Македонија*, том I, 39.

²⁴⁶ З. Стојанов, *Записки по бугарските востанија. 1870–1876. Разказ на очевидец*, том I, Пловдив 1884, 35–44.

²⁴⁷ Л. Милетич, *Првпат Централен комитет на ВМРО. Спомени на д-р Христо Татарчев*, Софија 1928, 102–103; Ђ. Бадев, *Даме Груев животно и дело...*, 39.

²⁴⁸ Х. Сиљанов, *Освободителните борби на Македонија*, том I, 39; И. Николов, „Основаването на ВМРО...“, 5.

укључивање других балканских земаља попут Србије и Грчке у решавање македонског спора, после чега би изгледи за успех били мали. „Падало нам је на памет да једна аутономна Македонија касније може лакше да се уједини са Бугарском, а у крајњем случају ако се то не постигне моћи ће да послужи као ујединитељски фактор федерације балканских народа“, писао је у својом мемоарима Татарчев.²⁴⁹

Током лета 1894. године у Ресену је одржан састанак руководства Централног македонског револуционарног комитета на коме су донете одлуке да се територија Македоније подели на три револуционарна рејона (Солунски, Битољски и Скопски), на челу којих ће бити људи од ауторитета, да се материјална средства за рад организације не убирају само од чланова, већ и од њених симпатизера, и да се штампањем регионалних новина и ширењем револуционарне литературе интензивира пропагандна делатност.²⁵⁰ Исте године објављени су Устав²⁵¹ и Правилник²⁵² који откривају да је један од првих званичних назива извршног органа организације био: „Бугаро-македонско-одрински револуционарни комитет“.²⁵³

Кроз непуну годину дана БМОРО је успела да успостави мрежу својих људи у различитим градовима Македоније попут Штипа, Кавадараца, Ресена, Охрида, Струге. Нарочиту пажњу вође организације придавале су интелигенцији која се образовала, или радила у егзархијским школама, те била погодна за регрутовање и укључивање у обласне организационе јединице. У Штипу је 1894. године један од првака револуционарне организације Дамјан Груев упознао Гоцета Делчева,²⁵⁴ учитеља штипске бугарске егзархијске гимназије. После успостављања пријатељских односа са Груевим, Гоце Делчев приступа организацији. Током 1895. године организацији је приступио и Христо Матов,²⁵⁵ директор учитељске школе у Скопљу. По свом

²⁴⁹ Л. Милетич, *Првият Централен комитет на ВМРО...*, 102.

²⁵⁰ Д. Димески, *Македонското национално движење во Битолскиот вилает...*, 173.

²⁵¹ Архивско оделение на Институтот за национална историја (=Архивско оделение ИНИ), Скопје, сигнатура: сл. I. 354, Устав на Блг. Македон.-Одр. револ. комитети.

²⁵² Архивско оделение ИНИ, сигнатура: сл. I. 355, Правилник на Блг. Македон.-Одр. револ. комитети.

²⁵³ И. Катарчиев, „Некои прашања за уставите и правилниците на ВМРО до Илинденското востание“, *ГИНИ*, бр. 1 (1961), Скопје 1961, 158.

²⁵⁴ Георги Николов Делчев (Кукуш, 1872 – Баница, 1903), је био револуционар и члан Централног комитета Унутрашње македонско-одринске револуционарне организације. Редовима БМОРО-а приступио је 1895. године и преузео активно учешће у изради и дефинисању програмских начела и организационе структуре револуционарног покрета. Ликвидирао га је турски одред у селу Баница у Серској области крајем маја 1903. године. За више података види: П. Јаворов, *Гоце Делчев*, Софија, 1989; *Гоце Делчев. Писма и други материјали*, съст. Д. Кьосев, Софија 1967, 13–47; *Македонска енциклопедија*, књ. I, 446; С. Шкарик, „Илинден и македонската држава (1903–2003)“, *100 години Илинден 1903–2003*, том I, Скопје 2005, 70–71.

²⁵⁵ Христо Апостолов Матов (Струга, 1872 – Софија, 1922), један од лидера Унутрашње македонско-одринске организације. Редовима ВМОРО-а приступио је 1895. године. Убрзо постаје члан Централног комитета. Током 1902. године изабран је за члана Заграничног представништва у Софији. Био је вођа

приступању Делчев се одмах ангажовао на јачању организационе структуре БМОРО-а и пружио допринос у формирању месних комитета за градове Радовиш, Ђевђелију и Дојран.²⁵⁶ Организациона мрежа је наставила да се шири, док су њен састав и устројство били дефинисани Уставом у којем је наведено да члан БМОРО-а може бити сваки Бугарин који није компромитован нечасним и непоштеним радњама у јавности, и који је спреман да се посвети револуционарном делу. Чланови свих месних комитета подељени су у групе, најчешће десетине, којима је руководио начелник именован од Централног комитета. Организација је имала окружне, општинске и сеоске комитете, а изнад свих се налазио Централни комитет.²⁵⁷

Не би ли појачали свој политички утицај у Македонији, званични кругови Кнежевине Бугарске су 1895. године подстакли македонске емигранте у тој земљи на формирање спољашње политичке организације. Марта 1895. године Први македонски конгрес одржан у Софији којим је председавао Трајко Китанчев окупио је делегате свих македонских друштава из Бугарске и донео одлуку о формирању Врховног Македонског комитета који ће радити у прилог унапређења статуса Македоније у Османском царству. Функционишући на принципима централизма, припадници овог покрета касније су називани врховистима.²⁵⁸ Софијски комитет заправо је био производ бугарске владе и двора креиран како би се супроставио претераном јачању Унутрашње револуционарне организације, и како би показао становништву да се ослобођење Македоније може остварити искључиво уз подршку Бугарске. Још један од циљева комитета била је интернационализација македонског питања са жељом да се проузрокује интервенција великих сила. Зато је у намери да умањи подршку коју је Унутрашња револуционарна организација уживала међу једним делом словенског живља Солунског и Битољског вилајета, Софијски комитет преузео паролу БМОРО-а о

десног крила Организације и важио за великог противника Срба. Иван Михајлов га у својим мемоарима назива најоштроумнијим идеологом ВМРО-а за време турске владавине. (И. Михайлов, *Спомени II. Освободителна борба 1919–1924*, Љовен 1965, 146). Аутор је више револуционарних, антисрпских и антигрчких списа попут брошуре: *Србските претензии в Западна Бџлгария* објављене у Софији 1897. године којом је покушао да негира српски карактер Јужне Старе Србије и Македоније. Потписивао се псеудонимима „Дримколовџ“, „Брут“ и „Аристид“. У Балканским и Првом светском рату учествовао је на страни Бугарске. Умро је у Софији 1922. године. Види: *Архив Христо Матов (Кџм историята на културно-просветните и револуционни борби на македонските и тракийските бџлгари в края на XIX и началото на XX век)*. Документален сборник, Съставител: Ц. Биљарски, Софија 2004, 6–13.

²⁵⁶ К. Пандев, *Националноосвободителното двиџение...*, 82.

²⁵⁷ Архивско оделение ИНИ, сигнатура: сл. I. 354, Уставџ на Блџџ. Македон.-Одр. револ. комитети.

²⁵⁸ Р. Пасков, „Възникване на Македонския комитет и на македонските друџества в Бџлгария. Четническата акция в Македония през 1895 гџ“, *Национално-освободителното двиџение на македонските и тракийските Бџлгари 1878–1944*, том. 2, Софија 1995, 68; Ѓ. Василевиџ, *ВМРО Ванче Михаилова. Завера против Србије*, Београд 1991, 7.

аутономији Македоније, што се може тумачити као прва фаза у реализацији крајњег циља – припајање Македоније Кнежевини Бугарској.²⁵⁹

Ради остварења постављене замисли Комитет у Софији је 1895. године, рачунајући на ослабљеност Турске и њен неповољан међународни положај због јерменског питања, јавно промовисао употребу оружја и герилских чета као метода у решавању македонског проблема.²⁶⁰ У пролеће 1895. године позивани су сви македонски емигранти у Бугарској да приступе четничкој акцији. Старешине бугарске војске организовали су паравојне формације. Исте године чете којима је командовао један број активних бугарских официра, међу којима и Борис Сарафов,²⁶¹ прешле су бугарско-турску границу и изазвале оружани препад који је у историографији познат као Мелнички инцидент. Оружана интервенција није дала жељене резултате јер су герилске формације биле потучене, али је имала политичког ефекта. Њоме је извршен притисак код Порте за доделу берата егзархијским владикама и убрзано признавање Фердинанда за кнеза Бугарске.²⁶² Осим тога, интервенција је озваничила почетак оружане кампање Бугара чији је крајњи циљ било решавање Македонског питања.

Упркос захтевима БМОРО-а да Софијски комитет усклади активности са њеним програмским начелима и начинима борбе, то се није догодило. Бугарски врховистички комитет је спроводио своју политику као засебан иридентистички покрет, чиме је ситуација у Македонији додатно компликована. Због великог броја препрека на терену са којима се суочавало, руководство БМОРО-а је почетком 1896. године одржало конгрес у Солуну. Скупу је присуствовало 16 делегата, чланова Централног комитета и представника револуционарних области. Учесници Конгреса сложили су се да се изврши подела територије Македоније на седам револуционарних округа: Солунски, Битољски, Скопски, Велешко-тиквешки, Струмичко-цумајски, Штипски и Једренски и да се ради на отварању Заграничног представништва у Софији које ће заступати

²⁵⁹ Ђ. Васиљевић, „ВМОРО и Србија 1893–1934“, *Catena Mundi*, књ. 2, Београд 2014, 32.

²⁶⁰ В. Поповић, *Источно питање...*, 201–202.

²⁶¹ Борис Петров Сарафов (Либјахово, 1872 – Софија, 1907), бугарски официр и војвода. Руководилац Врховног македонско-одринског комитета и Унутрашње македонско-одринске револуционарне организације. Завршио је бугарску егзархијску гимназију у Солуну, а потом и Војну школу у Софији. Од 1899. до 1901. године био је председник Врховног македонског комитета у Софији. Током 1903. године учествује у Илинденском устанку као члан Главног штаба Битољског револуционарног округа. После устанка наставља са револуционарним радом као руководилац групе „сарафиста“, а потом и као истакнути представник десног крила ВМОРО-а. Убијен је у Софији 1907. године по налогу Серског револуционарног округа и лидера левог крила Унутрашње организације Јанета Санданског. Види: *Борбите в Македония и Одринско 1878–1912. Спомени. Български писател*, редакција: К. Пандев, З. Нонева, Софија 1982, 213.

²⁶² Р. Пасков, „Възникване на Македонския комитет и на македонските дружества...“, 79–82; С. Елдџоров, *Върховният македоно-одрински комитет...*, 27–29.

интересе организације и спречавати јачање спољашњих утицаја на револуционарне активности.²⁶³ После Конгреса организација је променила име у Тајна македонско-одринска револуционарна организација (ТМОРО)²⁶⁴, а дошло је и до наводне либерализације политике револуционара, која је пружила могућност незадовољним грађанима у Македонији, независно од њихове националне и верске опредељености, да се прикључе раду организације. Други члан новог устава ТМОРО-а који су израдили Гоце Делчев и Ђорче Петров, говори у прилог отварању покрета ка ширим народним слојевима, што не треба да делује изненађујуће.²⁶⁵ Имајући у виду да је Софија радила на трансформисању ТМОРО-а у оруђе за остварење сопствених интереса, делимичну промену политике руководства Унутрашње организације треба разумети као покушај стварања благог отклона од утицаја врховизма и бугарског двора.

Настојања руководства Централног комитета Унутрашње организације да ради самостално на ослобођењу Македоније изазивало је незадовољство међу политичким круговима у Софији и радикалним присталицама егзархије у Солунском вилајету. Марта 1897. године, као одговор „недовољно великобугарској“ политици ТМОРО-а, проегзархистичке групације у Солуну формирају Бугарско тајно револуционарно братство. Нова организација је промовисала тезу да процес ослобођења Македоније треба наставити под окриљем егзархије, помагањем и јачањем њене црквено-просветне пропаганде, и да треба чекати интервенцију Кнежевине Бугарске, која ће својом војном силом протерати турске трупе, обрачунати се са страним агентима и успоставити власт над Македонско-једренском облашћу. Један од идејних твораца Братства био је Васил Канчов, а за председника организације изабран је Иван Гарванов, родом из Старе Загоре.²⁶⁶

²⁶³ Л. Милетичъ, *Спомени на Ѓорчо Петровъ*, София 1927, 49–50; С. Елдъров, „Солунският конгрес на ВМОРО. Укрепване на организацията след конгреса“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 2, София 1995, 111–112; В. Китанов, *Аспекти на политическите отношения на ВМОРО с Турция 1903–1914 г.*, София 2009, 26–27.

²⁶⁴ Постоје различита тумачења о датуму промене имена унутрашње револуционарне организације. Историчари из БЈР Македоније сматрају да се то догодило 1896. године, непосредно после Солунског конгреса. Види: *ВМОРО 1893–1903. Поглед низ документи*, приредио: В. Горгиев, Скопје 2013, 22–26 (=ВМОРО 1893–1903); За разлику од њих бугарска историографија заступа тезу да је до промене имена ВМОРО-а у ТМОРО дошло тек 1902. године. Види: Архив МАНУ, Фонд: Љубен Лапе, кутија бр. I, папка 4, К. Пандев, Устави и правилници на ВМОРО преди Илинденско-Преображенското встание, стр. 245–248; *Вътрешната Македоно-Одринска револуционна организација (1893–1919 г.). Документи на Централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма)*. Том I, част 1, съставил: Ц. Билярски, И. Бурилкова, (=ВМОРО, I/1), София 2007, 13.

²⁶⁵ Архивско оделение ИНИ, сигнатура: сл IV. 148, Уставъ на Тайната Македоно-Одринска Револуционна организация.

²⁶⁶ Л. Милетичъ, *Спомени на Ѓорчо Петровъ...*, 33–38; Х. Шалдевъ, „Изъ записките на Ив. Х. Николовъ“, *Илюстрация Илинденъ*. кн. 2(82), София 1937, 6.

У периоду од марта 1897. године до 1899. године, односи ТМОРО-а и Братства били су лоши. Одмах по формирању руководство Братства је успоставило везу са Врховним комитетом у Софији и ставило се у службу званичне бугарске политике у Македонији. Њихов циљ било је преузимање контроле над ТМОРО-ом, и усаглашавање стратегије Унутрашње организације са концептом врховизма. У реализацији поменутог циља Братство је добијало пуну материјалну и моралну подршку из Кнежевине Бугарске. Средином 1897. године вође Братства донеле су одлуку о ликвидацији чланова руководства Унутрашње организације, Дамјана Груева, Ивана Хаџи Николова, Пере Тошева и Христа Матова, али она није могла бити спроведена у дело. Сукоби су настављени све до 1899. године када је посредством Врховног комитета дошло до измирења и утапања Бугарског тајног револуционарног братства у ТМОРО.²⁶⁷ Увођењем чланова Братства у редове ТМОРО-а, врховисти су настојали да повећају утицај званичне Софије на револуционарне активности Унутрашње организације и тиме ојачају великобугарски фактор у њеним редовима.

За постојање и тајно деловање Унутрашње организације и њених револуционарних канала османске власти су сазнале новембра 1897. године током Виничке афере. Једна оружана чета пребачена из Бугарске ликвидирала је у месту Виници надомак Кочана Турчина, Казим-агу. Том приликом из његове куће однето је 800 лира. У току истраге која је спровођена у Скопском и деловима Струмичког револуционарног рејона власти су успеле да открију оружје и месну организацију, а након тога дошле су и до сазнања о тајној мрежи ТМОРО-а за област Штипа, Паланке, Кратова, Куманова, Радовиша, и Малешева. Уследила су привођења и терор турских аскера. Око 500 људи је ухапшено, 220 мучено, а десетак убијено. Велики број хришћана био је приморан да побегне са територије Османског царства. Због бруталности османских власти према цивилном становништву, са Виничком афером и њеним последицама упознати су и дипломатски представници великих сила у Турској.²⁶⁸

²⁶⁷ В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 256–265.

²⁶⁸ ДАРМ, Фонд: Бугарски конзулат – Скопје 1896–1911, Мф. 4315, № 691, 11. 12. 1897; ДАРМ, БКС, Мф. 4315, № 348, 24. 12. 1897; В. Горгиев, *Петар Поп Арсов – Прилог кон проучавањето на македонското националноослободително движење*, Скопје 1997, 74–83; М. Пандевска, *Струмички револуционерен округ (1893–1903)*, книга I, Скопје 2002, 109–110; К. Битоски, *Солунските атентати 1903*, Скопје 2003, 21; Х. Сиљанов, *Ослободителните борби на Македонија*, том I, 74–81.

Без обзира на разлике у методологији борбе став Врховног комитета из Софије и Централног комитета ТМОРО-а према српском народу у Турској био је идентичан.²⁶⁹ Присуство, и јачање положаја српског фактора у европским вилајетима Османског царства током последње деценије XIX века није ишло у прилог интересима револуционара.²⁷⁰ Упозната са дешавањима на терену и свесна да борба за Стару Србију и Македонију све више излази из оквира црквено-просветне акције, те под утицајем агресивних великобугарских кругова добија насилни карактер, краљевска влада Ђорђа Симића настојала је да дипломатским путем дефинише будуће српске позиције у Османском царству. Интересовање за споразумно решење са Србијом изразили су и владајући политички кругови у Софији, због бојазни да би заоштравање критског питања могло да угрози интересе македонских Бугара. Након дипломатских консултација бугарске и српске владе, престоницу Кнежевине Бугарске је 29. фебруара 1897. године у пратњи Ђорђа Симића посетио краљ Александар Обреновић. Посета је искоришћена како би били настављени разговори међу руководством две државе. Том приликом су премијери Симић и Стоилов усагласили став да војна интервенција у Македонији не би била добро решење јер би њоме био угрожен *status quo* на Балкану. По питању утврђивања интересних сфера у неослобођеним деловима Турске, председник бугарске владе је признао Србији право да преко Македоније обезбеди излаз на Егејско море, али се није сложио са предлогом Ђорђа Симића да граничну линију српско-бугарских интереса у Македонији треба чинити вододелница између Струге и Вардара.²⁷¹

Неприхватање Симићевог предлога председник владе у Софији правдао је изговором о недовољној припремљености јавности Кнежевине Бугарске да одобри поделу македонске територије и прихвати чињеницу о постојању и српског интереса у тој области.²⁷² Стоилов је у жељи да избегне формулацију којом би се дефинисале интересне сфере инсистирао да споразум треба узети у обзир само тренутну ситуацију на терену, а да се о утврђивању српске односно бугарске зоне интереса у Македонији треба разговарати касније, што је Симић напослетку и прихватио.²⁷³ Као резултат преговора српски и бугарски монарх су 3. марта потписали међудржавну Угодбу.

²⁶⁹ Д. Тасић, „Војно-политичка акција „македонствујушких“ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 3 (2002), Београд 2002, 94.

²⁷⁰ *Грџката и срџбската пропаганди в Македония, (краят на XIX –началото на XX век)*, приредили В. Георгиев и С. Трифунов, Софија, 1995, № 1, стр. 253. (=Грџката и срџбската пропаганди в Македония).

²⁷¹ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 118–123.

²⁷² А. Растовић, *Велика Британија и македонско питање...*, 32–33.

²⁷³ М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 123.

Њоме је договорено да се сва питања (национална, црквена, школска) која се тичу интереса српског и бугарског народа у Османском царству решавају споразумом српске и бугарске владе, те да званични Београд и Софија неће предузимати без претходног усаглашавања ставова ништа што би могло да угрози status quo на истоку.²⁷⁴ Овај споразум заправо је требало да потврди разумевање и сарадњу двеју балканских монархија у погледу решавања судбине Македоније, али је у пракси показао њихово узајамно неповерење. У атмосфери међусобне сумњичавости и страха од могућих самосталних успеха Београда или Софије у процесу одумирања болесника са Босфора, и једна и друга страна су Угодбом желеле да се обезбеде, што је заправо и суштински разлог њеног потписивања.

Упркос тајном споразумевању Србије и Бугарске, српске позиције у јужним областима Македоније биле су угрожене. И иридентистичке и аутономашке пробугарске организације уз помоћ егзархијских следбеника обрачунавале су се са српском културно-просветном акцијом, у почетку застрашујући, а касније спроводећи у дело и ликвидацију њених делатника. У јесен 1897. године Централни комитет ТМОРО-а донео је одлуку о покретању терористичких акција против заговорника српске мисли. Акцијама је руководио Дамјан Груев, професор егзархистичке гимназије у Солуну.²⁷⁵ Међу првим жртвама терора био је професор Илија Пејчиновски, кога су у Солуну 19. септембра 1897. године убили Иванче Карасулијат и Митре Дудуларски. Убрзо после атентата на Пејчиновског софијски лист *Народна права* је објавио информацију да је у Солуну формирано „Друштво против Срба“, чији је задатак да „огњем и мачем“ искорени српско присуство у Македонији. Сензационалистички текст гласила бугарске Либералне партије чије су делове касније преузели и српски штампани листови, имао је пропагандни карактер, зато што поменуто Друштво није постојало као посебна терористичка организација, али је популаризација његовог зверског имена у јавности била у служби приказивања решености чланова Унутрашње револуционарне организације на пружању отпора све јачем српском утицају.²⁷⁶

Отпор је пружан на свим нивоима. Скоро свако отварање српске школе пратиле су демонстрације и противљења егзархијских следбеника. У Битољу је 1897. године

²⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1897, Ф-V, Д-I, б.б, Угодба, 19. II 1897. (Софија); *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I tom (1876–1918), dok. br. 71, str. 216–218.

²⁷⁵ Д. Тасић, „Војно-политичка акција...“, 94.

²⁷⁶ В. Илић, *Српска четничка акција 1903–1912*, Београд 2006, 15; У. Шешум, „Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902“, *Српске студије*, књ. 4 (2013), Београд 2013, 82–85.

приликом свечаног отварања српске школе дошло до физичког обрачуна између Срба и Бугара. На дан отварања српске школе у Добрушевцу Бугари су два пута пуцали на учитеља Анђелка Трајковића.²⁷⁷ У покушају да ликвидирају управитеља српске школе у Прилепу почетком октобра 1897. године пуцано је и на Петра Димитријевића који је лакше рањен, али је приликом атентата настрадала његова малолетна ћерка. Истог месеца Лимончев, писар при Бугарском трговачком представништву у Битољу и фотограф Анастас Лозанчев ранили су ножем председника српске црквено-школске битолске општине Михаила Хаџи Поповића. Напад је припреман у кући бугарског трговачког агента Карајовева.²⁷⁸ Сличних покушаја убистава и свирепих ликвидација у периоду од 1897. до 1902. године било је много.²⁷⁹ На удару пробугарских револуционара и егзархијских егзекутора налазили су се виђенији Срби који су материјално и морално помагали српску културно-просветну акцију, али и српски учитељи и свештеници.

Акције врховистичких чета у Македонији започеле су још у време Мелничке провале 1895. године.²⁸⁰ За разлику од врховиста, припадници Унутрашње организације са непријатељима идеологије обрачунавали су се путем тајне полиције, односно уз помоћ убица и терориста.²⁸¹ Не би ли успоставио потпуну контролу над револуционарним рејонима и неутралисао стране пропагандне елементе Централни комитет ТМОРО-а је почетком 1897. године иницирао формирање сопствених герилских одреда. Највећи допринос у том послу дали су Дамјан Груев и Гоце Делчев. На иницијативу ове двојице врло брзо су почеле да делују чете Крсте Захаријева, Дуке Тасева, Иванче Карасулијата, Спира Карасулоског, Илије Крчовалијата и других.²⁸² Формирањем четничких група на основу члана 11. устава ТМОРО-а који је предвиђао да сваки окружни револуционарни рејон има своје наоружане одреде,²⁸³ јавила се потреба и за командним кадром. У почетку су команду над четама добили истакнути егзекутори и курири унутрашње организације попут Крчовалијата или Карасулијата, да

²⁷⁷ И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској...*, 112, 113.

²⁷⁸ Централен државен архив – Софија, Фонд: Българско консулство в Битоля - 331к, опис 1, архивна единица 14, лист 32–33 (=ЦДА, ф, оп, а.е, л); *Гръцката и сръбската пропаганди в Македония*, № 6, стр. 262–263.

²⁷⁹ У. Шешум, „Друштво против Срба...“, 86–93; И. Иванић, *Из црквене историје Срба у Турској...*, 114–117.

²⁸⁰ Х. Шалдевъ, „Станожището на Централния Комитетъ спремо Врховния македонски комитетъ въ България (Изъ записките на Ив. х. Николовъ)“, *Илюстрация Илинденъ*, год. VIII, кн. 5 (75), Софија, май 1936, 5.

²⁸¹ ВМРО 1893–1903, док. бр. 17, стр. 113–114.

²⁸² Т. Петров, *Нелегалната армия на ВМРО в Македония и Одринско (1899–1908)*, Софија, 2002, 20–21.

²⁸³ ВМРО 1893–1903, док. бр. 16, стр. 107.

би касније били замењени резервним официрима бугарске војске, Михаилом Апостоловим – Попетом, Христом Чернопејевим,²⁸⁴ Ђорђејем Ивановим итд.²⁸⁵ У циљу дефинисања улоге и задатака оружаних чета ТМОРО-а, Гоце Делчев и Ђорче Петров су 1900. године израдили Правилник за чете Тајне македонско-одринске револуционарне организације.²⁸⁶ Правилником је потврђен оружани карактер Организације, а Четничким институтом, како се још назива војна структура ТМОРО-а, револуционари су у многим деловима Македоније наметнули своју тајну власт.²⁸⁷ Припадници пробугарских револуционарних чета у Македонији називани су комитама, јер су деловали под окриљем неколико национално-ослободилачких комитета. Временом је термин комита заживео у многим крајевима Турске и симболизовао је герилске ратнике. Током прве деценије XX века герилски начин борбе широм европских вилајета Османског царства осим бугарских комита, примењиваће српски четници и грчки андартти.

У временском распону од 1897. до 1901. године односи Врховног македонског комитета у Бугарској и Централног комитета у Македонији су унапређени. Томе је допринело отварање Заграничног представништва ТМОРО-а у Софији, крајем 1896. године. У улози заграничних представника Ђорче Петров и Гоце Делчев одржавали су контакте са врховистима и радили на јачању утицаја Унутрашње организације међу македонском емиграцијом. На VI конгресу македонских друштава у Софији одржаном маја 1899. године уз подршку Ђорча Петрова за председника ВМК-а изабран је Борис Сарафов. Том приликом Петров је обзнанио да се две организације налазе у савезу што је требало да означи почетак њихове интензивније сарадње у борби за Македонију.²⁸⁸ Упркос томе, амбиције Бориса Сарафова биле су веће. Он се није задовољио местом председника ВМК-а већ је планирао да преузме контролу над Централним комитетом ТМОРО-а, користећи подршку бугарских официра, пуковника Ивана Цончева и

²⁸⁴ Христо Чернопејев (Дерманци, 1868 – Криволак, 1915), бугарски официр и учесник комитске акције ВМОРО-а. Током 1900. године постаје војвода у Кукушком рејону. Учествовао је у Илинданском устанку. После Илинданског слома постаје старешина Струмичког револуционарног округа. Био је један од руководиоца левог крила ВМОРО-а, близак Јанету Санданском. За време режима младотурака учествовао је у оснивању Народне федеративне партије (Бугарска секција) и њеном руковођењу. Крајем 1909. године одустаје од легалног политичког деловања и враћа се оружаној борби. Погинуо је у борбама на Криволаку 1915. године. Види: *Борбите в Македония и Одринско...*, 360.

²⁸⁵ Х. Сиљанов, *Освободителнитѳ борби на Македония*, том I, 98–100.

²⁸⁶ ВМОРО 1893–1903, док. бр. 39, стр. 181–189.

²⁸⁷ Х. Шалдевѳ, „Основаване на Четническия институтѳ. Изпраане списѳци в Екзархията. Конгресѳѳ презѳ 1899. год. (Изѳ записките на Ив. х. Николовѳ)“, *Илюстрация Илинденѳ*, год. VIII, кн. 6 (76), Софија, јуниј 1936, 7–9; Х. Сиљанов, *Освободителнитѳ борби на Македония*, том I, 102.

²⁸⁸ К. Битоски, *Солунските атентати...*, 53; ВМОРО 1893–1903, док. бр. 33, стр. 169; Л. Милетичѳ, *Спомени на Ѓѳрчо Петровѳ...*, 50–52.

потпуковника Атанаса Јанкова и Стефана Николова. Због тога је начинио договор да место председника Врховног комитета препусти Ивану Цончеву, како би официри у случају избијања устанка могли ефикасно да управљају њиме, а самим тим и устаничким акцијама. Међутим, Солунска афера која је избила јануара 1901. године и изазвала велике потресе у ТМОРО-у, промениће планове Сарафова, када ће он одустати од идеје да кормило ВМК-а препусти пуковнику Цончеву, што ће довести до конфронтације са официрском фракцијом у организацији.²⁸⁹

Још од Виничке афере османским властима је било јасно да се хришћанско становништво Македоније наоружава. Пљачке, убиства и честе акције ТМОРО-а током 1900. године приморале су Турке да посвете нарочиту пажњу у разоткривању рада Унутрашње организације. У јануару 1901. године због нарушавања јавног реда у Солуну је ухапшен курир ЦК ТМОРО-а и један од некадашњих сарадника Бориса Сарафова при Комитету у Софији, Милан Михајлов. Изложен притисцима Михајлов је у турском затвору одао све информације о Централном комитету, после чега су уследила нова велика хапшења. Међу ухапшенима нашли су се чланови најужег руководства ТМОРО-а, Христо Матов, Перо Тошев, Христо Татарчев. Иван Хаџи Николов, један од руководилаца који је још био на слободи, у страху од привођења одао је Ивану Гарванову, члану ТМОРО-а али и активном протагонисти егзархистичке политике, све податке о функционисању Унутрашње организације. Открио му је информације о илегалним везама, начинима и каналима комуницирања са окружним одборима, и предао шифрарник и печат ЦК ТМОРО-а. Можда и несвесно, у атмосфери страха и панике, својим потезом Хаџи Николов је препустио управу над Унутрашњом организацијом вођи некадашњег Бугарског револуционарног братства, чиме је врховистима олакшао потпуни увид у рад Централног комитета. На чело организације после Солунске афере доспео је Бугарин који није имао слуха за аутономашке рецепте ослобођења. Идеја Гарванова била је борба за припајање Македоније Кнежевини Бугарској, уз подршку Врховног комитета и бугарске војске.²⁹⁰

Охрабрен слабљењем Централног комитета, до којег је дошло услед турских хапшења, Сарафов је одлучио да не напушта место председника ВМК-а, већ да покуша да успостави контролу и над Унутрашњом организацијом. Због тога је ушао у конфликт са заграничним представницима ТМОРО-а, Ђорџе Петровим и Гоце

²⁸⁹ В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 299–304.

²⁹⁰ *Д-р Христо Татарчев, Спомени, Документи, Материали*, съставител: Ц. Билярски, София 1989, 96–97; М. Пандевска, *Струмички револуционерен округ...*, I, 177–178; Л. Милетич, *Спомени на Дамянъ Груевъ, Борисъ Сарафовъ и Иванъ Гарвановъ*, София 1927, 130–133.

Делчевим који су се противили утицају врховизма.²⁹¹ После Солунске афере Делчев је писао окружном комитету у Горњој Цумаји како у Централном комитету влада потпуно растројство, и како су везе Заграничног представништва са врховистима прекинуте. Убрзо затим издат је циркулар свим окружним, обласним и сеоским руководиоцима организације и старешинама чета, у којем је препоручено да окружни комитети Унутрашње револуционарне организације делују самостално у складу са основним програмским начелима ТМОРО-а, као и да је неопходно направити отклон од нарастајућег утицаја врховизма. Циркулар који су потписали Делчев и Петров, ограничио је моћ Централног комитета због његовог новог састава и оријентације у ослободилачкој борби.²⁹²

Односи ТМОРО-а и Врховног комитета остали су затегнути и после VIII македонског конгреса у Софији, одржаног априла 1901. године, иако је на њему осуђена делатност Бориса Сарафова, а за новог председника изабран Стојан Михајловски, човек лојалан пуковнику Цончеву.²⁹³ Ради редефинисања односа склопљен је Мајски договор којим је прихваћена независност и самосталност у раду ТМОРО-а, и осим тога констатовано да су сва оружана средства и муниција која се чувају у пограничним складиштима у Бугарској власништво Врховног македонског комитета. Договорено је и да ВМК у перспективи, на захтев ЦК ТМОРО-а, ратни материјал преда унутрашњој организацији ради спровођења ослободилачких акција у Османској империји. Упркос договору, када је ВМК преузео контролу над оружјем, муницијом и експлозивним средствима, Иван Цончев мења свој однос према ТМОРО-у и креће са вођењем самосталне политике према Македонији.²⁹⁴ На IX македонском конгресу у Софији почетком августа 1901. године Цончев добија функцију потпредседника Врховног комитета.²⁹⁵ Његовим именовањем започињу опсежне припреме за покретање оружаног устанка у Турској, и све агресивнији упади и акције врховистичких чета.²⁹⁶ Тиме ВМК наставља улогу важног оруђа у рукама бугарског

²⁹¹ Л. Милетичъ, *Спомени на Дамянь Груевъ, Борисъ Сарафовъ и Иванъ Гарвановъ...*, 132; М. Пандевска, *Струмички револуционерен округ...*, 182.

²⁹² Гоце Делчев. *Писма и други материјали*, № 230, стр. 305–314; ВМРО 1893–1903, док. бр. 41, стр. 192–194; Исто, док. бр. 42, стр. 195–205; К. Битоски, *Македонија и Кнежевство Бугарија (1893–1903)*, Скопје 1977, 145–149.

²⁹³ ВМРО 1893–1903, док. бр. 43, стр. 206–207.

²⁹⁴ *Из архива на Гоце Делчев. Заграничното представителство на ВМРО в София до края на 1902 г.*, съст. И. Бурликова, Ц. Билярски, София 2003, 519–520; ВМРО 1893–1903, док. бр. 44, стр. 208–209.

²⁹⁵ С. Елдъров, *Генерал Иван Цончев: Биографија на два живота*, София 2003, 92.

²⁹⁶ ДАРМ, Ф.О., Мф. 31. PRO Ф.О. 78/5120; БДИМ, том VI, приредио. Д. Горгиев, Скопје 2012, док. бр. 12, стр. 120–121; *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, II, 385–387. Новит ЦК ТМОРО протестира против акциите на Врховниот комитет.

кнеза Фердинанда, чије су опортунистичке намере по питању Македоније многим политичким факторима на Балкану биле кристално јасне.²⁹⁷

2.4. У сенци немира и комитских акција 1902/1903. године

Почетком XX века хришћанско становништво Јужне Старе Србије и Македоније суочавало се са агресивном асимилаторском политиком Бугара и екстремним насиљем фанатичних муслимана.²⁹⁸ У извештајима руских дипломатских службеника почетком 1902. године, могле су се уочити патње и страдања православног живља. Само у Скопском санџаку њихови извештаји помињу велики број људи пострадалих од турског куршума или албанског ножа. Примера ради, у селу Табановци су 3. јануара 1902. године двојица муслимана, Ариф-ага и Ибраим-ага, у алкохолисаном стању пуцали и убили Антона Радева, а његовог брата Милана тешко ранили. Истог дана Ариф-ага је силовао једну хришћанку пред њеним родитељима, а сутрадан је то исто учинио и са супругом рањеног Милана, која је била у другом стању. Насилници и убице нису кажњени. У селу Кучкову, 16. јануара Рустем Шабан, Исмаил Мемет, Аидин Абас и Салих Садик ликвидирали су Србина, Трајка Ристовића, и запретили целом селу да ће бити уништено уколико буду пријављени регуларним властима. У селу Љуботен подно Скопске Црне Горе, 12. марта 1902. године Рама Мустафа убио је српског воденичара Павла Стојковића. Тог месеца на излазу из Скопља Хасан, син Јусуф-аге, убио је Трајка Чатиревског. У самом граду Скопљу, 22. марта је нападнут и српски учитељ Богдан Раденковић. Дан раније, турски војници су из забаве отворили ватру на свештеника Тому Богатинова и окупљени народ који је присуствовао једној сахрани.²⁹⁹ Сви инциденти указују на бестијалне поступке муслиманских фанатика Скопског санџака према српском становништву.

Идентичну судбину делили су и остали хришћански народи у Турској, о чему су дипломатски представници великих сила извештавали своје министре. Информисане о тешком положају немуслиманског живља, владе европских држава су још крајем XIX

²⁹⁷ ВМОРО, I/1, №. 34, стр. 205; Исто, №36, стр. 218.

²⁹⁸ „Петар Коларевић, Моји записи и сећања на тежак живот у Македонији у другој половини XIX и почетком XX века у бившој турској царевини – долини плача и лелека“, приредио: В. Стојанчевић, *Споменик СХLIV*, Одељење историјских наука, бр. 17, Београд 2015, 65.

²⁹⁹ *Македонија меѓу аутономијата и дележот* (=ММАД), том I (1894–1901, 1902), приредио: С. Дракул, Куманово 1995, док. бр. 42, стр. 306–311. Список на убиствата и на посегањата за убиства, извршени исклучиво врз фанатичка основа, од муслимани врз христијани, во најблиската околина на Ускјуб, на почетокот од 1902 година.

века притискале Порту да спроведе реформе и омогући безбедност свим поданицима царства, без обзира на њихову верску и националну припадност.³⁰⁰ Почетак XX века није донео очекиване промене, али су зато пропагандне активности деловањем пробугарских револуционарних комитета биле трансформисане у организоване оружане акције комитских одреда. Један део западних крајева Турске империје већ је био премрежен револуционарним комитетима, а најснажније упориште врховистичких одреда била је област Јужне Старе Србије и Македоније, која се наслањала на турско-бугарску границу.³⁰¹

Сматрајући да ће уз помоћ Русије остварити своје интересе на југу, Краљевина Србија средином 1900. године мења свој спољнополитички курс и уместо у Бечу, кључ решења за проблеме српског народа у Турској тражи у Петрограду.³⁰² Још увек одбацујући оружје као метод борбе, српске дипломате су веровале да би успех националне политике Београда у поробљеним јужним крајевима био изводљив уколико би се политички *status quo*³⁰³ у њима одржао, све до тренутка када би српска акција потпуно ојачала и могла да прихвати утакмицу са Бугарима. Као одговор на муслимански терор влада у Београду је код Порте инсистирала на спровођењу реформи које би побољшале катастрофалан положај хришћана у Турској, док са друге стране не би угрожавале суверенитет Османског царства.³⁰⁴

Неопходно је разумети да су тежње за одржањем *status quo* у Македонији, који је требало да буде унапређен реформама, представљале само део стратегије српске политике према Турској 1902. године. Услед неповољних геополитичких прилика Србија није била спремна за улазак у директан сукоб са Османским царством. Због тога је мудро и обазриво радила на заштити интереса својих поробљених сународника. Њена тактика одговарала је балканској политици Русије која ће се преко свог амбасадора у Цариграду енергичније заложити за јачање српског утицаја у Јужној

³⁰⁰ *Освободителната борба на Българите въ Македония и Одринско 1902/1904. Дипломатически документи*, редактор: Н. Тодоров, Софија 1978, № 7, стр. 37–38; ММАД, I, док. бр. 43, стр. 312–315. Прометогіа.

³⁰¹ Г. Тодоровски, *Србија и реформите во Македонија...*, 129.

³⁰² *Русские источники о Сербии (1878–1903). Годовые отчеты Министерства иностранных дел России о Сербии и Боснии и Герцеговине (1878–1903)*, Составители: Лю. Кузьмичева, Д. Ковачевић, Нови Сад 1996, 143–148.

³⁰³ Тајним аустроугарско-руским споразумом из маја 1897. године званичници Петрограда и Беча обавезали су се да неће спроводити освајачке интервенције на Балканском полуострву, већ ће радити на одржавању постојећег стања и поретка. Види: *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I том (1876–1918), док. бр. 72, стр. 219–220; Македонија во меѓународните договори 1875–1919, док. бр. 21, стр. 139–142.

³⁰⁴ А. Раствоић, „Реферат Јована Јовановића...“, 349.

Старој Србији, односно за позитивно решавање скопског митрополитског питања.³⁰⁵ Писмо британског дипломате у Цариграду О'Конора упућено маркизу Ленсдауну, државном секретару Министарства спољних послова Велике Британије, осликава активан рад Русије у циљу рукоположења Фирмилијана Дражића. У њему се истиче да руски амбасадор у Цариграду, подржан од српског и црногорског дипломатског представника, врши енергичан притисак за устоличавање митрополита Фирмилијана, док султан задржава пасиван став по том питању, и обећава да ће прихватити његове захтеве онда када политичка ситуација дозволи тако нешто. Наклоност српске владе према Русији је повећана, а као разлог томе О'Конор наводи велики ефекат који ће се постићи Фирмилијановим митрополитским устоличењем, што ће означити успех „српске пропаганде“ у северној Македонији и скопском региону.³⁰⁶

Услед бројних притисака и одуговлачења³⁰⁷ у јуну 1902. године Срби су коначно и дочекали рукоположење Фирмилијана Дражића за старешину скопске митрополије. О томе је депешом посланика Зиновјева обавештен и сам врх руске државе. У депеши се наводи да је рукоположење митрополита извршено у манастиру Светог Спаса код села Скилоти надомак Дедеагача,³⁰⁸ на основу сагласности васељенског патријарха. Рукоположење су извршила три синодска митрополита послата из Цариграда, а самом чину су присуствовали руски вицеkonzул из Једрена, секретар Генералног руског конзулата из Солуна и секретар српског конзулата из Солуна. Зиновјев у својој депеши преноси и поруку цариградског патријарха руском императору, у којој је старешина Васељенске патријаршије изразио спремност да ради на унапређењу Источне православне цркве и јачању моралних веза са руском црквом.³⁰⁹ Сам обред рукоположења Фирмилијана означио је велику дипломатску победу Србије, до које можда не би ни дошло тако брзо да није било утицаја Зиновјева. Рукоположење Србина уз политичку потпору Русије јасно указује да је током 1902. године Софија изгубила безусловну подршку Петрограда, на коју је некада могла да рачуна.³¹⁰ Очигледно су императорске власти у Петрограду одустале од експеримента

³⁰⁵ ДПКС, док. бр. 13, С. Грујућ – М. Вујићу, № 112 од 3. фебруара 1902; Исто, док. бр. 16, С. Грујућ – М. Вујићу, № 165 од 14. фебруара 1902.

³⁰⁶ ДАРМ, F.O., Мф. 418, PRO F.O. 78/5191.

³⁰⁷ ЦДА, ф. Българска легация в Цариград- 321к, оп. 1, а.е. 1424, л. 306; *Грџката и сръбската пропаганда в Македония*, № 40, стр. 320–321.

³⁰⁸ Дедеагач или Александруполи (грч. *Аλεξανδροπολη*) је град у данашњој североисточној Грчкој.

³⁰⁹ *Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859–1918)*, (=РД), приредио: А. Трајановски, Скопје 2004, док. бр. 76. Депеша од И. А. Зиновјев од 20 јуни/3 јули 1902. година во врска со поставувањето на Фирмилијан за скопски митрополит.

³¹⁰ РД, док. бр. 75. Тајна телеграма од грофот Ламздорф до А. Н. Бахметев во Софија од 16. мај 1902 година.

из Сан Стефана, а долазак српског владике на чело Скопљанске епархије говори у прилог тези да је руска дипломатија почетком XX века Скопско-тетовску област већ видела као сферу српских националних интереса.³¹¹ Овакве црквено-политичке прилике најмање су одговарале промотерима великобугарске идеје, како у Македонији тако и у Софији, што ће произвести нови талас међуетничких компликација у Скопском санџаку, Солунском и Битољском вилајету.

Видевши српски народ као свог најопаснијег ривала у Македонији, Бугари су током последње деценије XIX и почетком XX века искаљивали бес и насиље према њему. Успеси српске црквене и културно-просветне кампање у Турској, који су долазили и отуда што су Срби били далеко сроднији македонским Словенима у односу на Бугаре са истока, реметили су планове бугарских империјалистичких кругова. Због тога су њихови заступници стимулишући терористичке акције против Османске империје, синхронизовано радили и на ликвидацији истакнутих српских учитеља, свештеника и националних радника.³¹² Осим убиствима, пробугарске револуционарне организације су се у циљу неутралисања српског утицаја у Скопском санџаку и Македонији, потпомогнуте егзархијом и бугарским дипломатским агентима, користиле свим могућим средствима, од денунцијација и лажних оптужби, преко протеста егзархијских присталица, до унајмљивања албанских качака за реализацију прљавих послова.³¹³

Док су Срби водили своју дипломатску битку за спровођење административно-судских и безбедносних реформи, рукоположење скопског митрополита и јачање црквеног и културно-просветног утицаја у Османском царству, дотле су се чланови револуционарних организација увелико припремали за изазивање крупних инцидената у Македонији.³¹⁴ Упади наоружаних врховистичких чета у источним крајевима Косовског и Битољског вилајета и њихови окршаји са турским одредима или политичким неистомишљеницима постали су уобичајена појава.³¹⁵ Британски конзул у Солуну, Алфред Билиоти³¹⁶, у свом телеграму упућеном Форин офису јављао је како се широм Македоније проносила вест о плановима Македонског комитета за масакр над муслиманима у различитим деловима земље. Планирана акција је требало да произведе

³¹¹ Ј. Јовановић, „Обнова Српске митрополије у Скопљу...“, 95.

³¹² *ВМРО низ француската документација 1893–1925*, приредио: Л. Лазаров, Скопје 1997, 47.

³¹³ У. Шешум, „Друштво против Срба...“, 93.

³¹⁴ ДАРМ, Ф.О., Мф. 31/522, ПРО 499; БДИМ, VI, док. бр. 45, стр. 184.

³¹⁵ ДАРМ, Ф.О., Мф. 418, ПРО Ф.О. 78/5190; БДИМ, VI, док. бр. 53, стр. 201–206.

³¹⁶ Alfred Biliotti – британски генерални конзул у Солуну од 1899. до 1903. године. Види: ДАРМ, Ф.О., Мф. 332, № 77, ПРО Ф.О. 195/2064.

жестокости одмазду турских власти према хришћанима, што би за свој крајњи циљ имало војну интервенцију великих сила против Турске.³¹⁷ Такав сценарио ипак није одговарао Русији и Аустроугарској које су средином 1902. године потврдиле политички курс према Балкану договорен тајним споразумом из 1897. године.³¹⁸

Без обзира на повећан степен њихових активности, међу револуционарима није постојао јасан консензус о будућем начину вођења борбе за Македонију. У ТМОРО-у су се након Солунске афере и уплива врховизма, а нарочито после индиректног стављања ВМК-а под контролу бугарског двора довођењем Цончева за његовог потпредседника³¹⁹ јавиле две супростављене струје. На једној страни Гарванов са својим истомишљеницима који су подржавали тактику врховиста, а на другој Гоце Делчев, Ђорџе Петров и Јане Сандански³²⁰ који су се противили политици Врховног комитета јер су у њој видели механизам за реализацију династичких интереса бугарског кнеза Фердинанда, коме је македонско питање служило као монета за поткусуривање на спољашњем и унутрашњем политичком плану.³²¹

Због све замршеније ситуације у Јужној Старој Србији и Македонији изазване албанским насиљем и деловањем револуционарних комитета, влада Краљевине Србије је упутила циркулар свим својим дипломатским представницима у Турској, не би ли појаснила тамошње актуелно политичко стање. У циркуларном писму се наводи да је разлог поделе у ТМОРО-у тај што један део чланова Унутрашње организације, међу којима и Борис Сарафов, не жели да потчини своју револуционарну активност интересима кнеза Фердинанда који је испољавао тежњу да тајно руководи комитетом не би ли се представио као заступник великобугарске идеје. Став Бориса Сарафова и његових следбеника био је да народ треба припремити за борбу када дође време, али да не треба служити политичким идејама бугарског двора и шовинистичким тежњама бугарских државника. Одушевљени идејом о самосталној Македонији, противници

³¹⁷ ДАРМ, Ф.О., Мф. 31/522, PRO 499; БДИМ, VI, док. бр. 46, стр. 184–185.

³¹⁸ М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 369.

³¹⁹ М. Пандевски, *Македонија на Балканот*, Скопје 1990, 93.

³²⁰ Јане Сандански (Влахи, 1872 – Пирин планина, 1915), истакнути члан Унутрашње македонско-одринске револуционарне организације. Био је противник врховизма и заговорник идеје о аутономној Македонији. Као старешина револуционарних чета оперисао је у Серском револуционарном округу. Током 1903. године учествовао је у подизању Крстовданског устанка, а након Рилског конгреса 1905. године незванично постаје вођа левог-реформаторског крила ВМОРО-а. Нарочито се прочуо током избијања афере Мис Стон која је усмерила пажњу широке светске јавности на револуционарну делатност и борбу припадника Унутрашње организације. Види: *Македонска енциклопедија*, приредио: Б. Ристовски, књ. 2, Скопје 2009, 1299; За више података о афери Мис Стон види: *Аферата „Мис Стоун“, спомени, документи, материјали*, съставители: К. Пандев, М. Вапцаров, Софија 1983; *Турски документи за аферата Мис Стон*, приредио: Д. Горгиев, Скопје 2008, док. бр. 118, 122, 123, 124.

³²¹ ВМРО 1893-1903, док. бр. 49, стр. 217–219; *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, II, 385–387. Новит ЦК на ТМОРО протестира против акциите на Врховниот комитет.

врховизма сматрали су да се до ње може доћи путем аутономије под султановим сизеренством. У циркуларном писму се још каже и да устанак који вештачки спремају агенти Врховног комитета, бугарске Владе и Двора представља опасну авантуру, колико за македонски револуционарни покрет за ослобођење, толико и за бугарски народ. Међутим, пошто ни међу самим македонским револуционарима није било слоге у раду, ни заједнице у тежњама, страх да ће локални оружани конфликти резултирати екстремним погоршањем безбедносне ситуације у Турској не би требало да постоји, веровало се у Београду.³²²

Председник српске владе Михаило Вујић још почетком 1902. године био је упознат са револуционарним плановима Бориса Сарафова. Од како је изгубио место председника Врховног комитета у Софији, Сарафов је своју борбу наставио ван ове организације приближавајући се ставовима ТМОРО-а. Кренувши са лажним пасошем на запад да обезбеди материјалну подршку за активности својих истомишљеника, Борис Сарафов је боравио у Србији и том приликом разговарао са српским дипломатом Светиславом Симићем.³²³ У писму председника српске владе упућеном Сави Грујићу, посланику у Цариграду, поводом поменуте посете је записано: „Борис Сарафов је збиља долазио у Београд, пошто је раније најавио био жељу да са Србијом ради у корист ослобођења Македоније. Од нас је тражио да пропуштамо његове људе да преко Србије уносе оружје у Турску и да им по потреби дамо склоништа; а нама је обећавао да ће обуставити сваку радњу против наших људи и шта више гонити и кажњавати све оне који би против њих радили, а преко својих људи хвалити код становништва Србију као земљу која искрено жели његово ослобођење. Као што видите, тражио је мало, а нудио врло много. Када се има на уму да је у његовим рукама сва унутрашња организација револуционара, за нас је од нарочитог значаја његов пристанак да код становништва издиже ослободитељску улогу Србије, коју су до сад свуда и на сваком месту Бугари представљали као непријатеља ослобођења Македоније. Македонско питање је, с његова гледишта, одавно изишло из своје просветно-црквене и ушло у чисто политичку фазу.“³²⁴

Без обзира на примамљиву понуду званични Београд је у настојању да издејствује повољнији амбијент за јачање српске кампање у Јужној Старој Србији и Македонији, и очува привидно коректне односе са Портом, одбацио предлог Бориса

³²² ДПКС, док. бр. 41, М. Вујић - Посланствима и конзулатима у Турској, № 1109 од 27. марта 1902.

³²³ *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, II, 392–393. Борис Сарафов преговара со српската влада.

³²⁴ ДПКС, док. бр. 16, М. Вујић – С. Грујићу, № 165 од 19. фебруара 1902.

Сарафова.³²⁵ Недостатак српске подршке није спречио спорадичне nerede и оружане акције у европском делу Турске које су у највећој мери изазивале присталице врховизма. Информишући своју владу о актуелном стању у Турској, руски амбасадор Зиновјев је 1902. године саопштио да је Порта упозната са потенцијалним избијањем nerede и навео следеће: „Корен зла се налази у Бугарској. Бугарски министри не престају да нас уверавају о својој жељи и спремности да допринесу очувању мира, али њихов начин деловања у пракси није до краја у складу са њиховим уверавањима. Нама је добро познато да се идеје македонског комитета толеришу од стране бугарске владе, и захваљујући њеној попустљивости зло је добило широке размере. Каравеловљева влада је преузела неке мере да се из Врховног македонског комитета одстране лица која су превише компромитована својом револуционарном делатношћу, али у пракси је стара организација наставила да функционише. Како у Софији, тако и у другим центрима Бугарске постоје кругови увек спремни да подрже сваки покушај за изазивање nerede у Македонији, а ради супростављања њиховим кварним замислима не преузимају се никакве мере.“³²⁶

У време док су Порта и европске државе страховале од избијања сукоба ширих размера који би могли на дневни ред да поставе македонски проблем и тиме додатно актуелизују нерешено Источно питање, у редовима комитетлија била су изражена велика неслагања око концепта даљег деловања. Врховни комитет у Софији радио је на припремама за подизање устанка док су његове чете вршиле терор широм Пиринске Македоније. Насупрот ВМК-у, Гоце Делчев и Ђорче Петров одговарали су своје саборце од оружане побуне говорећи да још увек није време. Доказ да нису бирани речи када је говорено о врховистима представља нам циркуларно писмо ЦК ТМОРО-а упућено револуционарним рејонима у Малешеву, Џумаји и Петричу у којем се каже: „Организација којој припадате неколико пута вам је скретала пажњу да ти разбојници немају ништа заједничко са њом, и да они не раде заједно и уз сагласност њених старешина, већ су послати из Бугарске од људи који не разумеју нашу ослободилачку борбу, само са једним циљем, да међу нама сеју неслогу и раздор и да руше основе оног великог револуционарног здања које је подигнуто крвљу и костима наших

³²⁵ ДАРМ, фонд: Гоце Делчев, Мф. 4263, писмо бр. 10 и 11; ВМРО 1893-1903, док. бр. 72, стр. 296-297; ДПКС, док. бр. 218, С. Аврамовић – В. Антонићу, № 166 од 22. октобара 1902.

³²⁶ ММАД, I, док. бр. 51, стр. 331-333. Секретна депеша од Д. Т. Зиновјев, 15/28 фебруари 1902 година.

безбројних жртава.“ Писмо су потписали прваци унутрашње организације Петров и Делчев.³²⁷

Упркос енергичном противљењу виђенијих људи унутрашње организације, комитет Михаиловског и Цончева донео је одлуку о покретању побуне. Идеја старешина ВМК-а била је да оружана акција обухвати што већи део територије Османског царства, али је услед агитације чланова ТМОРО-а и недостатка логистике то било немогуће. Најпогоднији рејон за подизање устанка била је област Горње Цумаје³²⁸ по којој ће оружана побуна и понети име, док се у српској историографији може срести као Пиринска побуна из 1902.³²⁹ Према извештају вршиоца дужности вицеkonzула Велике Британије у Пловдиву, господина Херда, план устаника био је да се освоји долина Струме, и да се на тај начин издвоји Разлошки крај који је требало да постане база за даље активности. За реализацију овог плана врховистима је била преко потребна сарадња са становништвом Разлога које је било солидно наоружано. Међутим, мештани разлошких села су одбили понуду Ивана Цончева и изнели став да време за побуну још увек није стасало.³³⁰ Без обзира на нерасположење код локалног становништва, чете ВМК-а су средином септембра започеле концентрисање у широј области Цумаје. До првог сукоба са турским аскерима дошло је 23. септембра у селу Железница,³³¹ а потом су се устаничка дејства проширила на село Србиново, Градово и насељена места у Петричком, Мелничком и Струмичком крају. По избијању нереда уследио је енергичан одговор Османлија. Порта је ангажовала близу 10.000 војника распоређених у пешадијске, коњичке и артиљеријске борбене јединице са наређењем да се немилосрдно обрачунају са побуњеницима.³³²

Током трајања Пиринске побуне Ђорђе Ненадовић, српски конзул у Солуну, информисао је Министарство иностраних дела Краљевине Србије о разговору који је водио са бугарским трговским агентом Шоповим. „Овдашњи агент Бугарске, г. Шопов ми је објаснио садашње акције комита на следећи начин: сада постоје две организације, унутрашња организација која је овде у Македонији, и спољашна, под руководством

³²⁷ ВМРО 1893–1903, док. бр. 58, стр. 256; М. Пандевска, *Струмички револуционерен округ...*, 250–256.

³²⁸ Горња Цумаја био је стари назив града Благоевграда који се налази у југозападном делу Републике Бугарске. Град је ново име добио 1950. године по оснивачу Бугарске комунистичке партије, Димитру Благоеву.

³²⁹ А. Раствовић, „Реферат Јована Јовановића...“, 346.

³³⁰ ДАРМ, Ф.О., Мф. 31/590 PRO 499; БДИМ, VI, док. бр. 90, стр. 263–264.

³³¹ ДАРМ, ф. Гоце Делчев, Мф. 4263, писмо бр. 20; ВМРО 1893–1903, док. бр. 82, стр. 317.

³³² Х. Сиљанов, *Освободителнитѳ борби на Македонија*, том I, 177–181; БДИМ, VI, док. бр. 82, стр. 247; Исто. док. бр. 85, стр. 250–252; Исто, док. бр. 86, стр. 252–253, Исто, док. бр. 88, стр. 259–261; Исто, док. бр. 90, стр. 263–264; Исто, док. бр. 91, стр. 264–266.

Михајловсковог Комитета у Софији. Прва мисли да је сада време за општи устанак, друга сматра да сада није време за такву акцију. Унутрашња организација је јача организација и садашње акције треба да се припишу њој.³³³ Овде су потпуно уочљиве намере бугарског дипломатског представника из Солуна да прикрије улогу Софије у нередима изазваним Пиринским устанком, оптужујући Унутрашњу организацију за његово покретање. Упркос неистинитим конструкцијама Шопова, Ненадовићу је било савршено јасно да иза побуне стоји Врховни комитет из Бугарске, и он је о томе уредно обавестио Београд.³³⁴

Горњоцумајска врховистичка акција додатно је погоршала безбедносно-политичку ситуацију у Јужној Старој Србији и Македонији. Одговарајући на побуну турска војска је уништила 15 села, ликвидирала 37 лица, подвргла мучењу и физичкој тортури око 450 цивила, силовала стотинак девојака и опљачкала око 800 домаћинстава, док је велики број становника покушао да пронађе спас у бекству преко турско-бугарске границе.³³⁵ Поводом страдања народа реаговао је бугарски лист *Препорец* као орган Демократске партије у Софији речима: „Уколико због песимизма или политичких разлика не можемо да разумемо поступке устаника, братска обавеза нам налаже да поставимо питање очувања цивилног становништва. Ако они који су подигли оружје против турске власти није требало то да учине, или ако греше они са друге стране који негирају тежак положај и не одобравају превремено подизање устанка, ненаоружана маса у Македонији није дужна да плаћа грешке ни једних ни других.“³³⁶ Негативне последице оружане акције одразиле су се како на цивилно становништво,³³⁷ тако и на даљи рад ТМОРО-а. Без обзира на то што чете лојалне Централном комитету нису оперисале током оружаных борби, неке од њих нашле су се на удару турских снага, док је у већем делу Солунског и Битољског вилајета организациона мрежа ТМОРО-а претрпела тешке ударце хапшењима и пленидбом оружја које су спровеле османске власти.

На оптужбе да није предузела озбиљне кораке како би спречила немире у суседној Турској, влада у Софији бранила се изговором да због великог прилива македонских емиграната, који су постали претња по унутрашњи поредак земље, није

³³³ М. Пандевска, *Струмички револуционерен округ...*, 250–256.

³³⁴ Исто, 250–256.

³³⁵ Л. Панайотов, *Горнодјумајското вѣстание 1902 – героична страница от историята на българския народ*, София 1992, 25–26; Г. Тодоровски, *Србија и реформите во Македонија...*, 130;

³³⁶ *Прѣпорецъ*, София, год. V, бр. 44, 5. октомвриј 1902, стр. 1; ММАД, I, док. бр. 138, стр. 472–473.

³³⁷ ВМРО 1893–1903, док. бр. 78, стр. 308–309; Х. Сиљанов, *Освободителнитѣ борби на Македонија*, том I, 181–183.

способна да успостави потпуну контролу над њиховим друштвено-револуционарним деловањем.³³⁸ Односи у источномакедонским областима Османског царства били су затегнути. Турска војска је успела да сузбије покрете бугарских врховистичких чета, али је целокупна ситуација изазивала повећано интересовање великих сила и поново поставила питање Македоније на дневни ред. Актуелизација македонског проблема била је заправо један од циљева врховиста, који су претили да ће након неуспешне јесење побуне, већ у пролеће покренути нова оружана дејства.³³⁹

Турбулентност на политичко-безбедносном плану у Турској није створена само деловањем револуционарних комитета и оружаним акцијама њихових чета. Хришћански живаљ насељен у Косовском, Битољском и Солунском вилајету трпео је различите облике притисака, тортуре и физичког насиља власти и албанских покрета. Горњоцумајска побуна и одговор турских снага биле су кап која је прелила чашу³⁴⁰ и скренула пажњу европским државама на стару балканску проблематику. Криза настала крајем 1902. године још једном је потврдила мишљење појединих земаља о неопходности спровођења промена у државном систему Турске царевине.³⁴¹

Нарочиту пажњу ситуацији у европским вилајетима Турске посветиле су Русија и Аустроугарска монархија. Њихови министри спољних послова, Владимир Ламздорф и Агенор Голуховски, крајем 1902. године начинили су елаборат о плану реформи које је било неопходно спровести ради унапређења положаја становништва у Османском царству. Аустроугарска и Русија су тај план усагласиле почетком 1903. године,³⁴² али га турске власти нису прихватиле на прави начин, страхујући да би претерано интересовање Беча и Петрограда за стање у царству могло изазвати обимније промене на политичкој мапи Балкана, и истицале су да неће дозволити мешање спољашњег фактора у функционисање своје земље. Како би предухитрио реформни план великих сила, султан Абдул Хамид II је у новембру 1902. године објавио свој реформни програм на челу којег је стао Хусеин Хилми-паша. Прокламовани циљ програма био је

³³⁸ ММАДI, док. бр. 143, стр. 484.

³³⁹ ДПКС, док. бр. 219, С. Бошковић – В. Антонићу, № 115 од 29. октобра 1902.

³⁴⁰ РД, док. бр. 78. Доверливо писмо од А. И. Нелидов од 5/18 ноември 1902 година во врска со начинот на решавање на источното прашање; Исто, док. бр. 79. Депеша од И. А. Зиновјев од 14/27 ноември 1902 година во врска со заедничкиот руско-австроунгарски проект за решавање на источното прашање.

³⁴¹ А. Растовић, „Велика Британија према српским акцијама у Македонији...“, 355.

³⁴² Г. Стојчевски, „Подготовките на февруарските реформи во 1903 година според документите од виенските архиви“, *Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание*, Скопје 1994, 295–301; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 471.

да побољша положај хришћана и сузбије самовољу појединих чиновника у државном апарату.³⁴³

Нажалост, реформе Абдул Хамида II нису унапредиле ситуацију у земљи. Хришћанима су само декларативно додељена права, док је у пракси њихов положај остао непромењен. У руским дипломатским извештајима султанове реформе тумачене су као покушај Турске да одложи спровођење суштинских измена у свом државном и војно-административном систему. „Истина, ако се анализира овај документ сасвим равнодушно (мисли се на султански указ о реформама – прим. аут.), он може привући пажњу само код историчара или оријенталиста. Нити се је султан, нити су се његови саветници бар мало потрудили да измисле нешто ново, већ су једноставно објавили друго издање Хатихумајуна из 1856. године, чије се благородне и човекољубиве изјаве срећу, иако у застарелој живописној форми још и у Гилханском хатишерифу из 1839. године“, забележио је руски дипломата Георги Петрович Бахметев.³⁴⁴

Једина значајнија новост у реформном програму Порте била је дозвола за увођење хришћана у редове жандармерије, пропорционално према броју локалног становништва и према локалним потребама,³⁴⁵ али то је изазвало додатни хаос јер није одговарало албанским бандама³⁴⁶ које су свакодневно терорисале православни свет.³⁴⁷ Албанско насиље и неодлучност турских власти да се обрачуна са њим уверавали су политичке представнике балканских држава да је реформски план Порте још једно мртво слово на папиру.³⁴⁸ Са друге стране, ни чланови револуционарних комитета нису прихватили било какву причу о залагању Порте за унапређење положаја хришћана јер су је у старту оценили лажном. Зато су све гласније инсистирали на добијању посебног статуса Македоније у оквиру Турског царства.³⁴⁹

Средином јануара 1903. године на позив Централног комитета ТМОРО-а у Солуну је одржан важан револуционарни конгрес. Након неуспешне устаничке акције

³⁴³ С. Недељковић, „Стара Србија и турске реформе (Турски реформни програм из 1902. године)“, *Теме*, г. XXX, бр. 2, Ниш 2006, 235–236; М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 417, 423–427; Исти, „Србија, српско питање и Турска крајем XIX и почетком XX века...“, 381.

³⁴⁴ РД, док. бр. 84. Извештај на Бахметев од 27 новември 1902 во врска со впечатокот што го предизвика ирадето на султанот за воведување реформи во Македонија.

³⁴⁵ ДПКС, док. бр. 239, В. Антонић – Дипломатским представницима Србије на страни, № 4620 од 28. новембра 1902.

³⁴⁶ С. Недељковић, „Стара Србија и турске реформе...“, 237; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад, 1994, 241.

³⁴⁷ РД, док. бр. 91. Список на убиствата, грабежите и кражбите од 15. август до 15. декември 1902 година на албанските разбојнички банди.

³⁴⁸ ЦДА, ф. Министерство на вншните работи и изповеданията– 176к, оп.1, а.е. 1887, л. 20; ДПКС, док. бр. 261, С. Бошковић – С. Лозанићу, № 6 од 5. јануара 1903.

³⁴⁹ РД, док. бр. 88. Тајна депеша на И. А. Зиновјев од 14/27 декември 1902 година во врска со 6-те точки од проектот за реформи во Македонија.

врховиста у долини Струме, крајем 1902. године између Ивана Гарванова и активиста Заграничног представништва у Софији, Христо Татарчева и Христо Матова дошло је до приближавања ставова по питању подизања устанка. Таквом концепту деловања и даље су се противили Гоце Делчев и Ђорче Петров.³⁵⁰ Делчев није одбацивао тезу о неподобности тренутка за оружану побуну, и инсистирао је на проналажењу нових начина борбе. За разлику од њега, Иван Гарванов је од доласка на чело Централног комитета на све начине покушавао да издејствује сагласност за покретање устанка, не водећи притом рачуна о ставу народа, нити о спремности међународних фактора да прихвате било какву врсту преструктурирања граница на Балкану. Упркос неодобравању Делчева и Петрова, а под утицајем Гарванова, на Конгресу ТМОРО-а одржаном у егзархијској гимназији у Солуну, 17. јануара је донета одлука да се у Македонији и Једренској области организује широка оружана побуна против Османских власти. Са истог места упућен је и позив обласним комитетима да започну са припремама за свеопшти устанак који је планиран на пролеће 1903. године.³⁵¹

Закључци Солунског конгреса претили су да из корена промене дотадашњи начин деловања ТМОРО-а у Турској. Они су имали за циљ да пропагандно-терористичку кампању против органа власти, трансформишу у директну и отворену конфронтацију са снагама Османског царства, што је и била крајња намера чланова Централног комитета Ивана Гарванова, Спас Мартинова и Димитра Мирчева. Но, без обзира на усаглашеност делегата по питању подизања устанка, сам скуп био је обележен нелогичностима и неправилностима. На конгресу није присуствовао ниједан од оснивача или истакнутих првака Унутрашње организације, нити било који виђенији старешина илегалних комитетских чета. Загранично представништво као саставни део ЦК није било у прилици да искаже свој коначан став по питању подизања устанка, док је регуларност конгреса доведена у питање и несразмерном заступљеношћу делегата по револуционарним рејонима. На тај начин су Серски, Једренски и Битољски регион имали по једног делегата, Солунски је имао четири делегата, а Струмички два. Због

³⁵⁰ Л. Панайотов, „Солунският конгрес на ВМОРО и възприемането на курса към въоружено въстание“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том II, София 1995, 294.

³⁵¹ ВМОРО 1893–1903, док. бр. 102, стр. 352–354; ВМОРО, I/1, № 45, стр. 240–241; ДБМН, том I, док. бр. 267, стр. 389–390. Извод од решенијата на Солунскиот конгрес на внатрешната организација; Х. Силянов, *Освободителните борби на Македонија*, том I, 197–209.

ових пропуста један број оснивача Унутрашње организације је јануарски конгрес сматрао наметнутим и нерегуларним.³⁵²

Конгресне одлуке донесене под утицајем бугарских агената на челу са Иваном Гарвановим одговарале су искључиво империјалистичким циљевима бугарске владе и егзархије, док је државни врх Краљевине Србије на прагу 1903. године имао потпуно другачији концепт решавања македонског проблема. Током свечаног обраћања на обележавању 25 година од ослобођења Ниша, краљ Александар Обреновић је демаскирао праве намере комитетлија у њиховој борби за стварање аутономне македонске државе, поредећи једну такву будућу творевину са новом Источном Румелијом. За Србију је била неприхватљива свака прича о аутономији која би представљала корак до нових територијалних проширења Бугарске. Због тога је у Нишу пред народом и дипломатама српски монарх изнео став да ниједна балканска држава нема право на увећање својих територија на рачун Турске уколико на фер и равноправан начин и Србија не буде укључена у деобу истих.³⁵³

Различити погледи на одржавање Солунског конгреса или постојање другачијих приступа у решавању македонског проблема као што је на пример српски, нису били од посебног утицаја на значај конгресне одлуке о оружаном устанку. Њени ефекти, иако жестоко критиковани од појединих првака и оснивача Унутрашње организације, деловаће охрабрујуће на многе наоружане пробугарске формације у европским вилајетима Османског царства, и већ на пролеће 1903. године постепено ће уводити Јужну Стару Србију и Македонију у стање хаоса и нереда.

2.5. На прагу Илинданске оружане побуне 1903. године

Председник Централног комитета ТМОРО-а Иван Гарванов упутио је 24. децембра 1902. године позивно писмо окупљенима око Заграничног представништва за учешће на револуционарном конгресу у Солуну, где би се изашло са конкретним предлозима за дефинисање новог приступа у решавању македонског питања. Суочени са кратким временским роком до одржавања Конгреса, истакнути чланови Унутрашње организације који су се налазили у Бугарској, одмах по добијању позива извршили су анализу и разматрање будућих праваца наступања ТМОРО-а. Разматрање је учињено

³⁵² В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 461–462; М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век, Илиненското востание*, том II, 186.

³⁵³ ДАРМ, Ф.О., Мф. 423. PRO Ф.О. 105/148; БДИМ, VI, док. бр. 97, стр. 274–275; *Прѣпорецъ*, Софија, год. V, бр. 69, 5. јануарий 1903, стр. 1–2.

на софијском саветовању које је трајало неколико дана и на коме су учествовали Гоце Делчев, Христо Матов, Ђорче Петров, Христо Татарчев, Борис Сарафов, Христо Силјанов, Михаило Герциков и други.³⁵⁴

Како су још крајем новембра 1902. године Христо Татарчев и Христо Матов усагласили ставове са Иваном Гарвановим и Централним комитетом о подизању општег устанка,³⁵⁵ њих двојица су на софијском саветовању заговарали радикални приступ у даљем деловању ТМОРО-а, који је подразумевао директан сукоб са Турцима.³⁵⁶ Свој став правдали су тешким положајем организације и становништва у Македонији, као и опасношћу од нових врховистичких акција које би компромитовале револуционарну идеју. Са друге стране Ђорче Петров, Гоце Делчев и Михаило Герциков промовисали су тактику појачаног четничког деловања и терористичких акција помоћу којих би се паралисало функционисање органа Османског царства и изазвала пажња код великих сила. Они су били против општег устанка и директног судара са турским трупама,³⁵⁷ сматрајући организацију још увек морално и материјално неспремном за отворену борбу. Услед изразито супростављених ставова компромис је пронађен у договору да се прихвати герилски начин борбе и одбаци могућност изазивања великог народног устанка.³⁵⁸

Међутим, софијски компромис није имао значајну улогу у доношењу одлука Солунског конгреса који је трајао од 15. до 17. јануара 1903. године. Протоколом конгреса прихваћено је начело опште оружане побуне у Македонији³⁵⁹ које ће довести до удаљавања ставова Гоце Делчева и Централног комитета. Делчев, иако позван, није присуствовао јануарском конгресу у егзархијској гимназији у Солуну. Још пре завршетка софијских консултација он се са једном комитетском четом упутио ка Серском револуционарном округу не би ли у народу промовисао нови начин борбе

³⁵⁴ Х. Сиљанов, *Освободителнитѳ борби на Македонија*, том I, 202–203; Л. Милетичѳ, *Спомени на Дамянѳ Груевѳ, Борисѳ Сарафовѳ и Иванѳ Гарвановѳ...*, 76.

³⁵⁵ К. Пандев, *Националноосвободителното двиѳжение...*, 298; В. Горгиев, *Слобода или смрт*, 451.

³⁵⁶ Скопски историчар Манол Пандевски сматра да су прихватањем идеје о устанку коју је прокламовала инфилтрирана врховистичка струја у Централном комитету са Иваном Гарвановим на челу, неки од оснивача Унутрашње организације попут Христо Матова и Христо Татарчева и *de facto* изневерили изворна програмска начела ТМОРО-а и одрекли се идеје о политичкој аутономији Македоније. Види: М. Пандевски, „Илинденското востание во Македонија“, *ГИНИ*, год. XXIX, бр. 1–2, Скопје 1985, 26.

³⁵⁷ ДБМН, том I, док. бр. 268, стр. 390–391. Горче Петров, Гоце Делчев и Пере Тошев за решенијата на Солунскиот конгрес на Внатрешната организација.

³⁵⁸ Х. Сиљанов, *Освободителнитѳ борби на Македонија*, том I, 203–208; В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 464–466.

³⁵⁹ ВМОРО 1893–1903, док. бр. 102, стр. 352–354; ВМОРО, I/1, № 45, стр. 240–241.

заговаран на саветовању представника ТМОРО-а у престоници Кнежевине Бугарске.³⁶⁰ О одлукама Солунског конгреса био је информисан накнадно писмом које му је упутио Централни комитет, али је према њима изразио дубоко неслагање.³⁶¹ На састанку са представницима Серског револуционарног округа коме су присуствовале виђеније војводе и револуционари попут Димитра Гуштанова, Јане Санданског, Пејо Јаворова и Илије Крчовалијата, Делчев је обезбедио подршку за покушај измене солунског решења, односно за наметање свог концепта револуционарног деловања. У том контексту 23. фебруара 1903. године изашао је и први број часописа *Слобода или смрт* под уредништвом Пејо Јаворова. Часопис је промовисао револуционарне погледе Делчева, што говори у прилог високом степену ентузијазма са којим су његови истомишљеници настојали да издејствују промену оружане тактике Централног комитета.³⁶²

Са истим циљем, сазнавши да се Дамјан Груев после добијене амнестије обрео у Солуну, Делчев је одлучио да посети овај град надајући се да ће у старом саборцу пронаћи савезника за свој концепт борбе.³⁶³ Ипак, у томе није успео. Изашавши из затвора Груев је у Солуну прихватио решење јануарског Конгреса о подизању устанка, у чију исправност га је убеђивао Иван Гарванов. Делчев није могао да промени опредељење Груева, али је покушао да обезбеди његову подршку за одлагање устанка правдајући се недостатком оружја у Серском револуционарном округу, на шта му је Груев одговорио да ће проблем оружја бити решен путем тајних шверцерских канала преко којих ће револуционари из околине Сереза бити снабдевени са око 1000 пушака.³⁶⁴ Саборци су се разишли у договору да наставе активности са циљем подизања устанка. Делчев је након солунских разговора истицао да је са Груевим постигао сагласност о герилској устаничкој борби, а не о свеопштем оружаном устанку. У том смислу он је добио задатак да организује конгрес Серског револуционарног округа, док је Груев био задужен за сазивање конгреса у Битољском крају.³⁶⁵ На путу ка Серезу, посетио је село Баницу где се састао са серском четом под

³⁶⁰ Л. Милетичъ, *Движението отсамъ Вардара и борбата съ върховиститѣ по спомени на Яне Сандански, Черньо Пѣевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петъръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкарговъ*, София 1927, 146.

³⁶¹ ВМОРО, I/1, № 49, стр. 244–245.

³⁶² В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 467–469; П. Черногѣевъ, „Последнитѣ дни на Гоце“, *Иллюстрация Илинденъ*, год. I, кн. 3, София, јули 1927, 11; П. Јаворов, *Гоце Делчевъ...*, 103.

³⁶³ ВМОРО 1893–1903, док. бр. 111. стр. 373; *Гоце Делчев, том II. Гоце Делчев – Преписка*, редакција: Х. Андонов Полјански, Скопје 1972, 178–179.

³⁶⁴ Л. Милетичъ, *Спомени на Дамянъ Груевъ, Борисъ Сарафовъ и Иванъ Гарвановъ...*, 23.

³⁶⁵ В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 470.

командом Димитра Гуштанова, и драмском четом под старешинством Георгија Бродалијата. О доласку револуционара у Баницу Турци су били информисани. У зору 4. маја османске трупе су блокадом села започеле жестоку борбу са комитама током које је Делчев настрадао.³⁶⁶ Шифровани извештај Солунске окружне управе од 5. маја 1903. године открива детаље о његовој смрти. У том извештају турски официр саопштава: „Као резултат судара који је трајао тачно тридесет часова, почевши од јуче ујутру, до данас у два часа, под патронатом војне силе султана, једанаест бунтовника је ликвидирано. Од бомби и динамита који су бунтовници за време судара користили, један део кућа је запаљен. Сами су запалили и неколико кућа које су употребљавали као магацине за муницију. Већи број бунтовника је остао под рушевинама у унутрашњости спаљених објеката. Како смо и очекивали, пронађени су мртви.“ Међу ликвидираним комитама пронађено је и тело Гоце Делчева.³⁶⁷

Неутралисањем Делчева идеја о самосталној и герилско-диверзантској борби била је маргинализована, док је утицај оних који су Бугарску видели као потенцијалног спаситеља бивао све снажнији. У циљу припрема за оружану побуну Иван Гарванов је након Солунског конгреса посетио Бугарску како би обезбедио широку подршку за своје планове. Током боравка у Софији састао се са тамошњим министром унутрашњих послова, Димитром Петковим, и добио обећања да ће револуционари моћи да рачунају на моралну и материјалну помоћ за спровођење устанка, под условом да се влада у Софији поштеди компромитације и довођења у везу са немирима у Македонији.³⁶⁸ Охрабрен тиме, по повратку у Солун, Гарванов је обавестио Централни комитет да је одлука о подизању устанка дефинитивна и да се има извести свим расположивим средствима. У упутству послатом руководиоцима револуционарних рејона стајало је да се организација све до тренутка избијања опште оружане побуне мора борити против свих комитета, удружења или спољашњих фактора који би својим непромишљеним деловањем отворили борбу пре времена и тиме осујетили читав план о устанку. Такође, наведено је да се морају спречити сви покушаји службених или неслужбених фактора из Бугарске да увуку становништво Македоније у сукобе са Турцима, јер би њихов успех устаничку идеју окарактерисао као резултат спољашњег

³⁶⁶ Д. Димески, *Гоце Делчев*, Скопје, 1992, 178–182; П. Јаворов, *Гоце Делчевъ...*, 107; М. Чаковъ, „Последниѣ часове на Гоце Дѣлчевъ“, *Иллюстрация Илинденъ*, год. V, кн. 5 (45), Софија, априлѣ 1933, 2–3; *Прѣпорецѣ*, Софија, год. VI, бр. 12, 7. јуниј 1903, стр. 1.

³⁶⁷ ДАРМ, F.O., Мф. 424. PRO F.O. 78/5294; БДИМ, VI, док. бр. 124, стр. 327; *Турски документи за убиството на Гоце Делчев*, приредио: А. Стојановски, Скопје 1992, 22–23. Шифрирана телеграма од Солунската окружна управа, од 22. април 1319 година (5. мај 1903 г.).

³⁶⁸ В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 467.

утицаја, чиме би се пружила могућност Османском царству да такву чињеницу експлоатише у дипломатској борби.³⁶⁹

У овим упутствима ЦК скривала се намера Гарванова да избегне компромитацију Кнежевине Бугарске и тиме обезбеди њену подршку у материјалном и моралном смислу. Страх од потенцијалног довођења у везу са револуционарима постојала је и у самој бугарској влади. Располажући провереним информацијама о припремама ТМОРО-а за устанак, бугарска влада је 13. фебруара 1903. године донела одлуку о забрани Врховног македонског комитета. Одлука је подразумевала гашење ВМК-а административним путем, затварање његових клубова, одузимање архиве, привођење и суђење вођама ВМК-а, као и увођење јаче контроле граница. Побројане мере нису угрожавале планове Унутрашње организације јер је велики број њених присталица искористио прилику да пре спровођења ригорозних санкција против ВМК-а напусти територију Кнежевине Бугарске, након чега су уследила велика хапшења. Од истакнутијих личности приведени су Атанас Јанков, Иван Цончев, Стојан Михајловски и други врховистички руководиоци.³⁷⁰ Само неколико дана након њиховог привођења, бугарско министарство спољних послова је забранило својим чиновницима и службеницима одржавање било какве врсте контаката са врховистима.³⁷¹ Разлог је био јасан. Уочи устанка у Македонији званична Софија је намеравала да се послужи лукавством. Са једне стране је подржавала оружану побуну, а са друге је хапшењем и забраном ВМК-а настојала да неутралише било какву врсту спољашњег дипломатског притиска који би се јавио избијањем побуне. Све време док је симулирала лојалност према Османском царству, Кнежевина Бугарска је одржавала контакте са Централним комитетом ТМОРО-а. Тако дволична и манипулативна политика бугарске владе и кнеза изазваће током лета 1903. године додатно неповерење Заграничног представништва према званичној Софији.³⁷²

За разлику од Кнежевине Бугарске, руководство ТМОРО-а је у својој ратоборној агитацији отишло предалеко и оружани бунт се није могао зауставити. О томе сведочи и став Дамјана Груева да не треба трошити време на питање хоће ли или

³⁶⁹ Х. Сиљанов, *Освободителнитѳ борби на Македонија*, том I, 207–208.

³⁷⁰ В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 490–491; *История на бѳлгарите 1878–1944 в документи*, том I, 1878–1912, част втора, редактори: В. Георгиев, С. Трифионов, Софија 1996, 402; ДПКС, док. бр. 305, К. Христић – С. Лозанићу, № 39 од 5. фебруара 1903; *Право*, Органѳ на Македоно – Одринскиѳ интереси, Софија, год. II, бр. 41 (49), 22 февруарий 1903, стр. 1; *Прѳпорецѳ*, Софија, год. V, бр. 78,5 февруарий 1903, стр. 1; *Новѳ вѳкъ*, Софија, год. IV, бр. 558, 3/16 февруарий 1903, стр. 1.

³⁷¹ ДАРМ, Фонд: Бугарски генерален конзулат – Солун 1896–1915 (=БГК-Солун), мф. 4278, № 50, 8.02.1903.

³⁷² В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 491–493.

неће бити устанка, већ на договор како и када ће устанички покрет започети.³⁷³ Груев је своје мишљење изнео на Конгресу у селу Смилеву – једном од најзначајнијих скупова Битољског револуционарног округа ТМОРО-а. Скуп је почео 2. маја 1903. године³⁷⁴ и на њему су учествовали окружни револуционарни руководиоци из Битоља, Анастас Лозанчев, Ђорђе Поп Христов и Ђорђе Пешков, затим делегати Централног комитета, Дамјан Груев, Борис Сарафов и Димитар Дечев, као и представници горских и градских револуционарних тела међу којима су били Ђорђе Сугарев, Никола Петров Русински, Никола Карев, Јордан Пиперка, Михаил Чеков, Никола Кокарев, Славејко Арсов, Александар Панајотов и др.³⁷⁵ Још за време прве седнице представници ТМОРО-а донели су одлуку о формирању Главног штаба Битољског револуционарног округа, а током последњег конгресног дана, 7. маја потврђен је став о покретању општег устанка и усвојен документ о правима и дужностима устаника под именом „Устанички дисциплински устав“.³⁷⁶

Непосредно пре одржавања Смилевског конгреса највећи град у Македонији су неколико дана потресале бомбашке акције које су спроводили словенски анархо-револуционари. Радило се углавном о питомцима Солунске егзархијске гимназије који су мобилисани у револуционарној борби под утицајем пробугарске пропаганде и који су себе називали „гемицијама“. Њихово деловање огледало се у терористичким активностима усмереним против капитала великих сила у Османском царству и против самих власти, у чему су им моралну и финансијску помоћ пружали поједини прваци револуционарних организација.³⁷⁷ Са пуном вером да ће угрожавањем економских интереса развијених европских земаља у Турској скренути пажњу на македонски проблем и издејствовати добијање аутономије гемиције су у периоду од 27. априла до 1. маја 1903. године извршиле низ диверзантских акција. Током дана 28. априла успели су да подметну експлозију на француском пароброду „Гвадалквир“ а већ сутрадан су динамитом прекинули електричну мрежу у граду и дигли у ваздух Отоманску банку у Солуну. Крупне терористичке акције пратили су и окршаји са турским аскерима током којих су животе изгубили Јордан Поп Јорднов – Орце, Коста Кирков, Димитар Мечев, Владимир Пингов, Илија Трчков и Цветко Трајков. Међу преживелим гемицијама били

³⁷³ Х. Сиљанов, *Освободителни борби на Македонија*, том I, 240.

³⁷⁴ В. Весковик-Вангели, *„Енигмата август – во историското минато на Македонија (1903–2001)“*, *Македонија во двадесеттиот век*, Скопје, 2003, 53.

³⁷⁵ ВМРО 1893–1903, док. бр. 112, стр. 374–375; ВМОРО, I/1, №61, стр. 259; Б. Божиков, „Въстанието в Битолски револуционерен окръг“, *Илинденско-Преображенското въстание 1903–1968*, Софија 1968, 28.

³⁷⁶ ВМРО 1893–1903, док. бр. 113, 382–386; ВМОРО, I/1, №62, стр. 264.

³⁷⁷ ЦДА, ф. Българска легация в Цариград – 321к, оп. 1, а.е. 1565, л. 80–81; *Освободителната борба на Българите*, № 80, стр. 220–221; Х. Сиљанов, *Освободителни борби на Македонија*, том I, 260–261.

су Павле Шатов, извршилац акције потапања француског пароброда, Георги Богданов, Марко Башнаков и други.³⁷⁸ Многи од њих завршили су у турским тамницама на територији Мале Азије, док су Павел Поцев родом из Кратова, Марко Стојанов из Охрида, Ђорђе Богданов и Милан Арсов из Велеса осуђени на смрт.³⁷⁹

Солунски инциденти изазивали су пажњу држава југоисточне Европе. Румуни су помно пратили ситуацију у европској Турској. Владајући кругови у Букурешту су веровали да ће македонски Бугари продужити са диверзантским акцијама и стварањем атмосфере страха све док не изазову интервенцију великих сила која би према већ познатим апетитима Софије требало да резултира проширењем граница Кнежевине Бугарске у правцу југа и југоистока, а на штету Турске. Ипак, румунски монарх је био мишљења да током 1903. године неће долазити до крупних политичких потреса на Балкану,³⁸⁰ што се врло брзо испоставило као нетачна претпоставка. У сваком случају, радикалним поступцима анархо-револуционара није постигнут жељени циљ. Став грофа Ламздорфа, руског амбасадора у Цариграду, а касније и шефа руске дипломатије, по питању нереда у Солуну био је веома прецизан. За њега су диверзантске акције представљале последње средство групе очајника да се изазову репресалије Порте над хришћанима, а затим и реакција великих сила. Сличног је мишљења био руски амбасадор у Београду, који је искључивао сваку могућност умешаности Србије у солунске догађаје, и сматрао да је додатни разлог њиховог извођења упозорење револуционара званичној Софији да не спречава наставак активности комитских чета.³⁸¹

Иако су се аустроугарски војни бродови због серије инцидената у највећем македонском граду почетком маја налазили у Солунском заливу до војне интервенције није дошло.³⁸² Њихово присуство било је ту искључиво ради заштите политичко-економских интереса Аустроугарске монархије. По већ устаљеном следу догађаја у Османском царству реакција Турака и Албанаца на терористичке акције дошла је брзо и огледала се у претњама и хапшењима виђенијих грађана словенског порекла.

³⁷⁸ К. Битоски, *Солунските атентати...*, 109–128; П. Шатов, *В Македонија под робство. Солунското сџкалјатие (1903 г.), подготовка и изпълнение*, Софија 1934, 345–347; Ottoman Bank archives and research centre, Archive Selections The Salonica Branch, documents: Correspondence regarding the attack on the building (CDCRCA 006, 30. 4. 1903): http://www.obarsiv.com/images/galeri/cdcprca006459_1.jpg [пристуљено: 4. 4. 2016.].

³⁷⁹ *Извештаи од 1903–1904 година на австриските преставници во Македонија*, приредио: Д. Зографски, Скопје 1955, док. бр. 5, стр. 36–39; *Освободителната борба на Българите*, № 59, стр. 178–179.

³⁸⁰ ДАРМ, Ф.О., Мф. 487. PRO F.O. 104/55; БДИМ, VI, док. бр. 116, стр. 312;

³⁸¹ ДАРМ, Ф.О., Мф. 425. PRO F.O. 195/2156; БДИМ, VI, док. бр. 117, стр. 313;

³⁸² БДИМ, VI, док. бр. 117, стр. 313.

Приведен је велики број егзархијских активиста и учитеља међу којима је био и Иван Гарванов, председник Централног комитета ТМОРО-а.³⁸³ Атмосфера у Солуну бивала је све наелектрисанија и полако се преносила на остале делове Јужне Старе Србије и Македоније.³⁸⁴

У извештају бугарског агента из Битоља упућеном дипломатском представнику Кнежевине Бугарске у Цариграду од 30. априла 1903. године помињу се турске претње хришћанима и наводи да је власт у Дебру ухапсила учитеља у чијој је кући пронађено више вунених капа са натписом „Слобода или смрт“ и телеграфска жица. „По наређењу валије вечерас је у Прилепу био приведен и један Бугарин код којег су власти пронашле израђен тајни план за напад на Прилеп од стране чета“. У извештају је још навео и да међу турским оптужбама има пуно неистина, као и да је хришћанском живљу претила велика опасност од терора нерегуларних наоружаних османских формација. Како терор не би могао да спречи, валија је измишљеном причом да су Турци открили намере револуционара за напад на град, унапред припремао изговор код страних дипломата за могући покољ над немуслиманима.³⁸⁵ Постојање реалне опасности по безбедност и животе хришћана у Битољском вилајету потврђивале су и стране дипломате, попут француског вицеkonzула Макс Готјеа коме је у разговору са валијом стављено до знања да ће сваки покушај оружаног устанка против власти бити крваво угушен.³⁸⁶

Ни у Скопљу атмосфера није била другачија. Вести из Солуна брзо су се пронеле административним центром Косовског вилајета о чему сведочи и извештај српског конзула Милосава Куртовића Министарству иностраних дела Краљевине Србије: „Све се у Скопљу узнемирило вешћу солунском. Данашњим возом стигли су овде и многи разни детаљи по којима изгледа да је комитет на више места потурао и бацао бомбе само не свуда са успехом. По једнима оштећене су: зграда Отоманска банка (највише), даље гостионица Колумбо, гостионица Империјал, зграда поште, зграда телеграфа, грчка болница и грчки ученички дом“. Као последица солунских атентата у Скопљу су спроведена хапшења бугараша и претрес бугарског ученичког дома,³⁸⁷ али се власти нису концентрисале само на центар вилајета. Привођења је било

³⁸³ ЦДА, ф. Министерство на вњшните работи и изповеданията – 176к, оп. 1, а.е. 1887, л. 242.

³⁸⁴ ДАРМ, Ф.О., Мф. 425. PRO F.O. 195/2956; БДИМ, VI, док. бр. 115, стр. 310–311.

³⁸⁵ ЦДА, ф. Министерство на вњшните работи и изповеданията – 176к, оп.1, а.е. 1887, л. 205–206.

³⁸⁶ ЦДА, ф. Българска легация в Цариград – 321к, оп. 1, а.е. 1552, л. 90-91; *Освободителната борба на Българите*, №50, стр. 148–149.

³⁸⁷ *Извештаи од 1903 година на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија* (=Извештаи), приредило: Љ. Лапе, Скопје 1954, док. бр. 20, стр. 182–185.

и у другим деловима Јужне Старе Србије о чему сведочи нови извештај заступника генералног конзула у Скопљу господина Веселиновића од 10. маја 1903. године. У том извештају се наводи да су бугараши похапшени у Велесу и Штипу оковани и доведени у Скопље, и да су се међу њима нашли Петар Поп Арсов, некадашњи директор бугарске школе у Штипу, Бане Кушов, директор велешке школе, Миле Дерменциев, најбогатији трговац у Велесу, Ђорђевић, писар бугарске митрополије у Велесу и многи други. Хапшења је било и у Кратовској кази док је из Гостивара стизала вест да су непознати зликовци напали село Тајмиште и запалили три српске куће, као и да сељаци из Кунова, Тајмишта, Железне Реке, Среткова и Церова свакодневно страхују од могућих напада албанских банди које крстаре тим крајевима.³⁸⁸

Бугарски егзарх Јосиф је поводом догађаја који су уследили након немира у Солуну писао председнику владе у Софији да су дани бугарског пропадања у Македонији започели и да је бугарско црквено-просветно дело којем су се донедавно дивили многи суседи уздрмано из темеља те да се налази пред амбисом. Почетак потонућа је близу и уколико, по мишљењу аутора писма, Кнежевина Бугарска не делује брзо и ефикасно постоји опасност да буду угрожена не само достигнућа бугарске културне пропаганде у Македонији већ и само постојање Бугара којима прети опасност трансформације у бројчано незнатну и обесправљену масу. У поверљивом писму бугарски егзарх саопштава: „Из унутрашњости вилајета стижу најужасније и очајне вести. Започео је велики прогон бугарског живља. У многим местима прогон се манифестује у форми најжешћег уништавања читавих села попут Балдева у Неврокопском крају, Могила у Битољском крају, Смрдеша у Костурском крају. Сва она су сравњена са земљом, а већина њихових житеља рачунајући и жене и децу је ликвидирана. [...] У име патриотизма и будућности бугарског народа апелујем на вас господине министре, и на ваше колеге да док зло још увек није достигло критичну тачку преузмете брзе и енергичне мере не би ли се зауставило масовно хапшење и истребљење становништва.“³⁸⁹

Најокрутнија зверства над православним живљем чиниле су албанске банде којих је било свуда. Оне нису правиле разлику између Срба и Бугара. И, као што смо већ поменули српске дипломатске извештаје из Скопља у којима се говори о великом броју српских села која су страдала од албанског ножа, тако је и бугарска штампа

³⁸⁸ *Извештаи*, док. бр. 33, стр. 231–232.

³⁸⁹ ЦДА, ф. Министерство на вншните работи и изповеданията – 176к, оп.1, а.е. 1887, л. 246–256; *Освободителната борба на Българите*, № 67, стр. 191, 198.

почетком маја износила детаљне податке о ликвидацији присталица егзархијске цркве у Штипу и другим крајевима Македоније. У софијском листу *Препорец* постојала је посебна рубрика која је носила име „Крвава хроника“ и у којој су детаљно приказивана недела над хришћанима у Турској.³⁹⁰ Према мишљењу британског конзула Алфреда Билиотија, усијана атмосфера настала после солунских атентата била је изузетно повољна за спровођење оштрих мера турских власти, како би се спречио „ретроградни покрет Бугара“. Услед енергичне и ефикасне демонстрације турске војне силе добар део православног становништва постао је колебљив и изразио спремност да се одрекне егзархизма зарад дистанцирања од комитских чета и личне сигурности. Становништво је било уморно од инцидената и сагласно у ставу да комитетлије не само да нису унапредиле његов положај, већ су целокупан хришћански корпус у Македонији довеле на ивицу истребљења.³⁹¹

По свему судећи, безбедносне прилике на тлу Косовског, Битољског и Солунског вилајета уочи лета 1903. године бивале су све напетије. Убиство Гоце Делчева, солунски атентати, конгрес у селу Смилеву и учестала хапшења наговештавали су скори почетак великих немира. Иако руководство ТМОРО-а још увек није званично прогласило подизање устанка, у многим крајевима европских вилајета Турске долазило је до жестоких судара комитских чета и турских војника.³⁹² Ради заштите свог командног кадра Централни комитет је захтевао од руководиоца ТМОРО-а да напусте села и пронађу уточиште у великим градовима, не би ли сачували своје животе и избегли хапшења. „Знамо да је турска влада одлучна у намери да приводи све који су у њеним очима компромитовани а да не тражи доказе или повода за тако нешто. Сада је наш командни кадар скупљи од било чега другог и због тога треба радити на његовом сакривању и заштити док не дође до одлучујуће борбе“, стајало је у инструкцијама.³⁹³

Још фебруара 1903. године, након поновне анализе македонског проблема које су извршиле велике европске силе, дипломатски представници Аустроугарске и Русије наметнули су Порти програм минималних административних реформи чије је спровођење требало да допринесе смиривању напетости у Солунском, Битољском и

³⁹⁰ *Препорец*, Софија, год. VI, бр. 1, 1 мај 1903, стр. 2–3; Исто, бр. 2, 3 мај 1903, стр. 1–2.

³⁹¹ ДАРМ, Ф.О., Мф. 425. PRO F.O. 195/2156; БДИМ, VI, док. бр. 121, стр. 320–321.

³⁹² *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903–1908*, редакција: Д. Горгиев, Скопје 2007, 30–45; ДПКС, док. бр. 398, М. Ристић – Љ. Новаковићу, № 280 од 21. априла 1903.

³⁹³ *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, II, 460. Предвостанички инструкции за внатрешноста.

Косовском вилајету Османског царства.³⁹⁴ Фебруарски пакет је подразумевао реформу жандармерије и пореског система, али није подразумевао територијално прекомпоновање Турске, нити је дефинисао посебан статус за територију Македоније, што је за комитетлије било неприхватљиво, и што ће им послужити као оправдање за наставак терористичких акција.³⁹⁵ За разлику од Бугара, српски дипломатски представници у Турској као и митрополија у Скопљу поштовали су сигнале које је влада у Београду добијала из Петрограда, и из тог су разлога настојали да умире српски живаљ саветујући га да не узима учешћа у револуционарним авантурама. Акције комитета углавном су сматране штетним по националне интересе Срба и по интересе шире словенске заједнице на чијем је челу Русија.³⁹⁶ У вези са тим бурним догађајима у Македонији обраћајући се МИД-у Краљевине Србије, српски посланик у Петрограду, Стојан Новаковић је писао: „Партија политичког шаха, у којој једна странка бугарских надри-политичара са г. Даневом искушава стрпљење европских великих сила, није још близу краја. Још има несагорелих кућа по бреговима и по пољанама несрећне Македоније, још има непохапшених наивних родољуба које ови опсенари обмањују и за нос вуку [...] Али ма колико да још траје овај устанак без устанка, ово хајдуковање и узнемиравање мирнога и поштенога света – оно неће успети да поколеба хладнокрвни суд презирања који се створио о овој агитацији у меродавном политичком свету. Што бугарска надри-политичарска управа у Софији уображава да ће поколебати аустријско-руски споразум,³⁹⁷ одвојити коју год силу на страну њиховог програма, изазвати напад Турске или интервенцију и окупацију Европе, на шта се последње нарочито нишанило одвратним анархистичким злочинима у Солуну – све су пушта уображења, за која ће г. С. Данев и дружина имати кад љуто да се кају, али која ће и Бугарској и њеним аспирацијама у будућности ненакнадне штете нанети.“³⁹⁸

Означивши Софију као потенцијалног подстрекача тероризма у Македонији, европски дворови су захтевали од ње да спречи наставак ескалације сукоба.³⁹⁹ Због све

³⁹⁴ Г. Тодоровски, *Србија и реформите во Македонија...*, 136–137.

³⁹⁵ Исти, „Русија и реформите во Македонија. Реформите во Македонија пред и по Илинденското востание и односот на Русија спрема нив“, *Прилози*, бр. XX - 2, Скопје 1989, 53; М. Пандевски, *Илинденското востание во Македонија 1903*, Скопје, 1978, 51–63, 92–106.

³⁹⁶ *Извештаи*, док. бр. 25, прилог 2, стр. 210–212.

³⁹⁷ Реч је о споразуму из 1897. године којим су регулисани међусобни односи Беча и Петрограда на Балкану и договорено одржавање *statusa quo*. Види: Ј. Донеv, „Австро-Унгарско – рускиот договор од 1897 година“, *ГИНИ*, год. XXVII, бр. 1–2, Скопје 1983, 173–177.

³⁹⁸ ДПКС, док. бр. 410, С. Новаковић – П. Денићу, № 81 од 1. маја 1903.

³⁹⁹ *Македонија меѓу аутономијата и дележот* (=ММАД), том II, (1903), приредио: С. Дракул, Куманово 1996, док. бр. 226, стр. 105.

јачих дипломатских притисака којима је била изложена, Кнежевина Бугарска ће у мају месецу преко својих комуникационих канала инсистирати код ТМОРО-а да одложи подизање општег устанка против турских власти.⁴⁰⁰ Упоредо са захтевима упућеним комитетима званична Софија ће радити на поправљању односа са Турском који су погоршани политиком Стојана Данева. Доласком на чело владе генерала Рачо Петрова 5. маја 1903. године бар привремено и привидно ће бити коригован спољнополитички курс Софије према Цариграду.⁴⁰¹ Већ истог месеца у престоницу Османског царства Бугарска ће упутити дипломату Григора Начовића са задатком да увери Порту и султана о негативном ефекту репресалија и хапшења у процесу спречавања устанка у Македонији.⁴⁰² Начовић је, боравећи у Цариграду, поставио питање реформи на шта му је одговорено да се о спровођењу реформи брину Порте и заинтересоване силе, али да брзина њиховог спровођења зависи од става бугарске владе према комитетским четима које са њене територије упадају на територију Турске. Порте је одбацила могућност ангажовања Бугарске у пословима спровођења реформског програма, а Начовић је у разговорима са централним властима Османског царства инсистирао на становишту да се македонски проблем може решити постизањем споразума између Порте и Софије, и давањем уступака Бугарима. Ипак, његова дипломатска мисија није имала политичког успеха.⁴⁰³

Када су у питању уступци које је прижељкивала бугарска страна, радикални политички кругови у Софији су сматрали да они не могу обухватати ништа мање од добијања неке врсте аутономије. Дневни лист *Препорец* као орган Демократске партије на питање да ли треба игнорисати велике европске силе у критичном историјском моменту за Македонију даје следећи одговор: „Ради хришћанства и хуманости, уколико европске силе сагледавају сопствене интересе и уколико желе мир и спокојство Балканском полуострву, било би неопходно да Македонији подаре аутономну управу. Сада када тамо још увек постоји један хришћански народ многобројнији од Турака треба му дозволити да преузме власт над земљом и да је стабилизује. Ако европске силе то не разумеју, бугарска влада има дужност да их заинтересује на начин који сматра погодним. Не само да их заинтересује, већ да им

⁴⁰⁰ ВМОРО, I/1, №65, стр. 269–270.

⁴⁰¹ В. Трајков, „Одношението на бугарското правителство и общественоста към Илинденско-преображенското встание“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том 2, София 1995, 364.

⁴⁰² *Препорецъ*, София, год. VI, бр. 4, 10 мај 1903, стр. 1.

⁴⁰³ АС, МИД, ПО, 1903, Ф - III, Д - I, I/16, Пов. бр. 643, Сава Грујић – МИД-у, 4/17 VI 1903; ДСПКС, књига I, свеска 1, 29 мај/11 јун 1903 – 14/27 фебруар 1904, приредио: А. Раденић, Београд 1991, док. бр. 14, стр. 106-107; ДПКС, док. бр. 429, С. Грујић – П. Денићу, № 605 од 24. маја 1903.

наметне моралну одговорност за сво зло у Македонији, од Берлинског конгреса до провокација насталих после солунских атентата. И не само да их обавести на такав начин, већ и да их заплаши немирима који би могли да проиђу због њиховог пасивног става јер бугарски народ у Кнежевини који је једноверан и једнородан са страдалницима неће моћи више хладнокрвно да посматра њихову трагедију. Последице свега тога неће бити добре по европске интересе, нити ће бити на част историји европских држава...⁴⁰⁴

Новински текстови су само наговештавали дискретан заокрет државне политике Софије према Османском царству. Неуспех Начовићеве мисије бугарском кнезу послужило је као доказ да Турци не пристају на мирољубиво решавање македонског питања. Охрабрен кнежевом подршком кабинет Рачо Петрова почео је званичним каналима да све гласније критикује политику Цариграда у Солунском, Битољском и Косовском вилајету. Поред тога, поново започињу и припреме за пребацивање чета преко бугарско-турске границе. Српски посланик у Софији, Павле Маринковић, писао је тим поводом влади у Београду да се у Бугарској шију одела за четнике, наручују пушке за војску, купују коњи и санитарски материјал. „Из свега тога мало по мало ја сам добио уверење да ће ускоро, нарочито после жетве, покрет у Македонији интензивнији постати и можда добити размере које до сада није никад имао“ – јављао је Маринковић.⁴⁰⁵

Претње у бугарским штампаним листовима нису биле наивне и носиле су посебну поруку којом се изражавала спремност Кнежевине Бугарске да македонско питање реши онако како су њени политичари то замислили. Међутим, упознат са реалним стањем на терену и у складу са политичком тактиком, генерал Михаил Савов „братски“ је саветовао вође Унутрашње организације да ипак не журе са подизањем побуне пре октобра 1903. године, иако је све гласније заступао мишљење да би најпааметнији потез био одлагање устанка за 1. мај 1904. године. Савов је свој предлог правдао финансијском и техничком неспремношћу бугарске армије да пружи подршку устаничком покрету следећим речима: „Неопходно је да тамошње патриоте схвате да ће превремени устанак штетити револуционарном делу уместо да му користи, и да ће неприпремљена армија са тугом гледати како гину њена браћа, а неће бити у стању да

⁴⁰⁴ *Прѣпорецъ*, Софија, год. VI, бр. 4, 10 мај 1903, стр. 3.

⁴⁰⁵ АС, МИД, ПО, 1903, Ф - IV, Д - I, И/39, Пов. бр. 5887, Павле Маринковић – МИД-у, 11/24 VI 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 42, стр. 137–139.

им притекне у помоћ. [...] Ако пожурите остаћете без помоћи, зато чекајте нашу поруку.⁴⁰⁶

Упркос сугестијама војне и политичке власти у Софији, ТМОРО је припреме за подизање устанка приводио крају. После Смилевског конгреса посебном наредбом руковођење пословима окружних и обласних комитета стављено је под ингеренцију Главног и рејонских устаничких штабова. Тим актом постављени су темељи војно-устаничком механизму управљања организацијом који је требало да обезбеди услове за извођење оружане побуне.⁴⁰⁷ На свим странама у Кнежевини Бугарској активисти унутрашње организације су прикупљали новчана средства, санитарски материјал и оружје.⁴⁰⁸ Истовремено, уз консултације са Заграничним представницима у Софији, Главни штаб је разрађивао војно-политичку стратегију. На захтев Централног комитета израђен је и Општи план устанка који је предвиђао вођење партизанске борбе. Све устаничке снаге требало је да дејствују синхронизовано, али без активног укључивања цивила. Циљ борбе није била победа над Турцима већ да се што дуже и истрајније пружа отпор османским властима како би устанак пробудио пажњу шире европске јавности. У уводном делу плана се наводило да је од фебруара 1903. године ситуација у Македонији у очима европских држава била потпуно нестабилна. Нестабилност и учестале борбе које су стварале устаничку атмосферу дале су повод Централном комитету да започне распоређивање својих чета и оружаних средстава ради подизања устанка у правом смислу те речи. Устанак је требало да започне током јула и да траје до зиме 1903. године када би оружана дејства утихнула, а почетак нових акција био најављен за пролеће 1904. године чиме би се обезбедио континуитет побуне.⁴⁰⁹

Општи план је подразумевао поделу Јужне Старе Србије и Македоније на шест устаничких округа, док је под седмим округом сматрана Једренска област. Први устанички округ био је Битољски и у оквиру њега улазила су места: Костур, Лерин, Битољ, Охрид, Прилеп, Велес и Мариово. Други је Кожуфски са градовима: Енице Вардар (Пазар или Јаница), Ђевђелија, Воден и Тиквеш. Трећи је Беласички са градовима: Кукуш, Солун, Дојран, Петрич и Горњи Порој. Четврти, Пирински је обухватао Мелник, део Цумаје, Разлог, Неврокоп, Драму, Сер и Демир Хисар (Валовица или Сидирокастро). Пети Струмичко-малешевски обухватао је места:

⁴⁰⁶ *Архив Христо Матов...*, № 85, стр. 107.

⁴⁰⁷ Љ. Лапе, „Некои воено-управни тела и установи пред и во време на Илинденското востание и нивното функционирање“, *Илинден 1903*, Скопје 1970, 60; М. Пандевски, „Илинденското востание во Македонија...“, 29.

⁴⁰⁸ *Архив Христо Матов...*, № 81, стр. 104–105; Исто, № 83, стр. 106.

⁴⁰⁹ ВМРО 1893–1903, док. бр. 116, стр. 392–393; В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 496.

Струмицу, Радовиш, Малеш, Пијанечко и један део Цумаје десно од реке Струме. Шести устанички округ већим делом се простирао на територији Јужне Старе Србије и носио име Овчеполски. У његовом саставу била су места: Штип, Скопље, Тетово, Куманово, Паланка, Кратово и Кочане.⁴¹⁰

Сви наведени окрузи су подељени на устаничке области. Свака област је имала по неколико чета од 15 до 30 људи, а свака чета по командира и заменика командира. Дужности чета биле су да нападају мале турске јединице по селима, карауле, страже, потере и курире. Зарад набавке оружја и хране четама је допуштено да нападају турска складишта и магацине, као и да уништавају возове, железничке мостове, тунеле и телеграфске линије. Напади на турска села су били дозвољени како би се омогућило слободно оперисање устаничких јединица. Све оружане акције требало је изводити ноћу. За сваки напад неопходно је било најпре сачинити план и одредити место окупљања комита. Напад је требало изводити брзо и ефикасно како би се избегли могући губици у људству. Када је непријатељ супериорнији у погледу људства чете су имале задатак камуфлирања и избегавања борби. Сматрано је да су мале чете најпогодније за оперисање, док су командири чета у складу са партизанским начином борбе имали слободу одлучивања на терену. Цивилно становништво је према Плану требало да остане у селима и пружа подршку четама. У случају да Турци открију и нападну село, комите су морале да напусте партизански начин борбе и да прихвате директан судар како би се спречило страдање цивила.⁴¹¹

За логистичким припремама у циљу подизања устанка није заостајала ни пропагандна делатност револуционара. Генерални инспектор у Македонији, Хилми-паша добио је од својих жандарма неколико брошура које су пронађене међу похапшеним и ликвидираним комитама. Те исте брошуре предао је страним дипломатама у Турској како би показао намере и планове револуционара. Међу списима су поред Правилника за чете ТМОРО-а, пронађени и Приручник за употребу експлозива и брошура под насловом: „Ко тражи реформе у Турској и ко спречава такве реформе?“. У поменутој брошури изнет је велики број неистина и потпуно негирано постојање Срба јужно и југоисточно од тадашње српско-турске границе. Критиковани су Грци као велика сметња у пословима стварања аутономне Македоније. Они су према аутору текста били главни непријатељи Бугара и увек су удружено са Турцима

⁴¹⁰ ВМРО 1893–1903, док. бр. 116, стр. 394–399.

⁴¹¹ ВМРО 1893–1903, док. бр. 116, стр. 394–399; ВМОРО, I/1, №67, стр. 277–282; *История на българите 1878–1944 в документи...*, 427–431; В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 496–498.

радили против њих. Закључено је и да само Енглеска и Француска имају симпатије према Бугарској, а самим тим и према револуционарним акцијама, те су лцима позвани сви елементи у Македонији и Тракији који су непријатељски расположени према Османском царству да крену у борбу. Када је у питању Приручник за употребу експлозива, њиме се саветује побуњеницима да током уништавања железница и средстава за комуникацију следе пример јужноафричког племена Бура⁴¹² које је показало велику храброст и одлучност у борби против британске војске. Дају се конкретне информације о производњи запаљивих средстава која се могу употребити током диверзантских акција као и упутства за уништавање возова, машина, телеграфских линија, железничких станица, рушење мостова и прављење бомби.⁴¹³

Бугарски лист *Аутономна Македонија* потпуно отворено пише да постојање наоружаних чета у европским деловима Турске више не представља тајну, као и да су македонске планине и долови прошарани наоружаним формацијама створеним од егзархијског живља. Према писању овог листа, комите својим деловањем помоћу пушака, динамита и бомби усмереним против турске власти која над народом чини злодела, доказују да тамо где нема подношљивог живота, где власт не узима у обзир основне потребе грађана, и где власт отима, обешчашћује и убија, оружани устанак може представљати једини фактор за унапређење положаја хришћана.⁴¹⁴

Ужурбане устаничке припреме и све слободнији рад комитетлија нису пролазили незапажено међу дипломатским представницима у Турској.⁴¹⁵ Аустријски конзул у Битољу, Август Крал, није сакривао своје незадовољство положајем хришћана у Македонији и истицао је да сви напори које велике силе улажу ради унапређења ситуације у европској Турској, бивају урушени потезима бугарских револуционара, који се неће смирити док се питање Македоније не реши у њихову корист. У том смислу он је тумачио и насилну агитацију револуционара у многим местима широм Македоније, која је имала за циљ прелазак хришћанског становништва лојалног Цариградској патријаршији под духовну ингеренцију Бугарске егзархије.

⁴¹² За више информација о енглеско-бурском сукобу види: В. Потемкин, *Историја дипломатије*, св. II, *Дипломатија новог доба (1872–1919)*, Београд 1949, 129–132.

⁴¹³ ДАРМ, Ф.О., Мф. 419. PRO Ф.О. 78/5267; БДИМ, VI, док. бр. 131, стр. 345–347; АС, МИД, Просветно-политичко одељење (=ППО), 1903, Ф – IV, К/21, Пов. бр. 935, Генерални конзулат Краљевине Србије – Скопље – МИД-у, 20. VI/3. VII 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 62, стр. 164–171.

⁴¹⁴ *Аутономна Македонија*, Софија, год. I, број 2,12 Јулий 1903, стр. 1.

⁴¹⁵ БДИМ, VI, док. бр. 110, стр. 299–300; РД, док. бр. 97. Тајна телеграма од над. сов. В. Машков од 14. март 1903 година за заострувањето на ситуацијата во Македонија и подготовките за востание; Исто, док. бр. 98. Извештај на Д. Никољски до Н. Г. Хартвиг од 21 март 1903 година за неизбежноста за македонско востание и подготовките за него.

Како су активности Унутрашње организације биле интензивирани, аустроугарски дипломата није био сасвим сигуран да ли ће 1903. година бити година великог устанка, али је проценио да се пред очима јавности врши свеобухватна припрема за подизање побуне. У допису упућеном министру иностраних дела Аустроугарске, Крал је детаљно информисао Беч о агитацији комитских чета, прикупљању новчаних средстава, наоружавању народа и одржавању дисциплине међу сељацима. Према његовом извештају чете су имале задатак да охрабре оне људе који су се колебали, да уплаше неверне, да под својом контролом задрже егзархијска села и да придобију нова, по свему судећи патријаршијска. Нарочиту обавезу чете су имале у спречавању наоружаних банди да узнемиравају егзархијско становништво, што су користиле како би подигле сопствену популарност код немуслиманског живља у Македонији. У сваком вилајету постојале су и контролне чете које су извршавале задатак обилажења револуционарних округа, састављања извештаја о затеченом стању, удаљавања и кажњавања непослушних.⁴¹⁶

Међутим, према мишљењу руског полицијског агента В. Трежецјака, иза покрета у Македонији добрим делом је стајала управо Аустроугарска монархија која је снабдевала оружјем и финансирала делатност Бориса Сарафова. Борис Сарафов је по Трежецјаку био један од најактивнијих тајних агената аустроугарске владе и македонског покрета. Трежецјак је износио податке и да владајући кругови у Бечу имају скривене намере по питању Македоније. Оне су се огледале у жељи да устанак у Македонији задобије велике размере што би аутоматски проузроковало војно мешање великих сила. При томе оперисање Беча не би био толико усмерено у правцу Македоније, колико је аустроугарским центрима моћи била интересантна територија Косовског вилајета. Дакле, македонски проблем требало је искористити ради што чвршћег позиционирања Двојне монархије на територији Старе Србије.⁴¹⁷

О јако лошој ситуацији у Македонији извештавао је своје претпостављене и руски дипломата Зиновјев: „Моја страховања су брзо била потврђена. Револуционарни комитети су употребили сва средства којим су располагали ради јачања побуне и анархије, и Македонија се нашла у положају који искључује могућност за било какав суштински напредак. Руководећи се саветима који су јој били дати турска влада је одлучила да амнестира и ослободи око хиљаду Бугара који су се налазили у затворима

⁴¹⁶ *Извештаи од 1903–1904 година на австриските преставници*, док. бр. 21, стр. 205–209.

⁴¹⁷ Ј. Валеријанович Вишњаков, „Македонски покрет и преврат у Србији 29. маја 1903.“, *Токови историје*, бр. 3/2010, Београд 2010, 15–16.

због учествовања у револуционарним роварењима. Међутим ова мера је дала само неповољне резултате. Велики део ослобођених се брзо прикључио бандама⁴¹⁸. Зиновјев констатује да због хаотичне ситуације која је задесила европске делове Османског царства било каква прича о спровођењу реформи жандармерије није изводљива јер је целокупан састав жандармерије у Солунском, Битољском и Косовском вилајету подељен на велики број мањих одреда који су свакодневно на терену и врше потере за преступницима, бандама и револуционарима проналазећи успут скривене магацине са оружјем и муницијом.⁴¹⁸

Наравно, интервенисање жандарма није пролазило без малтретирања и физичког злостављања хришћана без обзира на то да ли се радило о Србима или о Бугарима. Поводом једног од таквих инцидената средином јула 1903. године у околини Битоља британски вицеkonzул Џејмс Мекгрегор је забележио: „Како сам чуо да је 10 сељака из села Добрушево које се налази на четири сата северно од Битоља било донесено овде после свирепог малтретирања, испратио сам свог човека да се распита у њиховом крају да ли су сви ти људи, укључујући и сеоског свештеника били тучени и од последица удараца онеспособљени да се физички крећу⁴¹⁹. Наравно испоставило се да су сумње биле истините. Мекгрегор је осим тог случаја забележио да је сличних инцидената било и у селима Новаци, Брод, Агларци, Радобор, Воштарани, Куманичево. У сваком од њих су сеоски свештеници и мушкарци били изложени физичком злостављању и малтретирању. Због тога вицеkonzул у свом писму упућеном британском генералном конзулу у Солуну говори да посматрајући варварске поступке османских жандарма које валија толерише, па чак и охрабрује, не изненађује што се свакодневно револуционарним одредима придружује велики број хришћана који напуштају своја села и склањају се у планине.⁴¹⁹ Према подацима којима је вицеkonzул располагао само у Битољском вилајету јула 1903. године оперисало је четрдесет и девет чета добро организованих и распоређених по вилајетским казама.⁴²⁰

Мрачна перцепција стања у Македонији дипломатских представника великих земаља није представљала изненађење за политичко руководство Краљевине Србије. Српски конзули су још почетком 1903. године па све до лета слали Министарству иностраних дела велики број информација о катастрофалним приликама у Скопском

⁴¹⁸ РД, док. бр. 100. Тајна депеша на И. А. Зиновјев од 29 април /12 мај 1903 година во врска со причините за појавата на кризата во Македонија, за развитокот на револуционерното движење и неговата подршка од Бугарија.

⁴¹⁹ ДАРМ, F.O., Мф. 426. PRO F.O. 195/2157; БДИМ, VI, док. бр. 134, стр. 352–356.

⁴²⁰ ДАРМ, F.O., Мф. 426. PRO F.O. 195/2157; БДИМ, VI, док. бр. 133, стр. 349–352.

санџаку и Битољском вилајету.⁴²¹ Неколико месеци уочи Смилевског конгреса српски дипломата у Битољу, Михаило Ристић, у једном од својих телеграма Београду, детаљно је описао деловање устаничких комитета на тлу европских вилајета Турске. Према Ристићевом мишљењу учестали сукоби комитских чета са турским аскерима имали су задатак да скрену пажњу европским државама на неопходност решавања Македонског питања. Ристић је сматрао да су комитети свесни да снагом сопственог оружја не могу довести до ослобођења Македоније и њеног присаједињења Кнежевини Бугарској, али и да је у њиховим редовима преовладавало снажно уверење да би се уз интервенцију великих сила тако замишљен крајњи циљ могао реализовати. Када је у питању однос чланова Унутрашње организације према Србима, Ристић је наглашавао да су почетком 1903. године комитетлије делимично промениле приступ према патријаршистима. Док је током претходних година српски народ био изложен агресивним претњама, уценама и убиствима сада су му се чланови ТМОРО-а обраћали за помоћ и сарадњу у ослободилачкој борби. У вези са новонасталим приликама Ристић је писао да комитети под паролом борбе за слободу свих хришћана врше организовано наоружавање сељака и прикупљање новчаних прилога, и упозоравао да ипак не треба сметнути с ума да се ради о бугарским комитетима којима се управља из Софије.⁴²²

Знајући став владајућих бугарских политичких кругова било је бесмислено очекивати да ће наоружани бугарски официри и заведено егзархијско становништво имати разумевања за српске националне интересе. Радило се дакле о својеврсној злоупотреби и покушају искоришћавања српске националне енергије у корист туђих интереса. Због тога је међу српским дипломатама све више сазревало убеђење да Београд мора играти активнију улогу у решавању замршене безбедносно-политичке ситуације на тлу Јужне Старе Србије и Македоније, имајући у виду да је аустро-руски пројекат реформи претрпео потпуни фијаско.⁴²³ Неуспех у спровођењу реформи отварао је могућност великих потреса који би могли оставити трајне последице по решавање српског питања у неослобођеним јужним крајевима. Уколико би дошло до устанка револуционара постављало се питање како би реаговала Софија, која је и онако била најгласнија у вези са македонском кризом. Због тога је српски дипломата у Цариграду, Јован Ф. Христић опомињао владу у Београду да више не сме допуштати да се у решавању македонског спора чује само глас Бугара, нити да званична Софија сама

⁴²¹ ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 71, стр. 181–192.

⁴²² ДПКС, док. бр. 287, М. Ристић – С. Лозанићу, № 66 од 25. јануара 1903.

⁴²³ А. Растовић, *Енглези и Балкан...*, 212.

пред Европом адвоцира за угрожене хришћане. Он је јасно стављао до знања да су нови немири у европским вилајетима Турске јако близу и да Краљевина Србија мора бити спремна да реагује у свакој прилици.⁴²⁴ Његове претпоставке, као и претпоставке осталих српских дипломата у Турској, брзо су се испоставиле као тачне. Битољски вилајет је полако захватао пламен устанка.

2.6. Илиндански устанак и међународна јавност

Током привременог затишја у оружаним сукобима које је уследило након солунских атентата, бројних турских хапшења и репресалија, припреме револуционара за подизање побуне привођене су крају.⁴²⁵ Према договору представника Унутрашње организације са Смилевског конгреса Главном штабу Битољског револуционарног округа је остављена могућност да одлучи о тачном датуму подизања устанка. У складу са тим, штаб је крајем јула у селу Буф у Леринском крају донео одлуку да устанак против турских власти започне 2. августа на дан православног празника Светог Илије. Отуда и назив Илиндански устанак.⁴²⁶ О устаничкој одлуци обавештени су Централни комитет у Солуну и Загранично представништво у Софији, а свим револуционарним огранцима и хришћанском живљу у Јужној Старој Србији и Македонији упућен је циркулар следеће садржине: „Браћо, коначно је дошао дан који смо толико дуго чекали, да се обрачунамо са вековним душманима! Крв наше браће која су погинула од турске тираније зове нас да је наплатимо! Погажена част наших мајки и сестара жели да је вратимо на своје место! Доста је више мучења, доста је више срамоте. Хиљаду пута је боља смрт од животињског живота. Одабрани дан када народ целе Македоније треба да изађе јавно са оружјем у рукама против душмана је 20. јули (2. август). Тога дана крените са вашим војводама и станите под барјак слободе! Држите се храбро у борби! Само жестока и дуготрајна борба је наше спасење!“⁴²⁷ Тако крупним речима

⁴²⁴ АС, МИД, ПО, 1903, Ф – IV, Д – II, И/23, Пов. бр. 1320, Пов. бр. 1160, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 10/23. VI 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 97, стр. 225–227.

⁴²⁵ Х. Андонов - Полјански, „Илинден 1903“, *Годишен зборник*, књ. 13 (39), Скопје 1986, 116.

⁴²⁶ После избијања Илинданског устанка на празник Преображења Господњег 6/19. августа 1903. године у VII - Једренском револуционарном округу проглашен је Преображењски устанак којим су руководили Михаил Герциков, Лазар Маџаров и капетан Стамо Икономов. Историчари бугарске провенијенције не одвајају Илиндански и Преображењски устанак већ за њих употребљавају заједнички термин „Илинденско-Преображенско востание“. За више података о Преображењском устанку види: Х. Сиљанов, *Освободителнитѣ борби на Македонија*, том I, 324–336.

⁴²⁷ *Документи и материали за историјата на българския народ*, редактори: М. Войнов, Л. Панайотов, Софија 1969, № 242, стр. 315–316; ДБМН, том I, док. бр. 272, стр. 396. Циркулар со кој се објави Илинденското востание.

желео се постићи висок степен мотивисаности православног становништва за борбу против Османског царства, али су се иза њих криле подмукле намере старешина Унутрашње организације, првенствено Бориса Сарафова и Ивана Гарванова који су обављали прљаве послове за интересе бугарског двора.⁴²⁸

После објављивања ратног прогласа Главни штаб је 1. августа свим устаничким рејонима послао конкретне смернице о начину деловања. У њима се инсистирало на партизанском деловању које треба да прате терористичке акције, као и на избегавању прихватања борбе са великим масама концентрисаним на важним тачкама и не би ли се постигао ефекат дуготрајности устанка како је и гласило у последњим упутствима: „Циљ устанка није да победимо Турску, већ да она не може да победи нас. Колико дуго трају устаничке акције толико је извесније да ће европске силе бити принуђене да изведу своју војску. Неопходан је један дуготрајан устанак, макар и слабијег интензитета уместо снажног али краткотрајног, због тога што ће у случају брзог гушења устанка Турска рећи Европи да је ред успостављен“.⁴²⁹

Устанак је започео 20. јула (стари календар) 1903. године. Тог дана је Главни штаб обавестио Дирекцију источних железница која је била у рукама европских капиталиста да је донета одлука о започињању борбе за ослобођење хришћанског становништва Македоније против турског режима и скренуо пажњу да ће током устаничких акција бити спровођене бројне диверзије и атентати на железничким линијама у европској Турској, те апеловао на руководство Дирекције да спречи путовање грађана како би се избегле невине жртве. Писмо упућено Дирекцији потписали су чланови Главног штаба: Дамјан Груев, Анастас Лозанчев и Борис Сарафов.⁴³⁰ Наравно, порука је била лукаво формулисана и осим хуманих побуда њена главна намена била је да скрене пажњу европским државама, па чак и да их упозори на почетак до тада најрадикалнијег деловања револуционарних чета.

Одлуку да се крене у оружани устанак пре завршетка жетве, дакле неколико недеља раније него што је првобитно планирало руководство ТМОРО-а, аустријски конзул у Битољу, Август Крал, доводио је у везу са повољним економским и климатским условима, али и са појачаним претресима и злостављањима сељака по селима Битољског и Солунског вилајета које је спроводила жандармерија. Стални претреси и хапшења претили су да разоткрију комитску мрежу, оружје и муницију. Да

⁴²⁸ Архивско оделение ИНИ, сигнатура: сл. IV. 168, Пилјори Юска, Върховизмът и неговитѣ последици.

⁴²⁹ *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, II, 476–478. Последните упатства за кревање на востанието.

⁴³⁰ Исто, II, 485. Главниот штаб ја предупредува Дирекцијата на источните железници.

би то избегли револуционари су кренули у подизање буне. Три дана уочи празника Светог Илије команданти чета јавили су сељанима да ће у недељу 2. августа бити подигнут устанак. У многим православним местима појавиле су се чете или делови чета које су мобилисале људе способне за борбу. У недељу увече пожарима са свих брда дат је сигнал устаницима да борба почиње.⁴³¹

Акције побуњеника кренуле су у различитим крајевима Македоније, али су озбиљнија дејства забележена на територији Битољског вилајета где су устаници оперисали у оквиру седам пунктова. У свим устаничким рејонима Битољског револуционарног округа операције су започеле прекидањем комуникационих линија пресецањем телеграфских и телефонских жица и неутралисањем жандармерије. Рушени су мостови, онеспособљаване саобраћајнице и нападани гарнизони турске војске у ресенском, преспанском, демирхисарском и другим крајевима.⁴³² На дан избијања устанка Централни комитет ТМОРО-а, преко Заграничног представништва у Софији, упутио је великим силама поруку да је насиље муслимана према хришћанима приморало народ Македоније да прибегне масовној оружаној побуни против турске власти јер су сва мирољубива средства за решење спора исцрпљена. Комитет је критиковао Европу која је остала нема у спречавању крвопролића и износио мишљење да су сви поступци европских сила за побољшање турске владавине остали без резултата и довели до јачања муслиманског фанатизма. Због тога је Централни комитет сматрао да се актуелна политичко-безбедносна ситуација може унапредити само уколико се велике силе договоре о постављењу главног управника над европским провинцијама Турске, који би долазио из реда хришћанских народа, и који би био независан од Порте у обављању своје дужности. Такође, Централни комитет је у свом саопштењу инсистирао на успостављању колективне међународне контроле са широким правима над територијом Македоније и истицао да ће Унутрашња организација наставити борбу против Турске све до коначног испуњења својих циљева.⁴³³

У исто време заступници Заграничног представништва у Софији, обавестили су све политичке партије, новинске листове и дипломатске представнике у Бугарској о избијању устанка писмом следеће садржине: „Загранично представништво Унутрашње

⁴³¹ Македонија. Сборник от документи и материали, № 88, стр. 466–469; Извештаи од 1903–1904 година на австриските преставници, док. бр. 14, стр. 64–67.

⁴³² Х. Андонов - Пољански, „Илинденски устанак“, *Историја македонског народа* (=ИМН), књ. II, Београд 1970, 214–216.

⁴³³ ВМРО 1893–1903, док. бр. 130, стр. 431–432; ВМОРО, I/1, №94, стр. 310.

организације има част известити вас да се је вечерас 20. јула 1903. године (стари календар) народ Македоније подигао на оружани устанак и одбацио петстогодишње ропство под султаном. Побуњени народ ће се борити за слободу црпећи снагу из праведности свога циља и верујући да ће слободољубиви народи Европе и Америке бити на његовој страни.⁴³⁴ Одмах потом поједини бугарски листови започели су са пружањем активне подршке устаничком покрету у Македонији. Тако је *Аутономна Македонија* почетком августа писала да солунским атентатима борба није завршена и да је њен нови импулс започео на дан Светог Илије када су све телеграфске жице биле пресечене док су по насељеним местима осванули плакати са позивом на устанак.⁴³⁵

Када је у питању деловање побуњеника у Јужној Старој Србији о томе нам подробније информације пружа извештај руског конзула у Скопљу, Белјаева, упућен руској амбасади у Цариграду 8. августа 1903. године. Белјајев пише да су устаничка дејства у Скопском санцаку нешто слабијег интензитета и да тамошњим бандама које ипак постоје руководе Никола Пушкаров, некадашњи егзархијски учитељ у Скопљу, поручник Сотир Атанасов и војвода Христо Чернопеев. Чета Николе Пушкарова оперише на линији Крива Паланка – Скопље, чета поручника Атанасова окупља близу 100 људи и оперише у рејону Кратова, Штипа и Кочана, док чета војводе Чернопеева броји 200 људи и делује у областима Малешевских планина између Радовишта и Струмице. Акције су усмерене ка онеспособљавању телеграфских линија, ка оружаним чаркама са жандармима и угрожавању саобраћајне инфраструктуре. За разлику од Скопског санцака, најжешће устаничке активности се према Белјаеву везују за Битољски вилајет. Он износи податак да број побуњеника у казама Битољског вилајета прелази 1000 људи и сматра да међу побуњеницима има искусних бораца али и велики број на силу мобилисаних сељака који нису вични ратовању. Акције битолских побуњених чета огледале су се у нападима на турске гарнизоне и сударима са регуларним турским трупама, као и у паљењу муслиманских села и убиствима муслимана.⁴³⁶

Из српског конзулата у Скопљу у Министарство иностраних дела у Београду упућиване су информације о све интензивнијим кретањима револуционарних чета, али и о присуству јаких снага војске и жандармерије у Скопском санцаку. Према проценама Срба, намере комитетлија да подигну скопску област на побуну неће бити

⁴³⁴ *Архив Христо Матов...*, № 92, стр. 112–113.

⁴³⁵ *Аутономна Македонија*, Софија, год. I, број 4,26 Јулиј 1903, стр. 1.

⁴³⁶ РД, док. бр. 103. Извештај на рускиот конзул во Скопје Белјаев до рускиот вонреден и ополномоштен амбасадор во Цариград 26 јули 1903 година.

реализоване због будности турских власти. Међутим, према бројним гласинама један број бугараша из крајева источно од Велеса напуштао је своје домове и одлазио да се прикључи комитским четама које оперишу у Битољу.⁴³⁷ У том правцу кретале су се и бројне добровољачке чете које су улазећи илегално са територије Бугарске носиле са собом велике количине оружја и муниције.⁴³⁸ Под притиском међународне јавности и због бојазни да не буду оптужене за пружање подршке комитским акцијама на тлу Османског царства, бугарске власти су у више наврата пресецале канале за пренос оружја које су устаници користили и вршиле заплону муниције и пушака.⁴³⁹

О првим операцијама побуњеника у том крају јављао је и руски вицеkonzул у Битољу Александар Ростковски. Његови извештаји говоре да је устанак објавио Главни штаб ТМОРО-а за Битољски револуционарни округ. На печату којим је оверена одлука о подизању устанка писало је „Македонски револуционарни комитет Пелистер“ са додатком „слобода или смрт“. Истовремено, Ростковски је износио процену да се у Битољском санцаку налази 2500 побуњеника под оружјем.⁴⁴⁰ Када су устаничка дејства увелико започела, у новом извештају упућеном руском амбасадору у Цариграду Ростковски пише: „Напади бандита се настављају. Сељаци приступају четама док жене и деца беже у планине плашећи се Турака. Данас је експлозијом на мосту прекинута железничка пруга. Говори се о великом крвопролићу и да су многи војници убијени. Турци су узбуђени. Прносе се гласови да у другим градовима чине зверства. Очекује се долазак осам батаљона из Старе Србије. Сви путеви су непроходни, телеграф је прекинут и не могу се добити проверене информације.“⁴⁴¹ Са немогућношћу добијања информација из Битоља због диверзија устаника сусретало се и српско Министарство иностраних дела у Београду, које је морало посредно, преко конзулата у Скопљу, да добија вести из побуњеног вилајета.⁴⁴²

У описаној атмосфери хаоса и безакоња само шест дана након избијања Илинданског устанка догодио се злочин који можемо окарактерисати као други велики дипломатски инцидент у односима Русије и Османског царства 1903. године. Први је свакако било убиство руског конзула Григорија Степановича Шчербина у Косовској

⁴³⁷ *Извештаи*, док. бр. 51, стр. 278–281.

⁴³⁸ ДАРМ, F.O., Мф. 422. PRO F.O. 195/2152; БДИМ, VI, док. бр. 145, стр. 383.

⁴³⁹ ДАРМ, F.O., Мф. 420. PRO F.O. 195/2152; БДИМ, VI, док. бр. 146, стр. 386.

⁴⁴⁰ А. Трајановски, „Илинденското востание во Битољскиот и Скопскиот вилает според извештаите на руските дипломатски претставници“, *Рускиот императорски конзулат во Битола 1861–1915*, Свети Николе 2015, 102.

⁴⁴¹ ММАД, II, док. бр. 324, стр. 285–286. Секретна телеграма од Ст. Сов. Ростовски, Битола 23 јули/ 5 август 1903. година.

⁴⁴² *Извештаи*, док. бр. 56, стр. 315.

Митровици 31. марта 1903. године које је на мучки начин извршио турски каплар иначе Албанац по националности,⁴⁴³ док је други представљала ликвидација руског вицеkonzула Александра Аркадијевича Ростковског. Ростковски није био омиљена личност међу Турцима. Многи су га оптуживали да јавно критикује турске жандарме и војнике, да са симпатијама посматра хришћански оружани покрет, а неки су чак његове активности доводили и у директну везу са устаничким акцијама. Вршећи своју дипломатску дужност страдао је од куршума турског жандарма 8. августа 1903. године.⁴⁴⁴

Убиство руског дипломате изазвало је велике потресе на релацији Петроград – Цариград и додатно закомпликовало ситуацију у Македонији. Званични Београд је информације о убиству вицеkonzула царске Русије у Битољу добио преко посланика у Цариграду, Јована Ф. Христића, који је своје утиске изнео на следећи начин: „Убиство другог руског konzула у размаку времена од неколико месеци, за Турску је један страхан удар, чије последице не могу данас предвидети. [...] Али, ма како били тешки захтеви које ће данас Русија формулисати, ипак се Порта не плаши толико одговора, који ће јој за ово убиство стићи из Петрограда, колико се плаши утиска, који ће овај нов злочин учинити у Македонији и њихових последица на држање македонских комитета, а да не говоримо како ће то пропатити европска штампа. Нема сумње да ће убиство руског konzула, извршено од стране баш оног царског органа коме је поверено старање за јавном безбедношћу, одјекнути као гром по целој Македонији, и да ће га Бугари умети експлотисати у своју корист. Оно је за бугарску ствар дошло у не може бити повољнијем моменту, просто као да су га саме комитетлије бирали, и луди Турци нису могли учинити већу услугу револуционарном покрету но што је ова. Када у Турској нема више сигурности ни за руског konzула, кад представници власти убијају представнике једне од најмоћнијих држава, онда се може замислити, одјекнуће по свим бугарским листовима, како се тек поступа са несретном рајом, остављеном без икакве

⁴⁴³ Архив САНУ, 14357, кутија 2, бр. 3; С. Недељковић, „Активности руских konzула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Баштина*, св. 12, Приштина 2001, 166–171; Д. Батаковић, „Погибија руског konzула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године“, *Историјски часопис*, бр. XXXIV (1987), Београд 1987, 312–313.

⁴⁴⁴ ДАРМ, F.O., Мф. 426. PRO F.O. 195/2157; БДИМ, VI, док. бр. 142, стр. 373–376; *Турски документи за Илинденското востание од султанскиот фонд „Јилд`з“ (=ГДИВЈ)*, редакција: Д. Горгиев, Л. Благадуша, Скопје 1997, док. бр. 55, стр. 66–67, док. бр. 64, стр. 72–74; Г. Стојчевски, „Австроунгарски документи за убиството на рускиот konzул Александар Ростковски во Битола“, *Рускиот императорски konzулат во Битола 1861–1915*, Свети Николе 2015, 128; К. Мисирков, *Собрани дела*, књ. I, Текстови на македонски јазик (1900–1905), Скопје 2005, 190–191; Б. Ристовски, „Мисирков и Ростовски. По повод стогодишницата од излегувањето на *За македонските работи* и од убиството на рускиот konzул Ростковски“, *Прилози*, бр. XXXIII - 2, Скопје, 2003, 33–53.

заштите на милост и немилост бесних Турака. Сем тога, ово ће убиство у то можемо бити уверени, подстрећи бунтовнике на даљи отпор.⁴⁴⁵

Русија није желела да пређе преко убиства још једног свог дипломате у Турској. Иако је Порта изразила саучешће и кајање због инцидента који се догодио у Битољу, власти царске Русије биле су одлучне да одговорне за поменуто недело жестоко казне. Одлучност доказује и демонстрације силе у водама Црног мора и у близини мореуза коју су извршили руски ратни бродови средином августа 1903. године.⁴⁴⁶ Петроград је захтевао од султана и Порте да се одреди најстрожа казна за извршиоца убиства, његове саучеснике и лажне сведоке, да се похапсе сви који су пуцали на кочију руског конзула као пример другим грађанима, да се уклони и протера битољски валија, да се строго и хитно казне сви царски чиновници и војни службеници који су индиректно одговорни за убиство руског конзула, да се ослободе сви грађани хришћанске вероисповести који су пружали информације руском и аустроугарском конзулу о нападима и зулумима које је чинила турска војска и да се хитно именују страни официри у жандармеријској и полицијској комисији.⁴⁴⁷

Власти у Цариграду су чиниле само оно што морају. Двојица жандара, онај који је пуцао на Ростковског по имену Халим, и други који је био у непосредној близини, али није ништа учинио да спречи убиство, кажњени су смрћу вешањем на истом месту на којем је конзул убијен. Поводом извршења казне српски конзул у Битољу писао је: „Овдашњи Турци утучени су због изречене и извршене пресуде; Хришћани, мање гркомани, највећим делом Словени радују се и масама су ишли да гледају обешене. Ипак су за то давали израз својој бојазни за будућност: да ће *они* ово све платити скупо. Стари људи причају да је прошло око тридесет и четири године како овде није извршена смртна казна изречена над кривцем.“ Трећи жандар који је лажно сведочио осуђен је на 15 година робије, док је четврти ослобођен оптужби. И то је све што су власти Османског царства у том тренутку учиниле удовољавајући захтевима Петрограда.⁴⁴⁸ По другим крупнијим питањима затезало се и одуговлачило по старом добром турском обичају.

⁴⁴⁵ АС, МИД, ПО, 1903, Ф – III, Д – I, И/16, Пов. бр. 795, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 27. VII/ 9. VIII 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 126, стр. 265–266.

⁴⁴⁶ Г. Стојчевски, „Аустроунгарски документи за убиството на рускиот конзул...“, 130; *Велика Србија*, Београд, год. I, бр. 2, 17. август 1903. године, стр. 1.

⁴⁴⁷ ТДИВЈ, док. бр. 75, стр. 83–84.

⁴⁴⁸ ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 148, стр. 305–308; ТДИВЈ, док. бр. 66, стр. 75.

После Илинданског пуцња устанак се брзо ширио охридском, ресенском, велешко-дебарском и другим областима Битољског вилајета.⁴⁴⁹ Његов носилац било је пробугарско егзархијско становништво, али је међу побуњеницима било и нешто Срба и Влаха. Комитетлије су намерно шириле гласине да устаничке акције подржава и Краљевина Србија. То је рађено са циљем мотивисања што већег броја патријаршиста да се придруже њиховој борби.⁴⁵⁰ У првом налету устаници су свом жестином покушали да ослободе Кичево, али им због јачине турских одреда то није пошло за руком.⁴⁵¹ О томе шифрованим телеграмом упућеном Високој порти сведочи и турски инспектор Хусеин Хилми речима: „У свим сударима који су се догодили на многим местима у Кичевској кази разбојници су били разбијени и приморани на повлачење. Губици султанових снага бројали су једног погинулог и једног рањеног војника. Напади на муслиманска села били су одбијени уз помоћ војске. [...] Овог јутра од Призрена за Кичево заједно са одредима војске упућена су и два планинска топа. Од информација добијених из Охридске казе знамо да је ситуација безбеднија и имамо разлога да будемо задовољни.“⁴⁵²

Не би ли информисало јавност о дешавањима у Македонији, Загранично представништво Унутрашње организације у Софији одлучило је да покрене двојезични лист на бугарском и француском језику под именом *Аутономија*. На ступцима насловне стране првог броја овог листа писало је: „Пред судбоносним збивањима који се одигравају у нашој отаџбини нама је веома тешко да говоримо. Остављамо самим догађајима да то чине уместо нас. Ако се је данас организација одлучила да изађе са својим иностраним листом, то је учинила да би пред светом изнела захтеве побуњеног становништва, и да би га одбранила од оних сплетки које непријатељ шири по свету. На дан Светог Илије поробљена страна је бацила рукавице у лице султану Хамиду. Она га је позвала на смртоносни двобој. Данас се тај двобој увелико распламсава. И он ће трајати тако све док једна од страна не буде бачена заувек на дно. Ко ће бити оборен не можемо прорицати. У лепој, али крвавој Македонији не може више бити места и за тиранина и за робље. [...] Истина, султан као велики тиранин располаже огромним бројем пушака и топова и има шансе да уништи побуњено робље. Без сумње, сила је на

⁴⁴⁹ *Турски документи за Илинденското востаније* (=ТДИВ), редакција: А. Стојановски, Скопје 1993, док. бр. 10 - 13, стр. 61–65.

⁴⁵⁰ АС, МИД, ПО, 1903, Ф – II, Д – IX, И/13, Пов. бр. 704, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – МИД-у, 27. VII/ 9. VIII 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 129, стр. 272–273.

⁴⁵¹ ТДИВ, док. бр. 15, стр. 66–68; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа...*, 121.

⁴⁵² ТДИВЈ, док. бр. 30, стр. 41–42.

његовој страни. Али право робова је свето право данашњег времена. То право не може бити погажено никада. Оно увек побеђује.⁴⁵³

Како су све казе Битољског вилајета биле захваћене деловањем комитских одреда стварао се јасан утисак да је тај вилајет средиште устанка, иако је устаничких акција било и у Солунском, Серском и Струмичком револуционарном округу.⁴⁵⁴ Најкрвавије насиље одиграло се у Смилеву где је отворена ватра на тамошњи одред турске војске за време молитве и где су борбе биле дуготрајне,⁴⁵⁵ док су највећи успех побуњеници бележили у крушевском крају у коме су два дана од проглашења устанка неутралисали турски гарнизон и читав град Крушево ставили под своју контролу.⁴⁵⁶ „Дејство македонских комитета се захуктавало. Јако пуно телеграфских линија је прекинуто. У Крушеву су запаљене државне зграде, уништена је телеграфска станица и протерано око педесетак турских војника који су били распоређени у гарнизону на овом пункту. Банде нападају турска села, пале куће, одузимају жито и истовремено присиљавају хришћанско становништво да им се придружи у шуми“, писао је у свом извештају руски дипломата Зиновјев.⁴⁵⁷

Бугарски дипломатски представник у Битољу, др Бешков је поводом заузимања Крушева писао Министарству иностраних послова у Софији да је велики број побуњеника запосео зграду општине, телеграфа и суда и да је на најистакнутијем месту развијена црвена застава са натписом „Слобода или смрт“. Овај натпис је заправо представљао главну паролу револуционарне борбе ТМОРО-а. Бешков је обавештавао своје претпостављене и да око 500 нових турских војника покушава да поврати град из устаничких руку, додуше безуспешно, због тога што су револуционари запосели идеалне позиције за одбрану Крушева. Са тако изабраним одбрамбеним позицијама Крушево се није могло заузети без 5000 војника, а толико људство издвојити у актуелном моменту би био прави луксуз за турске власти јер би то подразумевало дислокацију великог броја снага из Битоља, те би вилајетски центар остао небрањен, сматрао је бугарски агент.⁴⁵⁸

⁴⁵³ *Автономия – Задграниченъ листъ на вѣтрѣшината македоно – одринска организација*, Софија, год. I, број 1, 1. август 1903. год, стр. 1.

⁴⁵⁴ За више података о операцијама револуционарних чета у Солунском вилајету током Илинданског устанка види: В. Горгиев, *Слобода или смрт...*, 501–529.

⁴⁵⁵ *Извештаи од 1903–1904 година на австриските преставници*, док. бр. 14, стр. 66.

⁴⁵⁶ АС, МИД, ПО, 1903, Ф – IV, Д-IX, У/5, Пов. бр. 6921, Пов. бр. 1460, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 26. VII/8. VIII 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 125, стр. 264.

⁴⁵⁷ ММАД, II, док. бр. 321, стр. 283. Секретна телеграма од Д. Т. С. Зиновјев, Бујкудере 23 јули/ 5 август 1903. година

⁴⁵⁸ ЦДА, ф. Българска легация в Цариград – 321к, оп. 1, а.е. 1571, л. 107–108.

Када је у питању конфигурација терена, предели надомак Крушева јесу брдовити и подесни за герилско ратовање те су информације о тешкоћама са којима су се суочавали турски одреди биле сасвим реалне.⁴⁵⁹ Устаници су успешно користили предност терена и држали варошицу. „Крушево је и данас у рукама устаника. Чујем да је јутрос одавде испраћено тамо шест топова. Из Скопља, преко Велеса и Прилепа било је испраћено тамо као што сам вас известио депешом три табора војске. Један од тих табора испраћен је према Крушеву и у суботу се очекивао сукоб. До данас војска није ништа урадила“ – јављао је телеграмом од 11. августа 1903. године Министарству иностраних дела у Београду српски конзул из Битоља Михаило Ристић, преносећи и информацију да се међу устаницима налази и један број Срба јер „све што је кадро било носити оружје милом или силом нагнано је да оде у чете. Приличан број наших људи из Кривобаштана налази се са комитама у Крушеву; међу њима и Вељко Ристић, мутевелија наше махале. Син његов, Трајко Вељковић, наш учитељ у Секирцу“ и други.⁴⁶⁰

По запоседању Крушева побуњеничке власти одлучиле су да изаберу револуционарне органе у том месту. Устанички штаб је вршио војну власт, али пошто је револуција подразумевала ослобођење Македоније и успостављање цивилне власти, устаници су се определили за сазивање скупштине истакнутих грађана и проглашење Крушевске републике. Скупштина истакнутих грађана састојала се од 60 људи и носила је име Савет Републике. Најзначајнију улогу у стварању државе на малој крушевској територији имао је социјалиста Никола Карев⁴⁶¹ који је важио за незваничног председника републике. Савет Републике успео је да именује и привремену владу која је требало да руководи државом. На челу владе нашао се Вангел Дину који је био задужен и за ресор правосуђа, док су њени остали чланови били: Ђорђе Чаче задужен за реквизицију, Теохар Нешков задужен за финансије, Христо П.

⁴⁵⁹ ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 124, стр. 263; В. Трбић, Мемоари, књ. 1 (1898–1908), Београд 2013, 44.

⁴⁶⁰ ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 133, стр. 280–281.

⁴⁶¹ Никола Карев (Крушево, 1877 – Кочани, 1905). Потиче из веома сиромашне породице. После основне школе радио је као столар и грађевински радник. Одлуком ЦК ТМОРО-а именован је за старешину Крушевског револуционарног комитета. По избијању Илинданског устанка постаје идеолог и незванични председник Крушевске републике. После сламања побуне склања се привремено у Београд, а потом у Софију где наставља са политичким ангажовањем у оквиру Бугарске радничке социјалдемократске партије. У жељи да ради на промовисању социјалистичких идеја у Македонији, током 1905. године са товаром социјалистичке литературе илегално прелази турско-бугарску границу. Убили су га Турци 27. априла 1905. године у селу Рајчани између Кочана и Пробиштипа. Види: О. Ivanovski, „Nikola Karev – organizator Kruševske republike“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3 (1969), Beograd 1969, 9–24.

Ђурчијев задужен за унутрашње послове, Димитар Секулов задужен за исхрану и Никола Баљу који је био одговоран за санитет.⁴⁶²

У настојању да приближи смисао устаничке борбе коју је комитет повео и да неутрализује потенцијалну опасност од муслиманског живља из крушевског краја и околине, идеолог Крушевске републике Никола Карев објавио је турском и албанском народу прокламацију под именом Крушевски манифест. У њој се између осталог наводи: „Будући да од времена прадедова живимо као браћа на овој земљи, ми вас третирамо као своје и желимо да увек останете наши. Ми нисмо подигли оружје против вас – то би била наша срамота; ми нисмо подигли оружје против мирног, трудољубивог и часног турског народа који се прехрањује као и ми крвавим путем – то је наш брат и са њим смо живели и опет желимо да живимо. [...] Нас и наших села да се не бојите – никоме зло нећемо учинити. Ми вас само третирамо као своју браћу и жалимо вас као своју браћу, будући да разумемо да сте и ви робови као и ми, робови цара и царских бегова, ефендија и паша, робови богатих и јаких, робови насилника и зулумћара који су преплавили царевину са свих страна и који су нас натерали да подигнемо главу за право, слободу и људски живот.“ У даљем тексту Крушевског манифеста муслимански живаљ се ословљава са браћом и позива на заједничку борбу против експлоататора речима: „Дођите браћо муслимани да устанемо против наших и ваших душмана. Дођите под барјак „Аутономне Македоније“.“⁴⁶³

Нема сумње да је Крушевски манифест представљао својеврсни политички маневар учињен према муслиманском становништву Крушева и околине не би ли се учврстила и одбранила устаничка власт успостављена освајањем града. Употреба социјалистичке реторике у том смислу била је јако корисна. Због тога, без обзира на снажну подршку коју су побуњеници добијали од штампе и политичких кругова из Софије, не треба одбацити ни чињеницу да је међу устаницима било политичких идеалиста који су се руководили идејом социјалне правде и једнакости, уместо стратегијом бугарског империјализма. Један од таквих био је Никола Карев.

Османске власти нису губиле време. Из свих делова европских провинција царства уследила је концентрација војске у правцу крајева захваћених устаничким дејствима. Британски војни аташе у Цариграду Френсис Ричард Маунсел износио је податке амбасадору своје земље у престоници Османског царства Николасу О’Конору,

⁴⁶² Х. Андонов - Пољански, „Илинденски устанак...“, 216; Х. Сиљанов, *Освободителнитѳ борби на Македонија*, том I, 292–294.

⁴⁶³ Љ. Лапе, „Нови документи за Илинденското востание“, *Илинденски зборник 1903–1953*, Скопје 1953, 18–20; *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ*, II, 487–489. Крушевскиот манифест.

да је 16 батаљона под командом Емер Ружди-паше, који су били ангажовани на гушењу побуне у Албанији, сада упућено у правцу Битоља. Четири батаљона из тог контингента пребачено је возом из Солуна, док се преосталих 12 батаљона кретало преко Скопља и Велеса ка Прилепу и северном делу вилајета. Позив за груписање трупа у Битољском вилајету био је упућен и редифским батаљонима који су били распуштени након гушења устанка у Пиринској Македонији. Маунсел је у свом извештају скретао пажњу да се мали град Крушево, који је освојен приликом напада комита и над којим се брзо завијорила устаничка црвена застава са фигуром лава, сада налази под опсадом великог броја турских војника и артиљерије.⁴⁶⁴

На страницама британског *Тајмса* (The Times) у броју од 13. августа 1903. године освануо је текст о ситуацији у Македонији који је доносио следеће информације: „Крушево је још у рукама устаника. Четири хиљаде војника са артиљеријом је окружило град и спрема се да нападне и поврати позиције. У рејону Дебра води се борба са устаницима и изгледа да Албанци нападају бугарашка села. [...] У рејону Костура и Лерина одигравају се озбиљне битке између побуњеника и војске. Преузете су све превентивне безбедносне мере у Скопљу, где постоји опасност од бомбашких атентата.“ Информације су свакако биле тачне, али старе неколико дана јер су се догађаји низали невероватном брзином.⁴⁶⁵

Цариград није желео да допусти стварање слободних зона под контролом устаничких комитета на својој територији. Повратак управе над свим местима у којима су побуњеници однели превагу над органима царске власти и успоставили своју импровизовану власт попут Смилева, Крушева, Клисуре, Невеске и других планинских места у Битољском вилајету био је главни задатак нагомилане турске војске. Средином августа 1903. године укупне турске снаге стациониране у Македонији бројале су 239 батаљона, 39 ескадрона и 74 батерије односно 167 300 пешака, 3 700 коњаника и 444 топова. У Битољском крају било је распоређено 4 дивизиона са великим бројем топова, који је требало да дејствују према већ унапред припремљеном плану контраофанзиве. Једно од првих места које се је нашло на силовитом удару регуларних турских снага

⁴⁶⁴ ДАРМ, F.O., Мф. 329. PRO F.O. 195/2150; БДИМ, VI, док. бр. 143, стр. 377–380; А. Растовић, „Енглеска јавност о устанку у Македонији 1903. године...“, 220.

⁴⁶⁵ *Англиският печат за Илинденско-Преображенското въстание 1903. г.*, състав. З. Николова, София 1998, № 36, The Macedonian outbreak. Spread by the rising.

било је Смилево. Потпуна контрола над његовом околином успостављена је за само неколико дана.⁴⁶⁶

Нешто крупнији проблем турским јединицама задавале су устаничке трупе у Крушеву. Акцију потпуне блокаде ове вароши турске снаге под командом Бахтијарпаше приводеле су крају у освит 12. августа 1903. године.⁴⁶⁷ По опкољавању града главнокомандујући турских снага понудио је побуњеницима могућност да се предају што је довело до колебања у Главном штабу устаника, али је на крају ипак донета одлука да се град брани. Најватренији заговорник оружане одбране града био је револуционар Питу Гули који је изгубио живот у борби са Турцима.⁴⁶⁸ Српски конзул Михаило Ристић је поводом збивања 12. августа писао претпостављенима да је стање веома рђаво, да су сукоби и паљевине по селима постали свакодневица, да Крушево још увек држе устаници али да је варош потпуно блокирана.⁴⁶⁹

Услед одбијања устаника да положи оружје започела је силовита офанзива турске војске, најпре артиљеријском припремом, а потом и концентричним нападом пешадије. Шансе побуњеника да се војнички носе са снагама јачине близу 10 000 људи које су контролисале читаву околину Крушева биле су мале. Под кишом артиљеријских граната устаници су напуштали прву линију фронта, да би у истом дану целокупан систем њихове одбране био неутралисан. Многи су страдали у тој борби, а они који нису желели да се предају наставили су герилски обрачун са Турцима.⁴⁷⁰ Никола Карев је са делом штаба успео да се извуче из Крушева, док је варош остављена на милост и немилост османским снагама.⁴⁷¹

Занимљиво је то да су приликом уласка у варош Турци поштедели један део насеља који су насељавали егзархисти, док је део града насељен патријаршијским становништвом био срањен са земљом.⁴⁷² Постоје претпоставке да су се егзархијски прваци нагодили са Турцима и подмитили их новцем. Сведочанство о томе пружа нам телеграм британског вицеконзула у Битољу, Џејмса Мекгрегора, у коме је наведено:

⁴⁶⁶ Х. Андонов - Пољански, „Илинденски устанак...“, 223; ММАД, II, док. бр. 335, стр. 302–303. Депеша од Д. Т. С. Зиновјев, Бујкудере 2/15 август 1903. година; *Извештаи од 1903–1904 година на австриските преставници*, док. бр. 29, стр. 95–98.

⁴⁶⁷ *Македонија во делата на странските патописци 1903–1904*, подготвил. А. Матковски, Скопје 2008, 69.

⁴⁶⁸ Х. Андонов - Пољански, „Илинденски устанак...“, 224.

⁴⁶⁹ ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 171, стр. 350.

⁴⁷⁰ ЦДА, ф. Министерство на вџншните работи и изповеданията – 176к, оп.1, а.е. 1872, л. 69; Исто, а.е. 1881, л. 97; Т. Петров, С. Елдџров, „Бойните действия във вџстаническите окрџзи“, *Национално-освободителното двиџение на македонските и тракийските Бџгари 1878–1944*, том II, София 1995, 322.

⁴⁷¹ О. Ivanovski, „Nikola Karev...“, 20.

⁴⁷² *Документи и материали за историята на бџгарският народ*, № 253, стр. 326.

„Турска војска је ушла у Крушево 12. овог месеца. Седамдесет и пет од три стотине устаника је убијено. Бугарска четврт и становништво у граду били су поштеђени, највероватније због поткупљивања. У патријаршијској четврти турски војници и башибозуци су запалили 366 кућа и 203 продавница. Тројица Бугара и 41 патријаршиста, укључујући и две жене били су убијени, док су две девојке биле силоване.“⁴⁷³

Крушевска република је нестала после само десет дана постојања. Међутим, догађаји у овој вароши од 12. августа 1903. године нису представљали усамљени пример у којем је српско (патријаршијско) становништво страдало као колатерална штета у оружаном сукобу револуционара, бугараша и турских кажњеничких одреда. У многим патријаршијским селима вршени су најстравичнији злочини. У Крушеву је запаљена патријаршијска црква, док су по околним селима владали беда и глад. Недисциплина турске војске била је доведена до максимума. Аустроугарски конзул у Битољу, Август Крал, износио је своје запажање да међу хришћанским становништвом Битољског вилајета постоји отворена бојазан од могућег понављања јерменског сценарија.⁴⁷⁴ А док су бројна насеља горела, турска војска је 16. августа у град Битољ спровела око 120 заробљених устаника. Била је то класична демонстрација силе над побуњеним лицима, која је требало да утиче дисциплински на остале хришћане у Македонији и да им најави каква судбина чека све оне који устану против власти султана.⁴⁷⁵ У центру Битољског вилајета убрзо је формиран специјални суд чија је једина намена била да суди заробљеним побуњеницима. Решења специјалног суда била су дефинитивна, без права на жалбу и ступала су на снагу одмах.⁴⁷⁶ Осим жестоких мера одмазде Порта је вршила и политички притисак на највише представнике егзархијске цркве са циљем да својим деловањем одговоре становништво Македоније од приступања побуњеницима. Притисак је у више наврата вршен и на самог егзарха бугарске цркве Јосифа.⁴⁷⁷

Када су у питању страдања Срба у време Илинданског устанка она нису забележена само у Битољском вилајету. Њих је било и тамо где је српски корпус најприсутнији, у Скопском санџаку. Иако је интензитет побуњеничких акција био снажнији у областима између Дебра и Прилепа, конфронтације комитетлија са

⁴⁷³ ДАРМ, F.O., Мф. 423. PRO F.O. 195/2157; БДИМ, VI, док. бр. 149, стр. 390.

⁴⁷⁴ *Извештаи од 1903–1904 година на австриските преставници*, док. бр. 20, стр. 75.

⁴⁷⁵ ЦДА, ф. Министерство на вњшните работи и изповеданията – 176к, оп.1, а.е. 1872, л. 14.

⁴⁷⁶ ЦДА, ф. Министерство на вњшните работи и изповеданията – 176к, оп.1, а.е. 1872, л. 29.

⁴⁷⁷ ЦДА, ф. Министерство на вњшните работи и изповеданията – 176к, оп.1, а.е. 1873, л. 112–113; *Македонија. Сборник от документи и материали*, № 89, стр. 469–475.

Турцима догађале су се и северно од Велеса. Из једног од писама митрополита скопског Фирмилијана упућеног српском конзулату у Скопљу од 25. августа 1903. године сазнајемо да су услед турских репресалија изазваних побуњеничким дејствима погинули Срби, Аћим Поповић, свештеник из Ранковаца код Паланке, Стојче Ђорђевић из Кожеља, Панко Ацовић из Шимева и Ђорђе Чукчуковић из Кратова, док су свештеник Тодор Јордановић и учитељ Анђелко Поповић из Кожеља жестоко претучени и то само због тога што су били забележени под категоријом „Бугар-милет“. Митрополит је још навео да о српским жртвама у другим вилајетима нема довољно информација, али да их је сигурно и више него у његовој епархији и изнео следеће мишљење: „У турској царевини уопште све су народности подељене: 1. на муслимане, 2. на Грке (Рум-милет) и 3. на Бугар-милет, а Срба нема нигде па и ако су ове земље Турци узели само од Срба и Срби су у њима живели и имали своју царевину а данас пред Турцима нема их нигде означених и забележених као Срби – као да их никад није ни било! Бадава у Косовском вилајету по разним местима постоје величанствене српске задужбине и бадава историја посведочава ову бедну истину тј. да су Турци од Срба узели ове земље, па напослетку бадава Срби у овим крајевима говоре српски, имају српске обичаје, српске песме и т.д. опет их Турци немају и не знају и не признају него само Бугаре и Грке! [...] Но крајње је време да и овоме злу буде крај и да се призна српска народност и да постоји као што и постоји“.⁴⁷⁸

Јасно је да су припадници српског народа у налету турских трупа, а нарочито под ударцем разјарених муслиманских паравојних формација у местима захваћеним устаничким пламеном страдали заједно са бугарашима. Неки од тих Срба сматрали су потребним да узму учешће у борби против Турака заједно са једноверном браћом, многи су били и приморани, док је добар део њих склањајући се и гледајући своја посла често страдао као колатерална штета турског и албанског беса. Међутим, како је Цариград избегавао и одуговлачио са званичним признавањем српске народности у Османском царству, Турци су као најчешћи изговор за ликвидацију и насиље над српским живљем користили то што су све словенске православне поданике у званичним пописима бележени под категоријом „Бугар-милет“ те су их третирали као Бугаре.

Услед силовите реакције оружане силе Османског царства устаничка дејства су током прве половине септембра 1903. године полако слабила. У свим рејонима

⁴⁷⁸ ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 181, стр. 365–366.

Битољског револуционарног округа сламан је отпор, а борбе су трансформисане у организоване потере за комитетлијама. О безизлазној ситуацији која је задесила побуњенике сведочи нам и писмо Главног штаба Другог револуционарног округа од 9. септембра 1903. године послато бугарској влади као апел за помоћ комитетлијама. Тражећи сламку спаса побуњеници су између осталог написали: „Имајући у виду критичан и ужасан положај у који је запало бугарско становништво Битољског вилајета услед пустошења и насиља турске војске и башибозука, имајући у виду да се пустошења и насиља која се врше на систематичан начин продужавају и не можемо предвидети када ће престати, и имајући у виду да целокупно овдашње становништво ризикује да умре и нестане услед насиља, глади и наступајућег зла. [...] апелујемо на вас, у име бугарског роба да му пружите помоћ на најефикаснији начин – кроз рат.“⁴⁷⁹ Наравно реакција Софије је изостала јер јој се због познатог става великих сила није исплатило да уђе у отворени сукоб са Турском.

Револуционари су током бројних окршаја бележили губитке у преспанском, демирхисарском, костурском, леринском, охридском и прилепском крају. На територији Јужне Старе Србије односно Скопског санџака није ни било масовних оружаних окршаја који би уздрмали систем власти.⁴⁸⁰ Стање на терену указивало је да се устанак у Вардарској Македонији полако гасио, док се његов последњи пламен преносио на територију Пиринске Македоније, која је заправо и била главно упориште Бугара и њихових револуционарних идеја. Окупивши некада сукобљене старешине врховистичких чета (ВМК) и чета Унутрашње организације (ВМОРО) Јане Сандански, као један од руководиоца Серског револуционарног округа 27. септембра 1903. године, подигао је Крстовдански устанак чиме је напетост изазвана побуњеничким акцијама у европским деловима Османског царства бар за кратко продужена. У октобру месецу устаничка дејства у свим револуционарним окрузима дефинитивно јењавају и на сцену ступа дипломатска борба.⁴⁸¹

Још од 2. августа 1903. године бугарска влада је настојала да пред Портом и великим силама покаже како нема додирних тачака са побуњеницима. Такав став долазио је превентивно из страха од реакције великих сила које су званичној Софији саветовале индиферентност према догађањима у Македонији, док су Порти

⁴⁷⁹ *Македонија. Сборник от документи и материали*, № 93, стр. 489, 495.

⁴⁸⁰ Х. Андонов - Пољански, „Илинденски устанак...“, 225–226; Х. Сиљанов, *Освободителнитѣ борби на Македонија*, том I, 385–408.

⁴⁸¹ Т. Петров, С. Елдџров, „Бойните действия във въстаническите окръзи...“, 329–336.

препоручивале умереност у репресалијама и веће залагање за спровођење реформи.⁴⁸² Убрзо по добијању вести о немирима у Битољском вилајету бугарски дипломатски представници у Петрограду, Бечу и Паризу су изјављивали да кнежевска влада није инспиратор такве ситуације, као и да ће учинити све што положај једне неутралне државе налаже ради смиривања стања.⁴⁸³ Чак је и председник бугарске владе Рачо Петров одложио своју планирану посету граду Дупници на крајњем југозападу Кнежевине како се његов пут не би протумачио као подршка побуњеницима. У намери да одбаци сву одговорност за nerede у Македонији, Петров је тражио од Порте да регуларним трупама стабилизује стање и да нарочито обрати пажњу на ситуацију у пограничном појасу између Кнежевине Бугарске и Турске јер у супротном Бугарска неће прихватити одговорност за последице. Званична Софија је још истицала да је устанак у Македонији искључиво дело Унутрашње револуционарне организације и да су чете састављене од локалног становништва.⁴⁸⁴ Наравно наводи бугарске владе били су неискрени јер се међу устаничким четама налазио не тако занемарљив број бивших или активних бугарских официра као што су Иван Цончев или Борис Сарафов.

За све време трајања устанка однос две стране био је додатно оптерећен и међусобним оптужбама. Цариград је тврдио да бугарска влада не чини ништа како би зауставила прелазак и наоружавање илегалних чета са своје територије на територију Османског царства, док је влада у Софији оптуживала Порту за чињење стравичних злочина над егзархијским становништвом и избегавање спровођења реформи ради побољшања актуелне безбедносне ситуације. Своје оптужбе званична Софија пласирала је у Меморандуму упућеном владама великих сила и балканских држава од 10. августа 1903. године. Меморандум је садржао попис свих недела турских оружаних формација и цивилних власти почињених над егзархијским живљем од марта до августа 1903. године у Солунском, Битољском и деловима Косовског вилајета.⁴⁸⁵ Ситуација у Македонији рефлектовала се и на унутрашње политичке прилике у Софији. Јавно мњење је гласно критиковало поступке турске војске, организовало митинге подршке побуњеном становништву, прикупљало хуманитарну помоћ и новчана средства. У свим друштвеним слојевима, а нарочито код чиновника и официра

⁴⁸² М. Пандевски, *Македонија на Балканот...*, 113.

⁴⁸³ АС, МИД, ПО, 1903, Ф – III, Д - VII, И/14, Пов. бр. 304, Дипломатско представништво Краљевине Србије у Бугарској, Софија – МИД-у, 26 . VII/8. VIII 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 124, стр. 263.

⁴⁸⁴ ДАРМ, Ф.О., Мф. 420. PRO Ф.О. 195/2152; БДИМ, VI, док. бр. 146, стр. 384–385.

⁴⁸⁵ М. Пандевски, *Македонија на Балканот...*, 114–115.

биле су присутне јаке симпатије према побуњеницима.⁴⁸⁶ Са гушењем устанка и нагомилавањем турске војске на граници са бугарском ситуација на релацији Софија – Цариград постајала је све напетија.⁴⁸⁷

Вести о страдању хришћана у европским вилајетима Османског царства у лето 1903. године имале су великог одјека и у Западној Европи и Америци. У многим земљама формиране су организације које су радиле у корист македонских хришћана. Тако је у Лондону 1903. године либерални посланик Ноел Бакстон формирао Балкански комитет као неку врсту лоби групе која је имала задатак да врши притисак на британску владу у корист побољшања положаја хришћана и спровођења реформи у европским вилајетима Османског царства. Сличних грађанских покрета било је и у Њујорку, Бостону, Паризу, Риму, Милану итд. Широм ових градова организовани су митинзи и скупови подршке поробљеном становништву.⁴⁸⁸

Српска влада је информације о интензитету и јачини оружаных акција почетком августа 1903. године у Македонији примила са изненађењем. Закупљено проблемима унутрашње природе⁴⁸⁹ и затрпано бројним извештајима који су говорили о спорадичним инцидентима у европским вилајетима Османског царства, државно руководство Краљевине Србије у први мах није придавало велику пажњу илинданским немирима. Сматрало је да се ради о још некима у низу тамошњих инцидената. Тек када су устаничка дејства попримила шире размере званични Београд је приступио озбиљном разматрању новонастале ситуације на Балкану. Српским властима још одраније је била позната стратегија револуционарних организација да се перманентним немирима скрене пажња великих сила и интернационализује македонски проблем. Устанак од 2. августа 1903. године Београд је доживео као специјалитет из бугарске кухиње и као део поменуте стратегије. Таквом разумевању стања ствари ишли су у прилог и потези бугарских власти које су одрицале своју умешаност у македонска збивања, док су са друге стране просипале крупне оптужбе на рачун Порте због њене насилничке владавине европским вилајетима. За све то време наоружане комитске чете

⁴⁸⁶ АС, МИД, ПО, 1903, Ф – III, Д - VII, И/14, Пов. бр. 317, Дипломатско представништво Краљевине Србије у Бугарској, Софија – МИД-у, 5/18. VIII 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 154, стр. 320.

⁴⁸⁷ М. Панчевски, *Македонија на Балканот...*, 116; Х. Сиљанов, *Освободителнитџ борби на Македонија*, том I, 437, 438.

⁴⁸⁸ А. Раствоић, „Балкански комитет о Македонији...“, 217–219; Х. Андонов - Пољански, „Илинденски устанак...“, 228; *Македонофилското движење...*, 114, 122, 137; За више података о деловању Балканског комитета у Лондону 1903. године види: *Балканският комитет (1903–1946)*, съставител, И. Илчев, София 2003, № 1–6, стр. 17–54.

⁴⁸⁹ Ј. Валеријанович Вишњаков, „Македонски покрет и преврат у Србији...“, 19–22.

су без већих потешкоћа прелазиле из Бугарске на територију Турске и стварале пометњу.⁴⁹⁰

Усаглашавајући своју спољну политику са политиком Петрограда након династичких промена, Србија је пратила и став Русије према македонској кризи. Петроград се противио мешању Београда и апеловао на српске власти да остану неутралне у вези са дешавањима у Турској. „Србија треба да истраје на том путу умерености и израчуњеног држања. То јој препоручују њени властити интереси“, саветовао је гроф Ламздорф српског посланика у Петрограду, Стојана Новаковића.⁴⁹¹ Званични Београд се због немира у Македонији највише прибојавао могуће војне интервенције Аустроугарске, сличне оној из 1878. године у Босни и Херцеговини, јер би такав сценарио био најпогубнији за српске интересе. Стрховања политичких кругова пренела су се и на штампу. Тако је насловна страна *Велике Србије* од 18/30. августа 1903. године доносила текст под насловом: „Само преко мртве Србије може Аустрија ући у Стару Србију и Македонију“. Наслов је заправо симболизовао закључке са патриотског збора одржаног пред спомеником Кнезу Михаилу у Београду 29. августа поводом немира у Македонији.⁴⁹²

За разлику од забринутог и тактичког понашања српске владе, српска јавност и интелектуална елита нису сакривали незадовољство положајем својих сународника у Јужној Старој Србији и Македонији. Представник београдске великошколске омладине Јеленко Симић оптуживао је Аустроугарску да користи деловање бугарских комитета, Турака и Албанаца као оруђе за остварење својих геополитичких интереса, док је професор Риста Одавић подсећао власти у Београду да је у тешком тренутку дужност Србије „бити или с браћом заједно слободни, или никако и не бити“. Свест о угрожености српског елемента у Османском царству и о неопходности да му се помогне делили су Љуба Стојановић, Живан Живановић и многи други српски интелектуалци.⁴⁹³

Са бројних протестних скупова у Србији тражило се предузимање мера за пружање помоћи угњетеном српском становништву у Турској, а све чешће су се могле чути и идеје о сазивању конгреса балканских држава за поделу Македоније.⁴⁹⁴ У зависности од политичког опредељења београдски листови су на својим насловним

⁴⁹⁰ В. Јовановић, „Србија и Илинденски устанак“, *Balkanica*, XXIX, Београд 1998, 189–192.

⁴⁹¹ АС, МИД, ПО, 1904, Ф – VI, Д - III, Пов. бр. 134, Посланство Краљевине Србије у Русији, Петроград – МИД-у, 24. VIII/ 6. IX 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 202, стр. 410–412.

⁴⁹² *Велика Србија*, Београд, год. I, бр. 4, 18. август 1903. године, стр. 1.

⁴⁹³ Исто.

⁴⁹⁴ ДАРМ, Ф.О., Мф. 423.PRO Ф.О. 105/149; БДИМ, VI, док. бр. 152, стр. 396–397.

странама пласирали вести и анализу безбедносног стања у Османском царству. Радикалска штампа, у коју можемо сврстати листове *Уставна Србија*, *Штампа* и *Трговински гласник*, критиковала је катастрофалан положај хришћана и позивала на компромис и сарадњу Београда и Софије, док су *Београдске новости* као гласило Либералне странке побуњенике именовале борцима за велику Бугарску.⁴⁹⁵ Без обзира на политичко опредељење свим политичким факторима на Балкану, и у Србији, било је потпуно јасно да решавање македонског питања полако улази у своју завршну фазу.

Циркуларним писмом од 12. децембра 1903. године (стари календар) Главни штаб Битољског револуционарног округа објавио је престанак устаничких дејстава, распуштање Главног штаба и престанак деловања ТМОРО-а у оквирима формулисаним циљевима и програмом.⁴⁹⁶ Иза контраофанзиве турске војске остало је 4694 убијених мушкараца, жена и деце, 3122 силованих жена и девојака, 12 440 спаљених кућа, 201 уништено село и 70.000 људи остављених без крова над главом.⁴⁹⁷ Страховања српских политичких кругова да ће Илиндански устанак произвести војну интервенцију Аустроугарске или стварање аутономне македонске територије као почетну фазу у процесу интеграције са Кнежевином Бугарском нису се обистиниле, али су се зато обистиниле слутње о интернационализацији македонског питања. Већ у октобру 1903. године Аустроугарска и Русија биле су на потезу.

⁴⁹⁵ В. Јовановић, „Србија и Илинденски устанак...“, 201.

⁴⁹⁶ ВМОРО, I/1, №121, стр. 335–336.

⁴⁹⁷ Х. Сиљанов, *Освободителнитѣ борби на Македонија*, том I, 430.

3. ВРЕМЕ РЕФОРМИ И СУКОБА (1903–1908)

3.1. Фебруарске реформе 1903. године

Учестале терористичке акције револуционарних чета у области Македоније почетком XX века задавале су велике проблеме османским властима. Комитски одреди су ради дестабилизације Македоније прелазили са територије Кнежевине Бугарске на територију Османског царства и изводили своје диверзантске операције. Други велики проблем присутан у Косовском вилајету и западним деловима Битољског вилајета представљали су самовоља и насилничко понашање Албанаца, нарочито манифестовано у њиховом односу према српском народу, али ништа мање проблематично и у односу према турским цивилним и војним органима.⁴⁹⁸

Очекивања да ће се турбулентна ситуација у Османском царству ипак стабилизovati нестала су са избијањем Пиринске оружане побуне у септембру 1902. године. Одговарајући на акције врховистичких чета, принуђене да успоставе ред турске снаге су на јесен 1902. године у крви угушиле Горњоцумајски устанак.⁴⁹⁹ Суровост османске војске и жандармерије највише се одразила на цивилно становништво горњоцумајских села, а њене последице биле су катастрофалне. Велики број избеглица кретао се пут турско-бугарске границе, док су за њима остајала беживотна тела цивила и згаришта спаљених кућа.⁵⁰⁰ Вест о горњоцумајским нередима и о бруталностима турских снага према хришћанском живљу у Пиринској Македонији одјекнула је широм Европе, а нарочиту пажњу изазвала је у Бечу и Петрограду – престоницама држава које су себе сматрале заинтересованим силама по питању Балкана.⁵⁰¹ Страх да би пролеће 1903. године са собом донело веће nerede који би се негативно одразили на безбедносно-политичку ситуацију у Турској, и довели до потенцијално крупних промена на политичкој мапи полуострва приморао је велике силе да крајем 1902. године озбиљније приступе анализи и решавању македонског проблема.

Још пре избијања Пиринске побуне руски посланик у Цариграду Зиновјев позван је на Крим где је од руског цара Николаја II добио инструкције да изради предлог реформног програма који би зауставио страдање хришћана и побољшао њихов

⁴⁹⁸ М. Војводић, *Србија у међународним односима...*, 417.

⁴⁹⁹ ДПКС, док. бр. 205, С. Грујућ – М. Вујићу, № 1072 од 4. октобара 1902; БДИМ, VI, док. бр. 86, стр. 252–253, 255–257.

⁵⁰⁰ Л. Панайотов, *Горноцумајското востание 1902 – героична страница...*, 25–26.

⁵⁰¹ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I tom (1876–1918), dok. br. 72, str. 219–220; Македонија во меѓународните договори 1875–1919, док. бр. 21, стр. 139–142; Ј. Донеv, *Австро-Унгарско – рускиот договор од 1897 година...*, 173–177.

положај у европским деловима Турске. Ту идеју Петроград је убрзо изложио влади у Бечу и наговестио дипломатским представницима Србије и Бугарске да се тражи решење за побољшање положаја хришћана у европским вилајетима Османског царства. Независно од руских покушаја и француске дипломате су нешто пре октобра 1902. године предлагале усаглашавање ставова великих сила са циљем политичког интервенисања према Порти.⁵⁰² Француски конзул у Солуну Луис Стег отишао је корак даље израдивши неку врсту идејне платформе за будући пројекат великих реформи. По његовом мишљењу Османско царство је као најјургентније у свом државно-управном апарату морало да спроведе реформу жандармерије и реформу пореског система, јер су то били сектори где су забележене највеће неправилности и злоупотребе.⁵⁰³

Упоредо са интересовањем Беча, Петрограда и Париза као заинтересована страна за спровођење реформи у Турској јавила се и Велика Британија која је почетком XX века, осигуравши своје позиције у Африци интензивније пратила ситуацију на Балкану, а нарочито процесе који су се тicali судбине Турске царевине.⁵⁰⁴ Њена дипломатија је крајем 1902. године све гласније заступала тезу о неопходности сазивања конференције великих сила у Цариграду на којој би биле договорене суштинске реформе. Британски дипломата О'Конор и аустроугарски посланик у Цариграду Хајнрих Каличе били су мишљења да су јесењи немири у Османском царству добар разлог за израду и имплементацију реформног плана.⁵⁰⁵ Слично становишта био је и званични Петроград чије су дипломате сматрале да се унапред морају спречити све намере Порте да врши било какве уцене по питању прихватања и спровођења промена које буду дефинисане уз сагласност најмоћнијих европских држава.⁵⁰⁶

Међутим, нису баш све европске силе имале идентично гледиште по питању судбине хришћана у Османском царству. Немачка је руководећи се сопственим циљевима најпре настојала да из расправе о реформама у Турској удаљи Лондон. Због тога је инсистирала да питањем ситуације у европским вилајетима Турске треба да се баве Беч и Петроград, имајући у виду одредбе Берлинског мировног уговора из 1878.

⁵⁰² Р. Попов, *Австро-Унгарија и реформите в европейска Турција 1903–1908*, Софија 1974, 40–41; РД, док. бр. 77. Писмо од рускиот цар до бугарскиот кнез од 29. октомври 1902 во врска со положбата на христијанското население во Македонија.

⁵⁰³ *Documents diplomatiques. Affaires de Macédoine 1902, Ministère des Affaires étrangères*, Paris 1903, №32. М. Steeg, Consul de France à Salonique, à М. Delcasse, Ministre des Affaires étrangères, Salonique, le 28 octobre 1902.

⁵⁰⁴ А. Morton, *Istorija Engleske*, Sarajevo 1955, 313.

⁵⁰⁵ Р. Попов, *Австро-Унгарија и реформите в европейска Турција...*, 42.

⁵⁰⁶ ДАРМ, F.O., Мф. 417. PRO F.O. 78/5219; БДИМ, VI, док. бр. 81, стр. 245–246.

године као и њихов међусобни споразум из 1897. године којим се је гарантовало одржавање *statusa quo* на Балкану. Како јој то лукавство није успело, немачки посланик у Цариграду барон Адолф Маршал фон Биберштајн саветовао је султана и највише државне званичнике Османског царства да изађу са сопственим реформним програмом не би ли предухитрили велике силе, а нарочито Велику Британију и Француску, и спречили страно мешање у унутрашња питања државе.⁵⁰⁷ Наравно, права позадина немачке иницијативе био је страх Берлина да би активније учешће Енглеске у решавању турског питања могло да угрози његове економске интересе на Блиском истоку.⁵⁰⁸

Како су интересовања великих сила за ситуацију у Османском царству нагло порасла после немирних догађаја у Пиринској Македонији, султан Абдул Хамид је 12. децембра 1902. године са намером да спречи даљу интернационализацију македонског питања прогласио свој реформни програм. Његове реформе допуштале су ангажовање хришћана у службу жандармерије према заступљености локалног становништва и према локалним потребама, унапређење пољопривреде, трговине и изградњу саобраћајних мрежа, оснивање нових школа за основно образовање, оснивање мешовитих грађанских судова где ће пороту чинити и хришћани и муслимани, увођење по једног кајмакама у сваком вилајетском центру ради обављања административних послова, увођење функције главног инспектора за сваку провинцију Турске, именовање комисије од четири члана која ће вршити надзор над радом валије и генералних инспектора у свим провинцијама царства итд.⁵⁰⁹

На челу реформног програма чија намена је требало да буде унапређење положаја хришћана у Османском царству и сузбијање самовоље у турском административно-управном апарату постављен је султанском одлуком Хусеин Хилми-паша. Његова улога била је да руководи свим цивилним и војним инспекторатима и да обавештава Високу Порту о резултатима реформи. Са тим задатком Хилми-паша је отпутовао за Солун већ 8. децембра 1902. године, али ни неколико месеци након његовог преузимања контроле над пословима спровођења реформи у Косовском, Битољском и Солунском вилајету није било позитивних резултата.⁵¹⁰ Албанско

⁵⁰⁷ Р. Попов, *Австро-Унгарија и реформите в европејска Турција...*, 42.

⁵⁰⁸ Г. Тодоровски, *Македонското прашање и реформите во Македонија...*, 137.

⁵⁰⁹ С. Недељковић, „Стара Србија и турске реформе...“, 236–237; *Македонија и Одринско 1893–1903. Мемоаръ на Вжтрѣшината организација*, Софија 1904, 94; Д. Късев, *Борбите на македонския народ за освобождение...*, 325; С. Мартиновић, „Децембарски и бечки програм реформи у Турској 1902/1903. и став Русије према Албанцима“, *Обележја*, год. XV, бр. 3, Приштина 1985, 60–65.

⁵¹⁰ Х. Силянов, *Освободителнитѣ борби на Македонија*, том I, 190.

становништво није желело да прихвати пружање могућности хришћанима да ступе у жандармеријску службу коју је султанов реформни програм предвиђао. Маса Албанаца су тоталном деструкцијом османског државног поретка стање у Старој Србији довеле до усијања. Револтирани најављеним реформама чинили су покоље над Србима у Пећи, Ђаковици и осталим крајевима Косовског вилајета.⁵¹¹ Са друге стране до зуба наоружани одреди турске војске и башибозука крстарили су Битољским и Солунским вилајетом. Под омиљеним изговором да траже сакривено оружје комитских чета и њихових јатака, пљачкали су и малтретирали цивилно становништво.⁵¹²

Целокупна ситуација била је најбољи показатељ да су услови за живот православних хришћана у европским деловима Турске бивали све несноснији, док су султанове реформе остале мртво слово на папиру. Из српског посланства у Софији огласили су се поводом тог питања следећим речима: „Публиковане реформе нико није узео за озбиљно. Оне су саме по себи недовољне. Оно неколико административних и просветних мера не би никог задовољиле, баш да их Турска потпуно приведе у дело. Но, сем тога цео се свет пита: жели ли Турска истински да даде и оно мало реформи, и ако жели: је ли у стању да их изведе са својим чиновницима.“⁵¹³ Наравно, негативан исход турских реформи још пре покушаја њихове имплементације предвиђали су многи страни дипломатски представници у Цариграду.

Тако је једна од главних замерки председника бугарске владе Стојана Данева на рачун пројекта Абдул Хамидових реформи била чињеница да су контролу над спровођењем реформног процеса вршили сами Турци, односно да је изостала било која врста међународног мониторинга.⁵¹⁴ За разлику од балканских држава које су критиковале, Русија и Аустроугарска су се определиле за тактичнији приступ. Оне су поздрављале настојања султана да сопственим реформним програмом побољша ситуацију у земљи, али су тај програм сматрале недовољним. Радило се наравно о дипломатској игри, сличној оној уз помоћ које је султан покушавао да избегне спровођење суштинских промена у царству. За то време Петроград је испољавао забринутост због тешког положаја православног становништва у Косовском, Битољском и Солунском вилајету,⁵¹⁵ док је међу руским дипломатама трајала озбиљна

⁵¹¹ В. Поповић, *Источно питање...*, 154–155; В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси...*, 241.

⁵¹² *Извештаи*, док. бр. 4, стр. 37–39; РД, док. бр. 84. Извештај на Бахметев од 27 ноември 1902 во врска со впечатокот што го предизвика ирадето на султанот за воведување реформи во Македонија.

⁵¹³ ДПКС, док. бр. 245, Б. Чолак-Антић – В. Антонићу, № 386 од 12. децембра 1902.

⁵¹⁴ ДАРМ, Ф.О., Мф. 417, сн. 600. PRO 499; БДИМ, VI, док. бр. 93, стр. 267, 268.

⁵¹⁵ Г. Тодоровски, „Русија и реформите во Македонија. Реформите во Македонија пред и по Илинденското востание и односот на Русија спрема нив“, *Прилози*, бр. XX-2, Скопје 1989, 51.

преписка и дискусија о садржају будућег реформног концепта који се мора наметнути Цариграду.⁵¹⁶

У светлу усаглашавања реформног плана између Русије и Аустроугарске, као и припреме терена за ефикаснији дипломатски притисак на Порту, требало је да средином децембра протекне и посета руског министра иностраних дела Владимира Ламздорфа Софији, Нишу и Бечу.⁵¹⁷ Уочи његове посете престоницама балканских држава европска јавност је пуно спекулисала о политичкој позадини пута. Тако је грчка штампа износила мишљење да је путовање руског министра знак и спремање великих догађаја у односима и заплетима Балканског полуострва.⁵¹⁸ Сличних натписа било је и у другим листовима широм Европе. Оно што је заправо занимало шефа руске дипломатије у Бугарској и Србији било је гледиште ових земаља на постојећи проблем у Турској. Са друге стране његова посета је требало да осигура неутралност и разуман политички став Београда и Софије према немирима у суседству, како би дипломатији великих сила било олакшано наметање реформног програма Цариграду.⁵¹⁹ Неутралност и уздржљивост су се највише очекивали од Кнежевине Бугарске јер је њена територија доживљавана као погодно тле за креирање и спровођење револуционарних комитских акција на просторима Османске царевине.⁵²⁰

Гроф Ламздорф је прво посетио престоницу Кнежевине Бугарске.⁵²¹ Дошавши у Софију као знак подршке Царске Русије словенским избеглицама из Турске даривао је Кнежевини 10.000 рубаља помоћи. Потом се сусрео и са њеним политичким руководством, да би напослетку у руској амбасади заједно са амбасадором Георги Бахметевим и председником владе Стојаном Даневим примио три македонске емигрантске делегације. Прву коју су представљали професори Љубомир Милетић⁵²² и Иван Георгов, другу на челу са Христом Станишевим, председником Сарафовог

⁵¹⁶ ММАД, II, док. бр. 153, стр. 507–511. Напољно секретна депеша од грофот Капнист, Виена 17/30 ноември 1902, №^о 71.

⁵¹⁷ РД, док. бр. 82. Тајна телеграма од грофот Ламздорф до И. А. Зиновјев во Цариград, Јалта 23 ноември 1902. год.

⁵¹⁸ ДПКС, док. бр. 247, С. Бошковић – В. Антонићу, № 142 од 14. децембра 1902.

⁵¹⁹ РД, док. бр. 85. Тајна телеграма од грофот Ламздорф до грофот Капнист во Виена, Јалта 30 ноември 1902. год; *Новъ вѣкъ*, Софија, год. IV, бр. 539, 11/24 декемвриј 1902, стр. 1.

⁵²⁰ *Македония и Одринско...*, 94.

⁵²¹ *Новъ вѣкъ*, Софија, год. IV, бр. 538, 9/22 декемвриј 1902, стр. 1.

⁵²² Љубомир Милетић (Штип, 1863 – Софија, 1937) је био истакнути бугарски филолог, историчар и национални радник. Пореклом је из бачког села Мошорин, из чувене породице Милетић. Његов отац Ђорђе Милетић био је брат најутицајнијег српског политичара у Аустроугарској друге половине XIX века – Светозара Милетића. Љубомир је важио за великог бугарског националног радника. Године 1898. биран је за члана Бугарске академије наука, а од 1926. до 1937. године био је њен председник. Функцију ректора Софијског универзитета обављао је у више мандата (1900–1901; 1921–1933). У периоду од 1903. до 1904. године обављао је и функцију декана Историјско-филолошког факултета у Софији. Написао је и приредио велики број књига и научних расправа.

македонског комитета и трећу у којој су били представници Унутрашње организације Христо Матов и Христо Татарчев.⁵²³ Према писању Станишева, представници македонских комитета изложили су грофу Ламздорфу свој предлог реформног плана који је предвиђао да се од Солунског, Битољског и Косовског вилајета формира једна административна област са седиштем у Солуну, да се уз сагласност великих сила изабере главни управитељ нове административне области који би био хришћанин и који би управљао уз помоћ обласне скупштине, док би скупштина према том плану била главно представничко тело становништва новоформиране провинције.⁵²⁴

Имајући у виду бугарско становиште о Македонији, предлог реформи македонског комитета идеално би се уклопио у дугорочну стратегију ширења граница Кнежевине у правцу западних вилајета Османског царства, али је на разочарење радикалних политичких кругова у Софији руска страна имала другачији приступ решавању кризе у Турској. Када је у питању идеја о формирању нове административне области у Турској састављене од три вилајета, руске дипломате су углавном имале негативан став. Никола Чариков, посланик Царске Русије у Београду је поводом идеје о једној административној области писао: „Мислим да је много важно да се не нарушава не само постојећи политички status quo у Европској Турској, већ и њена данашња административна подела. Зато није пожељно да сада буде створена некаква нова провинција, још и са именом Македонија које се уопште не помиње у разговорима. За озбиљан, али строго ограничен циљ који у датом моменту има царска влада, постојећа подела на области насељене хришћанима, које се простиру на три вилајета: Солунски, Битољски и Косовски, није препрека имајући у виду да се не ради о креирању новог политичког организма, већ само о унапређењу постојеће административне поделе.“⁵²⁵

Гроф Ламздорф је после Софије своју дипломатску мисију наставио у Нишу где се састао са краљем Александром Обреновићем.⁵²⁶ У разговорима са српским државним врхом изнео је очекивања да ће Краљевина Србија задржати неутралан однос према догађањима у Османском царству и омогућити Петрограду да несметано ради на побољшању положаја православног народа под турском влашћу.⁵²⁷ Уочи посете Србији њему је послат телеграм виђенијих Срба из Јужне Старе Србије који је са телеграфске станице из Ристовца упутио Милосав Куртовић, српски конзул у

⁵²³ ДПКС, док. бр. 247, С. Бошковић – В. Антонићу, № 142 од 21. децембра 1902.

⁵²⁴ *Архив Христо Матов...*, №50, стр. 63–65.

⁵²⁵ РД, док. бр. 87. Тајно писмо од Н. Чариков, Белград, 10 декември 1902. год.

⁵²⁶ *Српске новине*, Београд, год. LXIX, бр. 273, 17. децембар 1902, стр. 1; *Прѣпорецъ*, Софија, год. V, бр. 65, 18 декемвриј 1902, стр. 1.

⁵²⁷ Р. Попов, *Австро-Унгарија и реформите в европейска Турција...*, 47–48; *Македония и Одринско...*, 94.

Скопљу. Текст депеше формулисан је са намером да руском министру спољних послова пружи праве информације о националном карактеру Скопског санџака „јер је хришћански елемент ове области једино српски, и по крви и по прошлости“ како је наведено у њој. Међу потписницима телеграма били су митрополит Фирмилијан, Милосав Куртовић, Иван Иванић, Ђорђе Чемериќић, Светозар Томић и други национални прегаоци.⁵²⁸

За време трајања дипломатске мисије грофа Ламздорфа на Балкану, руски посланик у Цариграду, Зиновјев, обратио се тајним телеграмом цару Николају II износећи свој план од шест тачака који би требало да представља основу за израду програмског пакета реформи. План је предвиђао: 1) побољшање персоналног састава административног апарата у европским вилајетима; 2) додељивање права валијама да непосредно спроводе мере за одржавање реда и мира, без претходних договора са Портом; 3) сузбијање својеволје Албанаца; 4) уређивање персоналног састава полиције и жандармерије и увођење хришћана у њихове редове; 5) додељивање права становништву хришћанских села да имају своје сеоске наоружане страже, и 6) издвајање дела прихода из вилајетске касе који ће бити довољни за локалне потребе, а посебно за редовну исплату плата свих органа у систему месне администрације.⁵²⁹

У истом телеграму Зиновјев је навео да је приликом израде плана узео у обзир целокупну политичку ситуацију на Балканском полуострву, а нарочито револуционарна струјања која долазе из Бугарске, и актуелни правно-политички положај Османског царства. По питању револуционарних покрета Зиновјев је изнео очекивања да ће дипломатска мисија грофа Ламздорфа у Софији уродити плодом, и да пролеће 1903. године неће донети велике потресе, јер би у супротном свака прича о побољшању положаја хришћана у Турској изгубила смисао. Као једну од могућих препрека реформским захватима у Османском царству навео је неискреност султана који у проширивању права хришћанских поданика види озбиљну опасност по судбину Турске. Зато је веровао да би пре имплементације реформног програма морали да се уложе велики напори како би султанова негативна предубеђења била неутралисана.⁵³⁰

Рад европске дипломатије на усаглашавању ставова по питању увођења програма реформи у Османском царству настављен је посетом грофа Ламздорфа престоници Аустроугарске монархије. У току дипломатских разговора који су вођени у

⁵²⁸ ДПКС, док. бр. 246, М. Куртовић – В. Антонићу, № 2141 од 13. децембра 1902.

⁵²⁹ РД, док. бр. 88. Тајна депеша на И. А. Зиновјев во врска со 6-те точки од проектот за реформи во Македонија како основа за понатамошну реформски зафати, Пера, 14/27 декември 1902. год.

⁵³⁰ Исто, док. бр. 88.

Бечу, аустроугарски министар спољних послова изразио је спремност Двојне монархије да заједничким снагама са Петроградом раде на унапређењу унутрашње политичке ситуације у Османском царству и побољшању положаја његових поданика. Тада је постављен темељ „Бечком програму“ реформи.⁵³¹ Радило се заправо о постизању принципијелне сагласности за израду коначног пакета реформи којим би нове устаничке акције у Македонији биле стопиране, док би положај тамошњег немуслиманског живља био поправљен.

Након бројних консултација почетком 1903. године⁵³² две силе су се усагласиле да је неопходно допунити стари реформни програм новим ставкама као што су: 1) реорганизација жандармерије уз помоћ страних инструктора; 2) ангажовање хришћана у жандармеријској служби пропорционално броју локалног становништва; 3) замена турских „падара“ у хришћанским селима хришћанским полицајцима (отуда још и назив „Падарске реформе“); 4) општа амнестија за све политичке осуђенике у Турској који су учествовали у устаничким акцијама; 5) увођење посебне буџетске касе за сваки вилајет који би контролисала Отоманска банка; 6) реформе пореског система и 7) именовање султанових инспектора за сваки вилајет. Питање аутономије уопште није помињано, док је најважнија део аустроугарско-руског реформног програма било питање именовања и компетенција Генералног инспектора. Две силе су се сложиле да Хилми-паша треба да остане на функцији Генералног инспектора али да не може бити смењен без њиховог знања. Имајући све то у виду стицао се утисак да се програм аустро-руских реформи не разликује превише од програма султанових реформи из децембра 1902. године.⁵³³

Немачки посланик у Цариграду, задовољан што се предлогом новог реформног програма не доводи у питање суверенитет Османског царства, саветовао је султана да ради на побољшању ситуације у својој држави како не би испровоцирао интервенцију и других заинтересованих сила попут Француске и Велике Британије. Разуме се, Немачка је била детаљно упућена у преговоре Петрограда и Беча, док су остале државе информисане посредно и благовремено. Политички врх Краљевине Србије средином јануара 1903. године од свог посланика из Беча, Косте Христића, добио је штуре информације у вези са новим реформним програмом. Оне су доносиле вести о

⁵³¹ Д. Мичев, „Горноджумайското встание 1902 г“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 2, Софија 1995, 224–225; *Македонија и Одринско...*, 94.

⁵³² ДПКС, док. бр. 268, С. Грујић – С. Лозанићу, № 30 од 13. јануара 1903.

⁵³³ ДБМН, том I, док. бр. 284, стр. 412–413. Фебруарската програма за реформи; Р. Попов, *Австро-Унгарија и реформите в европејска Турција*, 48–51.

постизању потпуне сагласности Аустроугарске и Русије у свим тачкама за извођење административних реформи, и искључивању сваке могућности формирања било какве аутономне области на тлу Османског царства. Без радикалних захвата, реформни план био је укомпонован тако да се унапреди положај хришћана у Турској, сачува status quo и обезбеди суверенитет царства. На Балплацу је Христићу још речено да се ради на добијању сагласности свих сила за пројекат аустро-руских реформи како би се заједничким снагама обезбедило да их турске власти прихвате.⁵³⁴

Почетком фебруара 1903. године све европске силе биле су обавештене о аустро-руском реформном плану. Након добијања начелне међународне сагласности Бечки програмски пакет 21. фебруара 1903. године уручен је Порти на прихватање. Руска влада је поводом фебруарских реформи издала посебно саопштење у којем је констатовано како дотадашње преузете мере турских власти нису гарантовале унапређење положаја хришћана у румелијским вилајетима царства, и да је то прави разлог доношења новог реформног програма, у чијој ће контроли реализације Петроград и Беч имати посебну улогу.⁵³⁵ Султан је са зебњом прихватио план, али је она нестала оног тренутка када се је уверио да предложене реформе не угрожавају његова права, не предвиђају никакво прекрајање административних граница Турске нити подразумевају именовање хришћанина за гувернера европских вилајета.⁵³⁶

Српска влада је својом политиком према Македонији настојала да прати потезе великих сила, првенствено Русије и Аустроугарске. На то су је упућивали трговинско-економски интереси сарадње са Бечом и заједница политичких интереса и племенитих тежњи са Русијом, али и захвалност за учињене услуге према Петрограду. Ради тога је званични Београд ноту о аустро-руским реформама примио као поновни покушај да се побољша стање његових сународника у Османском царству, мерама које нису ефикасне ни довољно опширне, али које представљају основу за добар почетак промена. Ипак, руководство Кнежевине Србије је сматрало да без веће европске контроле и именовања хришћанина за инспектора реформе не могу дати повољне резултате, што се и обистинило.⁵³⁷

Иако су Фебруарске реформе у односу на Абдул Хамидове из децембра 1903. године, садржале напредније одредбе које су допуштале могућност да се утиче на суштинске промене у европским вилајетима Османског царства, оне су се одликовале и

⁵³⁴ ДПКС, док. бр. 272, К. Христић – С. Лозанићу, № 11 од 15. јануара 1903.

⁵³⁵ Г. Тодоровски, „Русија и реформите во Македонија...“, 52–53.

⁵³⁶ С. Недељковић, „Политика великих сила према европској Турској...“, 71.

⁵³⁷ А. Растовић, „Реферат Јована Јовановића...“, 364–365.

једним великим недостатком: одсуством функционалног механизма за вршење контроле и притисака на државни врх Турске, како би одредбе Бечког програма спровео у дело. Упркос договореној обавези Петрограда и Беча да врше надзор над реализацијом реформног програма на терену, у пракси се све сводило на празна обећања и софистицирана опструисања турских функционера. То је разлог зашто је прича о Фебруарским реформама у Старој Србији и Македонији са бурним пролећем и још немирнијим летом 1903. године постепено губила смисао.

3.2. Договор о Мирцштегским реформама

Избијање Илинданског устанка 2. августа 1903. године⁵³⁸ разуверило је и највеће оптимисте да ће Бечки договор о реформама Русије и Аустроугарске унапредити ситуацију у Османском царству. Стање у Старој Србији и Македонији током лета 1903. године не само да није сређено већ је попримало облик анархије. Чете Унутрашње револуционарне организације нападале су турске одреде и притискале хришћански живаљ да се придружи побуњеничкој акцији, на шта су османске оружане снаге одговарале силовитим репресалијама и свирепостима. Наоружане банде Албанаца чиниле су стравична злодела над Србима у Косовском вилајету охрабрене лицемерном политиком Беча.⁵³⁹ У целокупној атмосфери хаоса највише је страдало недужно цивилно становништво, док су се најобимније комитске устаничке акције, и жестоки контраудари османских трупа догађали у областима Битољског вилајета који је постао центар побуне.⁵⁴⁰

Бројни извештаји страних дипломата током августа и септембра 1903. године скретали су пажњу европским дворовима да је македонско питање као најнеуралгичнија тачка Балканског полуострва поново актуелно.⁵⁴¹ И не само актуелно, већ је његово нерешавање претило да изазове последице широких размера. Свесни да су Фебруарске реформе подбациле и да није постигнут жељени циљ, у Бечу и Петрограду су изнова разматране могућности дипломатског деловања у правцу

⁵³⁸ ДБМН, том I, док. бр. 272, стр. 396. Циркулар со кој се објави Илинденското востание; Македония. Сборник от документи и материали, № 88, стр. 466–469; *Извештаи од 1903–1904 година на австриските преставници*, док. бр. 14, стр. 64–67; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, II, 469.

⁵³⁹ ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 133, стр. 280–281; *Извештаи*, док. бр. 14, стр. 152–155; Т. Петров, С. Елдъров, „Бойните действия във востаническите окръзи...“, 322–323.

⁵⁴⁰ ДАРМ, F.O., Мф. 423. PRO F.O. 195/2157; Исто, Мф. 426. PRO F.O. 195/2157; БДИМ, VI, док. бр. 149, 156, стр. 390, 408–411.

⁵⁴¹ ДАРМ, F.O., Мф. 420. PRO F.O. 195/2152; БДИМ, VI, док. бр. 146, стр. 384–387; РД, док. бр. 103. Извештај на рускиот конзул во Скопје Белјаев, Цариград, 26 јули 1903. год.

немирних крајева југоистока Европе. Као основне препреке у спровођењу фебруарског плана детектовани су муслимански фанатизам и недисциплина турске војске, али Аустроугарска и Русија нису журиле са новим мерама, већ су остављале могућност Турској да као суверена држава сама успостави ред и поредак на територији захваћеној устанком. Политика чекања одговарала је и Берлину који ју је експлоатисао ради јачања сопственог политичко-економског утицаја у Цариграду, док је Турска користећи спољнополитички амбијент у коме се нашла главну кривицу за избијање побуне сваљивала на деловање револуционарних комитета и непријатељско држање бугарске владе.⁵⁴² Међутим, такав амбијент није дуго трајао. Односи између Петрограда и Цариграда драстично су се погоршали са убиством руског конзула у Битољу, Александра Ростковског. Био је то други убијени руски дипломата у Османском царству од пролећа 1903. године, и кап која је прелила чашу. Петроград је тада енергично захтевао од Порте да се уведе ред у Османском царству.⁵⁴³

Када је у питању став државног руководства Велике Британије, оно је неколико месеци пре Илиндана прихватајући посвећеност Аустроугарске и Русије у решавању македонског проблема, позивало на потпуну имплементацију програма Фебруарских реформи⁵⁴⁴ и критиковало опструишуће деловање султана Абдул Хамида. У Доњем дому британског парламента у више наврата је дискутовано о проблемима у европским провинцијама Турске. Тако је либерални посланик и члан Балканског комитета Џејмс Брај у предвечерје устанка отворио питање безбедносне ситуације у Македонији. Говорећи о турским реформама које су произашле као резултат Бечког договора он је изнео своје мишљење да су „биле мртве пре него што су и рођене“. Сличан став могао се срести и у британској штампи. Са избијањем августовских немира у Битољском вилајету парламент и јавно мњење Велике Британије показали су огроман степен заинтересованости према македонском питању.⁵⁴⁵

Да ли због притисака домаће јавности или због много дубљих геополитичких интереса који су били сакривени у намери слабљења режима султана, а самим тим и германског утицаја на Блиском истоку, Форин офис је током лета 1903. године био

⁵⁴² М. Лалков, „Мюрцшегската реформена програма 1903–1908 г.“, *Национално-освободителното движење на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 3, София 1997, 8–9.

⁵⁴³ ДАРМ, Ф.О., Мф. 426. PRO F.O. 195/2157; БДИМ, VI, док. бр. 142, стр. 373–376; АС, МИД, ПО, 1903, Ф – III, Д – I, И/16, Пов. бр. 795, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 27. VII/9. VIII 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 126, стр. 265–266; Г. Стојчевски, „Австроунгарски документи за убиството на рускиот конзул...“, 130.

⁵⁴⁴ В. Горгиев, „Реформи за мир или одлагање на конфликтот“, *100 години од Балканските војни. Прилози од научниот собир одржан на 3–4 декември 2012 година*, Скопје 2013, 114.

⁵⁴⁵ А. Раствовић, *Енглези и Балкан...*, 211–212.

један од најактивнијих промотера мишљења о неопходности спровођења корених реформи у Македонији. На тој позицији Лондон није био усамљен већ је могао да рачуна на подршку Француске чије су економске интересе све озбиљније угрожавале блискоисточна експанзија Берлина и балканске амбиције Двојне монархије. Париз је као модел унапређења реформског процеса у Турској предлагао увођење помоћника генералном инспектору Хилми-паши који би долазили из најугицајнијих европских земаља и имали обавезу да контролишу послове реформи. Сагласност том предлогу долазила је и из Рима, јер Италија без обзира на чланство у Тројном савезу није могла да се помири са идејом по којој би Балкан, а нарочито његов западни део искључиво припадао интересној сфери Аустроугарске монархије.⁵⁴⁶

У контексту решавања македонског проблема током лета 1903. године поново су провејавале идеје о формирању аутономне области Македоније и позивања на члан 23 Берлинског мировног уговора.⁵⁴⁷ Поједини британски листови доносили су захтеве македонских комитета за установљење аутономије у Македонији, Старој Србији, Албанији и Адријанапољу. У предлогу који је представљен као меморандум устаника истакнут је захтев да се уместо Солунског, Битољског, Косовског, Скадарског, Јањинског и Једренског вилајета формирају четири области са високим степеном самоуправе. Према тој идеји област Македоније би обухватала Солунски и Битољски вилајет, а област Стара Србија била би састављена од територије Косовског вилајета. Овај и слични предлози публиковани у британској штампи наилазили су на подршку британске јавности.⁵⁴⁸ И док су за Лондон биле прихватљиве радикалније формулисане тачке новог реформског програма,⁵⁴⁹ дотле су се Беч и Берлин руководили принципом очувања *statusa quo* који је подразумевао неугрожавање суверенитета и територијалног интегритета Османског царства. Аустроугарски посланик у Цариграду, Каличе сматрао је да треба изаћи са новим реформским планом, али је министар спољних послова Двојне монархије Голуховски био при ставу да пројекат фебруарских реформи треба

⁵⁴⁶ М. Лалков, „Мјорцшегската реформена програма...“, 10.

⁵⁴⁷ *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918. Документи из Бечких архива*, књ. I (1903), приредио: А. Раденић, Београд, 1973, док. бр. 118, стр. 286–288; *Македонија во меѓународните договори 1875–1919*, док. бр. 10, стр. 80; Х. Сиљанов, „Член 23 отъ Берлинския трактатъ и македонската автономия“, *Вардар*, бр. 44, Софија, 23. август 1912 год.

⁵⁴⁸ АС, МИД, ПО, 1904, Ф - IV, Д - 3, Пов. бр. 93, Посланство Краљевине Србије у Великој Британији, Лондон – МИД-у, 15/28. VIII 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 185, стр. 374–376; Х. Сиљанов, *Освободителнитъ борби на Македонија*, том II, 25; За више података о ставу британске јавности о дешавањима у Македонији током лета 1903. године види: А. Растовић, „Енглеска јавност о устанку у Македонији 1903. године...“, 215–225.

⁵⁴⁹ Г. Тодоровски, „Реформите на големите европски сили во Македонија и односот на Велика Британија спрема нив (1876–1909)“, *Прилози*, бр. XIX – 1, Скопје 1988, 62–63.

поправити, кориговати његове слабе стране, допунити новим одредбама уколико је неопходно и такве поново вратити султану на усвајање и примену. Као најважнију измену Голуховски је предвиђао увођење иностране контроле над финансијским системом у европским вилајетима царства.⁵⁵⁰

Због проблема и затегнутих односа са Јапаном на Далеком истоку⁵⁵¹ ни Русији нису одговарале радикалне промене на Балкану које не би била у стању да исконтролише, и зато је њен став био ближи аустријском. У тој ситуацији, сукобљени интереси великих сила морали су да се усагласе на првом месту са интересима Аустроугарске и Русије. Петроград и Беч сматрали су да треба радити на побољшању фебруарског програма. Општи закључак био је да Македонија не може рачунати на било коју врсту аутономије, али да се треба радити на далекосежним финансијским и административним реформама. Као најслабију тачку Фебруарских реформи велике силе су уочиле непостојање адекватне међународне контроле, и обавезале су се да тај пропуст коригују, остављајући право Русији и Аустроугарској монархији да ураде нови предлог реформи.⁵⁵²

Дипломатије ових сила су одмах реаговале. Како су односи Кнежевине Бугарске и Османског царства због ситуације у Македонији били напетији, Петроград и Беч су ради смиривања стања 15. септембра 1903. године објавили Меморандум у којем су упозорили две балканске државе да у случају рата не могу рачунати на подршку великих сила. Најважније што је Меморандум доносио била је најаву реформи у вилајетима европске Турске према програму чију ће основу чинити фебруарски пројекат из 1903. године.⁵⁵³ Неколико дана после објављивања Меморандума у Бечу је дошло до састанка немачког цара Вилхелма II и његовог канцелара фон Билова, са аустроугарским владарем Фрањом Јосифом и шефом аустроугарске дипломатије Голуховским. На састанку одржаном 18–19. септембра потврђен је став о неопходности спровођења реформи у Османском царству на бази Бечког програма из 1902. године са неопходним корекцијама, али и са намером да се очува суверенитет Цариграда над европским провинцијама. По питању могућег турско-бугарског рата учесници разговора су се сложили да тај рат треба онемогућити, а уколико дође до његовог распламсавања да га треба локализовати како не би запалио читаво полуострво. Голуховски је том приликом изнео своје гледиште да се Источно питање

⁵⁵⁰ Р. Попов, *Аустро-Унгарија и реформите в европейска Турција...*, 57.

⁵⁵¹ В. Потемкин, *нав. дело*, св. II, 142–143.

⁵⁵² Г. Тодоровски, „Русија и реформите во Македонија...“, 54.

⁵⁵³ Р. Попов, *Аустро-Унгарија и реформите в европейска Турција...*, 59.

мора решавати у етапама и да се ни по коју цену не сме омогућити формирање једне велике словенске државе на Балкану, било да је реч о великој Србији или о великој Црној Гори, јер би на тај начин реализација планова Беча о наступању ка Константинопољу била онемогућена. Његова замисао је била да се временом Османско царство замени слабим аутономним државицама и по могућности једном великом Грчком, једном великом Румунијом, једном великом Бугарском, слабом Србијом, малом Црном Гором и независном Албанијом. На тај начин аустроугарски утицај на Балкану остао би јак, а руски ослабљен и неутралисан.⁵⁵⁴

Политички кругови у Петрограду наслућивали су неискреност Беча у њиховом заједничком балканском наступу, али су силом прилика у датом моменту морали да траже најбезболније решење. Прецизније дефинисање концепта заједничког наступа Аустроугарске и Русије према македонском питању требало је да се начини приликом посете руског цара Николаја II престоници Двојне монархије крајем септембра 1903. године.⁵⁵⁵ Уочи те посете, 29. септембра 1903. године, Форин офис се је обратио телеграмом који је британски амбасадор у Бечу требало да представи руском и аустроугарском руководству. Садржај телеграма био је посвећен македонском питању и будућем програму реформи. У њему се износи мишљење да би Петроград и Беч требало да размисле о изради новог пројекта реформи на широј основи него што су то биле одредбе фебруарског пројекта. У том смислу Британци су сматрали да ни један пројекат неће дати позитивне резултате уколико се његова примена повери Генералном инспектору – муслиману, већ се мора обезбедити ефикасна међународна контрола. То би према мишљењу Лондона значило постављење хришћанског гувернера над европским провинцијама, или у крајњој линији муслиманског гувернера који ће имати своје заменике – хришћане.⁵⁵⁶ Из добро познатих разлога у Бечу нису били одушевљени британским предлозима. Аустроугарска је настојала да сачува привилегију једине силе која се поред Русије може озбиљније бавити политичким и територијалним питањима на Балкану. Због тога је за њу било од велике важности постизање договора са Петроградом, док је са друге стране радила на томе да Лондон маргинализује и изопшти из приче о реформама. У том послу добијала је дискретну подршку Берлина који се није директно уплитао у питања реформи, али је био детаљно упућен у поменуте дипломатске процесе.

⁵⁵⁴ *Освободителната борба на Българите*, №170, стр. 451–454.

⁵⁵⁵ ЦДА, ф. Министерство на вџншните работи и изповеданията – 176к, оп.1, а.е. 1880, л. 140–141.

⁵⁵⁶ ДБМН, том I, док. бр. 287, стр. 417–418. Британска иницијатива за реформи.

Најављивани сусрет владара Аустроугарске и Русије одиграо се 30. септембра 1903. године у месту Мирцштег надомак Беча. Тема састанка биле су реформе у Македонији, а резултат потписивање Мирцштегског споразума од девет тачака између Фрање Јосифа и Николаја II. Споразум је потписан 2. октобра 1903. године,⁵⁵⁷ након чега су министри спољних послова Аустроугарске и Русије упутили својим дипломатским посланицима у Цариграду потпуно идентичне инструкције. Информације о договору из Мирцштега упућене су и владама осталих европских сила.⁵⁵⁸ У инструкцијама је прецизно писало:

1. Ради успостављања контроле према раду локалних османских власти на спровођењу реформи, главном инспектору Хилми-паши Аустроугарска и Русија треба да поставе цивилне представнике са обавезом да се свуда крећу са главним инспектором, да му скрећу пажњу на потребе хришћанског становништва и да региструју и бележе злоупотребе локалних власти. Такве забелешке да саопштавају амбасадорима у Цариграду како би они подносили својој влади извештаје о дешавањима у земљи. Као помоћници поменутих представника да се именују секретари и службени преводиоци који ће бити дужни да испуњавају њихове наредбе. Њима ће бити дозвољено да обилазе казе и распитују се код житеља хришћанских села, да контролишу локалне власти и сл. Имајући у виду да је задатак цивилних представника контрола спровођења реформи и смиривање стања, њихов мандат истиче две године од дана именовања.

2. Имајући у виду да је реорганизација жандармерије и полиције једна од суштинских мера за смиривање стања у земљи, од Порте се захтева и ова реформа на следећи начин:

а) реорганизације жандармерије у три вилајета да се повери страном генералу у служби при царској османској влади. При истом да буду послати и официри великих сила који ће поделити округе међу собом и радити као контролори, инспектори и организатори. На тај начин они ће моћи да контролишу и однос војске према становништву.

⁵⁵⁷ С. Недељковић, „Политика великих сила према европској Турској...“, 73; В. Поповић, *Источно питање...*, 155; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа...*, 122; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 471; Д. Антић, „Извештавање дневног листа Правда о положају Срба у Старој Србији 1905. године“, *Радови Филозофског факултета*, бр. 16, књ. 2, Пале 2014, 186–187.

⁵⁵⁸ ДБМН, том I, док. бр. 288, стр. 419–420. Мирцштешка програма за реформи.

б) Именовани официри моћи ће да траже, уколико сматрају за потребно, помоћ од других официра и подофицира који ће такође бити странци.

3. Када се констатује смиривање стања у земљи, од царске владе треба тражити измене територијално-административне поделе и судских јединица, са циљем квалитетнијег груписања разних народа.

4. У исто време да се захтева и администрација административно-судских установа у које би било пожељно да се укључе и локални хришћани и да се толерише ширење локалне самоуправе.

5. У важнијим вилајетским центрима да се формирају мешовите комисије, састављене од истог броја хришћана и муслимана, за контролу политичких престапа и других дела извршених за време побуне. У овим комисијама учешће требају узети и конзуларни представници Аустроугарске и Русије.

6. Од турске владе да се захтева специјално издвајање новчаних средстава:

а) за враћање у своја родна места оних хришћанских породица које су избегле у Бугарску или у друга места;

б) за помоћ хришћанима који су изгубили своја имања и куће;

в) за поправку кућа, црква и школа које су уништили Турци за време устанка.

7. Хришћанско становништво које се врати у хришћанска села уништена од турске војске и башибозука, годину дана да буде ослобођено од било каквог пореза.

8. Турска влада да се обавезе опет и без одлагања да спроведе реформе означене као пројекат направљен фебруара ове године, као и оне за које ће се касније јавити неопходна потреба.

9. Имајући у виду да су насиља и зверства извршили илаве,⁵⁵⁹ редифи II позива и башибозуци, потребно је да се Порта обавезе да се неће служити резервистима и нерегуларним четама и да ће их заменити регуларном војском.⁵⁶⁰

У новом програму реформи за интересе српског народа у Јужној Старој Србији и Македонији посебно су биле занимљиве две тачке. Тачка 1. из које можемо уочити да је предвиђена контрола званичних турских органа које би спроводили европски посматрачи ипак временски ограничена, што указује на то да се на први поглед

⁵⁵⁹ Илаве – резервисти трећег позива.

⁵⁶⁰ ДАРМ, Мф. 63, сн. 28–29; Haus, Hof- und Staatsarchiv Wien, Politisches Archiv XII, Liasse XXXV, 1902–1905, Karton 316 (=HHStA-W, PA, L, K); *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903–1909*, (=АДРА), редакција: М. Миноски, Г. Стојчевски, Скопје 2002, док бр. 1, стр. 57–59; А. Раствоић, „Реферат Јована Јовановића...“, 370–372.

суверенитет Османског царства није доводио у питање. Међутим, тачка 3. у којој се говори о реорганизацији територијално-административног система европских вилајета Османског царства у корист груписања „разних народа“ отварала је могућност злоупотреба, нарочито Аустроугарске монархије која је свој утицај у Старој Србији и Македонији све време спроводила помоћу верних послушника Албанаца. Прецизирајући одредбе Мирцштегског уговора посланику Аустроугарске у Цариграду, грофу Каличеу, аустроугарски министар спољних послова Голуховски је у вези са 3. тачком писао: „Неко квалитетно обухватање националних група уз помоћ добре модификације граница санцака за нас би било много пожељно из разлога што би се тиме омогућило да се издвоје чисто албанска подручја која сада припадају Косовском и Битољском санцаку, и да се она услед многобројности становништва уједине са Скадарским и Јањинским вилајетом насељеним Албанцима.“⁵⁶¹

О одредбама новог реформног програма били су детаљно информисани шефови дипломатија свих заинтересованих сила. И док су Берлин и Париз обавезани савезничким уговорима са Аустроугарском, односно са Русијом одобравали мирцштегски концепт, дотле је Лондон истицао да предвиђених девет тачака реформског плана не гарантују повлачење турске војске и не предвиђају именовање хришћанског генералног управитеља, те стога не могу добити сагласност владе Велике Британије. Форин офис је као највећу замерку новом реформном пакету налазио то што у пословима око његовог конципирања нису учествовале све европске силе.⁵⁶² У својој критици Британци су наилазили на разумевање Италије која се осећала потпуно запостављеном у дипломатским пословима везаним за будућност Балкана, иако је по том питању показивала велико интересовање.⁵⁶³

Највећи отпор измењеном реформном плану пружала је Турска. Таква позиција Цариграда била је потпуно предвидива, јер са његове стране ни фебруарски програм није прихваћен искрено. Две силе су 22. октобра после бројних консултација поднеле Порти план реформи дефинисан Мирцштегским уговором. Није прошло ни две недеље од дана подношења, а већ 2. новембра Порта је одбацила прихватање плана.⁵⁶⁴ Користећи се противуречним ставовима европских сила султан је настојао да

⁵⁶¹ ДАРМ, Мф. 63, сн. 42–48; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1902–1909, К-316; АДРА, док бр. 3, стр. 61–62.

⁵⁶² М. Лалков, „Мирцштегската реформна програма...“, 13.

⁵⁶³ АС, МИД, ПО, 1904, Ф – VI, Д – V, М/99, Пов. бр. 1036, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 2/15. X 1903; Исто, Ф - VI, Д - VI, Пов. бр. 98, Посланство Краљевине Србије у Италији, Рим – МИД-у, 26. X/ 8. XI 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 294, 351, стр. 570–571, 658–659; *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918. Документи из Бечких архива*, књ. I, док. 88, стр. 432–434.

⁵⁶⁴ С. Недељковић, „Политика великих сила према европској Турској...“, 73.

политиком лукавства поново изигра европске политичке факторе или барем да примора подносиоце реформског програма на модификацију његових одредби у интересу Османског царства. Критикујући Мирцштегски план реформи најкрупније замерке званични Цариград је износио на садржај његове прве и друге тачке које су у владиним круговима царства тумачене као удар на државни суверенитет.⁵⁶⁵ Упркос негативном ставу султана, Беч и Петроград нису одустајали од својих захтева. У том смислу, руски дипломата у Цариграду Зиновјев и аустроугарски амбасадор Каличе улагали су посебне напоре на дипломатском плану да увере турске власти о неопходности прихватања Мирцштегских реформи. Они су тврдили да је њихова иницијатива за увођење реформи мирољубива акција која има за циљ да помогне турској влади у поновном успостављању нарушеног поретка и побољшању положаја хришћанског становништва. Међутим, такав наступ није пружао резултате, а онда је замењен протестним нотама и демаршима.⁵⁶⁶

За то време Краљевина Србија је поздрављала иницијативу за унапређење положаја својих саплеменика у Старој Србији и Македонији, али је негодовала због непотпуног и неблагоприятног информисања дипломатских представника Беча и Петрограда о одредбама Мирцштегског споразума. У разговору са аустроугарским амбасадором у Београду, Константином Думбом, српски министар спољних послова Андра Николић упитао га је да ли је потребно да се угрожава мир наоружавањем чета и припремама за рат како би Србију велике силе информисале о пословима на спровођењу реформи у Турској. Без обзира на благо незадовољство, Николић је потврдио став владе да ће Београд играти конструктивну улогу према предложеном реформском програму.⁵⁶⁷ Одбијање султана да прихвати аустро-руски предлог изазивао је страх код српских власти да таква ситуација може довести до великих турбуленција на Балкану. Због тога су владајући кругови у Србији све више заговарали концепт сарадње са силама Двојног савеза јер интереси Русије и Француске нису били у супротности са словенским интересима на Балкану, што по питању Двојне монархије није био случај. „Потпуно истребљење словенског елемента у Македонији, где се отпочела увелико примењивати политика, која је готово већ истисла Србе из Старе Србије, може бити корисна само завојевачким тежњама оних сила које у нашој

⁵⁶⁵ ДАРМ, Мф. 65, сн. 388–393; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1902-1909, К-319; АДРА, док бр. 4, стр. 64–66.

⁵⁶⁶ Г. Тодоровски, „Русија и реформите во Македонија...“, 56.

⁵⁶⁷ ДАРМ, Мф. 74, сн. 1127–1142; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1903, К-47; АДРА, док бр. 5, стр. 66–67; *Русские источники о Сербии...*, 163.

политичкој пропасти гледају погодбу за своју политичку превласт и културну надмоћност.“ – стајало је у допису српске владе упућеном свим посланствима у иностранству.⁵⁶⁸ У овом допису била је сажета српска перцепција целокупне германске политике на Балкану.

Увидевши да султан неће лако прихватити нови аустро-руски реформни план, руска дипломатија је радила на обезбеђивању шире међународне подршке. Сусрет немачког кајзера и руског цара у новембру 1903. године искоришћен је и за покретање питања о Мирцштегским реформама. Приликом сусрета немачка страна је дала обећање да ће се енергичније заложити код Порте како би реформски пројекат био прихваћен. Своју дипломатску мисију Ламздорф је наставио и у другим европским земљама.⁵⁶⁹ Труд руске дипломатије резултирао је снажним дипломатским притиском Беча, Берлина, Париза и Петрограда на Порту. Концерну европских сила придружила се и Италија, јер је Голуховски у циљу њеног привлачења обећао да ће италијански генерал бити задужен за реорганизацију турске жандармерије. Од пресудне важности ипак је био утицај немачког цара на султана, јер је немачка економска повезаност са Османским царством била веома јака. Све европске силе осим Велике Британије радиле су на наметању Мирцштегског реформског програма Османском царству. Русија и Аустроугарска су 2. новембра упутиле Меморандум турској влади у којем су још једном изразиле чврсту решеност да натерају Цариград на прихватање реформи. После бројних покушаја 24. новембра 1903. године министар спољних послова Турске, Тефик-паша, обавестио је аустроугарског и руског амбасадора у Цариграду да његова влада прихвата упућени Меморандум од девет тачака.⁵⁷⁰ Прихватање је било начелно али је тиме Порта резервисала право да уђе у преговоре са страним амбасадорима не би ли прву и другу тачку реформског програма прилагодила независности и сувереним правима Турске.⁵⁷¹ Тако је формално започео Мирцштегски реформни процес.

⁵⁶⁸ ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 387, стр. 720; А. Раствоић, „Реферат Јована Јовановића...“, 377.

⁵⁶⁹ Г. Тодоровски, „Русија и реформите во Македонија...“, 56, 57.

⁵⁷⁰ М. Лалков, „Мјорцшегската реформена програма...“, 13–14; Г. Тодоровски, „Русија и реформите во Македонија...“, 56, 57; С. Недељковић, „Политика великих сила према европској Турској...“, 73–74; А. Раствоић, „Реферат Јована Јовановића...“, 379–380.

⁵⁷¹ АС, МИД, ПО, 1903, Ф – II, Д – I, И/16, Пов. бр. 115, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 13/26. XI 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 375, стр. 704; ДАРМ, Мф. 65, сн. 484–490; ННStA-W, РА XII, L. XII, 1902-1909, К-319; АДРА, док бр. 7, стр. 67–69.

3.3. Реформе жандармерије, финансија и судства. Крах реформи

Турска је после дугог оклевања, почетком децембра 1903. године дефинитивно прихватила предложени реформски програм, и именовала комисију која ће заједно са аустроугарским и руским посланицима у Цариграду радити на спровођењу плана из Мирцштега. У саставу те комисије били су Тефик-паша, министар спољних послова Османског царства, командант турске артиљерије Зеки-паша и државни саветник Каратеодори-паша.⁵⁷² Посебним телеграмом од 19. јануара 1904. године Порта је најавила да ће предузети мере за побољшање ситуације у Македонији под условом да цивилни агенти буду смештени у граду у коме се налази генерални инспектор и да команданти жандармерије извршавају наређења Порте, и одржавају сталне контакте са месним властима.⁵⁷³

Према договору из Мирцштега реформни план је подразумевао постојање два надзорна органа у Османском царству. Један је био резервисан само за Русију и Аустроугарску и тицао се контроле османске владе и државе у процесу имплементације реформног плана, док је у другом требало да буду заступљене све силе, а намењена му је улога контролора процеса реорганизације турске жандармерије.⁵⁷⁴ Приликом избора цивилних представника за контролу Главног инспектора Хилми-паше Беч се определио за Хајнриха Ритер Милера фон Рогаја, високог дворског саветника при Министарству спољних послова Двојне монархије, док је Петроград именовоа руског дипломату Николаја Демерика. По питању секретара и тумача као помоћника цивилних представника чија служба је предвиђена другом тачком Мирцштегског програма, одлучено је да они долазе из оних држава одакле потичу шефови који ће им бити надређени, односно из Русије и Аустроугарске.⁵⁷⁵

Према мишљењу грофа Ламздорфа најважнија тачка Мирцштегског програма коју је требало што хитније реализовати представљало је питање реорганизације жандармерије. У почетку је постојала замисао да на челу послова реорганизације жандармерије буде именован неко од немачких официра који су већ били ангажовани у турској служби, али је званични Берлин искључио такву могућност.⁵⁷⁶ Потом су

⁵⁷² ДАРМ, Мф. 67, сн. 626–627; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, К-322; АДРА, док бр. 13, стр. 94.

⁵⁷³ Р. Попов, *Аустро-Унгарија и реформите в европејска Турција...*, 71.

⁵⁷⁴ ДАРМ, Мф. 63, сн. 28-29; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1902–1905, К-316; АДРА, док бр. 1, стр. 57–58.

⁵⁷⁵ ДАРМ, Мф. 65, сн. 497–500; ННStA-W, РА XII, L. XXV, К-319; АДРА, док бр. 9, стр. 87–88.

⁵⁷⁶ ЦДА, ф. Министерство на вњшните работи и изповеданията – 176к, оп.1, а.е. 1883, л. 289–296.

Петроград и Беч повукли прорачунат дипломатски потез којим се највише место у служби за реорганизацију жандармерије нудило италијанском официру. Италија је радо прихватила ову понуду што је изненадило Цариград. Султан је био збуњен чињеницом да две силе чланице Антанте и Велика Британија подржавају једно такво решење. У настојању да пролонгира почетак послова око реорганизације жандармерије Porta је преко својих канала пласирала вести да не може прихватити италијанског официра на челу комисије за реорганизацију жандармерије. Са жељом да разбије и то мало јединства међу великим силама Цариград је ширио гласине да би уместо италијанског, Турска на том месту радо видела неког француског официра, али перфидне игре султана нису дале резултате.⁵⁷⁷

Договором међу силама италијанском генералу Емилију де Ђорђису поверен је задатак реорганизације жандармерије и он је своју дужност преузео 8. фебруара 1904. године када је и формирана Комисија за реорганизацију жандармерије у три румелијска вилајета Османског царства.⁵⁷⁸ За ађутанте генерала Де Ђорђиса именовани су аустроугарски потпуковник Салис-Севис, руски пуковник Фјодор Шостак, француски пуковник Веран, британски пуковник Фелхој, и немачки мајор фон Алтен. Државе чији су официри учествовали у реформисању турске жандармерије морале су да обезбеде довољан број жандармеријских официра и инструктора. Врло брзо се на иницијативу аустроугарског војног аташеа у Цариграду, барона Владимира Гизла, приступило и прерасподели жандармеријских сектора у којима ће се спроводити реорганизација.⁵⁷⁹

Све државе учеснице Мирцштегског процеса захтевале су за себе оне области које су им из политичких или економских разлога највише одговарале. Аустроугарска је инсистирала на контроли Косовског вилајета како би обезбедила пут ка Солуну. Русији је био интересантан Битољски вилајет како би ојачала свој утицај у Македонији и створила услове да у садејству са балканским државама онемогући германску експанзију ка југу. Италији, која је показивала интересовања према западним деловима Балкана и софистицирано радила на стварању противтеже аустроугарској балканској

⁵⁷⁷ ДАРМ, Мф. 67, сн. 268–275; ННStA-W, PA XII, L. XXXV, K-322; АДРА, док бр. 14, стр. 95–97.

⁵⁷⁸ ДАРМ, Мф. 68, сн. 132–135; ННStA-W, PA XII, L. XXXV, K-323; АДРА, док бр. 32, стр. 138–139; Исто, Мф. 68, сн. 236–239; ННStA-W, PA XII, L. XXXV, 1904, K-323; АДРА, док бр. 35, стр. 141–142.

⁵⁷⁹ С. Недељковић, „Политика великих сила према европској Турској...“, 74; М. Лалков, „Мюрцшегската реформена програма...“, 14.

експанзији⁵⁸⁰, такође је био значајан Битољски вилајет. Тако супротстављени интереси успорили су процес реформи, и преговоре о подели жандармеријских рејона подигли на виши међудржавни ниво. Осим прерасподеле рејона на састанцима Комисије за спровођење реформи расправљано је и о другим проблемима из домена реорганизације жандармерије. Било је ту речи о персоналним решењима, преко захтева за повећање официрског кадрапа све до питања о изгледу униформи.⁵⁸¹ Према проценама страних сила за рад на реорганизацији жандармерије било је потребно ангажовати близу 90 људи са официрским чином. Порта је такву могућност категорички одбацила и услед много компликација стигло се до броја од 25 људи.⁵⁸²

Најважније питање које је кочило реорганизацију жандармерије ипак се тицало поделе реформних сектора. Проналажење решења трајало је више месеци. Аустроугарска се чврсто држала става да мора контролисати Косовски вилајет. Осим тога Голуховски је 17. децембра 1903. године у инструкцијама упућеним грофу Каличеу истицао да је етнички чисте албанске области у Косовском и Битољском вилајету потребно изузети из реформског процеса.⁵⁸³ У том смислу треба разумети и жестоко супростављање Беча намери Де Ђорђиса да у приштинском крају постави свог заповедника реформне жандармерије, или покушају Руса да у специјалном рејону састављеном од пећког, призренског, приштинског, пљеваљског и новопазарског краја доведу и своје офицере. Аустроугарска је категорично захтевала да се западни крајеви Косовског вилајета изузму из процеса реформи, и инсистирала да се Скопски санцак са казама прешевском, кривопаланачком, кратовском, кумановском, скопском, штипском, радовишком, кочанском, велешком, и качаничком додели њеним реформним официрима.⁵⁸⁴ Русија заузета ратом са Јапаном није била у ситуацији да се енергично супростави бескрупулозним захтевима Беча. Петроград се одлучио за помирљив приступ, а помирљивост је ишла толико далеко да су руски конзули у Старој Србији и Македонији морали да буду у сталном контакту са аустроугарским колегама и да без њиховог учешћа не предузимају никакве потезе.⁵⁸⁵ Властима у Београду се могућност изузимања западних делова Косовског вилајета из процеса реформи чинила катастрофалном. Краљевина Србија је инсистирала да реформе буду спроведене на

⁵⁸⁰ АС, МИД, ПО, 1904, Ф – III, Д – X, И/13, Пов. бр. 31, Посланство Краљевине Србије у Италији, Рим – МИД-у, 22. II/ 6. III 1904; ДСПКС, књига I, свеска 2, 15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/ 13. јануар 1905, приредио: А. Раденић, Београд 1998, док. бр. 18, стр. 106–108.

⁵⁸¹ Г. Тодоровски, „Русија и реформите во Македонија...“, 61–61.

⁵⁸² Г. Тодоровски, *Македонското прашање и реформите во Македонија...*, 151.

⁵⁸³ ДАРМ, Мф. 67, сн. 231–233; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, K-322; АДРА, док бр. 12, стр. 93.

⁵⁸⁴ Ј. Јовановић, *Борба за народно уједињење 1903–1908*, Београд 1938, 36.

⁵⁸⁵ С. Недељковић, „Политика великих сила према европској Турској...“, 76.

читавај територији Старе Србије, док се Никола Пашић залагао да се одвајањем северозападног и југоисточног дела Косовског вилајета из реформског процеса не дозволи и губљење имена Стара Србија које сведочи о српском карактеру територије од Новог Пазара до Велеса.⁵⁸⁶

Нарочитих компликација било је око прерасподеле делова Битољског вилајета који нису насељени албанским живљем. Аустроугарска је у њима желела да види Британце или Французе, али никако Италијане. Према првим прелиминарним договорима предвиђено је да француски официри преузму контролу реорганизације жандармерије у Битољском крају. Међутим, 16. фебруара француски помоћник генерала Де Ђорђиса изразио је жељу да се битољски сектор подели, док је италијански представник захтевао да се њихов батаљон из Сереза премести у Битољ. Беч се енергично противио таквим предлозима, а његове дипломате су сматрале да би се у најгорем случају италијанској контроли могао препустити само источни део подељеног Битољског вилајета. Италијани су условљавали Аустроугарску да ће уколико се Беч одрекне Косовског вилајета и Рим одустати од Битољског. Коначно се после исцрпних преговора, пронашло решење према којем италијански батаљон добија Битољски вилајет али под условом да стално место боравка генерала Де Ђорђиса не буде град Битољ.⁵⁸⁷ Инспиратор таквог предлога био је Беч, јер се Аустроугарска бојала да би Де Ђорђисов боравак у Битољу, месту у којем је смештен турски Генерални инспектор са цивилним агентима⁵⁸⁸, обезбедио Италији јак политички утицај у европским вилајетима Османског царства. Уз посредничку улогу Велике Британије и помирљив став Русије 5. априла је дефинитивно извршена подела реформских сектора у Македонији и Старој Србији. Војна комисија је донела одлуку да се Аустроугарској додели Косовски вилајет, Русији Солунски санџак, Великој Британији Драмски санџак, Француској Серски санџак и Италији Битољски вилајет.⁵⁸⁹ Немачки официри нису контролисали ниједан сектор, али су преузели организацију жандармеријске школе у Солуну.⁵⁹⁰ Укупно је требало реорганизовати 14

⁵⁸⁶ АС, МИД, ПО. 1904, Ф-VI, Д – X, Пов. бр. 2546, Никола Пашић, Београд – Миловану Миловановићу, Рим, 12/25. III 1904.

⁵⁸⁷ ДАРМ, Мф. 69, сн. 263–271; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1902-1909, К-323; АДРА, док бр. 51, стр. 192, 198.

⁵⁸⁸ *Освободителната борба на Българите*, №208, стр. 549.

⁵⁸⁹ ДАРМ, Мф. 69, сн. 284–285; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1902–1909, К-323; АДРА, док бр. 52, стр. 201.

⁵⁹⁰ *Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904–1909)*, (=ГД), редакција: Ѓ. Стојчевски, Скопје 2005, док. бр. 17, стр. 87–90; *Реформи в Македонија. Дипломатическая переписка 1902–1905*, С. Петербургъ 1906, 98.

жандармеријских јединица у руском сектору, 13 у аустроугарском сектору, 9 у италијанском сектору, 6 у француском сектору и 4 у британском.⁵⁹¹

Ступајући на дужност у својим секторима страни официри су започели посао реорганизације жандармерије. Прво су остварили контакт са турским органима на терену и кренули да извршавају инструкторске и контролорске послове. Тако је скопски сектор који је био у рукама аустроугарских официра подељен на 23 дела и још 82 мање јединице. Слична подела извршена је и у преостала четири сектора. Кренуло се са контролом персоналног састава услед чега је један број жандарма због болести, корумпираности или неписмености уклоњен из службе или пребачен на обављање других послова. Започело се са изградњом нових жандармеријских станица и њиховим повезивањем телеграфским линијама, што је побољшало ефикасност у раду жандармерије. На настојања страних официра да успоставе ближе контакте са локалним хришћанским становништвом Турци нису гледали благонаклоно и истицали су да то није у њиховој надлежности. Страним официрима је од локалног становништва из Македоније и Старе Србије пристизао велики број молби, жалби и апела што је био показатељ да ситуација на терену ипак није добра. Тада се почео наметати и други проблем – недовољан број официра.⁵⁹² На захтев Аустроугарске и Русије после много натезања, Порта је у септембру 1904. године прихватила именовање нова 23 официра. По шест страних официра добили су аустроугарски и руски сектор, по пет официра италијански и француски док су једног официра добили и Британци у Драмском рејону. Пошто су одредбе Мирцштегског плана предвиђале и укључивање хришћана у жандармеријске јединице Османског царства, тај посао је ишао тешко. Према једном извештају бугарског дипломатског агента у Битољском вилајету је крајем 1904. године од укупно 977 жандарма било чак 796 муслимана.⁵⁹³ При томе треба имати у виду да су делови Битољског вилајета насељени албанским живљем били искључени из реформског процеса, што говори о неуспеху реформи.

Будући да је Петроград био спречен да води активну балканску политику, Беч је преузео главну улогу у спровођењу реформног плана, али је његова намера да ради у корист унапређења положаја хришћана била неискрена. Аустроугарски официри и дипломатски представници у Солуну, Битољу и Скопљу не само да нису радили на супростављању турској самовољи већ су је и стимулисали показујући отворену жељу

⁵⁹¹ А. Сквозников, *Македонија в конце XIX – начале XX века – яблоко раздора на Балканах*, Самара 2010, 86.

⁵⁹² Г. Тодоровски, *Македонското прашање и реформите во Македонија...*, 153–155.

⁵⁹³ М. Лалков, „Мјорцшегската реформена програма...“, 16, 17–18.

да буду у добрим односима са властима Османског царства. Владимир Гизл је у својим извештајима упућеним Бечу јављао да су односи аустроугарских официра и турских команданата жандармерије у Косовском вилајету били савршени. Лично је Гизл био у пријатељским односима са Махмуд Шевкет-пашом, валијом Косовског вилајета и са командантом жандармерије на Косову, Гали-бејом. Жеља Беча да одржава добре односе са владајућим круговима у Османском царству негативно се одражавала на квалитет Мирцштегских реформи.⁵⁹⁴

Квалитет реформи угрожавали су неповерење и ривалство међу великим силама. Под изговором спровођења реформског програма у Османском царству европске силе су се бориле за што боље позиционирање на југоистоку Европе. У оквиру те борбе у мају 1904. године из Беча је стигла иницијатива за формирање заједничког мешовитог савета за спровођење реформи жандармерије где се требао наћи Генерални инспектор Хилми-паша, цивилни представници фон Милер и Демерик и генерал Де Ђорђис. Гроф Каличе је иницијативу оправдавао аргументом да би степен успеха реорганизације жандармерије био повећан уколико би дошло до повезивања и синхронизације рада између цивилних представника и италијанског генерала. Наравно, иза тако формулисаног предлога крила се намера аустроугарских дипломата да ограниче ауторитет Де Ђорђиса и наметну своју вољу приликом спровођења реформског процеса и реорганизације жандармерије у свим секторима. За остварење своје намере тражили су подршку немачке дипломатије, али је Берлин због интереса очувања Тројног савеза настојао да обузда ривалство на релацији Рим – Беч. То је био разлог због којег су његове дипломате остале резервисане према аустроугарском предлогу.⁵⁹⁵

Порта је експлоатисала неспоразуме европских сила користећи их за опструисање реформи. Ипак, однос турског муслиманског становништва према мирцштегском програму био је сложен. Непријатељски став према њему заузели су бегови и крупни земљопоседници који су раније могли својим новцем да поткупљују органе власти. Исти однос показивали су и корумпирани службеници и жандарми, али је део становништва из нижих социјалних слојева у реформама видео могућност да буде поштеђен беговске осиноности и самовоље. Упућене у бројне новчане малверзације и слабости финансијског система Османског царства, велике силе су током 1905. године приступиле његовом уређивању. Дошао је ред да поред цивилних агената и страних

⁵⁹⁴ Р. Попов, *Австро-Унгарија и реформите в европейска Турција...*, 93.

⁵⁹⁵ ГД, док. бр. 1, стр. 55–56.

официра за реформисање жандармерије буде установљен још један орган стране контроле – Финансијска комисија.⁵⁹⁶ Пут до њеног конституисања и прихватања од Порте био је трновит.

Недостатак финансијских средстава за одржавање жандармерије, финансирање страних и домаћих официра и чиновника, издржавање војске и локалних службеника наметало је потребу за реформисањем комплетног система финансија. Са првим предлогом реформи у сектору финансија османске државе изашла је Велика Британија,⁵⁹⁷ али су њен предлог одбацили Беч и Петроград. Затим су уследиле консултације дипломатских представника великих сила како би се постигао договор о успостављању ефикасне контроле финансијског сектора у Солунском, Битољском и Косовском вилајету. Упркос противљењу турске владе европске силе су 26. августа 1905. године именовале међународну комисију са задатком да започне контролу над турским финансијама. Турски отпор овој одлуци био је жесток. Турска је износила аргумент да рад међународне комисије угрожава њен државни суверенитет, али су велике силе остале при свом ставу и запретиле демонстрацијом поморских снага. Када ни претње нису дале резултате,⁵⁹⁸ 26. новембра 1905. године ратни бродови Аустроугарске, Русије, Велике Британије, Француске и Италије под командом аустроугарског генерала Јулијуса фон Рипера запловили су у правцу Измирског залива и окупирали острва Лезбос и Лемнос. Тек након поморских маневара државно руководство Османског царства пристало је на захтеве пет европских држава и 14. децембра 1905. године дало сагласност на рад међународне финансијске комисије.⁵⁹⁹

Иако се Порта сагласила за започињањем финансијских реформи, на терену је ситуација била компликована. Службеници и агенти османског царства дискретно су радили против успостављања финансијске контроле представљајући муслиманском становништву њено увођење као први корак у отцепљењу Македоније из састава царства и упозоравајући га да ће прикупљање пореза бити строго и без милости.⁶⁰⁰ Елиминишући те препреке, Финансијска комисија је крајем 1905. године озбиљно приступила послу. Она је можда имала и најделотворнију улогу у целокупном реформском процесу великих сила у Старој Србији и Македонији. Са седиштем у Солуну управљала је комплетним пословима из домена финансија и за себе

⁵⁹⁶ А. Сквозников, *нав. дело*, 95, 103.

⁵⁹⁷ ГД, док. бр. 40, стр. 137.

⁵⁹⁸ Г. Тодоровски, *Македонско прашање и реформите во Македонија...*, 153–155.

⁵⁹⁹ А. Сквозников, *нав. дело*, 102–103; Г. Тодоровски, „Реформите на големите европски сили во Македонија и односот на Велика Британија...“, 72–73.

⁶⁰⁰ АДРА, док бр. 79, стр. 267.

издејствовала велика овлашћења. Састављала је буџете Солунског, Битољског и Косовског вилајета, бавила се пореским питањима и питањима привредног карактера, одлучивала је о средствима везаним за одржавање путних мрежа, изградњу зграда за потребе администације, жандармерије и војске, изградњу школа и других установа.⁶⁰¹ Тиме се заиста и доводио у питање суверенитет Цариграда у сектору државних финансија.

Осим финансијских, на дневни ред дошле су и реформе судства, као још једна обавеза произашла из тачака 3. и 4. Мирцштегског плана. Према прецизно дефинисаној стратегији Порта се обавезала да ће радити на укључивању хришћана у правосудни и управни систем царства, али по том питању није било резултата. Током 1906. године велике силе су усмериле своју пажњу на реформу правосуђа. Петроград и Беч су својим амбасадорима у Цариграду поверили задатак да ураде нацрт плана реформи судства. Према мишљењу руског амбасадора Зиновјева целокупан реформни план требало је да пронађе ослонац у трима тачкама: 1) конституисање органа који би био дужан да контролише поштовање права у Македонији, 2) повећање броја већ постојећих судских инспектора и њихово контролисање које ће вршити поменути орган и 3) повећање броја хришћана у судским службама.⁶⁰²

Са његовим размишљањем сагласио се и аустроугарски амбасадор Јохан Палавичини, али већ крајем 1906. године почело је да се осећа благо размимоилажење гледишта великих сила по питању будућности Османског царства. Немачкој се из геополитичких разлога није журило са слабљењем суверенитета султана и она је приступила новој дипломатској тактици која је значила: одлагање судских реформи. Због тога је Берлин саветовао султану да приступи изради свог пакета реформи којим би неутралисао предлог великих сила. Под утицајем моћног савезника са севера и аустроугарска политика је постала толерантнија пред Портом и све ближа гледишту Берлина.⁶⁰³ Због тога ће аустроугарски министар спољних послова Алојз Лекса фон Ерентал бити резервисан према руском Меморандуму о судским реформама којим се је предлагало: 1) преношење контроле правосудних органа у руке Финансијске комисије, 2) промена у раду правосудних инспектора у том смислу што би хришћански

⁶⁰¹ Г. Тодоровски, *Македонското прашање и реформите во Македонија...*, 161–163.

⁶⁰² ДАРМ, Мф. 71, сн. 471–476; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1902–1909, К-338; АДРА, док бр. 94, стр. 311–313.

⁶⁰³ М. Лалков, „Мјорцшегската реформена програма...“, 21.

инспектори зависили од Финансијске комисије и били бирани од ње док би Порта само потврђивала њихов избор и 3) оснивање школа за образовање службеника у Солуну.⁶⁰⁴

Односи великих сила крајем 1907. и почетком 1908. године почели су драстично да се погоршавају. У настојању да не дозволи зближавање Петрограда и Лондона, Ерентал је током августа пружио неискрену сагласност руском пројекту. Порта је руски предлог одбацила и охрабрена подршком Немачке и благонаклоним ставом Беча предложила сопствени пакет реформи судства. Изостао је било који вид притиска према Цариграду, што је наговештавало ново позиционирање великих сила према Македонском питању. Крајем августа, министри спољних послова Велике Британије и Русије, Едвард Греј и Александар Извољски потписали су у Лондону споразум о сређивању односа двеју сила у Азији.⁶⁰⁵ Овај споразум био је последња глазура у формирању војно-политичког блока Антанта.⁶⁰⁶ Због тога резервисано и незаинтересовано држање Беча крајем 1907. године према питању реформи у Османском царству није представљало изненађење. Поводом све отворенијег одбијања Беча да подржи руске реформске предлоге Зиновјев је писао: „наша нас је главна савезница по питању реформи, Аустрија на најбезобразнији начин изневерила и ступила у тајне преговоре са Турском, са циљем да за себе и Немачку добије војне уступке.“⁶⁰⁷

Тврдње Зиновјева биле су истините. Берлин и Беч су своју подршку Османском царству покушали компензовати решавањем железничког питања у своју корист. Немачка је радила на добијању дозволе за наставак изградње Багдадске железнице,⁶⁰⁸ док је Палавичини обећавао помоћ Цариграду уколико се Аустроугарској монархији омогући изградња Новопазарске железнице. Тиме је Беч желео да осигура копнени пут ка Егејском мору и економску надмоћ у Солунском и Косовском вилајету.⁶⁰⁹ Са друге стране, Британија је у настојању да смањи суверенитет султана, а самим тим и германски утицај у Цариграду, и даље инсистирала на радикалним реформама у

⁶⁰⁴ ДАРМ, Мф. 71, сн. 539–543; HHStA-W, RA XII, L. XXXIX, 1902–1909, K-338; АДРА, док бр. 98, стр. 320–321.

⁶⁰⁵ Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1875–1914)*, Београд 2010, 282–283.

⁶⁰⁶ Д. Ђорђевић, „Србија и Балкан на почетку XX века (1903–1906)“, Зборник радова: *Југословенски народ пред Први светски рат*, Београд 1967, 208.

⁶⁰⁷ С. Недељковић, „Политика великих сила према европској Турској...“, 79.

⁶⁰⁸ Ш. Саролеа, „Багдадска жељезница и немачко ширење као фактор у европској политици“, СКГ, књ. XVII, Београд 1906, 514.

⁶⁰⁹ Џ. Гуч, Ј. Јовановић, *Дипломатска историја модерне Европе 1878–1919*, Београд, 1933, 341.

Османском царству.⁶¹⁰ Крајем 1907. године она је предлагала организовање међународне конференције у престоници Турске на којој би се донеле одлуке о даљим реформским поступцима. Аустроугарска и Немачка су одбациле овакву могућност што је довело до дефинитивног удаљавања Беча и Петрограда јер је Русија перманентно инсистирала на спровођењу реформног програма у Македонији и негодовала због новог курса аустроугарске политике на Балкану.⁶¹¹ Док су Лондон, Петроград, Париз и Рим претили новом поморском демонстрацијом силе према Порти, дотле су Палавичини и немачки посланик у Цариграду Маршал султану јасно испоставили цену германске подршке. Немачка је захтевала да јој се омогући повезивање Багдадске железнице са Персијским заливом, док је Аустроугарска тражила концесију за изградњу Новопазарске железнице. Политичко руководство Турске, желећи да избегне даље растакање државности Османског царства, сагласило се са германским захтевима. Тако је царском Ирадом од 31. јануара 1908. године Аустроугарској издата тражена дозвола.⁶¹²

Дипломатским круговима у Петрограду постало је јасно да бечка дипломатија још само на речима помиње реформе у Турској, док истовремено свим силама покушава да припреми терен за будућу војно-економску експанзију према Солуну. У таквом амбијенту дошло је до размене мишљења Петрограда и Лондона и закључено је да не треба одустати од реформског пројекта. Такав став руске и британске дипломате заступале су и због све горе ситуације у Старој Србији и Македонији насталој услед активног деловања српских, бугарских и грчких чета. Балканске државе су такође биле присталице наставка реформског процеса јер је положај њихових сународника у Турској био изузетно тежак. Хладан и незаинтересован став Аустроугарске да у садејству са Русијом ради на наставку реформског програма у Турској упутио је Петроград на сарадњу са Лондоном. У малом трговачком пристаништу у Ревалу 9. јуна 1908. године састали су се британски краљ Едвард VII и руски цар Николај II. Једна од тема сусрета биле су и реформе у европској Турској. Две силе су се договориле да је неопходно израдити нови пројекат реформи који би уз међународну сагласност био предат султану.⁶¹³ Велика Британија је још у марту 1908. године великим силама

⁶¹⁰ А. Раствоић, „Македонско питање у британском парламенту 1903–1908“, *Историјски часопис*, књ. LIX (2010), Београд 2010, 369.

⁶¹¹ ГД, док. бр. 85, стр. 224–225.

⁶¹² М. Лалков, „Мјорцшегската реформена програма...“, 22–23; Д. Ђорђевић, „Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице“, *Историјски часопис*, књ. VII (1957), Београд 1957, 224.

⁶¹³ Иностранци (Ј. Јовановић), „Руски цар и Енглески краљ у Ревалу“, *СКГ*, књ. XXI, Београд 1908, 66–67; А. Раствоић, „Македонско питање у британском парламенту...“, 369.

упутила свој предлог реформи којим се предлагало именовати Гувернера европских вилајета Турске⁶¹⁴ кога би по одобрењу великих сила постављао султан, повећање броја страних официра и подофицира са могућношћу да командују одредима жандармерије и гоне наоружане чете, као и постепено смањење турских трупа из вилајета који су ушли у процес реформи. Аустроугарска и Немачка су одбиле да дискутују о британском предлогу, док су Русија и Француска сматрале да би овакав предлог довео до рата на Балкану и биле мишљења да треба иступити са мудријим предлогом који би добио подршку великих сила и обезбедио наставак реформског процеса.⁶¹⁵

После састанка у Ревалу приступило се изради новог пројекта, али је негодовање Беча и Берлина по питању британског предлога изазвало бројне коментаре у дипломатским круговима и отворило пут новим идејама. У јулу 1908. године и француски посланик у Риму Камил Барер је израдио нацрт предлога према којем би све европске силе добиле значајну улогу у реформском процесу. Тако су Французи предвидели могућност да Русији буде поверена реформа администрације, Енглеској реформа финансија, Италији жандармерија, Аустроугарској правосудје, а себи су наменили реформу средстава информисања. Међутим, ни овај концепт није наишао на позитиван пријем међународне јавности. Неслога међу европским силама обезбедила је султану могућност да приступи потпуној опструкцији започетих реформи.⁶¹⁶ Са избијањем Младотурске револуције реформски процес је био потпуно блокиран. Почетком 1909. године аустроугарски и руски официри напустили су европске вилајете Турске. Генерал Де Ђорђис није дочекао катастрофалан завршетак реформи. Умро је 13. марта 1908. године, а његову дужност преузео је италијански генерал Марио Антонио Николас ди Робилант.⁶¹⁷ Реформска акција великих сила у Старој Србији и Македонији завршена је 8. априла 1909. године. Током лета 1909. године окончана је и дужност цивилних представника и европске финансијске комисије у Солуну.⁶¹⁸

⁶¹⁴ ДАРМ, Мф. 72, сн. 486–489; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, K-342; Исто, сн. 490–494; АДРА, док бр. 98, 99, стр. 363–364.

⁶¹⁵ Ј. Донеv, *Македонија во британско-руските односи 1907–1908. Тактика или стратегија*, Скопје 1994, 141–146; Иностранци (Ј. Јовановић), „Нове реформе за Македонију“, СКТ, књ. XX, Београд 1908, 633.

⁶¹⁶ Р. Попов, *Австро-Унгарија и реформите в европейска Турција...*, 196–197.

⁶¹⁷ ДАРМ, Мф. 67, сн. 470; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, K-322; Исто, сн. 474; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1902–1909, K-344; АДРА, док бр. 126, 128, стр. 370, 374.

⁶¹⁸ Р. Попов, *Австро-Унгарија и реформите в европейска Турција...*, 197; ДАРМ, Мф. 72, сн. 478–479; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1902–1909, K-341; АДРА, док бр. 151, стр. 409.

3.4. Политика Кнежевине Бугарске према Македонији после слома Илинданског устанка

Страховања званичне Софије да би довођење у везу њеног државног руководства са избијањем Илинданског устанка могло да угрози позицију Кнежевине Бугарске на међународном плану, а услед реакције великих сила и да доведе до унутрашњеполитичких неприлика, приморало је владу Рачо Петрова да се јасно одреди према немирима у Битољском вилајету. Дистанцирајући се од деловања побуњеника бугарска влада је целокупан проблем настојала да пребаци у надлежност османских власти, захтевајући од њих да појачају контролу граничних области како се устанак не би пренео у правцу североисточних делова царства.⁶¹⁹ Истовремено, Софија је оптуживала Турску да је својим нечињењем на плану унапређења положаја хришћана у европским вилајетима проузроковала експлозију незадовољстава и пробудила револуционарне комитете.⁶²⁰ На поруке из Софије Цариград је одговарао новим оптужбама према Кнежевини Бугарској. Турске власти су наводиле да управо Кнежевина Бугарска подстиче немире широм Македоније обезбеђујући повољну климу за рад револуционарних македонских комитета и пребацивање њихових наоружаних одреда на тло Османског царства. Амбијент сталних оптужби и контраоптужби обележио је односе Цариграда и Софије августа 1903. године.⁶²¹

Побуњенички потреси у Битољском вилајету скренули су пажњу великим силама, а нарочито Русији и Аустроугарској да Фебруарске реформе у Македонији нису пружиле резултате. Све гора ситуација у Османском царству била је разлог да европске силе започну са постизањем консензуса о новом пакету реформи.⁶²² Таква могућност определила је власти у Цариграду да током септембра 1903. године, онда када су устаничке акције биле слабијег интензитета, покажу дозу интересовања за политички договор о ублажавању македонске кризе са званичном Софијом. Без обзира на претходну ратну реторику коју је зачинило гомилање војске на турско-бугарској

⁶¹⁹ ДАРМ, F.O., Мф. 420. PRO F.O. 195/2152; БДИМ, VI, док. бр. 146, стр. 384–385; АС, МИД, ПО, 1903, Ф – III, Д - VII, И/14, Пов. бр. 304, Дипломатско представништво Краљевине Србије у Бугарској, Софија – МИД-у, 26 . VII/8. VIII 1903; ДСПКС, књ. I, св 1, док. бр. 124, стр. 263.

⁶²⁰ ЦДА, ф. Министерство на вњшните работи и изповеданията – 176к, оп.1, а.е. 1889, л. 65–73; *Освободителната борба на Българите*, №127, стр. 339–358.

⁶²¹ М. Пандевски, *Македонија на Балканот...*, 113–115.

⁶²² М. Лалков, „Мюрцшегската реформена програма...“, 8–9.

граница и са једне и са друге стране, уследила је иницијатива за преговоре.⁶²³ Тако је 22. септембра 1903. године турски комесар у Софији Али Ферух-беј у име своје владе предложио влади Раче Петрова споразум о смиривању стања у Македонији и побољшању односа двеју држава на следећим принципима: прекидање терора у вилајетима, непосредно прекидање мобилизације, а затим и демобилизација и именовање мешовите комисије у којој ће бугарског члана именовати егзарх. Комисија је према турском предлогу требало да изради законе и уредбе којима би се унапредила целокупна безбедносна, економска и политичка ситуација. Као доказ добре намере Ферух-беј⁶²⁴ је генералу Петрову саопштио садржај царске Ираде којом је султан наредио Хилми-паши заустављање прогона егзархијског становништва у Македонији и формирање комисије за реформе.⁶²⁵

У намери да надмудри велике силе турска влада је убрзо отпочела са формирањем сопствене реформске комисије. У њој су осим Турчина, Грка и Аромуна⁶²⁶ из Солуна били укључени и један Бугарин из Битоља и Србин из Скопља.⁶²⁷ Комисија је бројала пет чланова, али њена етничка структура није задовољила владу у Софији јер су Бугари сматрали да егзархијски елемент у комисији мора бити заступљен са много више представника. Из српског посланства у Цариграду су поводом састава турске реформне комисије писали Београду: „Овим наименовањем Султан се показао достојан реномеа видра политичара. Једним ударом он је постигао три ствари: на првом месту он је великим силама протумачио овај акт као нов доказ његове тврде решености да изађе на сусрет њиховим жељама односно извођења реформи; затим је задовољио и Србе и Румуне, јер и ако овим актом није још формално призната њихова народност, ипак је у том погледу учињен један велики корак у напред, и најзад Султан је показао Бугарима да су прошла она по њих лепа времена,

⁶²³ ДАРМ, F.O., Мф. 329. PRO F.O. 195/2156; БДИМ, VI, док. бр. 159, стр. 413; *Велика Србија*, Београд, год. I, бр. 28, 11. септембар 1903. године, стр. 1.

⁶²⁴ Али Ферух-беј – дипломатски представник Османског царства у Софији.

⁶²⁵ К. Битоски, *Македонија и Кнежевство Бугарија...*, 344–345.

⁶²⁶ За више података о Аромунском или Куцо-влашком питању у Македонији види: Св. „Национална борба у Македонији. Куцовлашки покрет и његово значење“, *СКГ*, књ. XII, Београд 1904, 948–953; И. Барбулески, *Румуни према Србима и Бугарима. Нарочито с погледом на питање македонских Румуна*, Београд 1908, 48–75.

⁶²⁷ За члана комисије испред српског народа на предлог васељенског патријарха именован је Никола Х. Костић из Скопља, али су виђенији Срби сматрали да се ради о непоузданом човеку који „није ни Србин ни Грк“. Због тога је Влада Краљевине Србије преко својих дипломатских канала захтевала од Хилми-паше да се представничко место српског народа у мешовитој комисији додели Петру Костићу, секретару Призренске митрополије. Види: ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 290, стр. 563–564.

када се угађало искључиво њиховим жељама а на штету других народности, нарочито српске.⁶²⁸

Обновљени преговори између Бугарске и Турске које је крајем септембра са Портом водио бугарски дипломатски агент у Цариграду, Григор Начовић, нису дали очекиване резултате.⁶²⁹ За то време велике силе су радиле на постизању сагласности о реформском пакету договореном споразумом Фрање Јосифа и Николаја II од 2. октобра 1903. године.⁶³⁰ Међутим, султан није имао разумевања за Мирцштегски пројекат реформи и прошло је скоро месец дана од његовог уручења Цариграду до момента када га је Порта у начелу прихватила, 24. новембра 1903. године.⁶³¹ Мирцштегски пројекат није испунио очекивања ни бугарске владе. У првом моменту Софија је изразила симпатије надајући се да ће унапређеним реформским програмом позиција егзархијског живља бити побољшана, али да његова реализација неће опструисати ширење бугарске пропаганде у европским вилајетима Турске. Онда када су политички кругови у Кнежевини Бугарској увидели да Мирцштегске реформе у великој мери могу успорити бугарску експанзију у Македонији, а са друге стране довести до јачања утицаја неких других сила на Балкану, званична Софија је променила своје мишљење.⁶³²

Ради бољег разумевања бугарске политике према Османском царству у контексту турбулентних дешавања у Македонији током јесени 1903. године треба узети у обзир и чињеницу да се радило и о периоду активне политичке агитације за избор народних посланика у Народном собрању Кнежевине Бугарске. Избори који су били заказани за 1. новембар 1903. године у великој мери су утицали на реторику и потезе бугарских политичара из власти и опозиције. Политичка кампања је условљавала и потезе саме владе, док је македонски проблем у прикупљању изборних поена експлоатисан до максимума. О томе сведочи и „муфтијско питање“ с јесени 1903. године. Кнежевина Бугарска је захтевала од Турске да ради стабилизације и поправљања узајамних односа Порта изврши амнестију учесника Илинданске побуне. У исто време у Бугарској је један број муфтија који су радили на подривању ауторитета

⁶²⁸ АС, МИД, ПО, 1904, Ф – VI, Д- V, Пов. бр. 995, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 20. IX/ 3. X 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 262, стр. 517.

⁶²⁹ АС, МИД, ПО, 1904, Ф – VI, Д- V, Пов. бр. 995, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 20. IX/ 3. X 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 262, стр. 517; *Официјалната и тајната Българо-турска дипломатија (1903-1925 г.). Документален сборник*, редакција, Ц. Билярски, В. Китанов, Софија 2009, № 3, стр. 19.

⁶³⁰ ДАРМ, Мф. 63, сн. 28-29; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1902-1909, К-316; АДРА, док бр. 1, стр. 57-59.

⁶³¹ Г. Тодоровски, „Русија и реформите во Македонија...“, 56, 57.

⁶³² К. Битоски, *Македонија и Кнежевство Бугарија...*, 347-348.

и популарности владајућег режима, власт пребацила из својих места у друге крајеве Кнежевине Бугарске, како не би угрозили успех владајуће гарнитуре на изборима. Ферух-беј је енергично протествовао против такве одлуке власти и амнестију учесника августовске оружане побуне условио враћањем муфтија у њихове крајеве, али се је бугарска влада оглушила о његове захтеве.⁶³³

Иако су избори протекли у атмосфери неправилности, притисака па чак и убистава, изборна грозница у Бугарској се крајем 1903. године смирила. Победу на изборима однели су стамболовисти Димитрија Петкова,⁶³⁴ чији став према Русији није био благонаклон. Русима се отворено замерало њихово држање у македонском спору, њихова подршка Србима приликом избора Фирмилијана Дражића за митрополита скопског и приликом признавања српске народности у Турској, и оно најважније – одрицање Петрограда од санстефанског пројекта Балкана.⁶³⁵ Доживљавајући руско-аустроугарски договор из Мирцштега као још једну потенцијалну етапу у слабљењу егзархијског елемента у Македонији, стамболовисти су били све ближи идеји о споразумевању са Турском чиме би Македонском питању повратили бугарски карактер.

Крајем 1903. године Софија је и даље инсистирала код Цариграда на амнестији за македонске побуњенике, док је Порта одговарала да амнестија неће бити дата све док влада у Софији коначно не распусти револуционарна друштва и тиме покаже да јој је стало за мирно решавање свих проблема у Османском царству.⁶³⁶ Исти захтев Софији стизао је и из Беча и Петрограда. Свесне да у потпуној изолованости и без подршке на међународном плану неће успети у намери да Македонско питање реше у своју корист бугарске власти се одлучују на постизање договора са Турском, не би ли бар делимично релаксирани позицију егзархиста у Солунском и Битољском вилајету и обезбедили минималне уступке.⁶³⁷ У настојању Софије и Цариграда да се дође до

⁶³³ Исто, 350–351.

⁶³⁴ Стамболовисти су настављачи политичке идеје Стефана Стамболова, лидера и оснивача Народнолибералне партије, убијеног 1895. године. Његова партија настала је одвајањем од Либералне партије основане 1879. године. Из редова старе Либералне партије крајем XIX века настале су и Прогресивно-либерална партија Драгана Цанкова (цанковисти), Демократска партија Петка Каравелова (каравелисти) и Либерална партија Васила Радославова (радослависти). У периоду од 1903. до 1908. године у Кнежевини Бугарској су власт имали стамболовисти. На челу њихове Народнолибералне партије од 1901. до 1907. године налазио се Димитриј Петков. За више види: К. Тодоров, *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд 1938, 119–134, 154–167.

⁶³⁵ АС, МИД, ПО, 1903, Ф-IV, Д-I, Пов. бр. 420, Дипломатско представништво Краљевине Србије у Бугарској, Софија – МИД-у, 28. X/ 10. XI 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 354, стр. 667–669.

⁶³⁶ Исто, 1904, Ф-VI, Д – VII, М/89, Пов. бр. 42, Дипломатско представништво Краљевине Србије у Бугарској, Софија – МИД-у, 5/18. II 1904; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 531, стр. 971–972.

⁶³⁷ Д. Попов, И. Божилов, *Историја Бугарске...*, 275.

договора почетком 1904. године јављају се два пројекта о споразумевању. Турски, који је подразумевао да Софија распусти македонске комитете и забрани формирање побуњеничких чета и њихов прелазак на територију царства, да забрани сваку агитацију у корист егзархијског становништва у вилајетима, да софијски муфтија буде постављан из Цариграда и да се постигне сагласност о узајамној војној помоћи уколико једна од потписница споразума буде нападнута. Бугарска страна није била одушевљена турским предлогом и одговорила је својим контрапројектом. У њему се захтевало да Порта прогласи амнестију за све учеснике Илинданско-преображењске побуне, да помогне обнову порушених кућа егзархијском становништву, да бугарском живљу у европским вилајетима омогући најширу општинску аутономију и службу у жандармерији, да обезбеди једнакост између Бугара и муслимана у административним службама, да бугарски језик добије статус службеног језика упоредо са турским и, као најважније, да бугарско-турски споразум о реформама важи и на територији Једренског вилајета.⁶³⁸

Порта је одбацила бугарски предлог, а нарочито је одбила могућност да се одредбе једног будућег турско-бугарског договора односе и на Једренски вилајет. Бугарски посланик у Цариграду, Григор Начовић, био је мишљења да је стање на терену у Македонији изузетно тешко и да је у интересу Софије да прихвати предложени турски предлог уз одређене исправке и допуне. Сличног је мишљења био и бугарски егзарх Јосиф. Због тога ће Начовић почетком фебруара 1904. године посетити Софију и разговарати са кнезом Фердинандом о добијању његове подршке за договор са Портом.⁶³⁹ У даљем току преговора бугарска влада је инсистирала на проширивању правоснажности споразума и на Једренски вилајет, док је султан инсистирао на војној конвенцији, иако је Бугарска била вазална кнежевина што је теоријски значило да је дужна у случају рата да уступи војску своје сизерену. Тврд став бугарске владе није водио смиривању ситуације. Затегнутост односа између Цариграда и Софије постајала је све већа, што се најбоље осећало у штампи и на турско-бугарској граници где је поново започело гомилање војске. Узаврела атмосфера претила је да прерасте у директне сукобе.⁶⁴⁰

⁶³⁸ З. Първанова, „Българските правителства и националноосвободителното движение в Македония и Одринско“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 3, София 1997, 107–108.

⁶³⁹ Т. Влахов, *Криза в Българо-турските отношения 1895–1908*, София 1977, 90.

⁶⁴⁰ ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 109, стр. 232–233.

Сада за Софију питање договора са Османским царством више није било питање амнестије и побољшања положаја егзархиста у Македонији већ питање избегавања рата. У последњем часу, уз ангажовање немачке дипломатије, дошло се до смиривања ситуације, али је Софија била принуђена на уступке. Бугарска страна је одустала од спровођења реформи на територији Једренског вилајета.⁶⁴¹ Преговори су резултирали потписивањем турско-бугарског споразума, 26. марта/8.априла 1904. године, који је садржао осам тачака. Најважније су биле оне којима се гарантовало да ће влада Кнежевине Бугарске на својој територији онемогућити формирање револуционарних комитета и оружаних чета за деловање против Османског царства, да ће спречити сваку отровну агитацију која има за циљ да поремети односе у европским вилајетима царства, да ће подржавати реформни процес у Турској и да ће обезбедити нормализацију железничког саобраћаја. Са друге стране и Порта се је обавезала да ће извршити општу амнестију над учесницима Илинданске побуне и да ће дозволити повратак избеглицама у области Македоније и Тракије. У име Кнежевине Бугарске споразум је потписао Григор Начовић, а у име Османског царства то су учинили Саид-паша и Зеки-паша.⁶⁴²

Турско-бугарски договор није зауставио упаде бугарских комита на територију Македоније,⁶⁴³ нити је био једини дипломатски потез Софије после Илинданског неуспеха. Упоредо са преговорима у Цариграду, бугарска влада је наставила тајно да финансира револуционарне комитете⁶⁴⁴ и да ради на постизању споразума са Краљевином Србијом о заузимању заједничког става према новонасталим приликама у Османском царству. Како је на Далеком истоку дошло до Руско-јапанског рата који је онемогућио Петроград да се активно посвети балканским питањима, стицао се утисак да је равнотежа између Двојне монархије и царске Русије у Европи поремећена, и да политичко-економска експанзија Беча ка југоистоку угрожава словенске интересе. Такав развој догађаја ишао је на руку Цариграду јер је поглед са Босфора ка Петрограду одувек био непријатељски, али је код балканских словенских држава изазивао страх.⁶⁴⁵

⁶⁴¹ Е. Стателова, Р. Попов, *История на българската дипломация 1879–1913*, София 1994, 315–316, 320; Р. Попов, „Германия и българо-турските отношения (1902–1904)“, ввв. *Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX в.*, *Studia Balcanica*, № 16, София, 1982, 248–250.

⁶⁴² ЦДА, ф. Министерски съвет - 284к, оп. 2, а.е. 131, л. 1–9.

⁶⁴³ Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. XXXIII.

⁶⁴⁴ Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. VII, папка III, стр. 16.

⁶⁴⁵ Е. Стателова, Р. Попов, *История на българската дипломация...*, 321–322.

Бугарска интелигенција је била упућена у стратешке циљеве Беча. У Софији се добро знало да етикету „заинтересована сила за Балкан“ Двојна монархија није добила због свог алтруизма. Знали су Бугари да Аустроугарска јачањем политичко-економског утицаја на Балкану жели себи да утаба стазу ка долини Вардара и даље ка Солуну. Германска стратегија продора на југоисток била је позната ствар. Само су се методе њене реализације разликовале у зависности од глобалних политичких услова. Због тога је забринутост Софије да би остварењем балканске стратегије Беч угрозио бугарске интересе у Македонији била оправдана.⁶⁴⁶ Идентична опасност са севера осећала се и у Београду. Српска јавност се није мирила са све агресивнијом политиком Аустроугарске и осетним јачањем њеног утицаја у Старој Србији и Македонији. Политичка елита у Београду је страховала да би аустроугарска експанзија на југу могла довести до потпуне изолације Краљевине Србије.⁶⁴⁷ Непријатан изазов који је задесио српско друштво била је и насилна промена династије Обреновић, 29. маја 1903. године. Србија се као последицу краљеубиства током лета 1903. године суочавала са међународном изолацијом, због чега ће потези нове владе током друге половине 1903. године бити усмерени на стабилизацији унутрашњеполитичких прилика и поправљању дипломатских односа са страним земљама.⁶⁴⁸ У таквом амбијенту две балканске државе, Кнежевина Бугарска и Краљевина Србија, почетком 1904. године тактички ће затражити излаз у међусобном споразумевању.

Док је српски двор и даље био под изолацијом јер су страни дипломатски представници избегавали посете краљу Петру, 18. јануара 1904. године дошло је до сусрета српског монарха и бугарског војног аташеа, потпуковника Христифора Хесапчиева. Хесапчиев је у посету стигао са знањем бугарске владе и са намером да сондира терен за постизање српско-бугарске сарадње. Током боравка на двору он је краљу Петру саопштио да је у Београду по специјалном задатку како би издејствовао споразум између два „братска народа“. Краљ Петар му је узвратио речима да су српски и бугарски народ истог порекла и вере, да би требало да живе у слози јер имају једнаке интересе и заједничке непријатеље, и изнео свој став како би српско-бугарско

⁶⁴⁶ Х. Хесапчиев, *Служба на Бугария в чужбина. Воендипломатически спомени (1899–1914 г.)*, съставител: П. Свирачев, София 1993, 51.

⁶⁴⁷ *Велика Србија*, Београд, год. I, бр. 77, 30. октобар 1903. године, стр. 1.

⁶⁴⁸ А. Растовић, „Британски краљ Едвард VII и дипломатски бојкот Србије 1903–1906“, *Историјски часопис*, књ. XLVIII (2001), Београд 2001, 172–173; М. Gleni, *Balkan (1804–1999). Nacionalizam, rat i velike sile*, књ. I, Београд 1999, 198–199; Љ. Алексић-Пејковић, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965, 50–187.

јединство представљало снагу која би код великих сила изнудила поштовање, а Србија и Бугарска више не би биле играчке туђих интереса.⁶⁴⁹

Хесапчиев се задовољан вратио у Софију. Након повратка известио је кнеза Фердинанда да у Београду постоји повољна клима за унапређење српско-бугарске сарадње.⁶⁵⁰ Међународна изолација Србије и нарушени баланс балканске политике великих сила који се огледао у све агресивнијем наступу Аустроугарске, у Софији су доживљени и као шанса да се са Србијом постигне сагласност о дефанзивном савезу. Хесапчиеву који је добио задатак да настави преговоре дате су јасне инструкције да Кнежевина Бугарска неће прихватити било какву могућност поделе Македоније, на којој је у неким ранијим преговорима инсистирала српска страна, док би се од Србије тражило да се руководи идејом аутономије Македоније, да заједно са Софијом ради на очувању мира у Македонији, да избегава дејства која би могла довести до погоршања ситуације, да подржи очување *statusa quo* у европским вилајетима Османског царства и да се заједно са Бугарском супростави било каквом покушају великих сила да поменуте области окупирају или ставе под своју непосредну контролу.⁶⁵¹

Почетком фебруара Хесапчиев је именован за бугарског дипломатског представника у Београду и поверен му је задатак да у садејству са бугарским дипломатским послаником са Цетиња, Димитријем Ризовим, ради на постизању договора о српско-бугарском споразуму. Димитриј Ризов је иначе важио за присталицу идеје о балканском зближавању. Састанци Хесапчиева и Ризова са краљем Петром, председником владе Савом Грујићем, министром спољних послова Николом Пашићем⁶⁵² и председником Народне скупштине Ацом Станојевићем у Београду дали су охрабрујуће сигнале, па се 7. марта започело са неофицијелним преговорима током којих су и једна и друга страна изнеле своје пројекције будућег споразума. И као што се предвиђало, кост у грлу преговора било је питање Македоније, због којег није постигнута сагласност.⁶⁵³

Никола Пашић је о исходу незваничних преговора детаљно известио српског посланика у Софији, Јована Јовановића.⁶⁵⁴ Пашићева идеја је била да будући споразум

⁶⁴⁹ Х. Хесапчиев, *Служба на България в чужбина...*, 53.

⁶⁵⁰ АС, МИД, ПО, 1904, Ф-VI, Д-VII, Пов. бр. 33, Дипломатско представништво Краљевине Србије у Бугарској, Софија – МИД-у, 31. I/13. II 1904; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 514, стр. 940.

⁶⁵¹ Е. Стателова, Р. Попов, *История на българската дипломация...*, 328.

⁶⁵² АС, МИД, ПО, 1905, Ф – V, Д-IX, М/18, Забелешка Николе Пашића о разговорима са Хесапчијевим, 11/24. II – 19. II/ 3. III 1904; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 540, стр. 984–990.

⁶⁵³ З. Първанова, „Българските правителстваа и националноосвободителното движение...“, 109.

⁶⁵⁴ Јован Јовановић (Београд, 1869 – Охрид, 1939), српски дипломата, министар, писац и политичар. Уз Светислава Симића један од најзаслужнијих државних службеника за помагање српске четничке акције.

између Србије и Бугарске садржи три дела. Први би се односио на питања економије и саобраћаја, други би подразумевао прихватање Мирцштегског програма и подупирање реформског процеса у Македонији, док би трећи предвиђао шта све треба радити уколико Мирцштегски програм не покаже резултате. Према његовом мишљењу, око првог и другог дела споразума српска и бугарска страна би се лако усагласиле, али је проблем представљао трећи део који се тичао Македоније. Српска страна је под Македонијом подразумевала само Битољски и Солунски вилајет, док су Бугари у њој видели и делове Косовског вилајета што је за Србе било неприхватљиво. Скопски санџак као део Јужне Старе Србије никако није могао бити део Македоније. И у османском административном смислу он је припадао Косовском вилајету који се простирао северно од Велеса до Новог Пазара.⁶⁵⁵

Образлажући даље проблем са којим су се током преговора сусрели, Пашић је писао: „Ми смо пристали на аутономију, али не можемо пристати да у њу уђе цела Стара Србија. Шта би Србија добила од тог споразума са Бугарском кад допушта да сва земља српска у Турској уђе у оквир Македоније. Бугарска би добила поред аутономије Македоније још и целу територију која од Месте реке захвата сво прибрежје Егејског мора и иде до на ушће Марице и одатле оставља Цариград са преливима привремено Турској, а иде право на Црно море. Прва последица тога споразума била би да Бугарска одмах постане независна краљевина, и поред тога имала би Једренски вилајет са реформама, и аутономну Македонију, а Србија би остала у истим границама. [...] Сада кад смо ми пристали на аутономију Македоније они неће да Скопље остане у границама Старе Србије, већ ову сужавају на Приштинску казу, а Македонију шире толико да захвата готово сву Стару Србију. Ако би сва три вилајета образовала једну аутономну област, као што Бугари траже, онда би природна последица била, да та

Од септембра 1900. до јуна 1901. и од јануара до октобра 1903. године био је секретар Министарства финансија. Остало време службовања провео је у дипломатској струци. Од децембра 1903. до септембра 1904. године био је отправник послова у Софији. Из Софије је враћен у Београд на дужност шефа конзуларног одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије. Током 1906. године био је отправник послова у Атини. У јуну 1907. године именован је за дипломатског заступника у Каиру, а у октобру исте године за дипломатског заступника на Цетињу. Од јула 1909. године обављао је функцију Генералног конзула у Скопљу, а од маја 1911. године функцију начелника Министарства иностраних дела. У периоду од 18. јуна до 20. августа 1912. године био је министар иностраних дела. Крајем 1912. године постаје посланик Краљевине Србије у Бечу. Пред крај своје дипломатске каријере био је посланик у Лондону и Вашингтону. Сарађивао је са бројним књижевним листовима. У *Српском књижевном гласнику* писао је под псеудонимом „Иностранци“. Оставио је значајно историјско дело под насловом: *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења* (Београд, 1938). Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. II, 167; М. Милојевић, „Јован М. Јовановић. Министар иностраних послова, шеф Земљорадничке странке“, *Братство*, бр. XXXI, Београд 1940, 234–237.

⁶⁵⁵ АС, МИД, ПО, 1905, Ф-VII, Д-III, И/57, Пов. бр. 2539, Никола Пашић – Јовану Јовановићу, 11/24. III 1904; ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 72, стр. 182–183.

аутономна област добије име „Македонија“ и да име Стара Србија нестане. Ако би они рекли да име аутономне области не значи ништа, онда нека напусте име Македонија, па тој области да дамо име Стара Србија.“ Никола Пашић није веровао бугарским предлозима и зато је инсистирао да се споразумом сваки детаљ предвиди и прецизно дефинише како би у будућности биле избегнуте могуће размирице на релацији Београд – Софија. С друге стране, био је потпуно убеђен да Бугарска неће одустати од својих намера и да ће на сваки начин покушати да се споразуме са Цариградом, а можда и са Румунијом и Грчком како би неутралисала српске интересе у вардарској долини.⁶⁵⁶

Став софијског кабинета према српском гледишту био је негативан. У Софији су сматрали да се београдским концептом споразума врши индиректна подела Македоније, а да основ за преговоре мора бити аутономија. За разлику од Бугара, званични Београд је причу о аутономији доживљавао као још један Источнорумелијски пројекат. Упркос неслагању, Кнежевина Бугарска није одустала од наставка преговора те је Хесапчиев средином марта 1904. године поново покушао да постигне договор са Савом Грујићем и Николом Пашићем. Говорећи том приликом о бугарском концепту савеза и питању аутономије председник српске владе Сава Грујић је Хесапчиеву отворено изјавио: „Ми не правимо никакву илузију по питању Македоније. Ми добро знамо да ће аутономна Македонија ући у састав ваше државе“.⁶⁵⁷ То је био довољан знак да је српски став коначан и непоколебљив.

Суочен са чврстим ставом српског државног руководства Хесапчиев је предлагао свом министру спољних послова да се због озбиљности ситуације у којој се налази Кнежевина Бугарска, мислећи на све затегнутије односе са Портом, не одустаје од споразума са Србијом, макар се избациле све проблематичне тачке и споразум добио чист одбрамбено-економски карактер.⁶⁵⁸ Опасност која је балканским монархијама претила са севера и све видљивије угрожавање словенских позиција у Старој Србији и Македонији услед деловања Аустроугарске навели су владе у Софији и Београду на потрагу за компромисним решењем.⁶⁵⁹ У престоницу Краљевине Србије 6. априла 1904. године поново пристиже Димитриј Ризов, а званични преговори између

⁶⁵⁶ АС, МИД, ПО, 1905, Ф-VII, Д-III, И/57, Пов. бр. 2539, Никола Пашић – Јовану Јовановићу, 11/24. III 1904; ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 72, стр. 183–184.

⁶⁵⁷ Х. Хесапчиев, *Служба на Бугария в чужбина...*, 84, 85.

⁶⁵⁸ Исто, 86.

⁶⁵⁹ М. Миноски, *Македонија и Србија (1878–1944)*, Скопје 2010, 200; Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. VII, папка III, стр. 31.

представника српске владе Саве Грујића и Николе Пашића са представницима бугарске владе, Ризовим и Хесапчевим, започели су 9. априла 1904. године.⁶⁶⁰

Договоривши се да српско-бугарски споразум обухвати само она питања око којих постоји неспорна сагласност Београда и Софије, после тродневних преговора, 30. марта 1904. године (стари календар) представници влада двеју балканских земаља потписују Договор о пријатељству и Тајни договор о савезу.⁶⁶¹ У Савезном договору између Србије и Бугарске две државе су међусобно гарантовале територијални интегритет и независност и обавезале се да ће спречити сваки покушај треће стране да окупира или анектира Солунски, Једренски, Битољски или Косовски вилајет. У тачки 1. Савезног договора искоришћен је термин „Стара Србија и Македонија“ али границе између ових области нису прецизно дефинисане.⁶⁶² Ипак, самом употребом термина Стара Србија, Краљевина Србија је још једном обележила своју интересну зону чије ће ослобађање у годинама које су долазиле представљати витални национални интерес. Како су у слично време вођени и преговори о савезу између Србије и Црне Горе, у предложеном пројекту Савезног споразума између Београда и Цетиња, српска страна је прецизно навела да термином Стара Србија означава територију целог Косовског вилајета са Скопским и Новопазарским санџаком, Реканским и Кичевским крајем.⁶⁶³ То је заправо била географска дефиниција Старе Србије онако како су је власти у Београду виделе.

Споразум између Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске потписали су са српске стране генерал Сава Грујић и Никола Пашић, а са бугарске Димитриј Ризов и потпуковник Христо Хесапчиев. Акт о ратификацији постигнутог споразума потписан је у Софији 29. априла (стари календар), неколико дана пре сусрета краља Петра и кнеза Фердинанда у Нишу.⁶⁶⁴ Упркос великим очекивањима улога потписаног документа у побољшању српско-бугарских односа на просторима Скопског санџака и Битољског вилајета била је минимална, а инциденти између српских четника и бугарских комита све учесталији. У намери да ублажи македонски конфликт и истакне значај српско-бугарског споразума, посланик Краљевине Србије у Софији Светислав Симић је у разговору са егзархом Јосифом септембра 1905. године изговорио: „Не

⁶⁶⁰ Е. Стателова, Р. Попов, *История на българската дипломация...*, 337.

⁶⁶¹ ЦДА, ф. Народно събрание – 173к, оп. 6, а.е. 3124, л. 1-6; *Македонија во билатералните и мултилатералните договори на балканските држави 1861–1913. Документи*, редакција: М. Миноски, Скопје 2000, док. бр. 25, 26, 27, стр. 131–136.

⁶⁶² ДСПКС, књ. I, св. 2, бр. док. 125, стр. 245–248.

⁶⁶³ ДСПКС, књ. I, св. 2, бр. док. 136, стр. 257–259.

⁶⁶⁴ ЦДА, ф. Народно събрание – 173к, оп. 6, а.е. 3125, л. 1–6.

можемо, и не треба да затварамо очи пред фактом да је српско-бугарском споразуму камен спотицања у Маћедонском питању. Али тако исто не смемо губити из вида ни факат, да осим њега има и друго једно питање, много важније, које у себи инволвира и решење Маћедонског питања. То је питање самосталности балканских народа. Ако нас у првом Маћедонском питању двоје различити погледи на његово решење, у овоме другоме интереси су нам једнаки и они захтевају да се заједнички бранимо од опасности [...]. А тих опасности има, и њима све више маха даје Маћедонско питање које потхрањује и јача антагонизам међу балканским народима, онеспособљавајући их за заједничку одбрану принципа *Балкан балканским народима*. Због тога смо дужни, трезвеније гледајући на Маћедонско питање, тражити му такве солуције које ће, ма то било провизорно, омогућити споразум у првом реду Србије, Бугарске и Црне Горе.“ Бугари су се према Симићевом мишљењу по питању Македоније требали одрећи револуционарне политике и прихватити политику еволуције, која би уз помоћ економске и културне сарадње могла довести до трајне реализације политичког договора склопљеног између Београда и Софије,⁶⁶⁵ што се у пракси није догодило.

Званично, српско-бугарски договор из 1904. године створен је из нужде за словенским зближавањем и очувањем заједничких интереса две суседне земље. Незванично, он је за Бугаре представљао механизам којим су намеравали да онемогуће Аустроугарску у угрожавању њихових интереса у Македонији и неутралишу покушаје осталих балканских држава, у првом реду Грчке и Србије, да на рачун ослабљених бугарских позиција после Илинданског слома појачају свој утицај у европским вилајетима Турске. За Србе је договор значио сигурност на источној граници услед могуће експанзије Двојне монархије у правцу Солуна, и наду да у случају великог словенско-германског сукоба на Балкану, Београд у борби неће остати усамљен. Сама чињеница да се званична Софија споразумевала са Београдом по питању Македоније потврђивала је тезу о српско-бугарском карактеру те области али је постепеном интернационализацијом Македонског питања, слабљењем опасности од Аустроугарске и све интензивнијим сукобима српских и бугарских чета мастило на српско-бугарском договору о савезу бледело.⁶⁶⁶

⁶⁶⁵ Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. XXXIV.

⁶⁶⁶ Љ. Алексић-Пејковић, „Преглед српско-бугарских односа 1904–1908. године“, *Вардарски зборник*, бр. 10, Београд 2015, 69, 70; Д. Ђорђевић, „Србија и Балкан на почетку XX века...“, 223.

3.5. Поделе и потреси у Унутрашњој македонско-одринској револуционарној организацији

Последице гушења побуњеничких акција које су заједнички извеле турске оружане формације и башибозуци током јесени 1903. године рефлектовале су се и на даље функционисање ТМОРО-а. Замисао да се самосталним оружаном устанком могу остварити прокламовани циљеви борбе показала се нереалном, а негативан исход устанка привремено је паралисао рад Унутрашње организације.⁶⁶⁷ Дошло је до осипања људства, урушавања управљачког система окружних комитета, и опадања њихове популарности у народу. Читавом организацијом владали су дезоријентисаност и растројство.⁶⁶⁸ Због тога је циркуларном поруком Главног штаба битолског револуционарног округа од 12. децембра 1903. године (стари календар) упућеном руководиоцима револуционарних рејона и старешинама чета објављен престанак устаничких акција, и обнављање револуционарног деловања најављено када се стекну повољнији услови. Констатован је и престанак рада Главног штаба, а руковођење округом препуштено је Окружном комитету. Устав и Правилник Унутрашње организације који су били активни пре Илиндана 1903. године поново су ступили на снагу.⁶⁶⁹

У још једном писму руководства Битољског револуционарног округа упућеном Заграничном представништву у Софији крајем 1903. године, Дамјан Груев и Анастас Лозанчев изразили су незадовољство због слабог учешћа других револуционарних рејона у августовским устаничким акцијама, и као потенцијалну опасност навели појаву духа децентрализма у самој Организацији. Сматрали су неопходним сазивање општег револуционарног конгреса у Македонији и изразили жељу да се његово одржавање догоди што пре. Осим тога, потврдили су неопходност реорганизације Централног комитета и наставак рада ТМОРО-а према старом програму, али са више терористичких акција, јер су били мишљења да нова велика устаничка кретања у Битољском вилајету после лоших илинданских искустава неће бити изводљива.⁶⁷⁰

Из свих револуционарних округа стизали су сигнали да је неопходно отпочети са разговорима у циљу ревитализације ТМОРО-а. Како је Илиндански слом потпуно

⁶⁶⁷ Т. Чепреганов, *Историја на македонскиот народ...*, 204.

⁶⁶⁸ Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. VII, папка III, стр. 14.

⁶⁶⁹ ВМРО 1893–1903, док. бр. 150, стр. 477–478; Г. Тодоровски, „Неколку нови документи од активност на Внатрешната организација по Илинденското востание“, *ГИНИ*, год. XV, бр. 3, Скопје 1971, 206–210.

⁶⁷⁰ ВМРО 1893–1903, док. бр. 153, стр. 483–484.

уздрмао темеље на којима је Организација почивала, међу активистима на терену отворена је широка дебата о деловању у новим политичко-безбедносним условима. Трагало се за делотворнијим начином сређивања унутрашњих прилика у Организацији и у том смислу је на прагу 1904. године Загранично представништво предложило да се уместо паралисаног Централног комитета привремено формира Привремени руководећи центар у који би ушли Дамјан Груев, Перо Тошев и Ђорче Петров, а да у Солуну буде образован Централни биро који би кореспондирао са другим револуционарним рејонима. Груев, Петров и Тошев су одбацили овакав предлог.⁶⁷¹

Покушај стабилизације стања у Организацији догодио се током јануара 1904. године на разговорима истакнутих чланова ТМОРО-а које је организовало Загранично представништво у Софији. Софијским разговорима су поред Христо Матова и Христо Татарчева присуствовали и Борис Сарафов, Јане Сандански, Христо Чернопејев, Дима Хаци-Димов и многи други. На самом почетку дискусије могла су се јасно препознати два супростављена гледишта револуционарних првака. Матов и Татарчев су заступали тезу да су негативне последице устаничких акција знак о неопходности приближавања Организације политици бугарске владе и координисаног деловања са званичном Софијом, док су по питању промена у управљачкој структури Организације које су захтеване од појединих устаничких првака сматрали да у том тренутку не треба ништа мењати. Са друге стране, од групације која је названа левицом и у којој се посебно истицао Јане Сандански, категорички је одбијен предлог десне струје оличене у ставовима Матова и Татарчева и инсистирало се на потпуној независности Организације, односно на ширењу социјалне базе ослободилачког покрета, суштинским променама у структури руководства, децентрализацији и демократизацији.⁶⁷²

Под јачим утицајем левице и у духу њених захтева на саветовању у Софији израђена је и Директива за будуће деловање Организације, која је представљала неку врсту политичке декларације о структури, карактеру и циљевима ослободилачке борбе.⁶⁷³ Директивом се заступала теза да устанак не треба да предодређују и намећу поједине личности, већ треба да буде условљен унутрашњим условима организационог развитка. Инсистирало се на јачању Организације и отварања могућност деловања путем терористичких акција како би се истакла моћ и помогло у челичењу активиста

⁶⁷¹ Х. Андонов - Пољански, „Стање после Илинденског устанка“, *ИМН*, књ. II, Београд 1970, 246.

⁶⁷² Т. Чепреганов, *Историја на македонскиот народ...*, 204.

⁶⁷³ М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том III, *Внатрешната македонска...*, 84.

револуционарне борбе. У упутствима за спровођење Директиве од 12 тачака захтевало се између осталог да агитација и деловање буду једнообразни у свим рејонима и да се народ поштеди лажних прича о интервенцији Бугарске или неке друге силе која би га ослободила из турског ропства, већ да се ослони на сопствене снаге.⁶⁷⁴

Упутством је заправо конкретизован начин деловања активиста Организације у новонасталим околностима и донет закључак да треба започети са одржавањем окружних конгреса на којима би се дефинисао концепт даље борбе и донеле одлуке о избору руководства. Један од првих окружних конгреса после Илинданског устанка одржан је у мају и јуну 1904. године у селима прилепског краја и због тога је понео име Прилепски конгрес. Био је то конгрес Битољског револуционарног округа на којем су учествовали Дамјан Груев, Ђорче Петров, Перо Тошев, Георги Попхристов, Христо Узун, Ђорђе Сугарев, Петар Ацев, Стефан Димитров, Петар Јуруков и остали. Конгресом је председавао Дамјан Груев. После дуге дискусије посвећене резултатима оружаних акција, последицама и неуспеху Илинданског устанка на Конгресу је дошло до жестоке полемике и сукоба мишљења између Пере Тошева и Дамјана Груева. Тошев је заступао гледиште да треба извршити децентрализацију управног апарата Организације и применити принцип изборног начела, док је Груев био противник тога и залагао се за очување старих организационих форми и централизам у управљању. Као резултат бурне дискусије урађена су два пројекта Устава: један на предлог Пере Тошева, а други, конзервативнији, на предлог Груева. Конгрес није прихватио ни један од понуђених и решење је пронађено у договору да се изради и трећи пројекат Устава којим би се помирила два супростављена гледишта. Нови, трећи пројекат Устава ипак је подржао изборно начело и либералнији систем рада.⁶⁷⁵

Због све јачег интензитета оружаних акција суседних држава на Конгресу је отворено и национално питање. Током дискусије посебно се истакао Ђорче Петров који је осуђивао деловање српских и грчких оружаних чета, али је одбацивао предлог Пере Тошева да се борби додатно утисне национални колорит. Разлог томе била је вморовска тактика да се пропагандом о револуционарној идеји обезбеди што већа подршка у народу, јер је популарност Организације опала. И сам Петров у својим

⁶⁷⁴ ДБМН, том I, док. бр. 326, стр. 470–471. Директива на Внатрешната македонска револуционерна организација.

⁶⁷⁵ ДБМН, том I, док. бр. 327, стр. 471–472. Прилепскиот окружен Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација; М. Миноси, „Македонската државност во официјалните акти и погледите и ставовите на видни личности на ВМРО пред и непосредно по Илинденското востание“, *Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание*, Скопје 1994, 225–226; Љ. Лапе, „Проект-правилници донесени на Прилепскиот конгрес од 1904 година и дополнителни забелешки на Ђорче Петров“, *ГИНИ*, год. XVII, бр. 1, Скопје 1973, 204–228.

мемоарима о томе пише: „зна се да ако нашим људима отвориш врата национализму, сви одлазе тамо. Створићемо једну рану и запоставити револуционарну идеју [...] ако се увучемо у ту борбу, нећемо издржати, јер смо слаби и потрошени.“⁶⁷⁶

Прилепски конгрес је донео важне одлуке које су пружиле смернице даљем развоју Унутрашње организације. Нарочито је значајно прихватање начела децентрализације и употребе изборног принципа у организационом деловању. О одлукама конгреса информисани су и остали револуционарни окрузи.⁶⁷⁷ У неким су прилепска решења прихваћена позитивно, али у Скопском нису. На конгресу Скопског револуционарног округа који је започео са радом 2. јануара 1905. године,⁶⁷⁸ на Осоговској планини изнад села Кнежева близу Кратова, прихваћено је становиште деснице и подржан је концепт деловања какав је заговарао Христо Матов у својој брошури *Основи на Вџтрешната револуционна организација*.⁶⁷⁹ Поред конзервативних начела и инсистирања да систем функционисања ТМОРО-а не склизне ка децентрализму, посебно је занимљив став 2. одлуке овог конгреса у којем се наводи да ће припадници Организације гонити све Србе који не прихватају да се потчине њиховој борби и правилницима.⁶⁸⁰ Тако дефинисана одредба заправо је била одговор ТМОРО-а успешном деловању Срба из Скопског санцака на заштити сопственог националног имена и идентитета од агресивних насртаја бугарских и албанских оружаних чета. Знајући да у Скопско-тетовској области немају снажног упоришта бугараша су се са Србима обрачунавали на најсуровији начин.

Исте године одржана су и два окружна конгреса у Солунском револуционарном округу, у јуну и августу 1905.⁶⁸¹ На њима је осуђен систем свирепих убистава и казни које су примењивали чланови ТМОРО-а, и предлагано је да се пређе на систем убеђивања уз појачану револуционарну пропаганду по селима и градовима. Посебан акценат стављен је на јачање пропагандних активности у градским срединама.

⁶⁷⁶ Ј. Милетич, *Спомени на Ѓорчо Петровъ...*, 203; Д. Зографски, „Ѓорче Петров идеолог на македонското движење“, *Прилози*, бр. XXVII – 2, Скопје 1996, 17, 18.

⁶⁷⁷ М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том III, *Внатрешната македонска...*, 86–87; Х. Андонов - Пољански, „Стање после Илинденског устанка...“, 252.

⁶⁷⁸ *Програмски и статутарни документи на Внатрешната македонска револуционерна организација (1904–1908)*, приредио: М. Пандевски, Скопје 1998, 116–122.

⁶⁷⁹ Друго издање књиге Христо Матова *Основи на Вџтрешната револуционна организација* штампано је почетком 1905. године у Софији. У њој је дефинисано пет основних принципа деловања Организације: принцип аутономије, принцип унутрашњости, принцип револуционарне борбе, принцип политичко-економске подршке и принцип самосталности. Ова књига представљала је оријентир деловања десне фракције ВМОРО-а. Види: *Архив Христо Матов...*, №243, стр. 225.

⁶⁸⁰ ДБМН, том I, док. бр. 327, стр. 471–472. Од решенијата на Скопскиот окружен Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација.

⁶⁸¹ М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том III, *Внатрешната македонска...*, 89.

Захтевано је и да се уради општи правилник о унутрашњем уређењу Организације који би узео у обзир специфичност локалних услова и сачувао аутономност округа. Нарочито је наглашен принцип аутономије Македоније као основни циљ деловања, и констатовано је да се морају предузети строге мере против српске и грчке акције које угрожавају интересе Организације.⁶⁸²

Са Солунског конгреса је захтевано и да се формира суд који би судио Борису Сарафову.⁶⁸³ Борис Сарафов је још за време трајања најинтензивнијих оружаних дејстава током Илинданске побуне као један од руководилаца Главног штаба позвао на демобилизацију устаника и напустио Битољски округ. Том приликом успео је да украде заставу Главног штаба и да је понесе са собом у Софију. Док су у Македонији трајале борбе са турским оружаним формацијама, на софијској железничкој станици уз развијену заставу Главног устаничког штаба Сарафову је организован тријумфални дочек. Због таквог поступка многи су га осуђивали за дезертерство, али је ипак највише оптужби на његов рачун долазило због тога што су он и његови људи⁶⁸⁴ сматрани одговорним за продају интереса ТМОРО-а.⁶⁸⁵ Сарафов је још пре Илинданског устанка имао контакте са властима у Београду,⁶⁸⁶ али је после гушења побуне те контакте интензивирао.⁶⁸⁷ У управљачким круговима Унутрашње револуционарне организације оптуживан је да је од српских власти узео новац⁶⁸⁸ у износу од 40.000 динара под изговором борбе против турских власти, а као противуслугу преко својих људи на терену обезбедио је канале за продор српских чета. Сматран је користољубивим човеком, без моралних скрупула који је зарад личне користи био спреман да жртвује циљеве Организације.⁶⁸⁹

Током лета 1905. године конгреси су одржани и у Струмичком и Серском револуционарном рејону. На њима је утицај левице био доминантан. Струмички конгрес је донео одлуку о формирању специјалног суда који је имао обавезу да ради

⁶⁸² ДБМН, том I, док. бр. 329, стр. 474–475. Од решенијата на Солунскиот окружен Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација.

⁶⁸³ Х. Сиљанов, *Освободителнитџ борби на Македонија*, том II..., 368.

⁶⁸⁴ Архив САНУ, 14331/ 10 (4), 12, 18.

⁶⁸⁵ М. Пандевски, „Белградските изјави на Борис Сарафов во 1903 година“, *Прилози*, бр. XXVI – 2, Скопје 1995, 31–34, 37.

⁶⁸⁶ Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ, II, 392–393. Борис Сарафов преговара со српската влада.

⁶⁸⁷ АС, МИД, ПО, 1904, Пов. бр. 512, Ф-VI, Д-VIII, Михаило Вујић, Беч – Николи Пашићу, 16/29. III 1904; ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 85, стр. 199–200.

⁶⁸⁸ ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 284, стр. 490–491.

⁶⁸⁹ М. Пандевски, „Белградските изјави на Борис Сарафов...“, 31–34, 37; А. Томов, „Револуционните борби в Македонија в предвечерието на младотурскиот преврат“, *Македонска мисъл*, год. I, кн. 7–8, София 1946, 332.

према правилнику о суђењу. Дотадашња права руководилаца ТМОРО-а да изричу пресуде била су укинута, што је представљало још један корак ка децентрализацији окружних власти.⁶⁹⁰ Са Серског конгреса који је започео 29. јула 1905. године у месту Белмето на планини Пирин донета су решења да се на челу окружног комитета, поштујући изборни принцип, одаберу одани и вредни руководиоци Организације, да се бојкотују финансијске и привредне мере османске државе и да се појача пропагандна делатност. Извршен је распоред учитеља по селима и градовима и одабрани су представници за предстојећи општи Конгрес. То су били Јане Сандански, Илија Балтов и Лазар Томов.⁶⁹¹

Деловање Санданског као једног од кључних представника левог крила Унутрашње организације није долазило само на удар деснице. Оно је још снажније критиковано од врховиста који на помен Јане Санданског и његових следбеника нису бирали речи. Тако је генерал Цончев почетком маја 1905. године у својој изјави дописнику *Келнских новина* говорећи о санданистима рекао: „Чланови те хорде се понашају као унајмљени разбојници и наносе штету нашем „светом послу“, тиме што љуте народ непотребним насиљем и грубостима које изводе као део њихове расипничке активности“.⁶⁹² Грубе речи генерала Цончева на рачун санданиста долазиле су после оружаног окршаја врховистичке чете Јордана Стојанова са људима под командом Јане Санданског који се догодио 8. априла 1905. године у селу Кашина у Пиринској Македонији. Након Кашинског инцидента борбе врховиста са људима Санданског биле су све чешће. Поводом оваквих збивања у лондонском листу *Пал Мал газета* (*Pall Mall Gazette*) освануо је текст Карла Блинда под насловом „Бугарска зверства против Бугара“ у којем се говори о међусобном уништавању два устаничка комитета. Цончев је био предводник врховистичког, а Сандански централистичког комитета, односно Унутрашње организације. Према наводима листа Сандански се представљао као Македонац. Он је поставио за циљ да од Македоније створи државу која би могла да уђе у састав Балканске федерације, док је Цончев настојао да створи аутономну Македонију која би се касније ујединила са Кнежевином Бугарском.⁶⁹³

⁶⁹⁰ ДБМН, том I, док. бр. 330, стр. 475. Решенијата на Струмичкиот окружен Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација.

⁶⁹¹ ДБМН, том I, док. бр. 331, стр. 476. Од решенијата на Серскиот окружен Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација.

⁶⁹² ГД, док. бр. 51, стр. 154–155.

⁶⁹³ В. Горгиев, „Јане Сандански и посебноста на Македонија и Македонците“, *Јане Сандански и македонското ослободително дело*, Скопје 2007, 91–92; В. Стојчев, „Лондонскиот балкански комитет и МРО од 1903 до 1907 година“, *ГИНИ*, год. XXXVII, бр. 1–2, Скопје 1993, 19.

Односи међу члановима македонских комитета били су затегнути. Ништа боље стање није било ни у самој Унутрашњој организацији.⁶⁹⁴ У атмосфери подела и радикално супростављених ставова њени делегати су дочекали општи конгрес Организације у манастиру Светог Јована Рилског подно планине Рила октобра 1905. године. Конгрес је трајао скоро месец дана. На њему је учествовало укупно 22 делегата. Од познатијих учесника били су: Дамјан Груев, Перо Тошев, Ђорче Петров, Борис Сарафов, Ђорђе Поп Христов, Христо Чернопејев и Јане Сандански.⁶⁹⁵ Првих дана одржавања Конгреса урађена је анализа свих дотадашњих послова Организације, али су врло брзо на површину избиле непремостиве поделе. Током расправе о новом Уставу и Правилнику судариле су се две већ формиране струје: умерено конзервативна (десница) и радикално реформаторска (левица). Левица је била у већини, тако да су и одлуке Конгреса биле у духу ставова Ђорче Петрова, Јане Санданског, Перо Тошева и њихових истомишљеника. После двадесетодневне расправе усвојени су нови Устав⁶⁹⁶ и Правилник⁶⁹⁷ Организације. Новим актима Организација је из свог имена избацила термин „тајна“ и званично преузела назив „Внатрешна македонско-одринска револуционерна организација – ВМОРО“. Делегати су осудили „српску и грчку пропаганду“ у Македонији, захтевали су да генерал Цончев распусти своје чете и расформира врховистичку организацију, док је Борис Сарафов због продаје интереса Организације, узимања новца од српске владе и штете коју су начиниле његове чете осуђен условно на смрт. Конгрес је именовано нови Централни комитет и Загранично представништво, као и новог уредника *Револуционарног листа* који је био службени орган ВМОРО-а.⁶⁹⁸

После Рилског конгреса више ништа није било исто у ВМОРО-у. Конгрес не само да није помирио подељене струје већ је додатно распламсао сукоб међу њима. Присталице левог крила су улазиле у села и наговарале сељаке да не примају

⁶⁹⁴ Иностранци (Ј. Јовановић), „Расцеп међу македонским револуционарима – Пут Кнеза бугарског у Лондон“, *СКГ*, књ. XIV, Београд 1905, 457–459.

⁶⁹⁵ М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том III, *Внатрешната македонска...*, 95–97; У извештају упућеном Светиславу Симићу 10. јануара 1906. године, који је потписан псеудонимом „Ристо Кулин“ налазимо податак да је конгресу у Рилском манастиру присуствовао и представник врховистичког комитета пуковник Атанас Јанков. Види: Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. XLIV.

⁶⁹⁶ ВМОРО, I/1, №178, стр. 513–518.

⁶⁹⁷ ЦДА, ф. Министерство на вншните работи и изповеданията – 176к, оп.1, а.е. 2518, л. 5–19; ВМОРО, I/1, №179, стр. 518–534.

⁶⁹⁸ ДБМН, том I, док. бр. 335, стр. 485–486. Рилскиот Конгрес на Внатрешната македонска револуционерна организација; Х. Сиљанов, *Ослободителните борби на Македонија*, том II..., 375–390; Т. Чепреганов, *Историја на македонскиот народ...*, 205; С. Елдџров, „Македонското (македонско-одринското) движење в Бугарија (1878–1912)“, *Ослободителните борби на Македонија от источната криза до Балканските војни*, Софија 2016, 106.

присталице деснице. Друга страна је одговарала на исти начин, због чега су међусобни оружани обрачуни бивали све чешћи.⁶⁹⁹ Десница је оптуживала Санданског и његове истомишљенике да су склизнули у анархизам и да представљају само једну интернационалну, социјалистичку фракцију у Организацији, док је себе представљала заштитником и протагонистом изворних циљева и начела ВМОРО-а. Новом Централном комитету у којем су поред осталих били Перо Тошев и Дамјан Груев, није полазило за руком да одржи равнотежу у Организацији. Борис Сарафов, Христо Матов, Иван Гарванов су још жешће нападали реформаторско крило ВМОРО-а у бугарској штампи и брошурама. У првој половини 1906. године организован је и конгрес Скопског револуционарног округа на којем је десница имала већину. Одлуке Скопског конгреса биле су потпуно супротне ставовима прихваћеним на Рилском конгресу. У најави новог општег конгреса који је требало да се одржи до средине 1907. године ВМОРО је тонуо у све дубље поделе.⁷⁰⁰

Велики ударац Организација је доживела и изненадном погибијом Дамјана Груева, њеног оснивача и идејног инспиратора.⁷⁰¹ Груев је, путујући за Бугарску где је требало да се сретне са изабраним представницима револуционарних округа поводом Другог великог конгреса ВМОРО-а, посетио село Русиново у Малешевској области, и одсео у кући свог оданог човека Димитра Алгозова. У раним јутарњим часовима 23. децембра турски аскери су извршили блокаду села и напали кућу у којој се налазио. Груев је са својим људима успео да се извуче из куће и покушао да се пробије ка врху Петлец изнад села али је том приликом ликвидирао.⁷⁰² Официре и војнике који су извели хватање и ликвидацију Груева султан је богато наградио,⁷⁰³ док је смрт једног од најзначајнијих и најутицајнијих руководилаца ВМОРО-а додатно ослабила редове комитетлија.

Како због поменутог инцидента Други конгрес ВМОРО-а није одржан, десница је искористила простор и 15. јануара 1907. године организовала саветодавни скуп на којем је донела решење да се покрене најенергичнија борба против српских и грчких чета уз коришћење свих могућих репресалија против нелојалног становништва. Под тим су се подразумевала спаљивања српских и грчких села, ликвидације противника, економски бојкот и слично. Све акције морале су да почну одмах и без одлагања.

⁶⁹⁹ Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. XXXIV.

⁷⁰⁰ Х. Андонов - Пољански, „Стање после Илинденског устанка...“, 260–261.

⁷⁰¹ Архив Христо Матов..., №271, стр. 245.

⁷⁰² ГД, док. бр. 67, стр. 185; В. Трийков, „Безсмъртният Даме Груев (17. XII 1871 – 23. XII 1906)“, *Македонски преглед*, год. XIX, кн. 4, София 1996, 23.

⁷⁰³ *Дипломатически документи за разорение на Българите...*, 101.

Донет је закључак да су Устав и Правилници са Рилског конгреса непрактични и неприменљиви и да допуштају стварање анархије у самој Организацији. Десница је инсистирала и на коректним и пријатељским односима са Кнежевином Бугарском.⁷⁰⁴

После смрти Дамјана Груева и истека једногодишњег мандата Централном комитету и Заграничном представништву Организација је слабила. Такво стање представљало је плодно тле за ширење идеје неоврховизма које су промовисали Борис Сарафов, Иван Гарванов и Христо Матов. Њихова делатност чврсто је била усмерена на представљању деснице као наследника историјске Унутрашње организације, док је целокупна кампања спровођена уз логистичку и финансијску подршку емигрантских кругова у Софији. И лева и десна фракција биле су свесне да је успех могућ једино уколико физички уклоне своје политичке неистомишљенике.⁷⁰⁵

Склон ауторитарном владању и окружен крволочним телохранитељима, садистима како га је Христо Силјанов описивао⁷⁰⁶, Сандански је оптуживао десницу да зарад својих личних интереса ради на разбијању ВМОРО-а. У протоколу са заседања Окружног комитета Серског револуционарног округа од 10. октобра 1907. године изнесено је мишљење да Гарванов и Сарафов експлоатишу македонски проблем како би задовољили своје егоистичне побуде. Оптужени су да се у револуционарној борби руководе искључиво личним интересима и да су у циљу преузимања контроле над целокупном Организацијом у садејству са Драмским рејонским војводом Михаилом Даевим планирали продор у Струмички и Серски револуционарни округ. Због умешаности у припрему атентата на Санданског и због деловања у корист бугарских династичких интереса, Окружни комитет Серског револуционарног округа осудио је на смрт Бориса Сарафова, Ивана Гарванова и Михаила Даева. Даев је убијен 30. октобра 1907. године, а Сарафов и Гарванов су ликвидирани 28. новембра исте године у Софији. Ликвидацију је извршио члан ВМОРО-а, Годор Паница.⁷⁰⁷

Њихова смрт представљала је велики пораз деснице и била катализатор начетог процеса распадања ВМОРО-а. После извршених егзекуција Серски окружни комитет

⁷⁰⁴ *Архив Христо Матов...*, №273, стр. 246–255; И. Харизанов, „Вторият Рилски конгрес 1906 година“, *Македонска мисъл*, год. I, бр. 1–2, София 1945, 47–48.

⁷⁰⁵ Т. Чепреганов, *Историја на македонскиот народ...*, 206.

⁷⁰⁶ Х. Сиљанов, *Освободителниџ борби на Македонија*, том II..., 490.

⁷⁰⁷ ВМОРО, I/2, №250, стр. 747–748; *Архив Христо Матов...*, №313, стр. 271; В. Трајков, „Идейните и организационните разногласия в националноосвободителното движение след Рилският конгрес“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 3, София 1997, 68; Х. Сиљанов, *Освободителниџ борби на Македонија*, том II..., 496–592; Р. Пасков, „Убийството на поручик Борис Сарафов“, *Военноисторически сборник*, год. LXV, кн. 2, София 1996, 37–52; Архивско оделение ИНИ, сигнатура: сл. IV. 779. Рафаел Камхи, Убивства на револуционерни дејци од организацијата на ВМРО.

се обратио свим члановима Унутрашње организације отвореним писмима у намери да ликвидацију двојице њених првака представи као покушај отклањања деструктивних елемената у сопственим редовима ради стабилизације стања у ВМОРО-у, складнијег унутрашњег уређења, изграђивања чврстих теоретских поставки и прихватања савремених средстава за вођење револуционарне борбе. Сарафов и Гарванов су окарактерисани као извор несугласица, расправа и нестабилности. Они су планирали смрт Санданског и других првака Серског револуционарног округа и радили за интересе спољног фактора. Због тога су према наводима Окружног комитета и неутралисани.⁷⁰⁸

Предлог за одржавање новог општег конгреса ВМОРО-а нису прихватили Серски и Струмички револуционарни округ. Представници других округа су послали заступнике који су на консултацијама 13. децембра требали да утврде тачно место одржавања конгреса. Због убиства Сарафова и Гарванова одустало се од заседања, али су представници десне фракције најавили одржавање општег конгреса за март 1908. године. У селу Жабокрт близу Ћустендила од 5. до 15. марта 1908. године одржан је Ћустендилски конгрес. Конгресу су присуствовали само представници десне фракције Унутрашње организације, док су представници Серског и Струмичког округа, као и чланови ЦК изостали, па се он слободно може окарактерисати као конгрес десног крила ВМОРО-а, на којем је главну реч водио Христо Матов.⁷⁰⁹ Конгрес је усвојио нови концепт деловања Организације који је био дијаметрално супротан ставовима леве фракције. Кнежевини Бугарској признато је право да се „брине“ о судбини својих сународника у Македонији. Урађене су измене Статута и Правилника⁷¹⁰ ВМОРО-а усвојених на Рилском конгресу. Општа акта су прилагођена погледима деснице а делегати су изабрали нови Централни комитет и Загранично представништво у којима није било заступника радикално реформаторске струје, чиме је расцеп Унутрашње организације и *de facto* и *de jure* био потврђен.⁷¹¹

⁷⁰⁸ ВМОРО, I/2, № 256, стр. 757–765; Исто, № 282, стр. 882–891; Х. Андонов - Пољански, „Стање после Илинденског устанка...“, 264–265.

⁷⁰⁹ ВМОРО, I/2, № 267, Протокол № 1, стр. 782–788.

⁷¹⁰ ВМОРО, I/2, № 268, стр. 824–846.

⁷¹¹ ВМОРО, I/2, № 269, стр. 847–853; Исто, № 270, стр. 853–855; *Архив Христо Матов...*, №327, стр. 279; *Програмски и статутарни документи...*, 240–242.

3.6. Питање српске народности у европским вилајетима Османског царства

Власти Османског царства нису дозвољавале поделу својих хришћанских поданика по националној основи. Једина подела која је била дозвољена јесте подела према црквеној припадности. Такав тренд настављен је крајем XIX и почетком XX века, уз допуштење Бугарима да формирају сопствену црквену организацију. Након оснивања Егзархије 1870. године,⁷¹² православно становништво Османског царства делило се на Бугар-милет (верник бугарске црквене организације) или Рум-милет (верник Цариградске патријаршије). Српски народ није имао црквену организацију у границама турске државе и самим тим је остао ускраћен признавања народног имена од Цариграда.⁷¹³ Ни после добијања владичанских столица у Призрену и Скопљу српска народност није призната. Дионисије Петровић, Нићифор Перић или Фирмилијан Дражић јесу били епископи српске националности, али под окриљем Цариградске патријаршије. Њиховим постављењем положај Срба је унапређен, али српско име је и даље било непризнато.

Чињеница да је и Грцима и Бугарима индиректно била призната национална припадност док Србима није, отварао је могућност бројних махинација и подвала. Највише злоупотреба на штету српских интереса у Турској због непостојања званичног српског ентитета долазило је приликом пописа становништва, што је приморало дипломате Краљевине Србије да се код Порте и султана енергичније заложу за признавање српске нације у службеним актима османске државе. Почетком 1903. године је било наговештаја да ће Порта позитивно решити ово питање. Током маја 1903. године министар спољних послова Турске Тефик-паша у више наврата је уверавао српског дипломату Саву Грујића како ће одлука о српској народности бити донета јер је то у интересу царства. Са гушењем Илинданских немира и услед неутралног држања Србије таква могућност постала је још извеснија. У страху од последица реформске акције великих сила Порта је најавила формирање сопствене мешовите комисије за Битољски вилајет. Именована је петочлана комисија у чији састав су ушли по један Турчин, Србин, Бугарин, Аромун и Грк.⁷¹⁴ Српске дипломате

⁷¹² *Църковно-народният събор 1871. г. Документален сборник...*, 38–40.

⁷¹³ М. Јагодић, „Нуфуско питање...“, 343.

⁷¹⁴ АС, МИД, ПО, 1904, Ф – VI, Д- V, Пов. бр. 995, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 20. IX/ 3. X 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 262, стр. 517.

су ову одлуку тумачиле као корак ка признању српске народности. Из посланства у Цариграду Београду је 25. септембра 1903. године чак и јављено да је изашла Ирада којом се признаје српска народност. Без претходних детаљних провера информација, вести о признавању народности су се брзо прошириле домаћом штампом.⁷¹⁵ За разлику од београдске, бечка штампа је давала другачије информације. У аустроугарским листовима се наводило да је српском посланику у Цариграду, Сави Грујићу, Велики везир саопштио да ће дато обећање о признавању српске народности извршити, али не и да је српска народност призната.⁷¹⁶ И из Јилдиза су скретали пажњу да именовање Србина у састав мешовите комисији у Битољском вилајету нема никакве везе са признавањем српске народности, што је довело до опште конфузије.⁷¹⁷

Радило се заправо о лукавој турској тактици којом је намерно обесмишљено признавање српске нације. Дволичност турске политике дошла је до потпуног изражаја. Пружајући информације о могућем признавању српске народности Турци су индиректно притискали Бугаре којима није одговарало формално признавање српског имена у Македонији јер су македонском проблему давали искључиво бугарски карактер, затим су покушавали да неутралишу критику Београда према Цариграду у ситуацији када су широм Европе одјекнуле оптужбе о злочинима муслимана над Словенима у Косовском, Битољском и Солунском вилајету, и најважније, опет су се послужили омиљеном политичком стратегијом *divide et impera*, у настојању да произведу раздор међу православним балканским народима. У том контексту Велики везир је средином октобра 1903. године током разговора са отправником послова дипломатског представништва Краљевине Србије у Цариграду Јованом Христићем критиковао српску индискретност и потребу да се сваки политички договор обзнањује путем штампе. Он је тобоже из најбоље намере саветовао Србима да се о политичким договорима са Османским царством не говори ништа док не буду до краја спроведени, јер због превелике транспарентности Београда, Цариград се услед негативне реакције Бугара и Грка суочавао са потешкоћом да намеру о признавању српске народности спроведе у дело.⁷¹⁸

⁷¹⁵ АС, МИД, ПО, 1904, Ф-VI, Д-VI, Пов. бр. 1016, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 26. IX / 9. X 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 279, стр. 539–540; *Велика Србија*, Београд, год. I, бр. 30, 13. септембар 1903. године, стр. 1.

⁷¹⁶ АС, МИД, ПО, 1903, Ф-VI, Д-IV, Н/21, МИД – Сави Грујићу, 17/30. IX 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 256, стр. 508.

⁷¹⁷ М. Јагодић, „Нуфуско питање...“, 346–348.

⁷¹⁸ АС, МИД, ПО, 1903, Ф – VI, Д – IV, Н/21, Пов. бр. 1027, Јован Христић – МИД-у, 30.IX/13. X 1903: ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 287, стр. 557–558.

Грчки и бугарски националисти јесу оспоравали етничку заснованост права Срба у Турској на статус народности, али та оспоравања су била потпуно бенигна по функционисање османске државе у политичком смислу.⁷¹⁹ Христић је брзо прозreo неискреност Турака и поводом ситуације око признавања српске народности обавестио српског министра спољних послова да се ситуација не одвија према обећањима великог везира, већ се намерно отежава и одуговлачи, и још додао: „када бих видео ираду, и то јасну и прецизну ираду, којом се српска народност на несумњив начин признаје, ја ипак не бих смео да Вам јавим, да је то питање свршено, јер кад немају куда, Турци издаду ираду, само се после на њено извршење месецима чека, а по који пут она остане мртво слово на хартији. Бојим се да нешто слично не буде и са овом нашом ирадом, која је већ сама по себи саката, јер уместо да се том ирадом просто на просто призна српска народност, њом се само наређује да се реши питање о признању српске народности“.⁷²⁰

Опструкције Цариграда нису могле да угрозе српско присуство у Османском царству. Оно је одолевало упркос притисцима муслимана и насиљу пробугарских чета. На почетку XX века Срби су имали изграђену мрежу црквено-школских општина у Косовском вилајету и деловима Битољског и Солунског вилајета, док се на челу Скопске митрополије налазио владика српске националности. Према свим параметрима поменутој територији Османског царства утиснут је и српски карактер. Недостајало је још само формално признавање српске народности, и на том задатку била је ангажована српска дипломатија последњих месеци 1903. године. Ипак, турске власти осим обећања о Иради нису предузимале конкретне мере. Како ни крајем године по том питању није било прецизних резултата српски министар спољних послова Андра Николић писао је конзулатима у Турској: „Је ли ова Ирада, као што је обећано издана или није, према томе можемо бити равнодушни после факата: да нам је то обећање званично саопштено и да о егзистенцији Срба у Македонији сведоче многобројне, званично како српске признате школе, и Србин, који је као такав именован за члана Хилми-пашине комисије“. Николић је сматрао да је формално признавање народности учињено обећањем о Иради и да убудуће решавање македонског питања без Срба неће бити могуће. Сличног је става био и Сава Грујић,

⁷¹⁹ АС, МИД, 1903, Ф – II, Д – V, И/1, Пов. бр. 318, Посланство Краљевине Србије у Грчкој, Атина – МИД-у, 11/24. X 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 320, стр. 611.

⁷²⁰ АС, МИД, ПО, 1903, Ф – VI, Д – IV, Н/21, Пов. бр. 1027, Јован Христић – МИД-у, 30.IX/13. X 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 287, стр. 558.

тада већ председник српске владе. За званични Београд је српска народност у Старој Србији и Македонији *de facto* била призната.⁷²¹

До издавања званичног документа о признавању српске народности у Турској упркос очекивањима Београда ипак није дошло ни крајем 1903. ни током 1904. године. Почетком 1905. године најављен је нови попис становништва у царству.⁷²² Ова информација посебно је скренула пажњу дипломатским представницима Краљевине Србије у Скопљу, Битољу, Солуну и Приштини. Иако су власти Краљевине Србије сматрале питање признавања српског ентитета у Турској формално решеним, Срба у бројним званичним документима Османског царства и даље није било. У складу са својом перфидном политиком, уочи пописа становништва у Косовском вилајету који су заказали за септембар 1905. године, Турци су планирали примену веома проблематичних критеријума и стандарда. С тим у вези аустроугарски конзул у Скопљу обавештавао је грофа Голуховског да разноликост издатих директива и правилника турских власти за планирани попис становништва има циљ да обезбеди већину муслимана над хришћанима. Ради постизања тог циља посвађани народи је требало да се сукобљавају или да буду неутралисани манипулативном заменом верске и националне припадности. Према плану османских власти Србима у Скопском санцаку са Прешевском, Тетовском и Гостиварском казом требало је омогућити да се на попису изјасне као „*patrikhaneje tabi Serb*“ што би значило Срби који припадају патријаршији. За Бугаре је предвиђено „*patrikhaneje tabi Bulgar*“ и „*eksarhaneje tabi Bulgar*“, дакле Бугари који припадају патријаршији или егзархији, док су Грци и Власи могли да се попишу као „*patrikhaneje tabi Rum*“ односно „*patrikhaneje tabi Vlavr*“. У осталим крајевима Косовског вилајета таква могућност за Србе није предвиђена, већ би имали право да буду пописани под именом „*patrikhaneje tabi ortodox*“ или као што је то био предлог у Призренском и Пећком санцаку, као „*Arnauti ortodox*“.⁷²³

Осим Старе Србије попис је спровођен и у осталим крајевима Османског царства. Широм Битољског и Солунског вилајета српски дипломатски представници указивали су на неправилности током пописа, који је у овим областима кренуо нешто раније у односу на Косовски вилајет. По наређењу Хилми-паше, донетом у договору са цивилним међународним агентима, пописне комисије нису признавале преласке егзархијског становништва у патријаршију и обрнуто за целокупан период после марта

⁷²¹ ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 374, стр. 701–704; М. Јагодић, „Нуфуско питање...“, 348–349.

⁷²² *Австриски документи за историја на македонскиот народ 1905–1906*, (=АД), том I, приредио: Д. Зографски, Скопје 1977, док. бр. 29, стр. 45.

⁷²³ АД, том I, док. бр. 56, стр. 87–89.

1903. године, под образложењем да се промене неће евидентирати све док не престану оружани инциденти. Како је добар део патријаршијских села под притиском врховиста и ВМОРО-а још пре Илинданског устанка био приморан да приступи егзархији, њихов повратак патријаршији услед слабљења бугарског механизма уцена и притисака према одлуци турских власти није могао бити евидентиран. Такво правило није одговарало српским интересима због чега је конзул Краљевине Србије у Битољу предлагао становништву које је још увек било под егзархијом или је прешло на страну патријаршије али се то није могло забележити, да се на попису уписују као Срби-егзархисти.⁷²⁴

Видимо дакле да је у Битољском за разлику од северозападних делова Косовског вилајета толерисано изјашњавање и према вери и према народности. Тако је у једном извештају из прилепског краја забележено да су се током пописа села северно од Прилепа у већини изјаснила као српска. У Прилепском пољу било је више бугарских села, а у области Мариова грчких. Међу селима која се налазе северно од Прилепа и која су одувек била српска наведена су: Слечче, Секирци, Долгајец, Зрзе и Риљево.⁷²⁵ Међутим, било је и све више села која су припадала егзархији а на попису се изјаснила као српска. То је био случај са Гостиражнима, Стровјем, Маргарем, Сливјем, Жабјанима, Ропотовом, Дреновцем и Небреговом. Слични случајеви забележени су и у Скопском санцаку и Велешкој кази што је потпуно демантовало бугарске тврдње о изједначавању егзархијског и бугарског у Македонији. Вишегодишња промоција бугаризма коју су спроводили егзархијски свештеници, као и школска и политичка пропаганда у многим крајевима Битољског санцака нису могли да избришу свест о српском имену код једног дела тамошњег живља. Најбољи доказ тога били су први резултати пописа.⁷²⁶

У Солунској области српски народ је могао да се изјашњава о својој националној припадности, али је његовим представницима ускраћена могућност да буду у пописним комисијама. Већ током лета 1905. године попис у санцацама Солунског вилајета био је у пуном јеку. Грци су настојали да на сваки начин потисну Бугаре, док су и грчки и бугарски представници били изненађени сазнањем да се један

⁷²⁴ АС, МИД, ППО, 1905, П – ред 328, ПП. Бр. 436, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 9/22. VII 1905; ДСПКС, књига I, свеска 4/1, 1/14.јули – 30. септембар/13. октобар 1905, приредила: Љ. Алексић – Пејковић, Београд 2014, док. бр. 48, стр. 203–204.

⁷²⁵ АС, МИД, ППО, 1905, Конзулат Битољ, Чакаревић Војислав, Прилеп – Светиславу Ј. Станојевићу, Битољ, 13/26. IX 1905; ДСПКС, књ. I, св. 4/1, док. бр. 82, стр. 287–288.

⁷²⁶ АС, МИД, ППО, 1905, П – ред 328, ПП. Бр. 759, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 16/29. X 1905; ДСПКС, књ. I, св- 4/1, док. бр. 129, стр. 399–401.

број становника изјаснио као Срби. Према извештају Генералног конзула у Солуну, Владимира Љотића, у Кукушу је било око 150 Срба, у Богородици 65, Богданцима 97, Мачукову око 50. Било је и становника Дојрана и Водена који су се изјаснили као Срби. Према Љотићевом мишљењу укупан резултат пописа у Солунском вилајету није могао да буде сјајан, али је ипак могао да покаже свету да без обзира на притиске Бугара, Грка и Турака и у том крају има Срба.⁷²⁷

Јавно мњење у Атини гласно је негодовало због прописаних правила пописа у Турској.⁷²⁸ И српске дипломате су током лета 1905. године протестовале против накардног предлога⁷²⁹ јер су биле свесне да би његови резултати највише штетили српском народу североисточно од Шар-планине. Њима се својим апелом придружио и митрополит рашко-призренски Нићифор Перић. Молбе и протести нису имале великог значаја, али је у Цариграду превагнула стрепња од агресивних намера Беча према Косовском вилајету. Због тога је Porta у септембру 1905. године променила одлуку о пописној политици.⁷³⁰ Информацију о томе српској влади је 19. септембра 1905. године јавио посланик Краљевине Србије у Цариграду, Ђорђе Симић. Према његовом извештају, Велики везир и министар спољних послова Турске издали су наредбу Хилми-паши о обустави пописивања становништва према националној припадности.⁷³¹ Попис је требало спровести само по верској припадности као што је и раније чињено. За православне хришћане предвиђене су две опције „patrikhaneje tabi ortodox“ – патријаршисти и „eksarhaneje tabi ortodox“ или егзархисти, али је одлучено да у нуфус тескерима свима стоји само ознака „хришћанин“. Због измене правила пописа током већ започетог пописивачког процеса европски дипломатски представници у Османском царству нису полагали наду у веродостојност његових резултата.⁷³²

После свих негативних искустава са властима у Цариграду Београд више није инсистирао на нуфуском питању. Иако су жеље јавности, политичке и интелектуалне елите Краљевине Србије за званично признавање српске нације у Турској биле велике, до издавања султанске Ираде и формирања српског милета није дошло.⁷³³ Упркос тој чињеници, после 1903. године присуство српског народа југоисточно од Шар-планине

⁷²⁷ АС, МИД, ППО, 1905, П – ред 540, Пов. бр. 131, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – МИД-у, 30.VII/12.VIII 1905; ДСПКС, књ. I, св. 4/1, док. бр. 42, стр. 194–196.

⁷²⁸ ГД, док. бр. 54, стр. 159–162.

⁷²⁹ Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. XIV.

⁷³⁰ М. Јагодић, „Нуфуско питање...“, 349–351.

⁷³¹ АС, МИД, ППО, 1905, П – ред 540, Пов. бр. 581, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 6/19. IX 1905; ДСПКС, књ. I, св. 4/1, док. бр. 75, стр. 265.

⁷³² АД, I, док. бр. 60, стр. 93–94.

⁷³³ М. Јагодић, „Нуфуско питање...“, 351.

нико није могао довести у питање. То је нарочито доказано приликом пописа становништва у Скопском санџаку и деловима Битољског вилајета на којем су се и мештани једног броја егзархијских села декларисали као Срби. Правило да је верник егзархијске цркве исто што и припадник бугарског народа постало је дискутабилно, а питање Македоније како за балканске тако и за европске државе све више је попримало карактер и српског питања.

3.7. Буђење српске четничке акције (1903–1904)

После краткотрајних оружаних сукоба инспиратори Илинданске побуне успели су да са територије Османског царства пребегну у Кнежевину Бугарску, остављајући православни живаљ на милост и немилост турским аскерима. Са гушењем устанка уследили су стравични злочини над хришћанима. Спаљивана су села, ликвидирани цивили, а таласи избеглица почетком јесени 1903. године постали су свакодневна појава. Део становништва међу којем је било и учесника побуне тражио је помоћ српске државе и склонио се на њену територију.⁷³⁴ Иако су власти Краљевине Србије имале негативан став о илинданској епизоди јер је доживљена као продукт бугарских планова о интернационализацији македонског питања, односно првог корака у процесу анектирања европских вилајета Османског царства од Кнежевине Бугарске, и премда су задржале неутралан статус према Османском царству,⁷³⁵ српска јавност је према хришћанским страдалницима у Македонији показала висок ниво емпатије. У Београду је 30. августа 1903. године на иницијативу сликарке Надежде Петровић основано хуманитарно друштво за помоћ пострадалом становништву Македоније под именом „Коло српских сестара“.⁷³⁶ Истог дана у центру Београда организован је митинг подршке неослобођеној браћи коме је присуствовало близу 10.000 људи. У присутној маси могли су се срести и представници водећих политичких странака. Са митинга је поручено да је куцнуо последњи час за активирање ефикаснијих мера заштите

⁷³⁴ Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века...*, 147–148; АС, МИД, ППО, 1903, И/1, Пов. бр. 1207, Генерални Конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 19. VIII/ 1. IX 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 195, стр. 393–394.

⁷³⁵ А. Раствојић, *Велика Британија и македонско питање...*, 196.

⁷³⁶ АС, МИД, ПО, 1903, К. 164, бр. 5, Коло српских сестара – МИД-у, 30. VIII/12. IX 1903; ДСПКС, књ. I, св. 1, док. бр. 216, стр. 438–439; *Календар Вардар*, год. II, Београд 1906, 21–24; Исто, год. III, Београд 1907, 23–27.

поробљеног становништва, јер је биолошки опстанак српског народа у Османском царству доведен у питање.⁷³⁷

Док су за владу Краљевине Србије ефикасније мере заштите подразумевале енергично залагање за спровођење реформи у Турској и иницијативу за признавање српске нације, за групу српских патриота попут генерала Јована Атанацковића, велетрговца и банкара Луке Ђеловића и лекара Милорада Гођевца оне су представљале путоказ ка радикалној оружаном борби за српску ствар,⁷³⁸ тим пре што су из јужних српских крајева стизали апели да се оружаним четама заустави пропадање и нестанак Срба.⁷³⁹ Мишљење да је након вишевековне патње српског живља у Македонији и Старој Србији дошао тренутак за прихватање револуционарног облика деловања делили су и други српски интелектуалци, официри, привредници, трговци, занатлије.⁷⁴⁰ Треба рећи да идеја о радикалним облицима деловања који су подразумевали постојање српских оружаних чета чија би сврха била да раде на заштити сународника у Турској није настала после Илинданског устанка већ неколико година пре њега. Почети герилске акције Срба на просторима јужно од Шар-планине, ако изузмемо Брсјачку буну из 1881/1882. године⁷⁴¹, могу се повезати са 1896/1897. годином. Још тада су забележена инфилтрирања српских „хајдука“ на територију Османског царства ради одбране становништва које је било изложено насиљу албанских разбојника и бугараша. Прве чете у Београду је организовао и слао у Македонију Риста Бадемлић, управник града Београда (1896–1900). Чинио је то уз подршку људи из начелства Округа врањског. Убацивање је вршено крајем пролећа и почетком лета све до 1901. године. Чете су биле мале и састављене од Срба пореклом из окупираних крајева. Њихово одредиште била је Кичевска каза, нарочито нахија Пореч где је свест о српском пореклу била најприсутнија.⁷⁴² Ипак, без чврсте организације, логистике, јасне стратегије деловања и непостојања командног кадра, поменуте српске акције нису давале конкретне резултате.

⁷³⁷ В. Илић, *нав. дело*, 18–19; *Велика Србија*, Београд, год. I, бр. 4, 18. август 1903. године, стр. 1.

⁷³⁸ ДСПКС, књ. 2. Додатак 1, *Организација Српска одбрана 1903–1905. године* (=Додатак 1), приредила: Љ. Алексић, Београд 2008, 12; С. Елдъров, *Србската вљорљжена пропаганда в Македонија (1901–1912)*, Софија 1993, 39.

⁷³⁹ Управитељ поречких школа Марко Церић у више наврата је преко српског конзулата у Битољу обавештавао владу Краљевине Србије о неопходности формирања српских оружаних чета како би се спречила злодела муслимана и насилна бугаризација српског становништва: Види: Додатак 1, док. бр. 7, 11, стр. 122, 125.

⁷⁴⁰ В. Илић, *нав. дело*, 21–22; У. Шешум, „Српска четничка организација у Старој Србији 1903–1908. Теренска организација“, *Српске студије*, књ. 2 (2011), Београд 2011, 243–244.

⁷⁴¹ Архив САНУ, 408/149, 24–28.

⁷⁴² М. Јагодић, „Српске чете у Македонији 1897–1901...“, 114, 128.

И током Илинданске побуне један број Срба узео је учешће у устаничким дејствима. Углавном се радило о Србима из крајева са десне обале Вардара. Тако су се за време августовских обрачуна са турском војском на челу наоружаних групација нашли и Глигор Соколовић, Ванђел Скопљанче, Јован Долгач, Крста Ковачевић – Трговишки, Тодор Алгуњски, Тома Крстић, Цене Марковић, Блажо Прилепски... Свест о томе да су Турци и муслимански фанатизам главна препрека безбедном животу старосрбијанских и македонских хришћана била је главни разлог српског учешћа у устаничким акцијама. Тек после Илинданског слома, захваљујући приватној иницијативи, приступило се озбиљној изградњи Српске четничке организације.⁷⁴³ Носилац поменуте иницијативе био је др Милорад Гођевац. Заједно са генералом Јованом Атанацковићем, Васом Јовановићем и истомишљеницима организовали су на Крстовдан, 11. септембра 1903. године проширени састанак Српске четничке организације на коме усвајају програм њеног рада. Тог дана формиран је орган под званичним именом: Централни револуционарни тајни одбор у Београду. Председник Револуционарне секције српске четничке организације постаје генерал Атанацковић, секретар др Василије Јовановић, а њени први чланови били су др Гођевац, Лука Ћеловић и Голуб Јанић. Организација је поред Револуционарне имала и Финансијску и Пропагандну секцију. Пропагандном секцијом је руководио Живан Живановић, државни саветник, а њени чланови били су истакнути српски интелектуалци, академик Љуба Ковачевић, професор Љубомир Јовановић и професор Јаша Продановић.⁷⁴⁴

Рад српске револуционарне организације био је дефинисан „Устројством (Уставом) Србо-Македонског удружења“. Устав или Статут организације највероватније је усвојен на крстовданском састанку и садржао је 11 ставки. Као

⁷⁴³ Међу важним радовима и публикацијама који се баве Српском четничком акцијом у Османском царству издвајамо: Додатак 1; ДСПКС, књига II. Додатак 2. *Организација Српска одбрана 1906. године* (=Додатак 2), приредили: Љ. Алексић Пејковић, Живота Анић, Београд 2007; ДСПКС, књига II, Додатак 3. *Организација Српска одбрана 1907. године* (=Додатак 3), приредили: Љ. Алексић Пејковић, Ж. Анић, Београд 2008; ДСПКС, књига III, Додатак. *Организација Српска одбрана 1908* (=Додатак 4), приредила: Љ. Алексић Пејковић, Београд 2011; Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века...*, 150–184; А. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Старој Србији под Турцима*, Скопље 1937; Ј. Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928; С. Симић, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, Београд 1998; Павле Блажарић, *Мемоари*, приредила: Б. Младеновић, Лепосавић 2006; В. Трбић, *Мемоари*, књ. 1–3, Београд 2013; К. Пећанац, *Четничка акција 1903–1912*, Београд 1933; С. Краков, *Пламен четништва*, Београд 2009; В. Илић, *нав. дело*, 11–148; Б. Вучетић, „Српска револуционарна организација...“, 359–374; Б. Вучетић, „Прилози за биографију Антонија Тодоровића (1880–1971)“, *Историјски часопис*, књ. LV (2007), Београд 2007, 265–277; М. Станић, „Михаило Г. Ристић. Свештеници са којим сам радио“, *Вардарски зборник*, бр. 1, Београд 1999, 69–103; М. Станић, „Успомене на митрополите са којима сам радио Михаила Г. Ристића“, *Вардарски зборник*, бр. 2, Београд 2003, 69–141; У. Шешум, „Српска четничка организација...“, 239–258.

⁷⁴⁴ П. Пејчић, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1918*, Крагујевац 2007, 28, 36–37.

главни задатак организације Статутом је постављен рад на заштити српског народа од угњетавача који га ометају у припремама за коначно ослобођење и уједињење са Краљевином Србијом. У том послу дозвољено је коришћење свих расположивих средстава. Сама Организација се састојала од месних одбора на чијем челу су се налазили председник, његов помоћник, благајник и саветници. Месни одбори су имали задатак да бирају чланове среског одбора, а срески одбори једног вилајета бирали су вилајетски одбор кога је потврђивао Главни одбор у Београду.⁷⁴⁵

Статутом је предвиђено да сваки одбор има своју тајну полицију, а сваки срез једну или више оружаних чета које су штитиле народ од насиља непријатеља или његове пропаганде. Чете су биле под командом среских одбора. Организација се финансирала од добровољних прилога, чланарина и од прихода добијених са других страна. Сви који би радили на штету организације били су кажњавани. Казне је требало да изриче срески одбор, а њихово извршење би зависило од одобрења вилајетског одбора. Казне су могле бити опомена, порез или смрт. Казне смрћу могле су се изрицати само у случају издаје или убиства неког члана организације. Што се симбола тиче предвиђено је да на печату организације буде двоглави бели орао, а на његовим прсима лав са круном. У последњем члану Статута најављена је израда Правилника и упутстава за рад организације.⁷⁴⁶

Током августа 1903. године док су Атанацковић, Ђеловић и Гођевац постављали темеље револуционарне организације у Београду, у Врању је официр Живојин Рафајловић са Врањанцима Миле Цупаром, Пантом Јовановићем, Томом Стајићем, Велимиром Карићем, Пером Кушаковићем, Светиславом Лукићем, Томом Ђурђевићем, Симом Залтичанином, Божом Драгићевићем и Миланом Граовцем формирао „Четнички одбор“ за одбрану српских интереса у Турској. Формирању одбора претходио је састанак у врањској основној школи на коме је брзо договорена сагласност. „Договорили смо се брзо, будући да смо сви били расположени и задојени том идејом. Формирали смо први комитски одбор. Заклели смо се на ками и револверу. Заклетву је извршио врањски поп, покојни Димитрије Павловић“ – писао је Рафајловић.⁷⁴⁷ У међувремену дошло је до повезивања Врањанаца са београдским револуционарима и тада врањски Четнички одбор постаје другостепени Извршни одбор, а београдски добија функцију Главног одбора. У Лесковцу и Нишу постојали су

⁷⁴⁵ Архив САНУ, 14243/ 1580; Додатак 1, док. бр. 13, стр. 129–131.

⁷⁴⁶ Архив САНУ, 14243/ 1580.

⁷⁴⁷ Ж. Рафајловић, „Наша прва чета“, *Јужни преглед*, V/ 6-7, Београд 1930, 265.

пододбори као подршка Извршном одбору. Задатак свих одбора и пододбора био је да опремају и шаљу наоружане чете на територију Турске, са циљем заштите српског живља.⁷⁴⁸

Поједини бугарски историчари заступају тезу да су основни темељи Српске револуционарне организације постављени још 1902. године, а да су током 1903. године њени представници водили интензивне преговоре са руководиоцима македонских комитета. Важна личност у преговорима са српске стране био је Светислав Симић,⁷⁴⁹ док су се на другој страни смењивали Иван Хаџи Николов, Иван Цончев, Борис Сарафов, Матија Геров, Михаило Герциков и други. Интерес комитетлија током преговора био је у обезбеђивању материјалне и финансијске подршке њиховом раду без допуштања било какве поделе интересних сфера у европским вилајетима Османског царства. Српска страна је са своје преговарачке позиције нудила заједничку борбу њених чета и чета ТМОРО-а против Турске, уз јасно дефинисање зона деловања по националном моделу. Такву понуду старешине македонских комитета тумачили су као позив на поделу Македоније, што се није поклапало са њиховим циљевима, те су преговори завршени без конкретних резултата.⁷⁵⁰ Идентично искуство имао је и војвода Василије Трбић који у својим мемоарима описује учешће на саветовању чланова ТМОРО-а одржаном октобра 1903. године у Скопљу. Скупу су поред Трбића са српске стране присуствовали Светозар Томић и Михајло Манчић. Отворена је дискусија о узроцима Илинданског пораза и будућим правцима револуционарног деловања. Када је Трбић указао на етничку шареноликост македонског становништва и неопходност да у будућој револуционарној борби буду прихваћени језик и интереси српског народа, дошло је до жучне расправе. Дамјан Груев је оптужио Србе за покушај поделе Македоније и запретио речима: „Македонија је једна целина и она се не може

⁷⁴⁸ В. Илић, *нав. дело*, 21–22; Б. Вучетић, „Српска револуционарна организација...“, 361–362; Ј. Хаџи Васиљевић, *Четничка акција...*, 17; У. Шешум, „Српска четничка организација...“, 243–244; С. Симић, *Српска револуционарна организација...*, 61–62; Ј. Јовановић, *Лужна Србија од краја XVIII века...*, 159.

⁷⁴⁹ После гушења Илинданске побуне Унутрашња организација се налазила у расулу. Предлоге о преговорима са Краљевином Србијом који су долазили од појединаца из редова ТМОРО-а српске дипломате прихватале су са резервом. Светислав Симић је поводом иницијативе неких револуционарних старешина о споразумевању са Србијом забележио: „Због стања у организацији нема се с ким преговарати. Досадашњим радом она се показала као бугарска. Док се веровало да је она македонска, могла је рачунати на потпору и симпатије у Србији. За бугарску организацију у Македонији Србија не може имати неких симпатија. Напротив, бориће се против њих свим средствима. Засад Србија има да чека. Прво, да се у организацији успостави јединство; друго, да се виде после тога њени поступци. Да пре тога обнавља покушаје за споразум не може, јер нема с ким, а друго, између нас и овако изрођене организације стоје толики гробови. Дирати их нећемо, али ћемо се бранити кад нас нападну“. Види: Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. VII, папка III, стр. 15.

⁷⁵⁰ С. Елдџров, *Српската вџорџжена пропаганда...*, 49–53, 56–63; Д. Велков, „Активноста на српската четничка организација во Македонија од почетокот на XX век до 1905 година“, *Годишен зборник 7* (1981), Скопје 1981, 40–42.

делити. Централни македонско-одрински комитет спречиће силом и убиствима сваки такав покушај. И ко год буде у том правцу радио, он је од Централног комитета осуђен на смрт“. Негативан исход састанка потврдио је Трбићево уверење да српска страна мора започети своју револуционарну акцију.⁷⁵¹

Неспорно је да су српски револуционари убрзо после формирања Главног и Извршног одбора кренули са припремом терена за оружана дејства. Међутим, апсолутно тачан датум првих четничких активности није прецизно утврђен јер се оперише различитим подацима. У неким каснијим записима учесници српске оружане акције су бележили лична искуства и утиске о првим преласцима чета преко српско-турске границе и њиховом раду. Живојин Рафајловић је писао да је већ током лета 1903. године он послао прву чету са војводом Арсом Гавриловићем преко турске границе.⁷⁵² На сличан начин и Василије Трбић је у својим мемоарима бележио да је његовом заслугом у октобру 1903. године Српска револуционарна организација започела своје прве теренске активности у области Пчиње.⁷⁵³ Јован Бабунски је записао да је прву чету на терену формирао учитељ Јован Станојковић Довезенски.⁷⁵⁴ Упркос различитим погледима актера настанка Српске револуционарне организације, већина њих се слаже да за почетак активног оперисања српских чета у јужној Старој Србији и Македонији можемо прихватити пролеће 1904. године,⁷⁵⁵ када је чета под командом Анђелка Алексића пребачена на територију Турске у правцу Куманова где је требало да добије свог водича за даље напредовање кроз непријатељску територију. Будући да су турски аскери приметили српске борце код места Четирца (Шупља Стена) у близини

⁷⁵¹ В. Трбић, *нав. дело*, књ. 1, 57.

⁷⁵² Ж. Рафајловић, *нав. дело*, 267–272; Б. Вучетић, „Српска револуционарна организација...“, 362.

⁷⁵³ В. Трбић, *нав. дело*, књ. 1, 58.

⁷⁵⁴ Јован С. Бабунски о себи, *Споменица Јована Бабунског* (=Споменица), приредио: Ј. Хаџи Васиљевић, Београд 1921, 13.

⁷⁵⁵ Б. Вучетић, „Српска револуционарна организација...“, 363; У савременој македонској историографији почетак активне српске оружане акције у Македонији везује се за име војводе Глигора Соколовића и прелазак његових четника 19. јула 1904. године преко Кумановске и Скопске области до Соколовићевог родног краја у области Прилепа. Према мишљењу Манола Пандевског, захваљујући људима Бориса Сарафова, конкретно војводи Боби Стојчеву који је помогао пребацивање Соколовићеве чете у дубину македонске територије припремљен је терен за оживљавање српске четничке акције. Види: М. Пандевски, „Белградските изјави на Борис Сарафов...“, 34; Исти, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том III, *Внатрешната македонска...*, 146–152; Занимљиво је и то да док македонска историографија оптужује Бориса Сарафова за издају интереса ТМОРО-а због чега је исти и осуђен на условну смрт током Рилског конгреса (1905), а касније и ликвидан по налогу старешина левог крила Унутрашње организације, бугарска историографија која је наклоњенија десном конзервативном крилу његове преговоре и преузимање новчаних средстава од српске владе представља као лукави покушај бугарског револуционара да превари српске политичаре и обезбеди финансијска средства за рад комитета. Види: Х. Сиљанов, *Ослободителнитџ борби на Македонија*, том II..., 290–291; С. Елдџоров, *Српската вџорџжена пропаганда...*, 59, 62; С. Германов, „Рилският общ конгрес, 1905 г. и организираното национално-ослободително двиџение“, *Национално-ослободителното двиџение на македонските и тракийските Бџлгари 1878–1944*, том. 3, Софија 1997, 50.

Пчиње, дошло је до окршаја у којем су потпуно разбијени. Том приликом погинуло је 24 четника међу којима и њихов четовођа Анђелко Алексић.⁷⁵⁶

У вези са српским четничким деловањем конзул Михаило Ристић је још почетком 1904. године у својим извештајима МИД-у бурно негодовао. Он је сматрао да инциденти попут Шупље Стене могу компромитовати националне интересе Срба у Турској и молио Министарство спољних послова да стане на пут опасним активностима Живојина Рафајловића и његових истомишљеника.⁷⁵⁷ Деловање Српске револуционарне организације у Кумановској и Прешевској кази током јуна 1904. године узбудило је и власти у Цариграду,⁷⁵⁸ а већ наредног месеца из Беча и Петрограда српској влади упућене су две идентичне протестне ноте. У њима је стајало упозорење да ће уколико настави са толерисањем упада српских четника на територију Турске, Београд сносити пуну одговорност због могућих последица.⁷⁵⁹

И пре неуспеха чете Анђелка Алексића покретачи Српске четничке организације су размишљали о стварању упоришта за револуционарно деловање у Косовском и Битољском вилајету. Четничка погибија код Куманова учврстила их је у уверењу да је потребно радити на формирању прихватних база и центара за логистичку подршку. Упоредо са активностима одбора у Србији, већ крајем 1904. године у Битољском вилајету формирано је четири одбора Српске четничке организације од Срба који су или живели или службовали у Турској. На челу битољског одбора био је учитељ Алекса Јовановић, а међу његовим члановима налазили су се вицеконзул Панта Гавриловић, службеник конзулата Саватије Милошевић и секретар Велешко-дебарске митрополије Јован Ћирковић.⁷⁶⁰ Битољчани су били мишљења да Београд не доживљава на прави начин природу четничког деловања јер Османско царство сматра потпуно дезорганизованом државом којом четничке формације крстаре слободно. Став да је довољно само наоружати чету и послати је преко границе показао се неисправним

⁷⁵⁶ Архив САНУ, 14357, кутија 2, бр. 4; М. Петровић, „Писма Јована М. Ћирковића – Ћифе из Македоније (1904–1916). Из заоставштине Јована Јовановића Пиждона“, *Вардарски зборник* бр. 10, Београд 2015, 105.

⁷⁵⁷ ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 207 и 208, стр. 364.

⁷⁵⁸ АС, МИД, ПО, 1904,Ф-IV, Д – III, И/13, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 29.V/11.VI 1904; ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 233, стр. 400.

⁷⁵⁹ ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 323, стр. 546.

⁷⁶⁰ Јован Ћирковић (Пљевља, 1871 – Теслић, 1928), српски учитељ и национални радник. По завршетку Учитељске школе у Београду службовао у кумановском, полошком, велешком и прилепском крају. Обављао је и послове секретара Велешко-дебарске епархије. Био је један од оснивача српске револуционарне организације у Битољском вилајету, а после 1908. године председник српског вилајетског Одбора. Од 1910. године постаје шеф српске народне канцеларије у Цариграду. После Балканских ратова био је начелник Охридског округа, а после Првог светског рата начелник Битољског округа. Види: Архив МАНУ, Фонд: Љубен Лапе, кутија бр. I, папка 4, *Споменица Јована М. Ћирковића*, стр. 3–8.

већ током мајског судара надомак Пчиње. Због тога су ради што бољег умрежавања српских револуционара у овом вилајету поред одбора у Битољу формиран и одбор у Кичеву којим је председавао Лазар Кујунџић, одбор у Поречу на чијем челу је био Марко Церић, а захваљујући ангажовању српског конзула Љубе Михајловића и одбор у Крушеву са Алексом Грдановићем на челу. Прве значајне операције у Битољском вилајету започињу у Поречу⁷⁶¹ као сигурној српској бази. На челу чета састављених од поречких Срба налазио се Мицко Крстић Павловски,⁷⁶² стари српски војвода још из времена Брсјачке буне.⁷⁶³

Центар српског четничког рада у Косовском вилајету било је Скопље. Крајем 1903. године и у Источном Повардарју формиран су одбори српске револуционарне организације. Скопским одбором је уз подршку првака из ових крајева руководио управитељ српске гимназије у Скопљу, Светозар Томић. Убрзо су му се придружили свештеник Стеван Димитријевић, и учитељи Петар Косовић и Богдан Раденковић.⁷⁶⁴ Одбори су формиран и у Прешевској кази, Велесу и Куманову. На челу велешког одбора био је управник српске гимназије Давид Димитријевић, а на челу кумановског свештеник Ташко Петровић и учитељ Лазар Бошковић. Један од најистакнутијих четничких старешина у овој области био је Василије Трбић. Он је из Пчиње и области

⁷⁶¹ Према мишљењу једног од старешина ВМОРО-а Ђорџа Петрова Поречки крај је представљао снажно упориште српских револуционара. Говорећи о том рејону он је 1908. године забележио следеће: „Пореч данас представља један вид мале Србије. [...] У Поречким планинама оперишу српски четнички начелници, отуда се распоређују чете за друге рејоне, тамо проналазе склониште када су гоњене од наших чета (чета ВМОРО-а, прим. аут.) или од аскера. И пре оживљавања четништва Пореч је служио као база српске пропаганде. Одатле се она спуштала према Прилепу и Велесу...“ Види: Архивско оделение ИНИ, сигнатура: сл. IV. 119. Г. Петровъ, Сърбоманско Порече.

⁷⁶² Архив САНУ, 14357, кутија 2, бр. 29.

⁷⁶³ А. Јовановић, „Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 275–280; *Извештаи*, док. бр. 80, стр. 357; Љ. Лапе, „Неколку нови документи за 1903 година“, *Годишен зборник* 6 (1953), Скопље 1953, док. бр. 6, 254–257; М. Веселиновић, *Брсјачка буна године 1880 у Битољском вилајету и војвода Мицко*, Београд 1905, 30–31.

⁷⁶⁴ Богдан Раденковић (Бугарићи/Кос. Митровица, 1874 – Солун, 1917), српски национални радник, један од оснивача Црне руке и организатор четничке акције у Јужној Старој Србији и Македонији. Сарађивао је са српским конзулатом у Скопљу и био посредник између српског дипломатског представништва и четничке организације. Када је током 1907. године дошло до подела међу организаторима српске револуционарне акције у Османском царству, искристалисале су се две струје: конзулска и митрополитска. Митрополитску струју предводио је владика Вићентије Крџић, и она је покушала да преузме контролу над револуционарним и црквено-школским радом, настојећи да у том послу неутралише улогу конзулата. Богдан Раденковић је као присталица конзулске струје оптужен за бројне преступе због чега је напустио рејон скопског конзулата и отишао у Београд. У српској престоници је питање расцепа решено у корист конзулата после чега Раденковић наставља своје национално деловање. Са доласком младотурака он постаје председник Српске демократске лиге у Турској. За време Балканских ратова учествује у ослобађању Приштине. Од 1913. године био је саветник посланства у Атини, а 1916. године именован је за конзула у Корчи. Због чланства у организацији „Уједињење или смрт“ осуђен је на Солунском процесу. Умире у затвору 1917. године. Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. III, 625–626; Б. Вучетић, „Српска револуционарна организација...“, 365; Исти, „Богдан Раденковић и Милан Ракић“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), Београд 2008, 415–416.

надомак манастира Светог Прохора Пчињског успешно оперисао у правцу Кумановске казе и целе Јужне Старе Србије. У својим мемоарима поводом рађања српске револуционарне организације Трбић је писао: „Ништа није могло задржати и успорити четничку навалу. На Козјаку и Бабуни, у Пчињи и у Поречу свака шума је била збориште хајдука“.⁷⁶⁵

Важно је истаћи и да су четнички одбори на терену формираны постепено. Приликом њиховог формирања није постојао систематски принцип. У Битољском и југоисточном делу Косовског вилајета најпре су формираны одбори по казама па тек онда два вилајетска одбора. Са Главним одбором у Београду, Извршним одбором у Врању, четничким центрима у Скопљу и Битољу и њиховим пододборима широм Скопског санџака и Битољског вилајета темељи српске револуционарне организације крајем 1904. године били су сазидани. Образована по узору на Унутрашњу револуционарну организацију имала је задатак одбране српског становништва у селима и градовима Јужне Старе Србије и Македоније. У периоду од августа 1903. до краја лета 1904. године званични Београд је толерисао ангажовање и деловање српских револуционара, али им није обезбеђивао активну подршку.⁷⁶⁶ Морална и материјална подршка углавном је долазила од грађана Краљевине Србије и цивилних организација попут „Кола српских сестара“, или нешто касније и друштва „Српска браћа“.⁷⁶⁷ Како су већ крајем пролећа 1904. године акције комитетлија против Срба постајале све учесталије, дипломатски представници Краљевине Србије у Турској, а преко њих и власти у Београду увидели су значај улоге српске четничке организације.⁷⁶⁸

Сведочанство о томе пружа и део извештаја из битољског конзулата упућеног Николи Пашићу с јесени 1904. године у којем се каже: „Бугари хоће да доврше рад на побугаривању македонског становништва њиховим четама. Оно што нису могли да учине школом и црквом, што нису могли да учине бугарски митрополити, попови и учитељи, то хоће да учине бугарски четници. Јер кад упадну оружани четници у село, кад убију негде попа, негде учитеља, негде кмета а негде све заједно, онда престаје реч о убеђењу и симпатијама: село прелази на бугарску страну. [...] Опште је мишљење код наших људи и наших раденика, да ово што имамо можемо очувати истим начином којим се Бугари служе да нам то отму“. Поткрепљујући своје размишљање српски

⁷⁶⁵ С. Краков, *нав. дело*, 136–139; М. Митрова, *нав. дело*, 112.

⁷⁶⁶ У. Шешум, „Српска четничка организација...“, 247, 257.

⁷⁶⁷ Друштво *Српска браћа* формирано је јануара 1905. године у Београду са задатком да помаже слободарски и национални покрет Срба у Турској. Његов председник био је Голуб Јанић. Види: С. Симић, *Српска револуционарна организација...*, 80.

⁷⁶⁸ ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 372, стр. 601–602.

конзул у Битољу наводио је пример Мицка Крстића и четника који су сачували поречка и прилепска села од агресивне бугаризације речима: „Појава Мицка Крстића и његових другова сачувала нам је за сада наше тековине у овим крајевима, па нам је у исто време показала пут којим нам даље ваља ићи.“⁷⁶⁹

Нервозни због успешне изградње српске револуционарне организације током 1904. године на просторима Скопског санџака и Битољског вилајета припадници ТМОРО-а вршили су честе ликвидације Срба. Први на удару били су учитељи, свештеници и имућнији грађани патријаршисти. У намери да преведу становнике Кумановског и Кривопаланачког краја из патријаршијске под егзархијску духовну власт бугарашке чете су од августа до септембра 1904. године изводиле стравична убиства над мештанима села Кокошиња, Шопског Рудара, Татомира итд. Читав овај циклус злочина у српској штампи је прозван Кокошињским покољем. Према мишљењу новинара београдског листа *Самоуправа* кокошињска недела нису могли извести револуционари већ револуционарни мародери којима ништа није свето.⁷⁷⁰

Стратегија претњи и ликвидација настављена је крајем 1904. и током 1905. године.⁷⁷¹ Једног од најугледнијих Срба у Кумановском крају, Атанаса Стојиљковића из села Довезенаца, убио је 19. октобра 1904. године активиста ТМОРО-а.⁷⁷² Свештеника Ташка Петровића комите су убиле 2. јануара 1905. године недалеко од цркве у којој је служио. На путу између Кочана и села Градаче убијен је 5. фебруара 1905. године и кочански архијерејски намесник Петар Цветковић.⁷⁷³ Таквих случајева било је много о чему су из конзулата у Скопљу и Битољу непрестано извештавали Министарство иностраних дела у Београду.⁷⁷⁴ Увидевши да је без оружаног отпора немогуће заштитити се од агресивног егзархизма и бруталних убистава српских првака, власти Краљевине Србије с јесени 1904. године одлучују да пруже финансијску и материјалну подршку четничким одборима.

Присуство српских четника у поречким и прилепским селима средином 1904. године олакшало је живот тамошњем становништву. Због тога је српски конзул у Битољу инсистирао код власти у Београду да се поред војводе Мицка Крстића у

⁷⁶⁹ АС, МИД, ПО, 1904, ред 148, ПП. Бр. 514, Конзлат Краљевине Србије, Битољ – Николи Пашићу, 14/27. X 1904.

⁷⁷⁰ Х. Сиљанов, *Освободителнитѣ борби на Македония*, том II..., 309; С. Симић, *Српска револуционарна организација...*, 124–125; Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века...*, 153.

⁷⁷¹ Д. Антић, „Безбедносне прилике и страдање Срба у Косовском и Битољском вилајету 1905. године кроз призму дневног листа Политика“, *Баштина*, св. 36, Приштина – Лепосавић 2014, 165.

⁷⁷² ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 465, стр. 729.

⁷⁷³ Додатак 1, док. бр. 115, стр. 251–252; С. Симић, *Српска револуционарна организација...*, 125.

⁷⁷⁴ Додатак 1, док. бр. 44, 115, 124, 120.

поменуте крајеве пошаље и војвода Риста Цветковић Девички, како Крстићева чета не би била једина и како би у случају Мицкове погибије имао ко да брани српски живаљ од бугарашких насртаја.⁷⁷⁵ Оперисање четника војводе Мицка имало је успеха. Током лета 1904. године његова чета окупила је више од 30 људи и постала препрека ширењу пропаганде ТМОРО-а у Поречу. Због тога је по директиви руководиоца унутрашње организације Мицко Крстић морао бити ликвидан. Налог за извршење тог задатка добио је војвода Ђорђе Сугарев. Али судбина се поиграла. Уместо да Сугарев ликвидира српског војводу, Мицко Крстић је после окршаја комитске чете Ђорђа Сугарева са Турцима од 17. октобра 1904. године, у селу Слатина заробио старешину Унутрашње организације, Дамјана Груева. Овај догађај узбудио је не само руководство ТМОРО-а већ и званичне представнике Кнежевине Бугарске. Употребљени су сви механизми и дипломатски канали како би Груев био ослобођен. Након месец дана заробљеништва српски четници су га довели Јовану Ђирковићу који га у Скопљу предаје Ђорђу Николову, истакнутом члану ТМОРО-а.⁷⁷⁶

Руководиоци Српске револуционарне организације су приликом заробљавања вође Унутрашње организације одустали од његове ликвидације и поступили прагматично. Његово заточеништво настојали су да искористе како би дипломатским механизмима елиминисали присуство чета ТМОРО-а у српским срединама, а одјек поменутог инцидента употребили су за промовисање српске четничке акције.⁷⁷⁷ Захваљујући штампи и међународна јавност је била информисана о деловању српских четника у Турској, док су њихов рад након заробљавања Груева домаћи листови оценили као веома успешан. Са друге стране углед и позиција Унутрашње организације заробљавањем једне од најмаркантнијих фигура ТМОРО-а били су пољуљани. Према мишљењу егзархијског свештеника у Кичеву, Томе Николова, заточеништво Дамјана Груева представљало је велики морални ударац за Организацију.⁷⁷⁸

⁷⁷⁵ АС, МИД, ППО, 1904, Ф-IV, Д- X, И/89, Пов. бр. 2812, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 1/14. VI 1904; ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 240, стр. 243–244.

⁷⁷⁶ АС, МИД, ПО, 1904, Ф-VI, Д- X, Пов. бр. 2837, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 3/16. X 1904; ДСПКС, књ. I, св. 2, док. бр. 459, стр. 723–724; Коца (А. Јовановић), *Четнички споменик. Војвода Мицко, живот и рад*, Скопље 1930, 49–53; *Турски документи за оружените борби...*, 155; *Македонија меѓу аутономијата и дележот* (=ММАД), том III, (1904), приредио: С. Дракул, Скопје 1997, док. бр. 680, стр. 474–476; В. Ѓоргиев, „Заложништвото на Даме Груев кај просрпскиот војвода Мицко“, *Годишен зборник*, књ. 63 (2010), Скопје 2010, 341–343; С. Аврамов, *Револуциони борби во Азотъ (Велешко) и Порѓачието*, Софија, 1929, 50–53.

⁷⁷⁷ Додатак 1, док. бр. 62, стр. 195–198,

⁷⁷⁸ Х. Сиљанов, *Освободителнитъ борби на Македонија*, том II..., 295; В. Ѓоргиев, „Заложништвото на Даме Груев...“, 344.

Последњих месеци 1904. године српска револуционарна организација већ је представљала један заокружен систем са руководством и четама које су оперисале у подељеним рејонима. Иако је пракса герилског ратовања диктирала да чете буду састављене од мањег броја људи ради лакшег кретања и неуочљивости од непријатеља, неке српске четничке формације бројале су између 20 и 30 бораца.⁷⁷⁹ Позитиван резултат деловања рејонских чета умногоме је зависио од материјалне и логистичке подршке локалног становништва. Због тога је Организација нарочиту пажњу посветила српским селима где су убрзано формирани месни одбори. Значајан утицај Српска организација је остварила у Скопској Црној Гори, Кумановском, Поречком, Кривопаланачком, Полошком крају и областима севернозападно од Прилепа и Велеса, што потврђују и поједини бугарски извори говорећи о јачању „патријаршиста и србомана“. Нервозна због деловања српских оружаних група пробугарска штампа је истицала како „македонски револуционари“ не могу да трпе српске чете чији задатак није „ослобођење“ него ширење „српске пропаганде“.⁷⁸⁰ Упркос свим критикама, до краја 1904. године велики број старосрбијанских и македонских села преко својих месних одбора уведен је у систем Српске револуционарне организације.⁷⁸¹ Тиме су се стекли услови за почетак друге, активније фазе четничког деловања.

3.8. Српска борба за Јужну Стару Србију и Македонију (1905–1908)

Оперисање српских чета унапредило је безбедност патријаршијског живља у деловима јужне Старе Србије и Македоније, али је усмерило и пажњу међународне јавности на „деструктивно“ држање српске владе у решавању македонске кризе. Када су четничке операције постале превише бучне, и услед недостатка конспиративности претиле да угрозе кредибилитет Београда пред великим силама, власти Краљевине Србије нашле су се у проблему. Изванредан сегмент тог проблем представљало је и постепено увећавање српског револуционарног апарата над којим центри политичке моћи у Србији нису имали великог утицаја. Јавила се потреба за наметањем новог система функционисања српске револуционарне организације, чији је рад требало да

⁷⁷⁹ М. Митрова, *нав. дело*, 121–122.

⁷⁸⁰ Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. VII, папка III, стр. 37.

⁷⁸¹ С. Елдџров, *Српската вџорџжена пропаганда...*, 86, 117; У. Шешум, „Српска четничка организација...“, 249, 250.

буде конспиративнији и под контролом државних органа. Тако се је питање њеног будућег деловања нашло на дневном реду састанка српских конзула из Турске, дипломатског представника Краљевине Србије у Софији и министра иностраних послова Николе Пашића, одржаном крајем октобра 1904. године у Београду. Окупљени су констатовали да је рад Српске четничке организације настале приватном иницијативом под руководством генерала Атанацковића постао сувише транспарентан, а самим тим и довољно компромитован у јавности. Изнети су аргументи да постојећи систем револуционарне организације са Главним одбором у Београду није допуштао могућност да се чује глас српског народа у Македонији, због чега је донета одлука да се благовремено расформира Главни одбор у Београду, а наставак оружане акције спроводи под контролом Министарства спољних послова где је требало формирати нови орган под именом Врховни одбор.⁷⁸²

Био је то увод у ново обликовање Српске четничке организације, и почетак активније фазе револуционарног деловања Срба у Турској. У пролеће 1905. године рад организације на терену је интензивирао. Начелник Врањског округа Драгић Павловић телеграмом је јављао Николи Пашићу да је највише успеха на организовању српских села у области Куманова имао војвода Ђорђе Ристић Скопљанче. Његовом заслугом у систем српске револуционарне организације уведена су места Равно, Вражогрнце, Милотино, Осиче, Жељовина, Станча, Гулинце, Арбанашко, Деловце, Дренак, Радибуш и Оташница. У њима је по процени Павловића било око 230 српских пушака.⁷⁸³ Војвода Скопљанче је у писму упућеном начелнику Драгићу Павловићу 7. јуна 1905. године писао да су поред кумановских, под српски утицај потпала и сва села у Паланачкој кази до саме Криве Реке. „Бугари видећи да им је све до Криве Реке пропало и да са нама не могу изаћи на крај, они да би уздржали села да не подносе кајмакаму арзувал да прелазе под Патријаршију и да су Срби, отпочну да кољу сељане из села која су прешла на нашу страну“.⁷⁸⁴ И српски конзул у Битољу, Светислав Станојевић је 15. марта обавестио Београд о напретку у Поречком крају где чете Ристе Цветковића Девичког и Тренка Рујановића из Крапе штите народ од муслиманских зулума и злочина пробугарског војводе Јованче из Локвице. Четовође Риста и Тренко

⁷⁸² С. Елдџров, *Србската вџорџжена пропаганда...*, 78; М. Митрова, *нав. дело*, 114.

⁷⁸³ Додатак 1, док. бр. 128, стр. 269–270.

⁷⁸⁴ АС, МИД, Строго поверљива архива (=СПА), 1905, Ф – I, Д –3, Стр. Пов. Бр. 124, Војвода Ђорђе Ристић Скопљанац – Окружном начелнику Драгићу Павловићу – Врање, 25.V/ 7.VI 1905; Додатак 1, док. бр. 239, стр. 443–444.

су својим деловањем потпуно блокирале рад комитетлија у Поречу и ограничили њихов утицај само на три егзархијска села: Локвицу, Вир и Сланско.⁷⁸⁵

У једном каснијем извештају бугарског дипломатског агента из Скопља Тодора Недкова упућеном Министарству спољних послова Кнежевине Бугарске, тврди се да је српска акција крајем 1904. године у Скопској, Велешкој и Полошкој области бележила изузетне резултате и наводи: „Број школа и нарочито ученика је значајно увећан, и то у једном релативно кратком периоду [...] Појава српског четништва у тој области успела је да сачува стечене тековине и да на српску страну привуче 59 целих бугарских села са 3277 кућа, делове 31-ог села са 1039 кућа, што укупно износи 4316 кућа. [...] У овдашњој српској мушкој и женској гимназији се налазе и ученици из Краљевине Црне Горе. Сви су стипендисти српске владе. Међу стипендистима има синова и кћери високих чиновника и посланика из Београда и других крајева, упућених да попуне одељења отворена за српски народ у македонским гимназијама“.⁷⁸⁶

Ради што ефикаснијег оперисања током пролећа 1905. године формирана су и два Штаба за управљање и координисање четничким акцијама. Сектори њиховог деловања подељени су на Источно и Западно Повардарје.⁷⁸⁷ У периоду од 1905. до 1908. године на челу Штаба за Западно Повардарје смењивали су се Сретен Рајковић, Панта Радосављевић, Павле Блажарић, Душан Димитријевић - Брђанин, Сава Петковић - Грмија, Маринко Алексић, Никола Јанковић - Косовски и поручник Недељковић - Расински. Шефови горског штаба за област источно од Вардара били су Илија Јовановић, Аксентије Бацетовић, Војислав Танкосић, Војин Поповић - Вук, Михајло Ристић, Алимпије Марјановић - Овчеполски, Александар Благојевић - Кочански и Светозар Ранковић. Сваки од поменутих шефова имао је свој псеудоним⁷⁸⁸ који је користио приликом кореспонденције са војводама или са вишим инстанцама Српске револуционарне организације.⁷⁸⁹

⁷⁸⁵ АС, МИД, ППО, 1905, К – ред 97, ПП. Бр. 11, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – Николи Пашићу, 2/15. III 1905; Додатак 1, док. бр. 136, стр. 280.

⁷⁸⁶ ЦДА, ф. Българско консулство в Скопие – 335к, оп.1, а.е. 205, л. 61–82; *Грџката и срџската пропаганди в Македонија*, № 115, стр. 416–428.

⁷⁸⁷ У. Шешум, „Српска четничка организација...“, 246; Додатак 1, док. бр. 186, стр. 371–373.

⁷⁸⁸ Све руководеће личности Српске револуционарне организације (председници одбора, четничке војводе и дипломате ангажоване у револуционарној борби) због тајности рада приликом кореспонденције су користиле псеудониме. За списак псеудонима и имена четничких војвода и значајнијих личности види: Додатак 2, стр. 726–729.

⁷⁸⁹ А. Јовановић, „Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима...“, 288–307; Г. Тодоровски, „Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија“, *Прилози за српско-македонските односи во минатото*, Скопје 1987, 77.

Пошто су преласци четника на територију Османског царства постајали учесталији долазило је и до све бројнијих судара са турским војним одредима. Крајем марта 1905. године недалеко од Табановаца дошло је до окршаја турских аскера са једном српском четом. После целодневне борбе четници су савладани. Они који су пали живи у руке Турцима током спровода за Куманово ликвидирани су на најсвирепији начин.⁷⁹⁰ Командант Горског штаба Источног Повардарја поручник Илија Јовановић (под псеудонимом Часлав Пчињски) је непосредно након табановачке погибије Извршном одбору у Врању изнео низ примедби на рачун појединих четовођа. Сматрао је да је за трагедију чете код Табановаца одговоран њен четовођа Ковачевић који није показао довољно обазривости те се у акцију кренуло као у сватове, без осигурања и претходнице, али са весељем. Револтиран због страдања четника чији је задатак био да се из манастира Св. Прохор Пчињски са 120 пушака и великом количином оружја пребаце у Пореч, Јовановић је писао: „Да ли се пак ово морало десити? О томе остављам да промисле позванији тамо, - по мом мишљењу не. ПUTEВА има таквих да никога ни глава не заболe, шта ће тамо до железничке пруге и главне цаде са толико џебане и потреба, што ће сад Турчин користити. Е...али! [...] Овамошњи народ жали али се уједно и радује храбром држању младих јунака. Слава им!“ У сукобу је погинуло неколико турских војника. Истог дана из освете Албанци и Турци су демолирали село Табановце и починили злочине над Србима који нису успели да се склоне на време.⁷⁹¹

Кумановска каза је радом српских чета сачувана од терора ТМОРО-а, али је присуство Турака и Албанаца задавало велике проблеме четничком деловању.⁷⁹² У селу Пелинцу о Великој Суботи 1905. године боравиле су чете Ђорђа Скопљанца и Горског штаба Источног Повардарја окупивши укупно 38 људи. Истог дана у село Никуљане пристигла је чета Павла Младеновића од 130 четника са намером да после краћег одмора један број њих настави пут Пореча, а остатак ка Скопској Црној Гори. Тако масован покрет није могао проћи незапажено. Турске снаге су сазнавши за концентрацију четника северно од Куманова кренуле ка њима. Чета чича Павла Младеновића је борбу прихватила на брду Челопек. Турцима су се придружили и Албанци из околних села са жељом да се „напљачкају ђаурских пушака“, али

⁷⁹⁰ АС, МИД, ППО, 1905, К – ред 73, ПП. Бр. 1275, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 21. III / 3. IV 1905; Додатак 1, док. бр. 159, стр. 327.

⁷⁹¹ Додатак 1, бр. док. 160, стр. 328–334.

⁷⁹² АС, МИД, СПА, 1905, Ф-1, Д-3, Стр. Пов. бр. 69, Саватије Милошевић, Врање – Јовану М. Јовановићу, 28. IV/11. V 1905; Додатак 1, док. бр. 204, стр. 397–398.

захваљујући ратничком искуству и доброј процени српских четовођа, као и удару с леђа Турцима који су извели четници Ђорђа Скопљанца из правца Пелинца, османска војска је доживела пораз. Битка на Челопеку постала је симбол првог великог успеха српских четника над турском војском и албанским башибозуком, али и опомена руководиоцима српске организације да не врше концентрисање великог броја наоружаних људи на малом простору каква је била Кумановска котлина.⁷⁹³

Током 1905. године и у зони Западног Повардарја долазило је до честих оружаних акција. Од бројних битака које су обележиле српску четничку акцију западно од Вардара издвојићемо битку на Орешким ливадама која се догодила 10. маја 1905. године. Због терора који су комите Стевана Димитрова вршиле над патријаршијским живљем у области Велешког Азота, српске војводе Глигор Соколовић, Јован Бабунски, Тренко Рујановић и капетан Рајковић договориле су се да их неутралишу. Пронашавши их неприпремљене у месту Орешке ливаде четници су извели напад. Чета Стевана Димитрова била је потпуно разбијена, а сам Димитров, несвестан да је борба изгубљена, трчао је према шуми уз повик својим борцима: „Момчета, трчете да ги заловиме живи Србоманите“. Куршуми српских берданки прекинули су његову борбу. На страни комитетлија било је 15 ликвидираних и 30 рањених бораца.⁷⁹⁴

Приликом борбе надомак азотских села Орешје и Папрадиште четници Бабунског су запленили један део ратног материјала комитетлија, и оно најважније – архиву војводе Стевана Димитрова. Из заплењене преписке комитског војводе може се уочити страх рејонских руководиоца ТМОРО-а за губитак утицаја у Кумановском крају. „У Куманову је страшно... Остали су без бугарске чете, а српске праве шта хоће“, записано је у дневнику Стевана Димитрова.⁷⁹⁵ Што се тиче Велешке казе, из неколико шифрованих порука препознаје се да српске чете и патријаршијски свештеници угрожавају рад ТМОРО-а по тамошњим селима. Обраћајући се написмено војводи Димитрову, један од рејонских старешина ТМОРО-а под псеудонимом „брат Ботитев“, жалио се на рад српског свештеника Атанаса из села Теова речима: „И Чуре (надимак српског свештеника у селу Теову) је у нашем селу. Чека српске чете. [...] Када смо говорили Србоманима да не дају српским четама, он им је говорио: Не слушајте

⁷⁹³ С. Симић, *Српска револуционарна организација...*, 146; В. Илић, *нав. дело*, 53–55; Додатак 1, док. бр. 196, стр. 383–386; К. Пећанац, *нав. дело*, 21–22.

⁷⁹⁴ Додатак 1, док. бр. 206, стр. 401–402; В. Илић, *нав. дело*, 57; *Споменица...*, 16–17; Б. Николов, *Вътрешна Македоно-Одринска Револуционна Организација. Войводи и ръководители (1893–1934). Биографично-библиографски справочник*, Софија 2001, 48.

⁷⁹⁵ Архив САНУ, 14331/ 10 (4), 24.

тога Татарица, он жели да вам запали село са бугарским комитама“.⁷⁹⁶ На основу заплешене архиве видимо и да су комитетлије дуго планирале убиство војводе Глигора Соколовића.⁷⁹⁷ Према њиховом плану српски војвода је требало да буде убијен у селу Небрегову или Мокренима, али су им се намере изјаловиле.⁷⁹⁸ Током 1905. године сукоби припадника Српске револуционарне организације и бугарашких комита у зони Западног Повардарја, а нарочито у велешком, прилепском и азотском крају били су учестали.⁷⁹⁹

Средином 1905. године српски четнички покрет добија коначну форму у организационом смислу. Након консултација одржаних 1–2. јула између министра српске владе Јована Жујовића, начелника конзуларног одељења Јована М. Јовановића, генералног конзула у Скопљу Михаила Ристића, начелника Округа врањског Драгића Павловића и српског дипломатског представника у Софији Светислава Симића, Врховни одбор⁸⁰⁰ је дефинисао права деловања организације. Договорено је оснивање Главног одбора у Београду од 5 лица чији је задатак да руководи целокупним радом у погледу слања чета за заштиту Срба у Турској, док су обавезе свих некадашњих одбора и пододбора у Србији биле искључиво пропагандног карактера, како би се избегло њихово самостално деловање. Прикупљање прилога и средстава за рад организације било је у домену друштва „Српска браћа“, чије је одборе требало формирати по свим већим местима у унутрашњости Србије.⁸⁰¹ Поред Главног одбора у Београду, у Врању је формиран Пословни одбор са задатком да новцем добијеним из Београда врши набавку материјала и спреме за чете, снабдева свим потребама људе који се припремају за прелазак границе, издаје помоћ породицама погинулих четника и четницима који су из борбе изашли као инвалиди, упућује болесне и рањене четнике у болнице итд. У

⁷⁹⁶ Архив САНУ, 14331/ 10 (4), 38.

⁷⁹⁷ Војвода ВМОРО-а Крсто Шакир Гермов је у својим мемоарима записао да је Глигор Соколовић још током јесени 1904. године својим деловањем ометао рад Унутрашње организације у прилепском крају, али да се одустало од његовог убиства јер је наводно са собом носио препоручено писмо Заграничног представништва ВМОРО-а из Софије. Говорећи о Соколовићу војвода Гермов је навео: „Глигор беше дошао са наоружаном четом да шири великосрпски утицај. Једног дана у селу Никодим у прилепском крају на митингу пред сељацима Глигор се је декларисао као српски војвода и почео је да организује сељаке у корист српске пропаганде.“ Архивско одељење ИНИ, сигнатура: сл. IV. 167, Гермов, Крсто – Шакир, Спомени, 32–33.

⁷⁹⁸ Архив САНУ, 14331/ 10 (4), 36.

⁷⁹⁹ Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. ХЛП.

⁸⁰⁰ Врховни одбор је представљао неку врсту неформалног одељења Министарства иностраних дела Краљевине Србије. Његовом одлуком од 4. јула 1905. године Организација доспева под контролу државе, онако како је договорано на консултацијама српских дипломата из октобра 1904. године. Види: В. Илић, *нав. дело*, 64–67; У. Шешум, „Српска четничка организација...“, 245.

⁸⁰¹ Из Министарства иностраних дела 26. VI/ 9. VII 1905. године упућена је молба председнику владе Краљевине Србије, Љубомиру Стојановићу, да од окружних начелника затражи подршку за формирање локалних пододбора друштва „Српска браћа“. Види: Додатак 1, док. бр. 267, стр. 483.

пограничном појасу између Врања и границе са Турском формиран је и Извршни одбор, као оперативно тело организације. Крајњи циљ рада свих одбора било је „ослобођење потлачене браће и уједињење Српства“. У записнику одлуке Врховног одбора наводи се: „Ово је унутарња организација. Спољна, у Старој Србији и Македонији састојаће се од главног одбора у Скопљу и Битољу, пододбора у Куманову, Бујановцу, Велесу, Дебру, Охриду, Прилепу, Кичеву, Поречу, Дримоколу, Крушеву и месних одбора. Одлуку су потписали Раде Неимар (Јован М. Јовановић), Игуман Пајсије (Михаило Ристић) и Часлав Пчињски (поручник Илија Јовановић).⁸⁰²

Брзо се увидела нелогичност постојања два одбора у унутрашњости, односно у пограничној зони ка Турској, па су Извршни одбор и Пословни одбор у Врању крајем 1905. године спојени у једно оперативно тело Организације.⁸⁰³ У Београду је 29. новембра 1905. године конституисан и Централни одбор са члановима др Милорадом Гођевићем, Љубом Давидовићем и Петром Пешићем. Секретар је био поручник Сретен Рајковић.⁸⁰⁴ Упоредо са формирањем организационог апарата на територији Краљевине Србије радило се и на подизању или обликовању одбора у Старој Србији и Македонији. У сагласности са одлуком Врховног одбора од 4. јула организација за одбрану српских интереса у Старој Србији и Македонији добија ново име: „Тајно удружење Српска одбрана“. Пун и званичан назив новог статута састављеног од 34 тачака био је: Правило тајног удружења „Српска одбрана“. На основу њега можемо видети да су учестали непријатељски насртаји на све што је српско у Старој Србији и Македонији принудили народ са простора „санцака скопског и дебарског, и казе кичевске, прилепске, охридске, као и из других страна битољског и солунског вилајета“ да формирају тајно удружење „Српска одбрана“. Удружењем управљају два одбора, један у Старој Србији (Скопље) и један у Македонији (Битољ)⁸⁰⁵ и Горски штаб.⁸⁰⁶ Од члана 8. до члана 19. статута дефинисана су права и обавезе свих органа Српске одбране (одбори, пододбори, месни одбори, Горски штаб). У члану 20. и 21. наведено је да сви Срби, патријаршисти или егзархисти, морају признавати српску

⁸⁰² АС, МИД, СПА, 1905, Ф-1, Д-4, Стр. Пов. бр. 164, Одлука Врховног одбора С.О. – Београд, 21. VI/ 4. VII 1905; Додатак 1, док. бр. 264, стр. 478–482.

⁸⁰³ АС, МИД, СПА, 1905, Ф – I, Д - 6, Стр. Пов. бр. 335, Пословни и Извршни одбор, Врање – Јовану М. Жујовићу, 19. XI/ 2. XII 1905; Додатак 1, док. бр. 425, стр. 679–680.

⁸⁰⁴ АС, МИД, СПА, 1905, Ф – I, Д - 6, Стр. Пов. бр. 356, Централни одбор, Београд – Љубомиру Стојановићу, 19. XI/ 2. XII 1905; Додатак 1, док. бр. 426, стр. 680.

⁸⁰⁵ Јануара 1908. године сви одбори у Старој Србији и Македонији били су под контролом Генералног конзулата у Скопљу. Види: Г. Тодоровски, „Српската четничка организација...“, 76.

⁸⁰⁶ Иако је Статутом дефинисано постојање једног Горског штаба, у пракси су функционисала два. Горски штаб за Источно Повардарје и Горски штаб за Западно Повардарје. Види: В. Илић, *нав. дело*, 70.

организацију и потпомагати је. Ступању у удружење претходила је заклетва коју је сваки нови члан морао да положи. Статутом су дефинисана и питања суђења и казни за оне који се не придржавају његових одредби, и наглашено је да одбори, пододбори и Горски штаб имају своје нарочите печате.⁸⁰⁷ У статуту нису поменути организациони апарат и његови органи на територији Краљевине Србије, јер су из политичко-дипломатских разлога постојале намере да се Српска одбрана представи као аутохтона појава српског народа у Турској.⁸⁰⁸ Узимајући у обзир све до сада наведено не можемо оспорити чињеницу да је Српска одбрана црпела своју снагу из организационог система са територије Краљевине Србије. Међутим, не можемо се сложити ни са тезом појединих бугарских историчара који српској револуционарној организацији приписују непосредовање народног упоришта у Старој Србији и Македонији.⁸⁰⁹ Таква претпоставка је тенденциозна и погрешна, што потврђују позитивни резултати српске акције на терену.

Висок степен народне подршке српској организацији огледао се у враћању све већег броја егзархијских села под духовну власт патријаршије и увећању броја ученика у српским школама – онда када је агресивно деловање пробугарских комитета стопирано оружаном акцијом српских четника.⁸¹⁰ Резултате које су комитски одреди постизали годинама (док су се Срби занимали само културно-просветном делатношћу), српске чете су успеле да неутралишу за релативно кратко време, што не би било лако изводљиво да је тамошње становништво имало бугарску националну свест. Нарочито снажну потпору у народу Српска одбрана је имала на територији Скопског санцака. Да је то истина може се наслутити и из кореспонденције секретара бугарског дипломатског агента у Скопљу Радула В. Канелија са властима у Софији. У телеграму од 14. септембра 1906. године (стари календар) он каже: „Српска пропаганда је најуспешнија у Скопском санцаку зато што је усмерила сву снагу на тај рејон и бори се без опадања енергије за нове националне добитке“. Као прилог Канели доставља табеларни приказ са бројем ученика по школама, у којем се уочава постепено повећање броја српских ученика у Скопској, Кумановској, Тетовској, Кратовској, Паланачкој и Кочанској кази у односу на њихову заступљеност за период пре 1903. године.⁸¹¹

⁸⁰⁷ Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века...*, 159–164; Б. Вучетић, „Српска револуционарна организација...“, 359.

⁸⁰⁸ У. Шешум, „Српска четничка организација...“, 246.

⁸⁰⁹ С. Елдъров, *Српската вџорџжена пропаганда...*, 73.

⁸¹⁰ Архив МАНУ, Фонд: Светислав Симић, а.е. XLIII.

⁸¹¹ ЦДА, ф. Българско консулство в Скопие – 335к, оп.1, а.е. 205, л. 21–25; *Гръцката и српската пропаганди в Македония*, № 67, стр. 359–364.

Још један значајан догађај који је додатно усмерио држање званичног Београда, а индиректно и Српске револуционарне организације у Османском царству, према македонском проблему била је конференција српских дипломатских представника одржана од 4. до 7. августа 1905. године у Београду.⁸¹² Можда је тада најбољу анализу генезе македонског проблема дао Светислав Симић, српски дипломатски агент у Софији. Он је пласирао гледиште да су се све до Илинданског устанка Срби држали потпуно исправно бавећи се искључиво културно-просветном делатношћу. Онда када су се македонски комитети након илинданског слома отворено ставили у службу егзархизма и прибегли терору, српски народ је морао да се организује и супротстави томе. Комитски терор пробудио је код Срба инстинкт самоодржања и они су покренули своју револуционарну организацију, што је било неизбежна последица ситуације у којој су терором били доведени. Симић је тврдио да српска акција није потекла из Србије, већ је само из Србије помагана, јер је било потпуно природно и оправдано да матица помаже своје саплеменике. Резултати српске акције показали су се добрим. Бугари су устукнули, а многа села и крајеви су пришли патријаршији. Зато је на постављено питање учесника конференције да ли треба напустити револуционарни рад у Старој Србији и Македонији Симић одговорио одрично уз образложење: „Напуштати сада рад с оваквим резултатима била би погрешка, стајати му на путу било би грехота. Ствари се морају оставити да се развијају како су отпочеле у толико пре што и ситуација, створена радом ових чета, може да послужи као дилаторно средство да се Бугари уразуме. Пре су они мислили да нас могу истребити једном вартоломејском ноћи, сад им је јасно да ми тамо (у Македонији – прим. аут.) нисмо тиква без корена, него фактор с којим морају рачунати“. Симић је заступао тезу да четнички покрет треба помагати свим средствима, али да се морају пронаћи ефикасни механизми подршке како би српска краљевска влада избегла компромитацију пред међународном јавношћу.⁸¹³

На истом заседању отворена је дискусија о аутономији као могућем решењу македонског спора. Таква солуција је провејавала у европској штампи, а нарочито је имала подршку појединих британских политичара и тамошњег јавног мњења.⁸¹⁴ Свесни да велике силе попут Русије и Аустроугарске одбацују аутономију као решење и инсистирају на реформама, дискутантанти су посебну пажњу посветили Бугарима

⁸¹² *Срџбските интриги и коварства срещу Бџлгария (1804–1914). Дипломатическџ документи*, съставил: Ц. Биљарски, Софија 2009, № 90, стр. 198.

⁸¹³ ДСПКС, књ. I, св. 4/1, док. бр. 37, стр. 171–172.

⁸¹⁴ А. Растовић, *Енглези и Балкан...*, 234.

закључивши да су Бугари својим деловањем преко македонских револуционарних комитета чинећи терор компромитовали симпатије које је западни свет за њих имао. Својом искључивошћу стимулисали су Србе и Грке⁸¹⁵ на пружање жестоког отпора и створили још неподношљивију атмосферу у Турској, због чега се нико не би усудио да аутономију узима као решење. Аутономија би према мишљењу српских дипломата била „не погодба реда и мира, него извор борбе свију против свакога“ због чега је договорено да државни представници Краљевине Србије јавно не одбацују аутономију Македоније, али да у разговорима са страним дипломатама указују на тешкоће њеног остваривања и последице које би она могла произвести.⁸¹⁶

Када је у питању српска револуционарна организација, већ после лета 1905. године њени активисти су могли да рачунају на озбиљну подршку државних структура Краљевине Србије. Успех у деловању српских револуционара био је од виталног националног интереса у поробљеним јужним крајевима. Због тога је званични Београд све до лета 1908. године пружао материјални и финансијски ослонац акцијама револуционарних одбора у Старој Србији и Македонији.⁸¹⁷ Опремање и наоружавање четника ишло је преко врањских магацина о којима се старао Извршни одбор. Већи део муниције и пушака преношен је преко илегалних прелаза у планинским појасевима српско-турске границе, али су неретко револвере и муницију железницом преносиле и српске дипломате. Уредно снабдевање муницијом и оружјем због честих борби било је веома значајно.⁸¹⁸

У периоду од 1905. до краја 1907. године догодило се пуно оружаних окршаја српских четника са Турцима, албанским башибозуком и комитетлијама, како у Западном тако и у Источном Повардарју. Због предмета нашег истраживања нећемо се бавити њиховом анализом али ћемо поменути оне највеће као што су борбе на Вуксану подно Скопске Црне Горе априла 1905, на Китки⁸¹⁹ маја 1905, на Петраљици код Криве

⁸¹⁵ Нема података о заједничком деловању српских и грчких чета против бугарско-вморовских комитета. Поводом таквих оптужби из Кнежевине Бугарске Светислав Симић је писао да од покретања српске четничке акције није било заједничког рада српских и грчких чета. Као разлог наводио је негативно држање Грка према Србима у Велешко-дебарској епархији, нерешено црквено питање и оно најважније – непостојање физичких додирних тачака за заједничку акцију. Види: ДСПКС, књига III, свеска I/II, 16/29 март – 31. мај/ 13. јун 1908. године, приредили: М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2010, док. бр. 610, стр. 1235.

⁸¹⁶ ДСПКС, књ. I, св. 4/1, док. бр. 37, стр. 178–179.

⁸¹⁷ Д. Велков, „Финансирањето и вооружавањето на оперативните сили на српската четничка организација во Македонија во периодот од 1904 до 1908 година“, *Годишен зборник* 11 (1984), Скопје 1984, 13–17; М. Митрова, *нав. дело*, 127.

⁸¹⁸ Архив САНУ, 114331/3, 1, 10–11.

⁸¹⁹ Реч је о једном од висова планине Козјак – чувене четничке планинске базе којом су Турци и Албанци пролазили само када морају.

Паланке јуна 1905, на Бељаковцу јуна 1905, на Мукосу јуна 1905, на Гуглину септембра 1905, код Нежилова октобра 1905, код Мургаша децембра 1905, на Паклишту јануара 1906, на Челопеку фебруара 1906, на Дреновцу марта 1906, на Малешу код Берова маја 1906, на Куртовом камену јула 1906, на Бајловцу јула 1906, код Јачинца и Стрновца фебруара/марта 1907, код Владиловца марта 1907, код Никодима и Габровника маја 1907, код Дренова⁸²⁰ јуна 1907 итд.⁸²¹

Резултати оружане акције Срба у Скопском санџаку и деловима Битољског вилајета могу се окарактерисати као успешни. Према подацима Министарства спољних послова Кнежевине Бугарске, до средине 1906. године српска организација је успела да прошири свој утицај на око 60 села и то: 22 села у Кумановској кази, 12 у Прилепској кази, 11 у Кривопаланачкој кази, 6 у Кичевској кази, 4 у Велешкој кази и 5 у Тетовској кази. Период од 1906. до почетка 1908. године представљао је период јачања српског утицаја. Српске чете западно од Вардара успоставиле су средином 1907. године контролу над крајевима између Прилепа и Велеса и пресекле главну везу ВМОРО-а са Битољем. Бугарски дипломатски агент у Битољу је жалећи се вишим инстанцама због катастрофалног стања комитске пропаганде крајем априла 1907. године писао да су међу егзархијским селима у Прилепу остала Плетвар, Лениште и Вранче и др. али ће уколико се хитно не предузму мере и њихово становништво прећи под духовну власт патријаршије. Већ наредног месеца око 20 егзархијских села у крајевима на линији Велес – Прилеп враћено је под окриље патријаршије. Убрзо након окршаја са комитама код Дренова дошло је и до повезивања српских чета са леве и десне обале Вардара.⁸²²

⁸²⁰ Борба у селу Дренову вођена је између четника Василија Трбића и Јована Бабунског и бугарских комита на чијем се челу налазио озлоглашени војвода Стеван Димитров – Вардарац. Четници су бугарске комите напали по дану, опколивши кућу у којој се стационирао њихов војвода. Пошто је кућа запаљена комите су покушале да се спасу бекством, али су шансе за успешан пробој кроз српски обруч биле мале. Сви, рачунајући и војводу Димитрова, били су ликвидирани. Патријаршијска села у Азоту памтила су Стевана Димитрова по убијању, пљачкању и премлаћивању њихових мештана, због чега је вест о његовој погибији у Велешкој кази дочекана са радошћу. Борбом на Дренову потпуно је разбијена бугарско-вморовска организација западно од Вардара, и све до Балканских ратова у тим крајевима није било већих сукоба са бугарашима. Сукоб у Дренову остао је забележен и у народној традицији кроз чувену песму „Спремте се, спремте“ коју је према неким наводима испевао Јован Грковић Гапон на слави Срба Македонаца у Београду 1909. године, а у забелешкама је оставио Драгиша Стојадиновић из Зајечара, учесник српске револуционарне борбе. Види: АС, МИД, ППО, 1907, О – ред 378, ПП Бр. 543, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 31. V/ 13. VI 1907; Исто, ПП Бр. 569, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 4/17. VI 1907; ДСПКС, књ. II, св. 3/II, 2/15. април – 30. јун/ 13. јули 1907, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2004, док. бр. 621, 640, стр 1096, 1120–1121; В. Илић, *нав. дело*, 122–123.

⁸²¹ Архив САНУ, 14357, кутија 2, бр. 29; В. Илић, *нав. дело*, 52–98, 112–123; К. Пећанац, *нав. дело*, 24–48; *Споменица...*, 17–23; С. Симић, *Српска револуционарна организација...*, 143–152.

⁸²² ЦДА, ф. Българско консулство в Битоля - 331к, оп. 1, а.е. 221, л. 19–21; *Гръцката и сръбската пропаганди в Македония*, № 94, стр. 391–392; С. Елдъров, *Сръбската вџорџжена пропаганда...*, 129–131; В. Илић, *нав. дело*, 122–123; М. Митрова, *нав. дело*, 138–141.

Осим у Поречу, Азоту, и ширем велешко-прилепском рејону операција је било и у Пологу (Гостивар и Тетово) где су у пролеће 1907. године деловали четници Цене Марковића.⁸²³

Како су оружане чете ВМОРО-а у областима северозападно од линије Крива Паланка – Велес – Прилеп потискиване, а пропаганда Унутрашње организације слабила, тако је и званична Софија подешавала своју реторику. Бугарско Министарство спољних послова је почетком маја 1907. године тврдило да политика Кнежевине Бугарске није политика скривених намера према Македонији, већ политика подршке македонском становништву. Бугарска жели да „поштујући интересе Турске и осталих балканских земаља“ допринесе завођењу реда. Ако се је њена влада и залагала за аутономију Македоније, то је чинила како би се тамошњем хришћанском становништву обезбедио спокојан културни развој, а Балканском полуострву трајан мир. Наравно, овакве изјаве нису одговарале истини. Радило се о класичном дипломатском маневру којим је кривицу за хаотичну ситуацију у европским вилајетима Османског царства требало пребацити на Србе и Грке.⁸²⁴ Из Софије су се врло често могле чути оптужбе на рачун Београда и Атине као „реметилачких фактора“ у Македонији. Због све учесталијих гласина против Србије Никола Пашић је 11. јуна 1907. упутио инструкције српским посланицима у иностранству да демантују неистине које су долазиле од Бугара. Посланицима је сугерисано да европским дипломатама скрену пажњу на чињеницу да су српске чете у Македонији дело тамошњег аутохтоног становништва, и да је њихово деловање дефанзивно-одбрамбеног карактера.⁸²⁵

Бугарска квазимирољубива реторика могла се је чути онда када је терор њених комитета био обуздан деловањем српских четника и грчких андарти. Што се тиче Скопског санцака, он је првих месеци 1908. године већ добрим делом био под контролом српских револуционара. Аустроугарски конзул у Скопљу, Алфред Рапапорт је у писму барону Еренталу 28. јануара 1908. године наводио да је положај српске организације у Скопском санцаку повољан и да на подручју Скопља, Велеса, Куманова и Криве Паланке српска акција бележи суштински напредак. „Код овдашњих Срба често долази до изражаја у свим политичким манифестацијама словенских народа својствена и карактеристична појава патриотског духа. Раније је то било присутно само

⁸²³ ЦДА, ф. Българско консулство в Битоля - 331к, оп. 1, а.е. 219, л. 20; *Грџката и срџбската пропаганди в Македония*, № 92, стр. 390.

⁸²⁴ ЦДА, ф. Българско консулство в Скопие – 335к, оп.1, а.е. 133, л. 39–44; *Грџката и срџбската пропаганди в Македония*, № 99, стр. 396–402.

⁸²⁵ А. Растовић, „Ситуација у Македонији 1907. године на страницама „Times“-а“, *Вардарски зборник* 10, Београд 2015, 246.

код малог броја присталица Скопске општине – свештеника и учитеља. Али они (Срби – прим. аут.) су се полако умножили...⁸²⁶

Успех српске четничке акције у Македонији рефлектовао се на односе Београда и Софије. Ратнохушкачка реторика бугарске штампе гласно је проговорила током лета 1907. године када су српски револуционари бележили позитивне резултате. Због опасности од рата, српска влада је издала инструкције да се заустави свако оружано деловање четника против Бугара. Затегнутост у односима две суседне државе није ни утихнула, а већ је на пролеће 1908. године дошло до новог инцидента. Самоорганизовани напад српских сељака на бугарско село Страцин у мају 1908. године као одмазда за бугарска злодела почињена над Србима, још је више погоршао ситуацију. Страцински сукоб је могао добити несагледиве последице због чега су власти у Београду хитно реаговале наређењем српским конзулатима у Скопљу и Битољу и свим четничким војводама „да српске чете, ни под каквим изговором и ни у ком случају не смеју бити агресивне према бугарским селима.“⁸²⁷ Од тада па све до избијања Младотурске револуције четници су примењивали дефанзивну тактику трудећи се да очувају тековине српске борбе у кумановском, кривопаланачком, скопском, велешком, прилепском, кичевском и полошком крају. Током лета 1908. године започела је и последња фаза српске четничке акције. Била је то фаза постепеног демобилисања која је почела са доласком младотурака и трајала све до предвечерја Балканских ратова.⁸²⁸

Подршка изградњи институционалних механизма за јачање српске оружане акције у европским вилајетима Османског царства, као и материјално и финансијско помагање Српске одбране у Старој Србији и Македонији представљали су најразвијенији вид борбе за ослобођење јужних крајева, коју је водила политичка и интелектуална елита Краљевине Србије. Међутим, још један значајан правац политичко-дипломатског ангажовања Срба било је настојање да се после рашко-призренске (1896) и скопске (1901–1903) и на чело велешко-дебарске епархије именује српски владика. Управу над том епархијом имао је грчки епископ Поликарп. Као патријаршијски питомац усавршавао се на београдској Богословији где је савладао српски језик, да би га после неколико година службовања у Грчкој, фебруара 1900.

⁸²⁶ *Австриски документи за историја на македонскиот народ 1907–1908*, (=АД), том II, приредио: Д. Зографски, Скопје 1981, док. бр. 61, стр. 86–88.

⁸²⁷ Љ. Алексић-Пејковић, „Преглед српско-бугарских односа...“, 72–73; ДСПКС, књ. III, св. I/II, док. бр. 603, стр. 1221–1222; Додатак 4, док. бр. 95, 98, стр. 181, 184–185.

⁸²⁸ В. Илић, *нав. дело*, 147.

године Синода Васељенске патријаршије изабрао за митрополита велешко-дебарског. Према казивању српског дипломате Михаила Ристића Поликарп је Србима био веома користан,⁸²⁹ али је после скоро седмогодишњег управљања епархијом због лошег здравственог стања, не баш сјајног односа са паством и страха од комитског терора намеравао да поднесе оставку. Најава Поликарпове оставке отворила је велешко-дебарско митрополитско питање.⁸³⁰

Конзул Краљевине Србије у Битољу Светислав Станојевић је у вези са могућом оставком владике Поликарпа писао Министарству спољних послова следеће: „Са досадашњим митрополитом г. Поликарпом ми смо у тој епархији могли радити, јер и ако Грк, опет нам је био наклоњен [...] али, може да се догоди, да Патријаршија пошаље каквог затуцаног фанатика, као што је пелагонијски митрополит Јоаким у Битољу, и онда ћемо имати несавладиве тешкоће због наших многобројних цркава у тој епархији“. Станојевић је био мишљења да Поликарпов наследник треба бити Србин, и да у том захтеву српске власти могу рачунати на подршку 75 српских села и две вароши, Кичева и Дебра, у којима је српски фактор веома јак.⁸³¹ Сличног су мишљења биле и друге српске дипломате.

Велешко-дебарском митрополитском питању власти у Београду посветиле су максималну пажњу. Током 1907. године развијена је широка дипломатска кампања за решавање црквеног проблема у корист српског народа. Посланство Краљевине Србије у Цариграду предано је радило контактирајући руског посланика Зиновјева, грчког посланика Грипариса, патријаршијске чиновнике па и самог патријарха. Са терена из велешког краја стизале су написмене молбе становника да се на место велешко-дебарског митрополита постави Србин. И из Кичева, Дебра и 81 села са 45 српских цркава и 2600 српских кућа стизали су исти захтеви, али је Синод донео другачију одлуку. Оставка митрополита Поликарпа је прихваћена 16. маја 1907. године, а на чело његове митрополије именован је дојрански епископ Партеније.⁸³²

Искуства српског народа у Македонији са владиком Партенијем била су лоша. Важио је за противника Словена. Према мишљењу Владимира Љотића, српског конзула у Солуну, шансе да промени свој став према српском становништву биле су мале. Док је био епископ у Дојрану Партеније је забрањивао српским свештеницима да

⁸²⁹ М. Станић, „Успомене на митрополите са којима сам радио Михаила Г. Ристића...“, 111, 115.

⁸³⁰ Љ. Алексић-Пејковић, „Покретање велешко-дебарског митрополитског питања...“, 2–7.

⁸³¹ ДСПКС, књига II, свеска I/II, 1/14. април – 30. јун/ 13. јули 1906, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2006, 758.

⁸³² Љ. Алексић-Пејковић, „Покретање велешко-дебарског митрополитског питања...“, 10–19.

чинодејствују, а грчким свештеницима није дозвољавао да режу колач на прослави Савиндана у српским школама. „Такво његово држање треба узети као један од најјачих разлога ради обарања његовог избора за епархију, у којој може и за Патријаршију и за паству бити користан само онај који је прожман љубављу према српском народу“ – сматрао је Љотић.⁸³³

У покушају да спрече Партенијев долазак на владичанску столицу, Срби из Кичевског и Дебарског краја формирали су савет који је требало да води бригу о духовним пословима у Велешко-дебарској епархији, све док се тамо не пошаље митрополит српске народности. Савет је од валија Косовског и Битољског вилајета и од Хилми-паше тражио да се не издаје сагласност за постављење Партенија. Осим рада на терену, није изостала ни дипломатска реакција званичног Београда. У Меморандуму упућеном великим силама 28. маја 1907. године српска влада скреће пажњу да у Европској Турској само српска народност и црква још увек нису признате. Док Грци и Бугари имају велики број својих митрополита, Срби имају само два. Из тог разлога, као и због већинског српског живља у Велешко-дебарској епархији, Београд је сматрао праведним и исправним да на чело поменуте епархије буде постављен Србин. Упркос српским захтевима већ 3. јуна Порта је издала берат о прихватању владике Партенија.⁸³⁴ Уследили су протести српског народа због његовог доласка, али тихи отпор није имао ефекта.

Упознавши се детаљније са црквеним приликама многи међународни фактори су приметили да је патријаршија именовањем Партенија начинила грешку јер он није имао подршку већине становништва у својој епархији. То закаснило запажање није променило ништа јер је патријаршијска одлука о постављењу била правоснажна. Нашавши се у незавидној ситуацији српска влада није желела да одустане од своје борбе. Зато је из Министарства иностраних дела Краљевине Србије српском посланику у Цариграду упућено једно шире саопштење са инструкцијама за даљи рад по велешко-дебарском црквеном питању: „Ми данас никаквих особитих разлога немамо да одуступамо од свог држања досадашњег. Ми ћемо, дакле, продужити да доказујемо неправичност Патријаршије у питању велешко-дебарском Великим Силама, Турској и јавном мњењу. Исто тако упоредо с тим, наша акција састојаће се још и у томе да стално и непрекидно сваком згодном приликом, указујемо на незгодност и опасност по

⁸³³ АС, МИД, ШПО, 1907, П – ред 509, Пов. Бр. 316, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – Николи Пашићу, 9/22. V 1907; ДСПКС, књига II, свеска 3/II, 2/15. април – 30. јуни/ 13. јули 1907, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2004, док. бр. 545, стр. 962–963.

⁸³⁴ Љ. Алексић-Пејковић, „Покретање велешко-дебарског митрополитског питања...“, 27, 31.

јавни мир од једног митрополита у епархији велешко-дебарској који није Србин...⁸³⁵ Политика пасивног отпора српског народа и деловање званичног Београда баш како је у инструкцијама наведено, карактерисаће српску црквену борбу у Македонији и током наредних година. За Србију велешко-дебарско митрополитско питање довођењем Партенија није решено већ само одложено.⁸³⁶ Борбу за повратак духовне власти над областима западно од Велеса српски народ ће наставити и после крупних политичких промена које су задесиле Османско царство током лета 1908. године.

⁸³⁵ Исто, 41-42; ДСПКС, књига II, свеска 4/II, 1/14, октобар – 31. децембар/ 13. јануар 1908, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, Ж. Анић, Београд 2008, док. бр. 377, стр. 703.

⁸³⁶ Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века...*, 119.

**4. У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ СЛОБОДЕ
(1908–1912)**

4.1. Демонтажа старог система и завођење уставног поретка младотурака

Током XIX века европске делове Османског царства карактерисала је нестабилна политичко-економска ситуација. Перманентна финансијска задуживања код великих сила и непрестани оружани сукоби љуљали су темеље империје са Босфора. Почетак XX столећа ни по чему се није разликовао од ранијих епоха. Царство се суочавало са крвавим обрачунама герилских одреда, деспотизмом, расипништвом централних власти и незадовољством млађих османских официра и интелектуалаца који су себе називали борцима за препород Турске.⁸³⁷ Све бројније групе критичара актуелног турског режима окупљале су се око идеја револуционарног Комитета уједињења и прогреса, конституисаног под тим именом још 1894. године.⁸³⁸

У Цариграду је 1889. године пет ученика Медицинске школе образовало тајно политичко друштво младотурака под називом Османско јединство. Покрет је почео да се развија као одговор на јачање тираније султана Абдул Хамида II и претерано мешање европских сила у питања унутрашњег уређења и функционисања царства. Рад покрета везивао се за име прогресивног турског службеника Ахмета Риза-беја који је од 1889. године боравио у Паризу и свој друштвени активизам усмерио ка критици Абдул Хамидовог режима путем лист *Мевшерет*. Успоставивши везу са Ахметом Риза-бејом оснивачи друштва Османско јединство прихватају његово политичко становиште и 1894. године друштво мења свој назив у Комитет уједињења и прогреса. Основни циљеви на којима је започела еволуција Младотурског покрета били су спровођење реформи на целокупној територији Турске царевине у „интересу свих народности“, и одбрана економске независности османске државе. О циљевима је дискутовано на првом конгресу младотурака одржаном у Паризу од 4. до 9. фебруара 1902. године. Конгресу су осим Турака присуствовали представници грчког, албанског, јерменског и јеврејског народа. Срба и Бугара није било. У самом друштву касније ће се искристалисати неколико фракција, а од нарочитог значаја за будућност Турске биће приступање Мустафе Кемала званог Ататурк редовима Комитета уједињења и

⁸³⁷ Е. Миљковић, „Крај „најдужега века империје“: Османско царство уочи Првог балканског рата“, *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније)*, Ниш 2013, 23–24; В. Ливис, *The Emergence of the Modern Turkey*, Oxford University Press, 1961, 196–197; Р. Мантран, *нав. дело*, 631–633, 673–680; С. Терзић, „Цивилизацијски смисао ослобођења Старе Србије и Вардарске Македоније“, *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније)*, Ниш 2013, 16–17; В. Поповић, *Источно питање...*, 213.

⁸³⁸ Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и Младотурци 1908–1912*, Бања Лука 1983, 18.

прогреса. Мустафа Кемал је 1906. године у Дамаску формирао патриотско друштво Ватан (Отаџбина). Прешавши из Сирије у Солун он је продужио са својим радом да би 1907. године, после конгреса младотурске организације одржаног у Паризу, друштво Ватан са Ататурком на челу приступило младотурцима. Тиме је младотурска организација чија се база налазила у иностранству добило снажно упориште у најнапреднијем граду турске царевине – Солуну, што је побољшало ефикасност њеног деловања на терену. Младотурци су и званично формирали два центра – први у Паризу, а други у Солуну. На челу солунског центра 1907. године се налазио поштански чиновник Талат-беј.⁸³⁹

Незадовољство стањем у држави и системом владавине Абдул Хамида II узрок је покретања револуционарних акција које су спровеле један део официрског кора и западно оријентисане интелектуалне елите Османског царства. Под притиском европских центара моћи суверенитет Турске је све више слабио. Немачко-аустроугарска иницијатива за решавање железничког питања 1907/1908. године није означавала ништа друго до наметања економских окова Цариграду,⁸⁴⁰ док је британско-руско приближавање из 1907. године најављивало крупне промене које су претиле Османском царству. Закључцима са састанка руског и британског монарха у Ревалу од јуна 1908. године младотурски кругови су посветили нарочиту пажњу. Према мишљењу већине историчара управо су Ревалске одлуке о Македонији биле окидач за радикализацију младотурског деловања.⁸⁴¹

Планови младотурака о враћању уставности Османском царству оживели су још крајем XIX века. Са Илинданском побуном и увођењем Мирцштегских реформи у Солунском, Битољском и деловима Косовског вилајета, ти планови су актуелизовани. Почетком 1906. године Младотурски покрет у европским провинцијама Турске почиње да делује и независно од Младотурског комитета у Паризу. Широм Македоније формирају се мреже завереничких одбора, а њихово најјаче упориште постаје град Солун. Дobar пријем младотурских идеја код великог броја турских официра и војника учврстио је снагу покрета. Покрет нарочито добија на снази приступањем у његове редове чланова Османског друштва за слободу, које је у септембру 1906. године у

⁸³⁹ В. Трајков, „Турските националистически комитети. Младотурскиот преврат“, *Национално-освободителното движење на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 3, Софија 1997, 218–220; Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и Младотурци...*, 18–19, 25.

⁸⁴⁰ Д. Ђорђевић, *Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице...*, 224.

⁸⁴¹ Б. Благоев, „Младотурската револуција (1908) и Македонија“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 61; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 638–639.

Солуну формирала група официра III армије.⁸⁴² Већ после зимског конгреса у Паризу (27–29. XII 1907)⁸⁴³ све гласније су се могле чути вести о подизању општег устанка. Устанак је требало да буде изведен на јесен 1908. године, али су анархија у Македонији и договор у Ревалу убрзали његово избијање.⁸⁴⁴

Страховања да би британско-руски споразум могао довести до десуверенизације Османског царства у балканским вилајетима, и анархична ситуација која је обележила стање у европским провинцијама Турске, приморали су Младотурски покрет да крене у офанзиву. Свесни да ће уколико правовремена и адекватна реакција изостане Османско царство изгубити све атрибуте независности распарчавањем од стране великих сила или национално-ослободилачким акцијама српских, бугарских, грчких и албанских наоружаних чета, младотурци средином јуна 1908. године упућују Меморандум конзулима најмоћнијих европских држава у Македонији. У Меморандуму послатом из Битоља износи се став да реформски напори европских држава нису пружили никакве резултате, већ су погоршали стање на терену, због чега се захтева обустављање Мирцштегског реформског процеса у Турској и одобрење народима Османског царства да сами решавају своје проблеме.⁸⁴⁵ Младотурци су изразили спремност да бране права „османског народа“ од свих европских иницијатива које наговештавају пропаст њихове државе.⁸⁴⁶

Критикујући иницијативу Велике Британије и европског јавног мњења за успостављање аутономне Македоније младотурски Меморандум доноси интересантан

⁸⁴² М. Бислими, *Албанците и Младотурската револуција*, Скопје 2008, 34.

⁸⁴³ На поменутом конгресу дошло је до поларизације ставова старешина Младотурског покрета. Једно крило предвођено Ахметом Риза-бејом залагало се за јаку централизовану турску државу, док је друга струја предвођена принцом Сабахудином заступала идеју о децентрализацији Империје. Сабахудинова група је одржавала јаке контакте са јерменским, албанским и македонским опозиционим снагама и заступала је становиште да се не треба одрицати од примене силе и страног уплитања у борби против Абдул Хамидовог режима. Званичан разлаз две фракције Младотурског покрета догодио се онда када је принц Сабахудин формирао Османско друштво независности, а током 1906. године и Лигу за приватну иницијативу и децентрализацију. Види: Е. Миљковић, „Крај „најдужега века империје“...“, 25; Ј. Хамза, *Турско-македонските односи во периодот 1850–1912*, Скопје 1988, 93, 98–99.

⁸⁴⁴ Ц. Гуч, Ј. Јовановић, *Дипломатска историја модерне Европе...*, 345; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа...*, 128.

⁸⁴⁵ И. Катарциев, „Македонија, Османлиската империја и Младотурската револуција“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 33–34.

⁸⁴⁶ *Спомените на Нијази (или една страница од историјата на големата Османлиска револуција од колагата Ахмет Нијази од Ресен)*, приредио: Д. Горгиев, Скопје 2011, 66–67; У Архивском одељењу Института за националну историју у Скопљу имали смо прилику да се упознамо и са нешто старијим преводом дела *Спомените на Нијази*, али ћемо се у раду због модернијег приступа и савременијег превода користити публикацијом коју је приредио колега Драги Горгиев. За више информација види: Архивско оделение ИНИ, сигнатура: сл. IV. 105. Спомените на Нијази или една страница од историјата на големата Османлиска револуција од коласот Ахмет Нијази од Ресен, Истамбол, Печтаница „Саба“, улица Али Баба бр 7, 1326 (1910), превел: Старова Ариф, 1952, Скопје, 179 стр.

поглед који овде наводимо: „У суштини, циљ Европе је да створи један вид македонске државе или једну аутономну македонску провинцију [...] Међутим, једна позната македонска држава била је уништена пре 2000 година и од старих Македонаца данас нема никаквог трага. Из прошлости Македоније данас нема ништа друго сем имена. Македонија није ништа друго до једна историјска успомена. Као што не постоје Македонци, тако не постоји ни Македонија. Македонија је данас један део Османске империје. И од ње не може да се одвоји. Њен живот је повезан са животом те империје. И уколико она (Турска – прим. аут.) дође до последњег даха, опет ће бити са њом. Судбина три вилајета које Европа жели да претвори у једну вештачку Македонију, повезана је са судбином других 27 вилајета. Сви они заједно чине Османску државу и неће бити никакве друге поделе.“⁸⁴⁷

Упозоривши велике силе да одустану од мешања у унутрашња питања Османског царства, младотурци су највише критика износили на рачун Русије. Сматрали су да је Русија најопаснија држава за Македонију и опстанак читавог истока, и оптуживали Петроград да ради на окупацији Цариграда и претварању Балканског полуострва у руску провинцију, заборављајући при том да су њихови дедови тај исти Цариград и Балкан јатаганима отели од православних народа. У својој критици руске политике, не би ли се индиректно додворили западним амбасадорима, одлазе корак даље и наводе: „Историја на један свеобухватан начин потврђује да су од времена цара Петра Великог до наших дана сви ратови, све побуне, и сви устанци који су поделили бедни Исток последице интрига и планова смишљених у Петрограду. Када у градовима и касабима Балканског полуострва видите да неки непознати људи шетају натоварени иконама и цртају крстове по угловима улица, сви знајте да су у земљу стигли руски агенти и да ће за кратко време избити велика бура“. Коначно, према мишљењу младотурака проблем анархије и нереда у Македонији је резултат мешања великих сила у унутрашња питања Османске империје, и последица апсолутистичке владавине Абдул Хамида II. Због тога је Битољски центар Комитета уједињења и прогреса речима да „више цени достојну смрт него мизерни живот“ врло суптилно запретио европским дипломата да ће уколико се политика страног интервенисања и цариградског апсолутизма не заустави, започети борбу до смрти.⁸⁴⁸

Осим захтева упућених великим силама младотурци су тражили компромис са вођама албанског покрета желећи да обезбеде њихову подршку за реализацију својих

⁸⁴⁷ *Спомените на Нијази...*, 68.

⁸⁴⁸ Исто, 72–73, 76.

програмских начела.⁸⁴⁹ На сличан начин приступили су и православним народима у Старој Србији и Македонији. Под утицајем идеја либерализма и Француске револуције старешине Младотурског покрета заговарале су мисао о једнакости и братству међу народима, постављајући све народе Османског царства под категорију „османске нације“. Братимљење није чињено из љубави већ из жеље да се пронађе формула којом ће се превазићи перманентна политичко-безбедносна криза у држави.⁸⁵⁰

Како су велике силе остале индиферентне према младотурским захтевима, официри – припадници Младотурског покрета извршили су крајем јуна 1908. године више атентата на високе официре – присталице централне власти. У Солуну је рањен некадашњи шеф полиције и одани султанов официр Назим-беј, после чега су централне власти преко својих шпијуна ушле у траг револуционарној мрежи младотурака у Трећој армијској области. Због опасности да буде откривен, Ахмет Нијази-беј, командант 3. батаљона 88. пука стационираног у Ресену, 3. јула напушта своје командно место и одлази у планине. Његовим одметањем и званично је започела Младотурска револуција. Нијази-беј је уз себе имао близу 200 наоружаних војника, а прикључио му се и одређен број официра као и председник Ресенске општине Џемал-беј.⁸⁵¹ Одметнути Турци су са собом повели и српског учитеља Николу Димитријевића, о чему је без подробнијих информација конзул Љубомир Михаиловић информисао Београд.⁸⁵² У извештајима аустроугарског дипломате из Битоља видимо да је српски учитељ требало да послужи као талац, све док не буде ослобођен бугарски дечак, рођак бугарског војводе Крсте, кога су српски четници заробили у мају 1908. године.⁸⁵³

По одметању Нијази-беј је почетак побуне против режима обзнанио саопштењем упућеним Јилдизу, Генералном инспектору румелијских вилајета Хусеин Хилми-паши, битољском валији и другим државним органима. У саопштењу се каже: „Ми тражимо још данас увођење Устава.⁸⁵⁴ Ако влада то не учини, народ ће га увести

⁸⁴⁹ АД, том II, док. бр. 80, стр. 121–122.

⁸⁵⁰ И. Катарциев, „Македонија, Османлиската империја и Младотурската револуција...“, 15–16.

⁸⁵¹ ДАРМ, F.O, Mf. 1610, сн. 94–95, PRO F.O. 294/46; J. Хамза, *Младотурската револуција во Османската империја*, Скопје 1995, 146, 151; АД, том II, док. бр. 87, стр. 130–132; Е. Миљковић, „Крај „најдужег века империје“...“, 26; J. Hammer, *nav. delo*, 508.

⁸⁵² АС, МИД, ППО, 1908, ред 711, ПП. Бр. 600, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 22. VI/ 5. VII 1908; ДСПКС, књига III, свеска 2/I, 1/14. јуни – 15/28. јули 1908. године, приредили: М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2011, док. бр. 82, стр. 330–331.

⁸⁵³ АД, том II, док. бр. 87, стр. 130.

⁸⁵⁴ Младотурци су захтевали ступање на снагу Устава из 1876. године који је султан Абдул Хамид II донео још 23. децембра 1876. године, не би ли му у актуелном моменту послужио као дилаторно средство у односима са великим силама, првенствено са Русијом. Султан се никада искрено није сагласио са садржајем највишег правног акта Османске државе и избегавао је његову примену, тако да Устав није био формално укинут али није ни примењиван у пракси. Према уставној теорији овај

силом. Наша Организација је ту да би испунила тај захтев и показала снагу за освајање слободе“. Захтевано је хитно сазивање парламента, а уколико до тога не дође наведено је да ће сву одговорност због могућих негативних консеквенци сносити влада.⁸⁵⁵ Знајући да успех револуције зависи и од држања немуслиманског живља Нијази-беј је саставио прокламацију коју је на локални словенски језик превео заробљени српски учитељ Димитријевић,⁸⁵⁶ после чега су је Младотурци упутили хришћанском живљу у Ресену, Охриду, Дебру, Битољу, Струги и осталим варошима Битољског вилајета.⁸⁵⁷ Прокламацијом се оптужују велике силе и балканске монархије да су својим мешањем у унутрашња питања царства распиривале верску и националну нетрпељивост међу народима, што је довело до несносне ситуације за живот муслиманског и хришћанског становништва, али се и истиче да огромна одговорност због анархије и пропадања османске државе припада Абдул Хамиду II и људима око њега. Због тога су позвани Грци, Срби, Бугари и остали хришћански народи да раде за слободу свих народности и вера у Турској, да устану против Абдул Хамидовог режима и прикључе се Младотурском покрету.⁸⁵⁸

У јеку Младотурске побуне дошло је до концентрисања великог броја наоружаних Албанаца у Урошевцу и околини.⁸⁵⁹ Албански историчари тврде да је збор у Урошевцу који је трајао од 5. до 26. јула био организован како би се показало незадовољство због мешања страних сила у унутрашња питања Турске империје и изразила жеља да се сачува њена територијална целовитост.⁸⁶⁰ Међутим, прави разлог албанског окупљања било је изразито антиреформско расположење и страх да би неке будуће промене у Македонији, нарочито уколико би их иницирали Петроград и Лондон, биле у супротности са основним циљевима албанског покрета.⁸⁶¹ Због тога су са скупа у Урошевцу после вишенедељног саветовања албански главари подржали

феномен се може окарактерисати као фактичка измена Устава без његове формалне промене или суспензије. Види: С. Шкарик, „Младотурската револуција и уставот на османлиското царство од 1876 година“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 121.

⁸⁵⁵ *Спомените на Нијази...*, 96–97.

⁸⁵⁶ Ј. Хамза, *Младотурската револуција...*, 152–153.

⁸⁵⁷ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711, ПП Бр. 3509, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 24. VI / 7. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 85, стр. 334.

⁸⁵⁸ ДБМН, том I, док. бр. 344, стр. 500. Прогласот на Нијази Беј, 4/17 јули 1908 г; *Спомените на Нијази...*, 117–120.

⁸⁵⁹ Архив САНУ, 14192/3, 9–11; Б. Храбак, „Османлијско царство Младотурака и Србија 1908–1912. године“, *Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, III, Пријепоље 1976, 323.

⁸⁶⁰ М. Бислими, *Албанците...*, 79; Р. Абдули, *Албанското ослободително движење*, том I, Скопје 2002, 32–33.

⁸⁶¹ АС, МИД, ППО, 1908, ред 57, ПП Бр. 534, Генерални Конзулат Краљевине Србије, Скопље – Николи Пашићу, 2/15. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 126, стр. 395.

иницијативу младотурака и придружили се у захтевима за поновно увођење уставног поретка у Османском царству.⁸⁶²

Устанак се ширио Ресенским крајем. У намери да спрече ескалацију побуне централне власти су 6. јула из Митровице упутиле у Битољ неколико батаљона војске на челу са Шемси-пашом.⁸⁶³ Његова мисија је окончана без успеха. Убрзо по уласку у вилајетски центар Шемси-пашу је ликвидирало униформисано лице. Аустроугарски конзул у Битољу Посфаи Постли забележио је тим поводом да батаљони турске војске очигледно нису спремни да дејствују против једноверних побуњеника,⁸⁶⁴ док је српски конзул Љубомир Михаиловић разлог атентата на турског официра пронашао у револту његових војника који су још у Митровици били обманути да ће се у Битољу борити против српских четника, а по приспећу су схватили да треба да ратују против Младотурака.⁸⁶⁵ Лаж покојног Шемси-паше устаници су максимално експлоатисали у својим саопштењима доказујући на његовом примеру бескрупулозност власти која је на сваки могући начин обмањивала сопствену војску, не би ли је приморала на оружано деловање против младотурака.⁸⁶⁶

Убица Шемси-паше је, према мишљењу заменика команданта корпуса Назиф-паше, вероватно био симпатизер или члан Младотурског комитета из реда официра. Из његовог извештаја упућеног команданту корпуса уочавало се да су се покрету младотурака на дан убиства Шемси-паше 7. јула, прикључили генералштабни потпуковник Салаедин-беј и мајор Хасан-беј, а да је у Солуну ишчезао генералштабни мајор Енвер-беј. Подршка Младотурском покрету је расла из дана у дан. Њему нису прилазили само официри и војници, већ и становништво муслиманских насеља. Муслимански сељаци су били незадовољни реформама великих сила у Македонији јер су оне предвиђале заштиту хришћанског живља, док су муслимански поданици Царства третирани као другоразредни. Због тога су у доласку младотурака видели наду да ће се њихов социјално-економски статус ускоро променити. Огромно незадовољство муслимана испољавано је према Порти и због бескрупулозно лошег третмана војника и нижих официра у држави. Док су они оскудевали у храни, одећи и материјалним надокнадама за службу, дотле су генерали и високи цивилни управитељи

⁸⁶² Архив САНУ, 14192/3, 12.

⁸⁶³ АД, том II, док. бр. 89, стр. 134; АС, МИД, ППО, 1908, ред 711, ПП Бр. 3509, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 24. VI/ 7. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 85, стр. 334.

⁸⁶⁴ АД, том II, док. бр. 90, стр. 134.

⁸⁶⁵ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711, ПП Бр. 609, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 24. VI/ 7. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 87, стр. 335–336.

⁸⁶⁶ ДАРМ, F.O, Мф. 1610, сн. 108, PRO F.O. 254/46.

добијали веома високе плате. У оваквом стању на терену треба тражити одговор зашто је покрет већ првих недеља јула попримио огромне димензије и могао да рачуна на активну подршку близу 30 000 људи.⁸⁶⁷

После одметања Нијази-беја, који је практично започео револуцију, велики ударац султановом режиму задат је и бекством Енвер-беја из Солуна. Енвер-беј је био партијски инспектор задужен за контролу секција младотурака широм Македоније и један од оснивача Битољског центра Комитета уједињења и прогреса, а оно најважније, био је један од високих штабних официра при Генералном инспекторату Хусеин Хилми-паше. Његово одметање из Солуна у тиквешки крај поспешило је одлуку о приступању Младотурском покрету бројних високих официра. Омасовљење покрета је започело, а Енвер-беј је из Тиквешке казе упутио прокламацију којом је жестоко критиковао режим Абдул Хамида II и позвао становништво да се прикључи револуцији или да одржи неутралност. Услед немоћи и у намери да дискредитују деловање младотурака пред европским дворovima, централне власти су намерно шириле гласине да Комитет уједињења и прогреса води политику супротну интересима хришћана у Европској Турској.⁸⁶⁸ То је био разлог због којег ће се младотурци 12. јула обратити новим Меморандумом конзулима великих сила како би демантовали оптужбе из Цариграда.⁸⁶⁹

Одмах по приспећу Меморандума британски конзул у Битољу Волтер Хиткот информисао је британског амбасадора у Цариграду о његовом садржају. Према писању британског дипломате Меморандумом се наглашава да је циљ младотурске лиге враћање Устава из 1876. године, док је тешка ситуација у Македонији објашњена као последица деспотизма, пристрасности и корупције султановог режима. „Нека Европа прихвати да се напредак може постићи само уколико се све то замени уставним режимом. Велике силе могу да покажу добру вољу према народима Турске тиме што ће наговорити Његово Височанство султана, да попусти пред легитимним захтевима својих поданика који су још увек лојални, упркос револту због срамне ситуације у његовој земљи“, стајало је у младотурском документу којим су турски револуционари свечано изјавили да њихов покрет није непријатељ хришћана, већ да је сврха

⁸⁶⁷ АД, том II, док. бр. 91, стр. 135–137.

⁸⁶⁸ Ј. Хамза, *Младотурската револуција...*, 157–158.

⁸⁶⁹ АД, том II, док. бр. 98, стр. 143–146.

младотурске борбе обезбеђивање личне сигурности, части и слободе за све становнике Империје.⁸⁷⁰

Бучне најаве младотурака о увођењу принципа једнакости за све религије и националности представљале су нешто сувише ново и туђе у животу Македоније. У конзулату Царске Русије у Солуну изражавали су неверицу да би се један такав принцип могао спровести у дело без великих потреса, истичући при томе да хришћани имају пуно право на неповерење према политици која заговара братски и равноправни однос дојучерашњих насилника и њихових жртава. Уколико би до равноправности и дошло, муслимани би морали да прихвате хришћане у свим управљачким структурама државе, од војног до цивилног сектора, што се према мишљењу руских дипломата никако не би уклапало у погледе непросвећеног муслиманског света.⁸⁷¹ Обојен истим тоном и извештај Живојина Балугџића из Скопља упућен министру Миловану Миловановићу говори о будућој националној политици Младотурака. Потврђујући да у ставу покрета према хришћанима влада велика збрка Балугџић пише: „Док се на једној страни говори о њиховој потпуној једнакости и Младотурци покушавају да том једнакошћу загреју и Европу за себе, дотле се у интимним круговима младотурским о томе положају мисли сасвим друкчије. Један од представника младотурских изјаснио се ових дана, да ће хришћани, ако буду раја, наћи код младотурака увек заштите, хоће ли да буду слободни грађани ено им Србије и Бугарске.“⁸⁷²

Нико у дипломатским круговима није могао са сигурношћу да дефинише праве намере партије Комитета уједињења и прогреса према хришћанима. Али, док су се конзули занимали Меморандумом и будућим ставом Младотурског покрета према осталим народностима у царству, устанак се ширио. Настојања султана да угуши Младотурски покрет остала су без резултата. Велики број официра и војника послатих у Македонију из Анадолије како би сузбили револуционарни занос одбили су да се боре против браће⁸⁷³ или су се и сами прикључили младотурцима. Из Румелије су са свих страна султану пристизали телеграми са претњама да ће уколико се оглуши о сазивање парламента и враћања уставности, власт бити суочена са походом

⁸⁷⁰ ДАРМ, F.O, Мф. 1610, сн. 108, PRO F.O. 254/46.

⁸⁷¹ *Македонија меѓу аутономијата и дележот* (=ММАД), том VI, (1907–1908), приредило: С. Дракул, Скопје 2006, док. бр. 1258, стр. 368.

⁸⁷² АС, МИД, ППО, 1908, ред 711, ПП Бр. 598, Генерални Конзулат Краљевине Србије, Скопље – Миловану Миловановићу, 8/21. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 166, стр. 446–449.

⁸⁷³ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711, ПП Бр. 199, Генерални Конзулат Краљевине Србије, Солун – Николи Пашићу, 5/18. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 147, стр. 421.

побуњеника на Цариград.⁸⁷⁴ Током 22. јула битолски младотурски центар упутио је султану ултимативни телеграм следеће садржине: „Уколико до недеље (26. јули) не буде издат узвишени султански ферман за отварање парламента посланицима, догодиће се инциденти који су у супротности са жељом вашег величанства“. Са ултиматумом су се према сећањима Нијази-беја сагласили сви административни службеници, команданти, официри, царски војници, уleme и припадници свих других вера који су се налазили у Битољском вилајету.⁸⁷⁵

Исте ноћи јединице Нијаз-беја, Ејуб сабри-беја, потпуковника Салаедин-беја и осталих официра, које су бројале близу 2100 људи, умарширале су у Битољ. Прекинувши телеграфске комуникационе линије заробили су високе официре одане султану и преузели комплетну власт. У току преподнева 23. јула са двадесет и једним топовским плотуном најављен је говор пуковника Вехиб-беја, који је свечаним тоном на територији Битољског вилајета прогласио увођење Устава из 1876. године,⁸⁷⁶ и поновио захтев Абдул Хамиду II за увођење уставности и у осталим провинцијама турске државе.⁸⁷⁷ „Све народности, муслиманске и немуслиманске, на свечан начин су прихватиле извојевано право братства и једнакости“ – забележио је у својим мемоарима поводом проглашења уставности у Битољу Нијази-беј.⁸⁷⁸ Извештај британског конзула из Битоља потврђује ову реченицу. Волтер Хиткот је телеграмом британском амбасадору у Цариграду јављао да је 23. јула преподне Битољ био преплављен масама народа, војске и официра. Проглашење Устава заказано је у подне на платоу испред касарне. Осим Турака, церемонији су присуствовали и дипломатски представници осталих земаља, као и грчки владика који се обратио присутнима на грчком и турском језику. Конзул је изнео запажање да силом више не би било могуће угушити младотурску побуну јер осим што су прихваћени у народу, побуњеници су поседовали артиљерију и располагали респектабилном војном снагом.⁸⁷⁹ Током 23. јула велико незадовољство режимом испољили су и муслимани из Скопског санџака. У центру Косовског вилајета војници су изјављивали Шукри-паши да султан може рачунати на њих само у случају борбе са спољашњим непријатељем, али не и у борби

⁸⁷⁴ ММАД, VI, док. бр. 1255, стр. 360; Ј. Хамза, *Младотурската револуција...*, 159–163.

⁸⁷⁵ *Спомените на Нијази...*, 227–228.

⁸⁷⁶ *Устав Османлијског царства од 11/23. XII 1876. године*, превео: Арсеније Здравковић, Цариград 1908.

⁸⁷⁷ Ј. Хамза, *Младотурската револуција...*, 164–165; М. Бислими, *Албанците...*, 87.

⁸⁷⁸ *Спомените на Нијази...*, 235.

⁸⁷⁹ ДАРМ, F.O, Мф. 1610, сн. 146, PRO F.O. 254/46.

против своје браће. Према извештају српског конзула у Скопљу највише револуционарних активности бележио је младотурски одбор у Велесу.⁸⁸⁰

Свестан да простора за маневрисање више нема, и да централна власт из дана у дан све више губи контролу над европским деловима царства, султан Абдул Хамид II је преломио. У настојању да сачува престо, а можда чак и живот, током ноћи 23/24. јула 1908. године издао је Ираду о враћању „привремено суспендованог“ Устава из 1876. године.⁸⁸¹ Вест о враћању уставног поретка до највећег града Македоније стигла је неколико часова после поноћи. Солунски централни тргови били су пуни Турака који су славили проглашење „слободе“. Веселје је трајало целе ноћи да би јутарњим топовским плотунима са градских зидина народ био и званично обавештен о враћању Устава. Према запажању управитеља руског конзулата у Солуну, Николаја Кохманског новом поретку су се најмање радовали Бугари јер је њихов национални покрет у Македонији са победом идеје о османској обједињеној нацији био компромитован.⁸⁸²

Слављеничке атмосфере било је и у Битољу. Она није ни престајала од 23. јула када су сви затвореници из битољског затвора ослобођени и послати кућама. Било их је близу 1600, од чега Срба 43. Младотурске власти Битољског вилајета прогласиле су нерадним даном 24. јули дан повратка уставности.⁸⁸³ Слична атмосфера владала је и у Скопљу, Велесу и осталим крајевима Јужне Старе Србије.⁸⁸⁴ Док се широм Османског царства славило велике силе су анализирале ситуацију на Балкану. Петроград није био одушевљен султановом Ирадом о враћању Устава, али су се руски званичници надали да ће нова уставна ера у Турској имати исту судбину као и она из 1876. године. Зато су према младотурцима испољавали вештачку љубазност. Ни Италија није била задовољна јер је сматрала да су ресуверенизацијом царства угрожени њени економски интереси у Триполију и на Балкану. Ипак највише штете од доласка младотурака имале су Аустроугарска и Немачка. Утуцај немачке дипломатије на Порту и султана пре 24. јула 1908. године био је велики, али су нове тенденције у Турској на тренутак успориле

⁸⁸⁰ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711, ПП Бр. 607, Генерални Конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 10/23. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 182, стр. 465–466.

⁸⁸¹ Архив МАНУ, Фонд: Јован Вељић, микрофилм (=мф.) Јован В. Вељић Обочки – солунски писма 28 за Хуријетот; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа...*, 128–129; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 639; Ј. Хамза, *Младотурската револуција...*, 165.

⁸⁸² ММАД, VI, док. бр. 1259, стр. 369–371.

⁸⁸³ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/VI, ПП Бр. 663, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 11/24. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 194, стр. 482–485.

⁸⁸⁴ АС, МИД, ППО, 1908, ред 711/VI, ПП Бр. 611, Конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 11/24. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 196, стр. 487.

германски продор на исток, док је утицај Велике Британије током друге половине 1908. године био у благом порасту.⁸⁸⁵

Под притиском младотурака султан је прогласио амнестију свих заточеника у османским затворима.⁸⁸⁶ Царском Ирадом од 25. јула 1908. године на хиљаде политичких осуђеника из скопских, битолских, солунских и других тамница дочекало је слободу. Неколико дана после завођења уставног поретка младотурци су принудили султана Абдул Хамида II, војнике и официре I армије стациониране у Цариграду, да положи заклетву на верност Уставу. Након објављене опште амнестије многе хришћанске герилске чете почеле су да силазе у градове и полагају оружје. У Струмичком и Солунском крају хришћанске војводе нису скривале задовољство што је деловањем Младотурског покрета „савладана мржња и омогућено да се отаџбина развија у мирнијим условима“.⁸⁸⁷ Грађани Солуна су на трговима и у градском парку сусретали шефове комитских чета који су само неколико недеља раније терорисали становништво. У Солун су 29. јула пристигли војвода реформаторског крила ВМОРО-а Јане Сандански и грчки војвода Апостол. Њихов долазак охрабрио је и оне најнеповерљивије старешине герилаца да се предају и прихвате младотурски позив за легализацију својих покрета.⁸⁸⁸ Један од руководиоца ВМОРО-а у Битољском крају, Милан Матов, у разговору са руским дипломатом изнео је податак да је 31. јула пред младотурским властима у Солуну своје оружје предало 170 комита, 20 рејонских војвода и 50 припадника народне милиције.⁸⁸⁹

Убрзо ће и српски четници у Косовском⁸⁹⁰ и Битољском вилајету на челу са војводама положити оружје и прихватити нови политички систем.⁸⁹¹ Готово све националне групације у Турској пристале су да подреде своје интересе једном заједничком циљу – завођењу уставног поретка у држави. Разочарења су започела онда када је тај циљ реализован. Најпре су се разлике у погледима осетиле код самих

⁸⁸⁵ Ђ. Микић, *Аустро-Угарска и Младотурци...*, 39–41.

⁸⁸⁶ Архив МАНУ, Фонд: Јован Вељић, мф. Јован В. Вељић Обочки – солунски писма 28 за Хуријетот; М. Бислими, „Албанците и Младотурската револуција“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 187.

⁸⁸⁷ Р. Мантран, *нав. дело*, 699; Ј. Хамза, *Младотурската револуција...*, 173–174; АД, том II, док. бр. 123, стр. 180.

⁸⁸⁸ Ј. Хамза, *Младотурската револуција...*, 173–174; АД, том II, док. бр. 124, стр. 181.

⁸⁸⁹ ММАД, VI, док. бр. 1262, стр. 377–378.

⁸⁹⁰ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/VII, ПП Бр. 707, Генерални Конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 30. VII/ 12. VIII 1908; ДСПКС, књига III, свеска 2/II, 16/29. јули – 23. септембар/ 3. октобар 1908. године, приредили: М. Војводић, Љ. Алексић-Пејковић, Београд 2011, док. бр. 346, стр. 726–727.

⁸⁹¹ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/X, Пов. Бр. 744, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 5/18. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 377, стр. 781–783.

младотурака.⁸⁹² Један део идеолошки најострашћенијих официра подржавао је комитет у Паризу, а остали руковођени личним интересима очекивали су напредовање у каријери, бољу плату и подршку из Цариграда. Стицао се утисак да младотурци након повратка уставности заправо и нису имали прави политички програм. Брзо се кренуло са компромисима који су омогућили Абдул Хамиду останак на челу државе. Како би контролисали имплементацију уставног поретка руководиоци Комитета уједињења и прогреса оформили су Одбор седморице са задатком да надгледа власт у Цариграду и да заступа њихове интересе приликом избора за парламент. То ипак није значило и апсолутно преузимање власти. Постављало се питање ко има суштинску власт у земљи, султан, велики везир или покрет? И међу самим присталицама реформи и модернизације јавиле су се две групације. Једну је, вративши се из Париза, предводио Ахмет Ризај-беј. То је била група Униониста, док је на челу друге групе био принц Сабахудин-беј, представник Лиге за приватну иницијативу и децентрализацију. Његова странка са својим либералним гледиштем наступала је опозиционо према политици Ахмет Ризај-беја, при чему су прилике и поделе уочи јесењих избора бивале све сложеније.⁸⁹³

Иако су хришћански представници у Турској полагали пуно наде у враћање уставног поретка, прихваћени највиши правни акт Турске из 1876. године није им ишао у корист зато што је састављен по угледу на октроисане европске уставе из прве половине XIX века. Избори су имали тростепени систем и предвиђали су постојање пореског цензуса, што је улазак у парламент гарантовало само имућним и одабраним људима. Устав није признавао постојање других нација, тако да је за лидере Младотурског покрета постојала само једна – османска нација.⁸⁹⁴ На изборима који су завршени тек крајем 1908. године⁸⁹⁵ Комитет уједињења и прогреса освојио је 220 од 278 посланичких места у парламенту. Имао је апсолутну већину и то му је омогућило да започне рад на реализацији својих идеја. Наметнувши паносманизам као званичну државну идеологију младотурци су истицали да у Македонији нема места

⁸⁹² АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/Х, ПП Бр. 744, Генерални Конзулат Краљевине Србије, Скопље – Миловану Миловановићу, 9/22. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 404, стр. 814.

⁸⁹³ J. Hammer, *nav. delo*, 511.

⁸⁹⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 640.

⁸⁹⁵ Због сложеног изборног система изборни процес је трајао неколико месеци. Поступак избора окончан је у децембру 1908. године. Конститутивна седница парламента одржана је 17. децембра 1908. године, а за председника изабран је Ахмет Риза-беј, лидер Комитета уједињења и прогреса. Види: Д. Горгиев, „Македонското прашање во османлискиот парламент 1909 година“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 191.

националним покретима. Сви су припадници османске нације и као такви једнаки су пред судом и законом. Висок степен искључивости у решавању националног питања довешће до незадовољства хришћанских и арапских покрета у Турској и све више ће слабити моћ младотурске државе.⁸⁹⁶

Почетком октобра 1908. године државно руководство Турске суочиће се са новим искушењима. Због страха да би увођење уставног поретка могло значити ресуверенизацију Османског царства на целокупној његовој територији, Аустроугарска је у намери да сачува резултате своје империјалистичке политике у Босни и Херцеговини, 5. октобра извршила анексију ове турске провинције.⁸⁹⁷ У исто време и Кнежевина Бугарска је Трновским актом прогласила своју независност.⁸⁹⁸ Како су једнострано проглашења анексије и независности значила крај турског суверенитета над Босном и Херцеговином и Источном Румелијом, и одредбе Берлинског конгреса остале су још једно мртво слово на папиру. Русија и Велика Британија споразумеле су се да је неопходно проблем решити новом међународном конференцијом,⁸⁹⁹ али су несугласице великих сила присиле Порту да проблем реши самостално. Већ 26. фебруара 1909. године доћи ће до споразума између Беча и Цариграда према којем је Аустроугарска морала да повуче своје снаге из Новопазарског санџака и плати Турској 200,5 милиона гроша. Заузврат је Турска признала првенство Беча у Босни и Херцеговини.⁹⁰⁰ Када је у питању Бугарска, начињена је својеврсна компензација ратне одштете. Договором од 19. априла 1909. године Русија је пристала да се одрекне 40 од укупно 74 рате које је Цариград дуговао на име ратне штете, а Бугарска се обавезала да плати Русима накнаду коју је дуговала султану. Тако је класичном трговином превазиђен конфликт Беча и Софије са Цариградом.⁹⁰¹

⁸⁹⁶ Е. Миљковић, „Крај „најдужега века империје“...“, 26–27; В. Трајков, „Турските националистически комитети...“, 224.

⁸⁹⁷ АС, МИД, ПО, 1908, Ф-II/6, Пов. Бр. 1789, Генерални конзулат Краљевине Србије, Будимпешта – МИД-у, 23. IX/ 6. X 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 592, стр. 1080; Ц. Гуч, Ј. Јовановић, *Дипломатска историја модерне Европе...*, 346–350.

⁸⁹⁸ ЦДА, ф. Министерство на вњшните работи и изповеданијата – 176к, оп.2, а.е. 1, л. 37; АС, МИД, ПО, 1908, Ф-IV, Д-2, Бр. 867, А. Тошев – Миловану Миловановићу, 23. IX/ 6. X 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 596, стр. 1082; *Документи по обявяване на независимостта на Българија 1908 година. Из тайния кабинет на кнез Фердинанд*, съставили: Ц. Тодорова, Е. Стателова, София 1968, № 41, 41, стр. 44–45.

⁸⁹⁹ ЦДА, ф. Министерство на вњшните работи и изповеданијата – 176к, оп.2, а.е. 5, л. 45.

⁹⁰⁰ АС, МИД, ПО, 1909, Ф-VIII, Д-8, П. Бр. 14, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 7/20. I 1909; ДСПКС, књига III, свеска 4, 1/14. јануар – 31. март/ 13. април 1909, приредио: М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 28, стр. 152–154.

⁹⁰¹ ЦДА, ф. Министерски съвет - 284к, оп. 2, а.е. 112, л. 1–9; Р. Мантран, *нав. дело*, 700; J. Hammer, *нав. дело*, 511–512; *Документи по обявяване на независимостта на Българија*, № 112, 116, стр. 113–114, 116–117.

Сукоби на спољнополитичком плану нису неутралисали унутрашњеполитичке размирице. Иако су се султан и његови људи држали пасивно према реформским агитацијама и изградњи паносманског парламентарног система од стране Младотурског покрета, нису пропустили прилику да ванинституционалним средствима покушају повратити свој утицај и моћ. Незадовољство према младотурцима све више је долазило до изражаја због њихове изградње паралелних центара моћи, због претераног мешања покрета у именовања, премештања и отпуштања официра и чиновника, и као најважније због уговора са Аустроугарском. Споразум са Аустроугарском радикални исламски кругови у Турској тумачили су као понижење за све Османлије.⁹⁰² На исти начин третирана је и независност Бугарске.

Због тога ће 13. априла војници из састава Прве армије концентрисане у цариградском сектору опколити парламент и владу и захтевати оставку великог везира.⁹⁰³ Хусеин Хилми-паша, који је само месец и по дана раније на месту великог везира наследио Ђамил-пашу⁹⁰⁴, поднео је оставку. То исто учинио је и председник скупштине Ахмет-Риза. Истог дана испред скупштине погубљен је министар правде Арслан-бег. Према писању српског посланика из Цариграда, утицај реакционарног покрета у престоници Османског царства који су подржали и подстакли муслимански свештеници био је све јачи.⁹⁰⁵ Војници су захтевали одлазак младотурака и увођење шеријата⁹⁰⁶ што је султан са задовољством прихватио.⁹⁰⁷

База младотурака није се налазила у Цариграду већ у Македонији. Зато су цариградска збивања накратко паралисала покрет у престоници. Султан је именовао нову владу, успоставио контролу над јединицама Прве армије и на месту великог везира поставио Ахмет Тефик-пашу.⁹⁰⁸ Чинило се да је за непуних годину дана повратио своју моћ. Ипак, реакционарни покрет у престоници није уживао подршку официра из европских вилајета. Поново ће на страну Младотурског покрета стати Трећа армија из Солуна и делови Друге армије из Скопља. Међу официрима

⁹⁰² АС, МИД, ПО, 1909, Ф-IX, Д-8, Пов. Бр. 195, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 30. III/ 12. IV 1909; ДСПКС, књ. III, св. 4, док. бр. 476, стр. 630–632.

⁹⁰³ АС, МИД, ПО, 1909, Ф-XI, Д-1, Пов. Бр. 974, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 31. III/ 13. IV 1909; ДСПКС, књ. III, св. 4, док. бр. 477, стр. 632.

⁹⁰⁴ АС, МИД, ПО, 1909, Ф-III, Д-6, Пов. Бр. 78, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 1/14.II 1909; ДСПКС, књ. III, св. 4, док. бр. 135, стр. 269–271.

⁹⁰⁵ АС, МИД, ПО, 1909, Ф-XI, Д-1, Пов. Бр. 973, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 31. III/ 13. IV 1909; ДСПКС, књ. III, св. 4, док. бр. 478, стр. 633.

⁹⁰⁶ АС, МИД, ПО, 1909, Ф-XI, Д-1, Пов. Бр. 975, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – МИД-у, 31. III/ 13. IV 1909; ДСПКС, књ. III, св. 4, док. бр. 479, стр. 633.

⁹⁰⁷ Д. Кљосев, *История на македонското национално ревојуционерно движение...*, 432.

⁹⁰⁸ *Дебърски глас*, Софија, година 1, број 1, 5 април 1909, стр. 2.

побуњених формација посебно су се истакле две личности: Махмуд Шефкет-паша, командант Треће армије и његов начелник штаба Мустафа Кемал. Одбацивши могућност решавања конфликта са реакционарима политичким средствима њих двојица су припремили своје армије за покрет на Цариград. У походу су им се придружили и одреди Јане Санданског, Тодора Панице и Христо Чернопејева, што је представљало симболичан гест иако бугарска историографија истиче улогу санданиста у гушењу контрареволуције. Стигавши у Цариград 24. априла јединице Мустафе Кемала сукобиле су се са присталицама Абдул Хамида II недалеко од Јилдиза и касарне у насељу Таксим. Отпор реакционара је брзо сломљен а македонска армија је у име устава преузела контролу над главним градом Османског царства. Три дана касније, Абдул Хамид је уклоњен са власти, да би дужност султана преузео његов брат Мехмед V. Био је то почетак ере османске уставне демократије заведене оружјем турских официра.⁹⁰⁹

Мултинационална, мултикултурална и мултиконфесионална Македонија била је упориште Младотурског покрета. Скопски санџак, Битољски и Солунски вилајет представљали су важне центре младотурског деловања. Официрски кадар који је службовао у њима чинио је ударну песницу револуционарних акција. Ипак, све је имало своју цену. Са јачањем улоге официрског елемента у турском друштву младотурски режим се је постепено дегенерисао. Уместо слободе и равноправности започео је најпре софистицирани, а касније и отворени прогон слободољубивих тежњи хришћанских народа у Турској. Официрска диктатура и идеологија паносманизма потискивале су причу о братству и демократији што ће се негативно одразити на међунационалне односе и врло брзо довести до крупних немира на Балкану. Због тога и не изненађују речи турског историчара Јусуф Хикмета Бајура да је у свету мало покрета који су пробудили толико наде као што је то био случај са Младотурском револуцијом, али је још мање оних који су те наде тако брзо распршили.⁹¹⁰

⁹⁰⁹ *Македонија меѓу аутономијата и дележот* (=ММАД), том VII, (1909, 1910–1913), приредио: С. Дракул, Скопје 2007, док. бр. 1295, стр. 18–21; Е. Миљковић, „Крај „најдужега века империје“...“, 28; J. Hammer, *nav. delo*, 513–516; В. Трајков, „Турските националистически комитети...“, 225; М. Бислими, *Албанците...*, 203–206.

⁹¹⁰ Е. Миљковић, „Крај „најдужега века империје“...“, 27; В. Lewis, *op. cit.*, 207.

4.2. ВМОРО за време младотурског режима

После Ћустендилског конгреса⁹¹¹ Унутрашња организација је практично била подељена на две струје. Окупивши око себе истомишљенике из области Сереза, Струмице и Солуна леву фракцију је предводио Јане Сандански, док се на челу десне струје са новоизабраним члановима Централног комитета Петком Пенчевим, Павелом Христовим и Ефремом Чучковим налазио Христо Матов. У атмосфери међусобних подела и нетрпељивости чланови ВМОРО-а су дочекали избијање Младотурске револуције и обнову уставног поретка у Османском царству.⁹¹²

Прокламацијом демократских начела као што су политичка, национална и верска једнакост заговорници новог уставно-парламентарног поретка у Турској задобили су симпатије појединих европских сила и успели да обесмисле међународни реформски процес који ће почетком 1909. године бити потпуно заустављен.⁹¹³ Под таквим околностима престанак оружане борбе, легализација револуционарних покрета и прелазак на нови начин национално-политичког деловања показали су се неизбежним. Тога су били свесни руководиоци оба крила ВМОРО-а, иако је десница за време Ћустендилског конгреса категорички одбацивала могућност сарадње са Комитетом уједињења и прогреса због разлике у циљевима њихових борби. Док су младотурци радили на јачању турске државе и очувању територијалне целовитости, десница Унутрашње организације се отворено залагала за издвајање Македоније и Једренске области из граница Османског царства. За разлику од десне фракције, лево крило ВМОРО-а које је предводио Сандански имало је потпуно другачији приступ. Идеја о реформисању и демократизацији османског политичког система коју су санданисти пласирали још 1905. године омогућила је да после успеха Младотурске револуције ова политичка групација успостави коректне односе са Комитетом уједињења и прогреса.⁹¹⁴

Одмах по проглашењу уставности оружане чете левог крила ВМОРО-а започеле су процес легализације пред турским властима. Сандански је са великом дозом

⁹¹¹ *Програмски и статутарни документи...*, 240–242.

⁹¹² Н. Целакоски, „ВМОРО и Младотурската револуција“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 199.

⁹¹³ ДАРМ, Мф. 72, сн. 472–474; ННStA-W, РА XII, L. XXXV, 1902–1909, К-341; Исто, сн. 478–479; АДРА, док бр. 150, 151, стр. 408–409.

⁹¹⁴ З. Първанова, „Легалните организации и партии на Българското население в Османската империя“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 3, София 1997, 225–226.

оптимизма приступио успостављању контаката и споразумевању са Младотурским комитетом. У друштву Тодора Панице, он је 29. јула ушао у Солун где су га младотурци дочекали са великим почастима.⁹¹⁵ Осим њих двојице, на позив Комитета уједињења и прогреса за легализацију оружаних чета одазвале су се и друге старешине левог крила ВМОРО-а, попут Христо Чернопеева и Ивана Кантарчиева. За то време војводе и руководиоци деснице су тактизирали.⁹¹⁶ Са пуно неповерења 25. јула 1908. године чланови Централног комитета (десног крила ВМОРО-а), Петко Пенчев и Павел Христов, повели су преговоре са регионалним представницима Комитета уједињења и прогреса у Битољу.⁹¹⁷ Током преговора уочене су велике разлике у гледиштима али је општенародно одушевљење уставном слободом приморало чланове Централног комитета да постигну споразум о демобилисању и распуштању комитских чета у условима опште политичке амнестије. Тако је већ крајем јула започео процес легализације комитских чета из Битољског револуционарног округа, услед којег су представници деснице наглашавали да ВМОРО задржава право обнављања оружаних акција уколико дође до нарушавања политичких и грађанских слобода које је режим обећао.⁹¹⁸

У десном крилу ВМОРО-а нису сви гледали једнако на питање разоружавања комитских одреда. Војводе Скопског револуционарног округа, Тодор Александров⁹¹⁹ и Ефрем Чучков, сматрали су да је прихватање легализације преурањено и да треба сачекати. После битолских преговора поједини руководиоци ВМОРО-а из Софије упутили су се у Битољ како би зауставили демобилизацију комитских чета, али су без обзира на њихов долазак битолски окружни руководиоци Унутрашње организације остали при ставу да нови услови диктирају неопходност легализације. Због тога је процес комитског пријављивања властима у Битољском крају започео неких десетак

⁹¹⁵ АД, том II, док. бр. 123, 124 стр. 180, 181; Д. Јовановски, „Јане Сандански и автономијата на Македонија – грчки поглед од август 1908 година“, *Освободителните борби на Македонија од источната криза до Балканските војни*, Софија 2016, 156–157.

⁹¹⁶ З. Първанова, „Легалните организации и партии...“, 226.

⁹¹⁷ *Македонија и Тракија в борба за свобода. Крајот на XIX – началото на XX век*, съст. В. Георгиев, С. Трифонов, Софија 1995, 465–467; Н. Целакоски, *нав. дело*, 201–202.

⁹¹⁸ Т. Петров, *Въоръжената борба на ВМОРО в Македонија и Одринско...*, 31–32.

⁹¹⁹ Тодор Александров (Ново Село/Штип, 1881 – Сугарево, 1924), бугарски војвода и револуционар. Учителску школу завршио је у Скопљу 1897. године. Радио је у Кочанима и Штипу. Током 1907. године изабран је за члана Скопског окружног револуционарног комитета. После обнављања илегалне акције ВМОРО-а 1910/1911. године улази у састав новог Централног комитета Организације. Под његовим руководством извршавају се бомбашки напади у Штипу (1911) и Кочанима (1912). У Другом балканском и Првом светском рату борио се против Срба. После 1918. године заједно са Александром Протогеровим и Петром Чуалевим ради на обнављању терористичке акције у Вардарској Македонији. Убијен је 31. августа 1924. године у селу Сугарево у Пиринском крају. Види: *Борбите в Македонија и Одринско...*, 661.

дана раније у односу на Скопски санџак где је легализација почела касније и протицала доста споро и тактички.⁹²⁰

У намери да се сусретну са старешинама Младотурског покрета чланови ЦК ВМОРО-а, Петко Пенчев и Павел Христов, на основу договора из Битоља 28. јула 1908. године допутовали су у Солун. Како је у то време у Солун пристизао и лидер левог крила ВМОРО-а, 30. јула дошло је до састанка Санданског са Пенчевим и Христовим. Десница је била свесна да би заједнички наступ оба крила ВМОРО-а имао нарочиту важност у преговорима са новим режимом, али и чињенице да је Сандански због својих политичких ставова прихватљивији партнер Младотурском покрету. Због тога су понудили Санданском повратак у редове Организације уколико прихвати њихово гледиште према новонасталој ситуацији. У супротном запретили су да ће од младотурака захтевати да се не упуштају у било какве преговоре са њим. Са друге стране и Сандански је поставио свој услов. Захтевао је да Петко Пенчев буде искључен из ВМОРО-а, као и да се десно крило одрекне подршке бугарског двора. Ни једна ни друга страна нису показале спремност за постизање компромиса због чега су преговори пропали.⁹²¹

Информишући српског министра спољних послова Милована Миловановића о реакцији бугарског јавног мњења на солунске преговоре између сукобљених фракција ВМОРО-а, Светислав Симић је писао: „Моје је лично уверење да ће група Санданскога, на коју Младо-Турци више полажу, однети победу и да ће њен утицај на ток будућих односа са Младо-Турцима бити надмоћан. Изгледа да се тако мисли и у овдашњим круговима, те је с тога шовинистичка штампа с Веч[ерњом] Поштом на челу отпочела нападе на Санданског, представљајући га као простога убицу, с којим Младо-Турци, ако хоће заједницу с Бугарима, не треба ништа да раде“.⁹²² Видимо да су се и новински написи подударали са претњама које су Пенчев и Христов упућивали Санданском током преговора. Очигледно је код Бугара постојала нека врста незваничног плана дискредитације Санданског јер је он својим политичким наступом противуречио интересима званичне Софије.

Само један дан после неуспелих преговора, 31. јула Сандански је, прихватајући позив Комитета уједињења и прогреса за сарадњу, објавио политички манифест упућен

⁹²⁰ З. Първанова, „Легалните организации и партии...“, 227.

⁹²¹ АС, МИД, ПО, 1908, Ф-ХП, Д-6, Пов. бр. 434, Светислав Симић – Миловану Миловановићу, 22. VII/ 4. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 284, стр. 620–622; Н. Целакоски, *нав. дело*, 204.

⁹²² АС, МИД, ПО, 1908, Ф-ХП, Д-6, Пов. бр. 434, Светислав Симић – Миловану Миловановићу, 22. VII/ 4. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 284, стр. 622.

свим народима Османске империје.⁹²³ Изразивши уверење да је апсолутизам у агонији јер су против њега устале све нације у Турској, позвао је народе на узајамну солидарност и слогу. Обраћајући се Турцима навео је да они нису непријатељи хришћана и да је неопходна заједничка борба против тираније. Крајње популистичким тоном у свом политичком манифесту Сандански је донео закључак да становништво не жели повратак назад ка загушљивој атмосфери разврата и неправде, и да храброст, самопожртвованост и спремност за борбу треба да представљају нову народну обавезу у циљу очувања уставности.⁹²⁴

Својим манифестом Сандански је отворено подржао режим младотурака и најавио да ће будућу политичку борбу водити у оквирима уставно-парламентарног система Османске државе. Његове војводе су после објављивања манифеста пожуриле у своје рејоне како би агитовале у духу новог програма.⁹²⁵ У разговору за београдски лист *Политика*, који је у Солуну са лидером левог крила ВМОРО-а у време објављивања манифеста обавио српски дипломата и комедиограф Бранислав Нушић, Сандански је тврдио да ступање младотурака на власт и враћање уставног поретка у царству не само што блокирају процес међународних реформи у Македонији, већ потискују и претензије малих балканских држава које под девизом „ослобођања браће“ раде на остварењу својих себичних циљева, мислећи при том на Србију, Грчку и Бугарску. На Нушићево питање да ли сме да посети Кнежевину Бугарску, Сандански је одговорио: „У Бугарску не смем! Али ми и не треба. Овде је моја Бугарска!“⁹²⁶

Дефинитивна и непремостива подељеност у ВМОРО-у уочавала се у одговору који је Сандански упутио Нушићу, али се без обзира на све оптужбе и претње које су долазиле из Софије, левица није одрицала својих програмских начела. Недељу дана после објављивања манифеста, 8. августа 1908. године Јане Сандански је са истомишљеницима покренуо лист под именом *Конституциона Зора*. Главни уредник

⁹²³ Иако је Манифест потписао Сандански, он није његово ауторско дело. Прави аутор је Павел Димитров Делирадев, истакнути члан левог крила ВМОРО-а. Инспириран идејама социјализма Делирадев је сматрао да су сви народи империје позвани на решавање социјалних питања сопственим снагама. Демократске промене у Турској посматрао је као алтернативу политици отцепљења Македоније из састава царства и њеном присаједињењу Бугарској. Делирадевово левичарско опредељење може се препознати и у самом Манифесту који одише антимонархизмом и интернационализмом. Види: З. Първанова, „Легалните организации и партии...“, 227–228; П. Делирадев, *Јане Сандански*, Софија 1946, 30–32; Х. Сиљанов, *Освободителнитѣ борби на Македонија*, том II..., 576.

⁹²⁴ ДБМН, том I, док. бр. 345, стр. 501–501. Манифест на Јане Сандански до сите народности во Османската империја; ВМОРО, I/2, № 291, стр. 901–902.

⁹²⁵ АС, МИД, ПО, 1908, Ф-ХII, Д-6, Пов. бр. 440, Светислав Симић – Миловану Миловановићу, 28. VII/ 10. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 333, стр. 697–701.

⁹²⁶ *Политика*, Београд, бр. 1619, 21. јули 1908. године, стр. 2.

листа био је Дима Хаџи-Димов, а један од његових уређивача био је и Перо Тошев.⁹²⁷ Упоредо са новинама Серски, Струмички и Солунски окружни револуционарни комитет Унутрашње организације 3. септембра 1908. године израдили су пројекат програма политичке организације под именом: Македонско Одринска револуционарна организација (МОРО).⁹²⁸ Овим потезом присталице левог – реформаторског крила Унутрашње организације су не само програмски већ и именом покушали да се дистанцирају од политике Христо Матова, бугарског двора и њихових следбеника. Користећи новинско гласило *Конституциону зору* санданисти су међу грађанством пласирали тезу да је само МОРО позвана да узме улогу политичког хегемона у Македонији и да је она једини прави представник ближих и даљих интереса македонског словенског становништва.⁹²⁹

Имајућу у виду политичку искључивост лидера левог крила Унутрашње организације, коју су можда стимулисали и сами младотурци, потпуно је разумљиво зашто је и други покушај договора између завађених фракција уз посредништво Николе Наумова⁹³⁰ средином августа пропао. Никола Наумов, бугарски агент у Македонији, израдио је платформу о будућем деловању ВМОРО-а око које је требало постићи јединство. Платформа је предвиђала да за циљ деловања ВМОРО-а у новим условима треба поставити борбу за остваривање обласне самоуправе Македоније, са независним Генералним гувернером, посебним судством, регионалном жандармеријом и полицијом.⁹³¹ Десници је предлог био прихватљив, али га је Сандански окарактерисао као крајње националистички и противуставан.⁹³² Тиме су преговори две фракције завршени, а из њиховог неуспеха назирали су се обриси нових политичких партија.

Потпуно супротно гледиште санданиста према концепту десног крила ВМОРО-а о политичком деловању могло се је препознати и у Декларацији коју је руководство МОРО-а током августа упутило Комитету уједињења и прогреса у Солуну. Декларацијом је наведено да су неограничени апсолутизам и тиранија Абдул Хамида

⁹²⁷ *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*, том I (А-М), съставил: Д. Иванчев, София 1962, 408.

⁹²⁸ ВМОРО, I/2, № 298, стр. 911–918.

⁹²⁹ Д. Кьосев, *История на македонското национално...*, 442–444; М. Пандевски, „Народна федеративна партија и остала политичка струјања у условима младотурског режима“, *ИМН*, књ. II, Београд 1970, 280; М. Пандевски, „Програма и Декларација на левицата на ВМОРО од август 1908 г.“, *ГИНИ*, год. XVI, бр. 1, Скопје 1972, 181–182.

⁹³⁰ Б. Николов, *нав. дело*, 114.

⁹³¹ ВМОРО, I/2, № 296, стр. 907–909.

⁹³² Н. Целакоски, *нав. дело*, 206.

приморали присталице Организације на оружану борбу. Пошто су доласком младотурака испуњени елементарни услови за легалан рад, МОРО се обавезао на трансформацију из конспиративно-војне у легалну политичку организацију. Како би обезбедила неку врсту гаранције за очување извојеваних тековина слободе, МОРО је најављивала да њени следбеници неће предавати оружје, али ће прихватити савез са младотурцима и осталим национално-ослободилачким покретима у Османском царству ради одбране уставног поретка, демократизације друштва и целовитости земље.⁹³³

Према проценама идејних твораца пројекта програма МОРО-а, коначно усвајање програмских начела требало је извршити на општем конгресу организације који је планиран за јесен 1908. године.⁹³⁴ Услед агресивног деловања бугарских пропагандних фактора и политичке незрелости грађанства до конгреса није дошло, али је зато дошло до цепања и подела у редовима левице.⁹³⁵ Када су младотурци расписали изборе за османски парламент, широм Македоније се развила жива политичка борба. У јеку те борбе 7. октобра 1908. године извршен је неуспешан атентат на Санданског,⁹³⁶ који су извели терористи блиски десном крилу ВМОРО-а.⁹³⁷ Сандански је преживео, али је терористички чин заплашио његове истомишљенике. Убрзо су се Струмичани на челу са Христо Чернопејевим одрекли програма МОРО-а и изашли са посебним листом *Единство*.⁹³⁸ Истим путем кренули су и револуционарни одбори у Солунском вилајету на челу са Димитром Влаховим конституишући своја независна политичка тела за парламентарну борбу. Чинило се да је процес распада МОРО-а започео и пре њеног званичног формирања. Бескрупулозна политика десног крила ВМОРО-а ипак ће приморати све три окружне организације (Серску, Струмичку и Солунску) да јануара 1909. године постигну договор о изградњи нове политичке странке под именом: Народна федеративна партија (Бугарска секција).⁹³⁹ Договором о уједињењу престала је потреба о објављивању два штампана листа па су се тако *Конституциона зора* и

⁹³³ ВМОРО, I/2, № 298, стр. 919–920; ДБМН, том I, док. бр. 347, стр. 505–506. Б. Декларација.

⁹³⁴ ВМОРО, I/2, № 305, стр. 939.

⁹³⁵ М. Пандевски, „Народна федеративна партија...“, 280.

⁹³⁶ АС, МИД, ПО, 1908, Ф-IX, Д-7, Пов. Бр. 1836, Генерални Конзулат Краљевине Србије, Солун – МИД-у, 25. IX/ 8. X 1908; ДСПКС, књига III, свеска 3, 24. септембар/7. октобар – 31. децембар 1908/ 13. јануар 1909, приредио: М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 25, стр. 188.

⁹³⁷ АД, том II, док. бр. 163, 124 стр. 235.

⁹³⁸ *Български периодичен печат*, том I, 273.

⁹³⁹ М. Пандевски, „Народна федеративна партија...“, 281; Д. Кьосев, *История на македонското национално...*, 447.

Единство слили у један лист под именом *Народна воља*, под уредништвом Ангела Томова и Димитра Влахова.⁹⁴⁰

После јануара 1909. године левица је концентрисала све своје снаге на изградњу НФП-а, настављајући борбу углавном легалним политичким средствима.⁹⁴¹ Оснивачки конгрес Народне федеративне партије (Бугарска секција) одржан је у Солуну од 3. до 10. августа 1909. године. Конгресу је присуствовало 33 делегата из целе Македоније. Ради што ефикаснијег рада формирана су радна тела и комисије. У састав комисије за израду програма партије именовани су Јане Сандански, Димитар Влахов, Христо Чернопеев, Димитар Кошанов и Иван Манолев. Након посебног радног дела, усвојени су основни партијски документи и неколико резолуција.⁹⁴² Именовано је и руководство партије. На челу Централног бироа НФП-а изабран је Димитар Влахов који је уједно био и посланик федералиста у османском парламенту. Само неколико дана после Конгреса у Солуну извршен је нови покушај убиства Санданског. Убиство су поручили владајући кругови у Софији. Обраћајући се својим претпостављенима, руски дипломата из Солуна Кохмански је разлог за покушај ликвидације Санданског налазио у његовом упорном супростављању интересима бугарске владе у Македонији.⁹⁴³

Покушај атентата изнова је уздрмао редове НФП-а.⁹⁴⁴ Нарочито негативан утицај на рад партије имали су промена курса политике младотурака према националним групацијама⁹⁴⁵ и опортунизам чланова Централног бироа. Партија се почетком 1910. године суочавала са бројним идеолошким струјањима и поделама. Христо Чернопеев је са групом Струмичана незадовољан функционисањем партије и разочаран владавином младотурака напустио редове федералиста и политички рад наставио у илегалу. У намери да се ослободи револуционарних елемената у НФП-у Димитар Влахов и Централни биро су донели одлуку о искључењу Санданског из партије.⁹⁴⁶ Убрзо је уследио и одговор санданиста. У Солуну је априла/маја 1910. године одржан ванредни конгрес федералиста на којем су из управљачких структура и

⁹⁴⁰ Б. Кастелов, *Димо Хаджидимов. Живот и дело*, Софија 1985, 179; *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*, том II (Н-Я), съставил: Д. Иванчев, Софија 1966, 20.

⁹⁴¹ С. Димевски, *Македонското национално ослободително движење и егзархијата...*, 81–84.

⁹⁴² ВМОРО, I/2, № 317-320, стр. 953–967.

⁹⁴³ ММАД, VII, док. бр. 1301, стр. 34–36.

⁹⁴⁴ М. Пандевски, „Народна федеративна партија...“, 281–282.

⁹⁴⁵ АС, МИД, ППО, 1909, Ред 171, ПП Бр. 403, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 13/26. VIII 1909; ДСПКС, књига III, свеска 5/I, 1/14. април – 31. август / 13. септембар 1909. године, приредио: М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 398, стр. 715.

⁹⁴⁶ АС, МИД, ППО, 1910, О – ред 118, ПП Бр. 56, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – Николи Пашићу, 22. I / 4. II 1910; ДСПКС, књига IV, свеска 1/I, 1/14. јануар – 30. април / 13. мај 1910. године, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2012, док. бр. 70, стр. 272–274.

чланства у НФП-у елиминисани Димитар Влахов и дотадашњи представници Централног бироа, а затим је изабрано ново партијско руководство на челу са Христом Тенчевим. Покушаји санације штете у партији настале због унутарстраначких подела и идеолошких размимоилажења нису имали неког посебног ефекта. Реакционарна политика младотурака отежавала је партијско организовање. Новим законом о забрани грађанских партија од августа 1910. године после једногодишњег политичког деловања Народна федеративна партија је престала да постоји.⁹⁴⁷

Упоредо са стварањем МОРО-а односно НФП-а, и десница је радила на изградњи сопствених легалних механизма политичке борбе у Турској. За разлику од политичког уверења левце, „целовитост“ и „демократизација“ Османског царства нису били у интересу десног крила ВМОРО-а. Централни комитет, Загранично представништво и бугарски двор су тековине Младотурске револуције оцењивали према томе да ли отежавају или олакшавају одвајање Македоније и Једренског вилајета из постојеће државне творевине.⁹⁴⁸ Неуспех преговора са санданистима није обесхрабрио лидере деснице. У Солун је 6. августа 1908. године стигао Христо Матов.⁹⁴⁹ Неколико дана касније уследили су званични преговори са Комитетом уједињења и прогреса.⁹⁵⁰ Десница је, имајући у виду нове околности произашле из обнове уставног поретка, питање аутономије⁹⁵¹ лукаво заменила захтевима за децентрализацијом царства. Преговори су се одужили али договора није било. Увидевши да ће са младотурцима тешко постићи компромис, ЦК ВМОРО-а је 25. августа 1908. године упутио циркуларно писмо свим окружним и обласним комитетима са инструкцијама за будући рад. Писмом се захтевало да војводе ни на који начин не напуштају своје рејоне, него да остану у њима како би подржали борбени дух становништва. Уколико њихово кретање онемогуће власти, војводама је сугерисано да наставе са активностима по селима, али да о потешкоћама обавесте Централни комитет

⁹⁴⁷ *Македонија во австриските документи 1910–1913*, редакција: А. Трајановски, Скопје 2014, док. бр. 13, стр. 99–100; М. Пандевски, „Народна федеративна партија...“, 282–283; З. Първанова, „Легалните организации и партии...“, 236.

⁹⁴⁸ АС, МИД, ПО, 1908, Ф-ХП, Д-6, Пов. бр. 440, Светислав Симић – Миловану Миловановићу, 28. VII/10. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 333, стр. 697–701.

⁹⁴⁹ *Архив Христо Матов...*, №337, стр. 284–285.

⁹⁵⁰ *Официалната и тайната Българо-турска дипломатия*, №23, стр. 53–54.

⁹⁵¹ Пре обнове уставног поретка у Турској десно крило ВМОРО-а је тежило отцепљењу Македоније и Једренског вилајета из састава Османског царства и њиховом присаједињењу Кнежевини Бугарској, док је левница заступала идеју о аутономној Македонији која би према вољи народа могла постати део шире Балканске конфедерације. После 24. јула 1908. године десница мења стратегију. Прво се позива на идеју аутономије, али схвативши да нови политички систем такво решење не допушта, коригује своју политику и заступа идеју широке обласне децентрализације. За разлику од деснице, лева струја ВМОРО-а у новом уставно-парламентарном систему формално подржава принцип целовитости Османског царства али не одустаје од својих првобитних циљева.

Организације чије ће седиште бити у Солуну. Даље се инсистирало на повратку комита својим домовима. Уколико се радило о комитама који нису из Македоније, они су према инструкцијама пре одласка морали да оставе своје оружје локалној организацији. Оружје је требало да се држи у исправном стању и у тајности. Целокупна архива комитских чета морала је да буде сакривена. Локалним руководиоцима Организације најстроже је забрањено полагање заклетве Младотурском комитету. Комитети и војводе су имали задужење да прате самовољу и безакоња које врше власти или нека трећа страна, и да о томе извештавају руководство ЦК.⁹⁵²

Поред упутстава везаних за даље функционисање комитских чета и њихових старешина, писмом од 25. августа дате су и инструкције о облицима будућег легалног политичког деловања ВМОРО-а. У њима је подвучено да су локални комитети у обавези да преузму иницијативу за формирање конституционих клубова у градовима и већим местима. Конституциони клубови су према плановима ЦК имали задатак да управљају легалном политичком активношћу бугарског народа, и тиме помажу Организацију која је имала да настави са својим пословима. Циљ политичког деловања клубова је успостављање регионалне самоуправе у држави, а према писменим инструкцијама било је пожељно у њихов рад укључити што више познатих грађана и интелигенције. Рад клубова морао је да обезбеди и заступљеност бугарског становништва у свим представничким телима државе.⁹⁵³

Видимо дакле да су политички кругови из Софије обновом уставног поретка у Турској били приморани да у Македонији примене нове организационе облике и начине деловања. До Младотурске револуције своје интересе на просторима европских вилајета Османског царства званична Софија је остваривала преко десног крила ВМОРО-а, егзархијског црквено-школског апарата и дипломатских агената. Под новим околностима, Софија се опредељује за измењену организациону форму политичког окупљања која је подразумевала стварање бугарских конституционих клубова. Са циљем јачања организационе структуре Савеза бугарских конституционих клубова, који је требало да представља кровну организацију Бугара у Турској, власти у Софији одлучују да у Македонију пошаљу велики број политички искусних националних радника који би руководили легалном партијском организацијом.⁹⁵⁴ Поред

⁹⁵² *Официјалната и тајната Българо–турска дипломатия*, №30, стр. 66–67; ВМОРО, I/2, № 297, стр. 910–911.

⁹⁵³ *Официјалната и тајната Българо–турска дипломатия*, №30, стр. 67–68; ВМОРО, I/2, № 297, стр. 910–911.

⁹⁵⁴ М. Пандевски, „Народна федеративна партија...“, 292.

националних радника и шпијуна, влада је захтевала од становништва које је пореклом из Македоније, а живело је у Бугарској, да се из патриотских разлога врати на територију Турске како би појачало снагу тамошњег бугарског елемента, али таква политика није наишла на одушевљење македонске емиграције.⁹⁵⁵

Што се тиче политичког организовања на територији Турске, први бугарски клуб образован је у Солуну већ 9. августа 1908. године. Изабрано је и његово руководство које су чинили представници различитих социјалних слојева. Одмах по оснивању истакнута је потреба да се на сличном моделу образују бугарски клубови и у другим градовима Македоније.⁹⁵⁶ Средином августа конституционе клубове су добили Скопље и Битољ, одакле се организациона структура ширила даље по нахијама и казама. Егзархијски свештеници, бугарски учитељи, представници бугарских црквено-школских општина, чланови десног крила ВМОРО-а, дипломатски представници Кнежевине Бугарске – сви су они мобилисани у пословима формирања клубова. Највећи отпор клубашкој политици бугарске владе испољен је у Серском и Струмичком округу – тамо где је лево крило ВМОРО-а имало најјаче упориште. До краја августа одржани су окружни конгреси у битољском и солунском крају, а Солунски клуб који је важио за неформални политички центар најавио је сазивање општег оснивачког конгреса.⁹⁵⁷

Општи оснивачки конгрес Савеза бугарских конституционих клубова (СБКК) одржан је у Солуну од 20. до 26. септембра 1908. године. Конгресу је присуствовао 81 делегат. Међу делегатима је највише било учитеља и трговаца, али су се могли срести и заступници других сталежа. Забележено је присуство и појединих бивших функционера Врховног македонског комитета и Бугарског револуционарног братства. Шаренолик састав није представљао препреку за постизање договора око будућих праваца деловања СБКК-а.⁹⁵⁸ Одлуком већине избрани су руководиоци партије. На чело Централног бироа постављен је Томо Карајовов,⁹⁵⁹ повереник бугарског двора и

⁹⁵⁵ АС, МИД, ПО, 1908, Ф-ХП, Д-6, Пов. Бр. 463, Светислав Симић – МИД-у, 12/25. VIII 1908; Исто, Пов. Бр. 474, Светислав Симић – Петру Велимировићу, 18/31. VIII 1908 ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 415, 443, стр. 830–831, 871–872.

⁹⁵⁶ *История на българите 1878–1944 в документи*, том I, 1878–1912, част втора..., 482–485.

⁹⁵⁷ З. Първанова, „Легалните организации и партии...“, 229–231.

⁹⁵⁸ А. Томов, „Македонските партии след младотурския преврат. Съюзът на Българските конституционни клубове в Турция“, *Македонска мисъл*, кн. 1–2, год. 2, София 1946, 56–57; Архив МАНУ, Фонд: Јован Вељић, мф. Јован В. Вељић Обочки – солунски писма 28 за Хуријетот; З. Първанова, „Легалните организации и партии...“, 231.

⁹⁵⁹ Томо Карајовов (Скопље, 1869 – Софија, 1950), један од истакнутих чланова Врховног македонско-одринског комитета из Софије. Од 1897. до 1900. године налазио се на месту секретара бугарског дипломатског представништва у Битољу. Био је учесник Пиринске побуне 1902. године. Од 1904. до

некадашњи дипломатски представник Бугарске у Риму. Остале руководеће функције биле су резервисане за егзархијску интелигенцију или емисаре бугарског министарства спољних послова.⁹⁶⁰

Осим бављења кадровским питањима конгрес је усвојио Статут⁹⁶¹ и Правилник о унутрашњем уређењу СБКК-а.⁹⁶² Током дискусије делегата могле су се чути бројне критике на рачун Срба. У оптужбама и нападима на Србе нарочито су предњачили Ризов, Манчев, Карајовов и Руменов. Дефинисање програмских начела Савеза учињено је посебном декларацијом. Њоме је наглашено да су основни циљеви партије очување интегритета и напретка Османског царства, а до њиховог се остварења могло доћи реализацијом програмских одредби СБКК-а које предвиђају супростављање механичкој асимилацији становништва, омогућавање слободног духовног и културног развоја народа и увођење широке децентрализације Управе диктиране географским, етничким и културним особеностима једне велике државе. Најважнија тачка програма тичала се идеје о обласној самоуправи. Представљена је тврдњом о нефункционалности актуелне административне поделе Турске због које „Савез бугарских конституционих клубова сматра неопходним да постави као максимални циљ својег програма груписање посебних народа у нове административне јединице, по могућношћу што хомогеније, са широком обласном самоуправом“.⁹⁶³ Из програмске оријентације СБКК-а јасно уочавамо да је идеја отцепљења Македоније тактички замењена причом о широкој самоуправи. Ипак ни тако лукаво дефинисана програмска одредба није наилазила на подршку цариградских власти јер су младотурци били свесни чињенице да би било који облик децентрализације у држави која се простирала на три континента и била састављена од најразличитијих нација, вера и култура, представљао реалну опасност по њен опстанак.

Бугарска држава није штедела новац приликом пружања подршке Савезу конституционих клубова. Подржаван из софијских финансијских фондова СБКК је у

1908. године радио је као чиновник при бугарском Министарству спољних послова. После Младотурске револуције по задатку Софије постаје председник Савеза бугарских конститутивних клубова и на том месту остаје све до распуштања легалних политичких организација у Турској. Након гашења СБКК-а враћа се у Софију и наставља свој рад у Министарству спољних послова Краљевине Бугарске. Види: *Борбите в Македонија и Одринско...*, 724.

⁹⁶⁰ М. Пандевски, „Народна федеративна партија...“, 292.

⁹⁶¹ ВМОРО, I/2, № 302, стр. 927–930.

⁹⁶² ВМОРО, I/2, № 303, стр. 931–936.

⁹⁶³ АС, МИД, ПО, 1908, Ред 711/XII, ПП Бр. 431, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – Миловану Миловановићу, 14/27. IX 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 536, стр. 1022–1024; ВМОРО, I/2, № 301, стр. 926–927; *Официјалната и тайната Българо-турска дипломатия*, №35, стр. 83–85.

првом налету успешно ширио своју организациону мрежу.⁹⁶⁴ Његови представници нису попут левичара време трошили на међусобне поделе и размирице већ су приступили активној политичкој кампањи за парламентарне изборе. Почетком 1909. године СБКК је објављивао и свој штампани лист под именом *Отечество*.⁹⁶⁵ На његовим страницама развијала се жива дискусија о реформама, аграрном питању, односима са другим политичким организацијама, економском програму партије итд. О свим тим питањима расправљало се и на Другом конгресу СБКК-а одржаном у Солуну од 20. до 26 августа 1909. године (стари календар) после чега је усвојена резолуција којом се протестовало због лоше политике младотурског режима. Резолуцијом се захтевало од парламента и владајућих кругова преузимање ефикасних мера ради очувања уставног поретка у земљи, а донети су и посебни закључци у вези са аграрним, мухацирским, пореским, егзархијским и питањем о спорним црквама и школама.⁹⁶⁶

Утицај и политичка моћ Савеза бугарских конституционих клубова после гушења контрареволуције у Цариграду улазе у фазу опадања. Међутим, било је ситуација у којима је услед затегнутих турско-грчких односа руководство СБКК-а настојало да се приближи младотурском режиму како би лакше остварило своје националне тежње. Турци су прихватили сарадњу али су у њој препознавали бугарску тактику. Поводом овога је српски вицеkonzул из Солуна Томић писао: „Када би Младотурци имали уза се Бугаре из Империје, њихова би унутрашња акција према народносним групама и спољашње држање према балканским државама било сасвим друкчије. Срећа што до овога не може доћи, јер и Бугари са своје стране и Турци са њихове стране иду само на то, да узајамне добре односе посебно искоришћавају. То су и једни и други прозрели и према томе подешавају узајамне односе“.⁹⁶⁷

Усвајањем новог Закона о политичким удружењима у парламенту Османског царства који је подразумевао ликвидацију свих страначких организација са етничким или расним призвуком, судбина бугарских конституционих клубова била је

⁹⁶⁴ Дино Косев (Кљосев) наводи податак да је у архиву Савеза македонских културно просветних организација у Бугарској пронађен документ из којег се види да је Томо Карајовов марта 1909. године од стране државних органа Бугарске добио на руке 240 000 лева. Види: . Д. Кљосев, *История на македонското национално...*, 454.

⁹⁶⁵ *Български периодичен печат*, том II, 114.

⁹⁶⁶ ВМОРО, I/2, № 321, стр. 967–971.

⁹⁶⁷ АС, МИД, ППО, 1909, Ред 842, ПП Бр. 536, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – МИД-у, 19. VIII/ 1. IX 1909; ДСПКС, књ. III, св. 5/I, док. бр. 406, стр. 727–728.

запечаћена.⁹⁶⁸ У складу са законским одредбама Централни биро СБКК-а је 18. новембра 1909. године упутио писмо свим месним клубовима са инструкцијама о самораспуштању. У циркуларном писму се са жаљењем констатовало да клубови морају обуставити своје деловање под ударом нових законских решења. Први ударац је извршен у Битољу где је власт скинула табу клуба и према судском налогу започела поступак његовог гашења. Присталице СБКК-а најпре у Битољу а касније и у другим местима Македоније одговорили су демонстрацијама, али нису успеле да осујете одлуке власти. Централни биро је уз позив на самораспуштање клубова навео и да ће фаза политичке пасивизације потрајати све дотле док се не осмисли нови облик организационог деловања у складу са законским решењима.⁹⁶⁹

После гашења клубова прваци бугарске политичке борбе у Македонији повели су преговоре са властима у Цариграду у настојању да обезбеде сагласност за формирање нове политичке организације. Преговори нису давали резултате. Почетком 1910. године Тома Карајовов, лидер тада већ угашеног Савеза бугарских конституционих клубова, заступао је гледиште да нова политичка организација у постојећим законским оквирима не би имала суштинску улогу у парламентарном животу Турске већ би њено деловање имало искључиво пропагандни карактер. Разочаран неуспехом преговора са младотурским властима Карајовов је напустио Македонију. Априла 1909. године један од руководилаца СБКК-а Панчо Дорев, који је уједно био и посланик у парламенту Османског царства, покушао је да од остатака клубова формира Прогресивну партију али је тај подухват завршен без већих резултата.⁹⁷⁰

Увођење уставног поретка у Османском царству јула 1908. године није довело до успостављања сарадње између левог и десног крила ВМОРО-а. Сви покушаји договора о заједничком наступу према младотурским властима окончани су неуспешно. Обе стране градиле су и развијале независне партијске организације. Са формирањем СБКК-а, МОРО-а и нешто касније НФП-а, те политичке организације не само да нису имале сарадњу већ су биле љути противници.⁹⁷¹ Сведочанство о томе пружају и два неуспешна атентата присталица неоврховизма против вође левог крила ВМОРО-а Јанета Санданског. Политичке поделе имале су великог утицаја на

⁹⁶⁸ ММАД, VII, док. бр. 1300, стр. 30–32; *Работническа искра*, Солун, година III, број 3, 20 мај 1911 година, стр. 3; Г. Баждаровъ, *Македонскиятъ въпросъ вчера и днесъ*, София 1927, 48.

⁹⁶⁹ ВМОРО, I/2, № 322, стр. 971–972.

⁹⁷⁰ М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том IV, *Политичките партии...*, 280–286.

⁹⁷¹ Ј. Хамза, *Младотурската револуција...*, 232.

идеолошко раслојавање егзархијског становништва. У извештајима српског конзула из Скопља Живојина Балугџића поделе међу егзархистима јасно су се уочавале у Велесу⁹⁷², Скопљу⁹⁷³ и другим градовима Македоније. Међутим, како су реакционарном политиком младотурака⁹⁷⁴ неутралисана сва легална политичка средства борбе прваци СБКК-а, а нешто касније и НФП-а, поново ће излаз из неподношљивог стања у Турској проналезити у комитској акцији.⁹⁷⁵

Још током лета 1909. године војвода ВМОРО-а Тодор Александров вратио се илегалном раду у скопском рејону. Убрзо након његовог одметања комитске старешине из Скопског и Битољског револуционарног округа на саветовању у Штипу донеле су одлуку о обнављању четничке акције. Крајем 1909. године и група Струмичана окупљена око првака НФП-а Христо Чернопејева прелази у илегалу. Првих месеци 1910. године Струмичани уз подршку старих комитских кадрова из Струмичког, Серског и Солунског револуционарног округа постижу договор о формирању нове револуционарне организације.⁹⁷⁶ На оснивачком конгресу у Софији, одржаном 4. маја 1910. године званично је формирана Бугарска народна македонско-одринска револуционарна организација (БНМОРО). Њен циљ била је револуционарна борба за аутономију Македоније и Једренског вилајета као корак ка духовном и политичком јединству Бугара.⁹⁷⁷ Устав и Правилник⁹⁷⁸ прихваћени на оснивачком скупу у великој мери су подсећали на највиша правна акта ВМОРО-а договорена на Рилском конгресу 1905. године.⁹⁷⁹

Обновљено револуционарно деловање није угасило размирице између старешина Унутрашње организације. Док су присталице левог крила обновиле револуционарно дело у оквиру БНМОРО-а, прваци из Скопског и Битољског револуционарног округа остали су верни Заграничном представништву и старом

⁹⁷² АС, МИД, ПО, 1909, Ред 203, ПП Бр. 24, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – Миловану Миловановићу, 15/28. I 1909; ДСПКС, књ. III, св. 4, док. бр. 61, стр. 190–191.

⁹⁷³ АС, МИД, ПО, 1909, Ф-VI, Д-3, ПП Бр. 212, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – Миловану Миловановићу, 1/14. III 1909; ДСПКС, књ. III, св. 4, док. бр. 288, стр. 446–447.

⁹⁷⁴ ДСПКС, књига III, свеска 5/II, 1/14. септембар – 31. децембар 1909/ 13. јануар 1910, приредио: М. Војводић, Београд 2014, док. бр. 729, стр. 1168–1169.

⁹⁷⁵ ММАД, VII, док. бр. 1332, стр. 131–133.

⁹⁷⁶ З. Първанова, „Легалните организации и партии...“, 250–252; АС, МИД, ППО, 1910, О – ред 118, ПП Бр. 12, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – Николи Пашићу, 13/26. I 1910; ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. бр. 35, стр. 210–211; Т. Петров, „Четническият институт – нелегалната армија на ВМОРО в Македонија и Одринска Тракија (1899–1912)“, *Освободителните борби на Македонија от источната криза до Балканските войни*, Софија 2016, 124.

⁹⁷⁷ ВМОРО, I/2, № 330, стр. 984–985.

⁹⁷⁸ ВМОРО, I/2, № 331, стр. 986–992.

⁹⁷⁹ ДБМН, том I, док. бр. 335, стр. 485–486. Рилскиот Конгрес на Внатрешната македонска револуционарна организација.

руководству ВМОРО-а. Иако су чланови Управног комитета БНМОРО-а позивали писмом председнике локалних комитета ВМОРО-а на уједињење, они су инсистирали на прихватању својих програмских начела усвојених у Софији маја 1910. године,⁹⁸⁰ што је за присталице деснице било неприхватљиво. До краја 1910. године комитске активности су заживеле у свим некадашњим револуционарним рејонима. У Скопском и Битољском рејону оне су вођене под кормилом ВМОРО-а, док их је у Струмичком, Серском и Солунском рејону подстицала БНМОРО. Почетком 1911. године руководство БНМОРО-а је упутило још један позив комитским старешинама Скопског и Битољског рејона за уједињење. Како је атмосфера за постизање јединства била изузетно погодна јер је ситуација у Македонији све више измицала контроли, у фебруару 1911. године дошло је до заједничког скупа првака леве и десне струје. На скупу је изабрана комисија која је имала задатак да усагласи принципе о будућем заједничком деловању БНМОРО-а и ВМОРО-а. Њу су чинили Павел Христов, Тодор Александров, Христо Чернопејев и Антон Бозуков.⁹⁸¹

Протоколом који је израдила именована четворочлана комисија и који је прихваћен 26. фебруара 1911. године, потврђена је намера обе стране до се постигне јединство и деловање у оквиру једне револуционарне организације. Комисија је том приликом закључила да убудуће чланови ВМОРО-а могу бити само Бугари, и то искључиво Бугари са националистичким убеђењима. Измене Устава и Правилника одложене су до сазивања општег конгреса Организације, а договорено је да избор Централног комитета и руководства буде извршен писменим споразумевањем између револуционарних округа. Комисија је дала своје мишљење и за чланове новог Централног комитета предложила је Тодора Александрова, Христо Чернопејева, Петра Чаулева и потпуковника Александра Прогогерова.⁹⁸²

„Постигнуто је одавно жељено јединство Револуционарне Организације. Моменат је судбоносан и грех ће бити ако га не искористимо. Арапи се јуначки боре и на путу су да постигну циљ, Албанци развијају грозничави покрет и пружају све најаве да ће на пролеће започети устанак, Јермени уплашени од покоља убрзано преузимају мере које ће се трансформисати у оружани бунт, Крит стоји као Дамоклеов мач над главом Турске Империје, старотурци су наоштрили слух и чекају погодан тренутак да искале свој гнев према младотурцима и свим хришћанима“ – стајало је у писму

⁹⁸⁰ ВМОРО, I/2, № 329, стр. 983–984.

⁹⁸¹ З. Първанова, „Легалните организации и партии...“, 254–255.

⁹⁸² ВМОРО, I/2, № 336, стр. 999–1000.

Заграничног представништва из марта 1911. године, којим је констатовано да је крај Османског царства у постојећем територијалном облику сасвим изванредан и да све снаге ВМОРО-а морају да остану будне и чекају повољан тренутак за коначно решавање питање Македоније и Једренске области.⁹⁸³

Цитирано писмо на врло сликовит али реалан начин описује прилике у Турској почетком друге деценије XX века. Младотурски режим је све више тонуо у апсолутизам и једноумље што је за последицу имало отпор угрожених националних групација у царству. Управо тај отпор и осећај да се време за дефинитивно решавање Источног питања сасвим приближило, определили су револуционарне прваке леве и десне фракције ВМОРО-а да почетком 1911. године постигну јединство и обнове своје терористичке активности широм Старе Србије и Македоније.

4.3. Легализација српских оружаних чета 1908. године

„Побуна којој у почетку није придавана велика важност и за коју се с доста вероватноће могло претпоставити да ће се врло брзо и лако угушити, претворила се у праву револуцију која је бар за неко време утишана давањем устава. Опасност, у којој су се налазила наша браћа, која живе у побуњеним покрајинама била је врло велика јер су раније побуне често свршаване покољем хришћана. Та је опасност за овај мах отклоњена, али то још не значи да ње уопште више нема, јер се не може знати да ли се из овог примирја, створеног једним обећањем, које треба прво испунити неће изродити конфликти који могу бити врло судбоносни по тамошњи српски народ“. Овим је речима београдски лист *Политика* неколико дана по избијању Младотурске револуције и проглашењу Устава окарактерисао политичка збивања у Османском царству.⁹⁸⁴

Непредвидивост развоја политичких прилика у Турској после увођења уставности оптерећивала је и српску страну. Проглашење Хуријета формално је најавило примену једнаких права, законитости и верских слобода за све становнике Османског царства.⁹⁸⁵ Вест о повратку уставности пробудила је наду српском становништву да ће живети безбедније, али није могла да неутралише осећај збуњености и несигурности који је владао код хришћана у првим данима јулског

⁹⁸³ ВМОРО, I/2, № 339, стр. 1006–1007.

⁹⁸⁴ *Политика*, Београд, бр. 1613, 15. јул 1908. године, стр. 1.

⁹⁸⁵ А. Јовановић, „Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима...“, 304.

државног удара.⁹⁸⁶ Релативно брз и једноставан револуционарни успех младотурака изненадио је чак и српске дипломатске представнике у Солуну, Битољу, Скопљу и Приштини. Затечен догађајима у царству битољски конзул Љубомир Михаиловић обратио се српској влади 24. јула 1908. године речима: „Нама је потребно да што пре знамо какво ћемо понашање заузети према свим овим догађајима. [...] Наши ми се људи јављају са свих страна и питају како да се држе. Очекујући инструкције ја сам им саветовао резервисаност и мир докле год могу да буду индиферентни. То су ми диктовали сами догађаји и још увек нејасна ситуација“. Михаиловић је саветовао политичком врху Краљевине Србије да што хитније дефинише став према Комитету уједињења и прогреса јер ће младотурци по учвршћивању своје власти захтевати од Срба, који чине респектабилни етнички фактор у унутрашњости вилајета, да се изјасне о новом државном поретку.⁹⁸⁷

Србија је, као и остале балканске државе, револуционарна збивања у Османском царству посматрала са неповерењем и великом дозом резерве. Трудећи се да не начини исхитрен потез који би се негативно одразио на положај поробљеног православног живља, званични Београд је првих дана после проглашења Устава саветовао конзулатима у Турској да остану неутрални и осматрају даљи развој политичке ситуације. За то време улице Скопља биле су пуне младотурских присталица које су држале политичке зборове. На јавним скуповима могли су се чути повици „живео српски народ“, као и идеје о потреби признавања српског милета, што је тумачено као позив османским Србима да се придруже Младотурском покрету.⁹⁸⁸

Прокламовањем слободе нове власти су негирале потребу о даљем наставку међународних реформи и деловању револуционарних организација у царству. Оне су, тврдећи да више не постоје етнички и верски конфликти међу османским сународницима, упутиле позив хришћанским герилским одредима на челу са њиховим војводама да приступе легализацији чета.⁹⁸⁹ Процес формалног измирења започео је у Битољу, а настављен је и у другим градовима Македоније.⁹⁹⁰ Након проглашења опште амнестије, већина српских војвода није се одмах одазвала позиву на легализацију већ је чекала детаљне инструкције из Београда. Како су младотурске власти инсистирале на

⁹⁸⁶ В. Трбић, *нав. дело*, књ. 2 (1908–1912), Београд 2013, 7.

⁹⁸⁷ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/VI, ПП Бр. 663, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 11/24. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 194, стр. 482–484.

⁹⁸⁸ С. Недељковић, „Политичко организовање ...“, 86–87; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 218, стр. 512–515.

⁹⁸⁹ Ј. Хамза, *Младотурската револуција...*, 207.

⁹⁹⁰ АД, том II, док. бр. 123, 124 стр. 180, 181.

демонстрацији јединства међу народностима царства, конзул Владимир Љотић је 29. јула 1908. године тражио од Српске револуционарне организације да пошаље једног војводу са десет наоружаних четника у Солун не би ли и представници Срба учествовали у манифестацијама народног измирења, наглашавајући да четници морају бити из тих крајева и да је критично не одазвати се захтевима Комитета уједињења и прогреса.⁹⁹¹ И из конзулата у Битољу саветовано је да би српске чете требало да поступе по жељи нових власти и приступе легализацији.⁹⁹²

Писмом упућеним конзулатима Краљевине Србије у Турској српска влада је 3. августа 1908. године коначно дала зелено светло за почетак сарадње и успостављање ближих контаката између српског народа и младотурских власти у Османском царству. Званични Београд је прихватио предлог о предаји чета, али је подршку новом режиму условио: 1) признавањем српске народности у Турској, 2) пружањем помоћи нових власти у сређивању односа са Цариградском патријаршијом и именовању Србина на чело Велешко-дебарске епархије, 3) обезбеђивањем потпуне равноправности Срба и Албанаца у крајевима где заједно живе, а посебно у Косовском вилајету, што би значило или разоружавање Албанаца или омогућавање Србима да се наоружају и 4) подршком у дунавско-јадранском железничком питању.⁹⁹³

Сама чињеница да је Комитет уједињења и прогреса преузео власт у Турској, и да је преузимање власти наишло на одобравање осталих народа у Косовском, Битољском и Солунском вилајету, навело је османске Србе да поступе према београдским инструкцијама. Међутим, посао легализације српских чета протицао је доста тешко, нарочито у Скопском санцаку. Располажући сазнањима да је добар број бугарских комита још увек у илегалу и српске старешине су тактички одлагале легализацију својих људи,⁹⁹⁴ што је иритирало младотурске старешине. Питање четничке легализације избило је на површину током разговора конзула Живојина Балугџића и косовског валије вођеног 4. августа 1908. године. Валија је изнео мишљење да српско одуговлачење са легализацијом чета изазива рђав утисак код нових власти и да се може тумачити као израз непријатељства према уставном поретку Турске, на шта му је Балугџић одговорио да грешу јер Срби искрено подржавају Устав,

⁹⁹¹ ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 232, стр. 535–536.

⁹⁹² АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/VI, ПП Бр. 679, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 17/30. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 258, стр. 580–582.

⁹⁹³ ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 274, стр. 604–606; АС, МИД, ПО, 1908, Ф-IX, Д-7, Бр. 1420, МИД – Посланствима Краљевине Србије у иностранству, 23. VII/ 5. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 291, стр. 631–633.

⁹⁹⁴ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/V, ПП Бр. 671, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 22 VII/ 4. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 288, стр. 628–629.

али зазиру од покрета у коме Бугари имају значајног удела, наводећи пример сарадње Санданског и Енвер-беја, и алудирајући на симпатије које су младотурски прваци испољавали према санданистима. У току разговора валија није пропустио прилику да нагласи како је некадашње пријатељско држање званичне Србије и Срба према султану допринело да младотурци у Србима препознају „стуб старог режима“. Бранећи интересе свог народа Балугџић је тврдио да је поштовање султанове власти било у складу са принципијелном подршком територијалној целовитости Османског царства, и да ће српски фактор и убудуће подржавати младотурску власт уколико она промовише политику једнаког третмана за све етничке групације у држави.⁹⁹⁵

Међу четничким старешинама мишљења о предаји била су различита. Војвода Василије Трбић је сматрао да демонтажа комплетног четничког апарата не би била згодна из два разлога. Као први разлог навео је то што није сигурно да ће „бескрвна“ Младотурска револуција проћи без реакције централних власти, а као други је истакао велико неповерење српског живља према Турцима. „Не знам колико би требало година једне управе, уставне и демократске владавине па да наш народ промени своје мишљење о Турцима. Наш је век кратак да бисмо могли дочекати промену мишљења нашег народа“, сматрао је Трбић и предлагао да сам одабере 25 најхрабријих и најбољих четника који би остали са њим у планини и штитили народ од албанских зулума и бугарске пропаганде, а да се преостали четници упуте на предају преко Велеса у Скопље.⁹⁹⁶

Балугџић је прихватио Трбићев предлог. Због изражене дозе сумње коју су младотурци гајили према српском елементу у Османском царству, српски конзул у Скопљу је био приморан да брзо реагује. Уз сагласност Београда одлучио је да започне са постепеном легализацијом оружаних чета. Први четнички војвода који се на иницијативу Балугџића предао Турцима био је Петко Илић Нагорички. Он је са групом четника 3. августа 1908. године ушао у Скопље и предао оружје турским властима. Предаја оружја српских четника узбудила је скопљанске Србе јер су били обавештени да бугарске и грчке комите у Велесу и Солуну и даље слободно носе своје пушке. Младотурски одбор је сазнавши за разлог нерасположења међу Србима исте вечери вратио пушке и реденике четницима, а српска општина је у башти хотела Слобода

⁹⁹⁵ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/III, III Бр. 675, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 23. VII/ 5. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 295, стр. 638–641; С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 87.

⁹⁹⁶ В. Трбић, *нав. дело*, књ. 2, 12.

организовала банкет у част војводи Петку и новом поретку.⁹⁹⁷ Неколико дана после Петкове предаје и двојица војвода из Кумановске и Паланачке казе предали су се турским властима. Били су то војвода Тоше Крстић и војвода Дитко.⁹⁹⁸

Таман када се чинило да се поверење између младотурских власти и српског елемента у Скопском санцаку поново изграђује, догодио се оружани инцидент у селу Оташница у Паланачкој кази. У инциденту је учествовала једна српска чета која је покушала да уђе у село, али је наишла на отпор. Вест о инциденту се брзо проширила вилајетом. Бугарска страна је са задовољством дочекала да оптужи Србе због антиуставног деловања, док су власти гласно негодовале. Због наводне напетости у североисточним деловима Скопског санцака, јако одељење турске војске под командом Џафер-бега послато је у Куманово са задатком да пође на планину Козјак и очисти терен од српских четника. Ради спречавања ескалације проблема Живојин Балугџић је интервенисао код Турака са молбом да обуставе акцију, уз обећање да ће званична предаја преосталих српских четника бити убрзо извршена. У току политичког маневрисања према Турцима, Балугџић је инсистирао код српских државних власти да све четнике и офицере који нису са простора Османског царства врате на територију Краљевине Србије. Од преосталих „турских поданика“ према његовом плану требало је образовати неколико чета које би се у Скопљу свечано предале валији, а потом се вратиле у своја родна места и наставиле борбу за српску ствар легалним средствима.⁹⁹⁹

До свечане предаје неколико српских чета са војводама Јованом Довезенским, Ђорђем Скопљанцем, Глигором Соколовићем, Јованом Бабунским, Тренком Рујановићем, Јованом Божиновићем, Стеваном Недићем и другима дошло је 9. августа 1908. године. Већина њих је у административни центар Косовског вилајета стигла возом из Краљевине Србије. Бранислав Нушић, који је био очевидац поменутог догађаја, забележио је следеће: „Скопску станицу био је прекрио силан свет, јер Скопљанци већ неколико дана са нестрпљењем очекују на долазак војвода. Пошто се стишала бура од поздрава и клицања, појавио се на прозору Јован Довезенски и поздравио је сакупљени народ топлом речју. Рекао је, да су се и ове војводе бориле за слободу, за ову исту слободу коју су сад извојевали млади турски хероји. Они немају више потребе да се веру по планинама, већ су дошли да братски пруже руке Турцима, и

⁹⁹⁷ *Политика*, Београд, бр. 1621, 23. јул 1908. године, стр. 2.

⁹⁹⁸ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/VI, ПП Бр. 683, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 24. VII/6. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 304, стр. 656.

⁹⁹⁹ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/VII, ПП Бр. 689, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 25. VII/7. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 318, стр. 676–678.

да са њима заједно чувају слободу, готови увек да се врате у планину ако се треба и даље жртвовати. Када су војводе и четници затим сишли настале су врло дирљиве сцене грљења и љубљења са својима. Потресла ме је нарочито једна жена, која свог мужа, четника, није видела пуне две године и која никако није могла веровати у ту истину да јој муж слободно, возом и под оружјем долази у Скопље и љуби се и грли са четницима“.¹⁰⁰⁰ Предајући четничке старешине турском валији српски конзул Живојин Балугџић је изјавио да је Србија примила четничке војводе у тренутку када је њихова отаџбина била у ропству, а да их сада враћа „слободној Турској.“¹⁰⁰¹ Овим гестом Балугџић је у име Краљевине Србије, још једном потврдио спремност српског елемента на компромис и сарадњу са младотурским властима и јавности ставио до знања да Срби поштују уставни поредак Османског царства.

Предаја српских чета у Скопском санџаку настављена је и следећег дана. У Велесу су се легализовале три чете на челу са војводама Данетом, Бошком и Трајком.¹⁰⁰² Оне су некада оперисале у Прилепској, Велешкој и Кичевској кази. Предавши се тамошњем кајмакаму из Велеса су упућене у Скопље, косовском валији. Тих дана Скопље је било препуно наоружаних четника и комита. Могли су се тада видети готово невероватни призори у којима љути непријатељи Срби и Бугари, који су се до јуче клали и борили по старосрбијанским и македонским планинама, седе заједно у кафанама и наздрављају једни другима.¹⁰⁰³ Након неколико дана боравка у Скопљу четничке старешине су се упутиле својим домовима у прилепски, поречки и велешки крај. Средином августа приређена је свечана предаја српских чета и у центру Битољског вилајета. Окупљање војвода и четника најпре је организовано у Прилепу, одакле су у пратњи неколико официра и тридесетак српских сељака чете кренуле према Битољу, да би их на месту званом Света Недеља дочекала војска и цивили. На битољском тргу 17. августа поподне четнике су поздравили младотурски официри и српски свештеници. Међу присутним војводама налазили су се Глигор Соколовић, Јован Стојковић – Бабунски, Стеван Недић, Јован Божиновић, Михаило из Брода и Тренко и Коце из Дреновца. Дочек је био срдачан. Оно што су дипломатски представници Краљевине Србије забележили том приликом била је нарочита подршка коју је српским четницима током манифестације пружало грчко становништво. Из

¹⁰⁰⁰ Архив САНУ, 14192/3, 13; *Политика*, Београд, бр. 1626, 28. јул 1908. године, стр. 2.

¹⁰⁰¹ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/VII, Пов. Бр. 4192, Живојин Балугџић, Ристовац – МИД-у, 27. VII/9. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 326, стр. 688.

¹⁰⁰² Извор који смо користили не пружа податке о презименима поменутих војвода.

¹⁰⁰³ *Политика*, Београд, бр. 1627, 29. јул 1908. године, стр. 2.

Београда је одмах тим поводом телеграфисано српском конзулу у Битољу да убудуће избегава манифестације српско-грчке солидарности јер би оне раздражиле Бугаре, а са друге стране Грци сем празних обећања не би учинили ништа да задовоље оправдане захтеве Срба по питању Велешко-дебарске епископије.¹⁰⁰⁴

По завршетку церемоније у Битољу четници су напустили варош. Неки су отишли својим кућама, а Јован Бабунски, Петко Илић и Глигор Соколовић наставили су пут Солуна како би се састали са младотурским првацима. На инсистирање Енвербеја овој групи војвода придружили су се Василије Трбић и војвода Коце. Иако је Трбић имао у плану да настави са илегалним радом, српска страна је била приморана да изврши притисак на њега и издејствује предају. Тако је петочлана група српских четничких старешина стигла у Солун 19/20. августа 1908. године. У њихову част солунски српски одбор приредио је свечаност којој су присуствовали председник општине и виђенији чланови Комитета уједињења и прогреса. Током церемонијалног дела присутнима су се са српске стране обратили Василије Трбић и прота Стеван Димитријевић, а са турске стране су говорили њихови високи официри. Тема излагања говорника била је српско-турска сарадња при чему је закључено да је „пријатељство два народа“ једина гаранција њиховог опстанка, слободе и напретка. После солунских манифестација церемонија свечане предаје и легализације српских чета била је завршена. Четничке старешине су упућене својим домовима са напоменом да избегавају изазивање нереди, али да крстаре селима која још увек нису чврсто на српској страни. Из конзулата им је још и саветовано да одржавају коректне везе са Турцима, и да у садејству са српским просветним радницима строго пазе на кретање Бугара и сузбијају њихов рад на угрожавању српских тековина у Македонији. Многе виђеније војводе су после легализације чета остале да живе на територији Османског царства. Уз велику дозу неповерења према Турцима, ипак су се надали да долазе боља времена. Глигор Соколовић се вратио у Небрегово, Василије Трбић је отишао у велешки крај, војвода Бабунски у Азот, а Мицко Крстић у Пореч.¹⁰⁰⁵

Предају четника и гашење Српске револуционарне организације бугарска штампа је окарактерисала као важан потез у сузбијању српских интереса у Македонији и Старој Србији. На њеним страницама неретко су се сретали закључци да су интереси

¹⁰⁰⁴ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/Х, Пов. Бр. 744, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 5/18. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 377, стр. 781–784.

¹⁰⁰⁵ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/Х, ПП Бр. 759, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 8/21. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 400, 401 стр. 810–812; Архив МАНУ, Фонд: Јован Вељић, мф. Јован В. Вељић Обочки – солунски писма 28 за Хуријетот; В. Трбић, *нав. дело*, књ. 2, 15–29.

Краљевине Србије неутралисани и да су је догађаји у Турској завили у црно. Такви написи софијских листова нису одговарали реалној ситуацији, нити им је српска штампа остајала дужна. Једна од реплика дневног листа *Политика* поменути бугарским инсинуацијама дала је можда најисправнију анализу политичког стања у Македонији уочи доласка младотурака. У њој је наведено следеће: „Бугарска је имала своје партије од којих су једне биле за присаједињење Македоније Кнежевини Бугарској, и то одмах (ВМК и десно крило ВМОРО-а – прим. аут.), а друге су биле за присаједињење које се не би извршило одмах него доцније, после једне аутономије, која би послужила мегаломански план као само једна добро прорачуната етапа (лево крило ВМОРО-а – прим. аут.). Србија није имала тих намера, не само зато што је платонски расположена према успесима које би могла имати срећним проширењем своје јужне границе, него зато што је боље од Бугарске видела политичку немогућност за таква освајања. Србија дакле није имала ни странака за присаједињење одмах, ни за присаједињење доцније, то јест за аутономију која би јој послужила да Македонију присаједини. Она је увек била за реформе, само за реформе широке, што шире и што боље гарантоване. Србија није од тога одступала ни за тренутак, и то све од почетка до последњих догађаја у султановој земљи.“¹⁰⁰⁶

Српска страна је дакле после неколико недеља оклевања ипак приступила легализацији чета и демонстрацији револуционарне организације. Тактизирање четничких старешина није долазило само због неповерења према Турцима, већ и због оправданог страха од деловања бугарских комитета. Средином августа четници и војводе су се вратили својим кућама, а нови услови захтевали су измењен начин борбе. Брзо се приступило изградњи српске политичке организације. Међутим, очекивања српских првака, народа и војвода да ће нови режим донети слободу, после само годину дана османског парламентаризма показаће се као нереална. Младотурски државни поредак у пракси није био оно за шта се у теорији, манифестима и декларацијама приказивао. У оргијама уставног живота обновљено је страдање Срба, а Комитет уједињења и прогреса је показао своје право лице.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁶ *Политика*, Београд, бр. 1642, 13. август 1908. године, стр. 1.

¹⁰⁰⁷ *Споменица...*, 23–25.

4.4. Политички рад Срба у младотурском државном систему

„Ми ћемо према новој ситуацији имати без сумње у многоме да мењамо и нашу организацију овде и наш рад“ – јављао је српски конзул из Скопља министру Миловану Миловановићу само два дана по избијању Младотурске побуне.¹⁰⁰⁸ Предвиђања Живојина Балугџића била су исправна. Са проглашењем Устава¹⁰⁰⁹ и легализацијом герилских чета борба у Македонији губила је оружани и попримала политички карактер. Нова атмосфера диктирала је наставак националног рада демократским средствима и указивала на неопходност конституисања политичке организације османских Срба. Сазнање да су и сами младотурци посегнули за формирањем политичких странака и најављивали одржавање парламентарних избора, подстакло је српску владу да преко својих конзулата започне активности на изградњи српске политичке организације. Тако су средином августа из конзуларних представништава у Скопљу, Приштини и Битољу у српска насеља широм Старе Србије и Македоније упућивани проверени национални прегаоци, са задатком да тамошње становништво упознају са променама на политичкој сцени Турске и припреме га за нове облике националног деловања.¹⁰¹⁰

Много енергије приликом трансформисања Српске револуционарне организације у политичку уложио је Живојин Балугџић, српски конзул у Скопљу.¹⁰¹¹ Нашавши се у центру збивања и разумевши боље од многих дипломата прилике у Турској, пожуривао је формирање српског политичког тела како би се што пре ступило у преговоре са представницима Централног младотурског комитета у Солуну. Балугџић се надао да ће стварање српске организације и јачање њених веза омогућити српском народу да преко изабраних заступника сам одлучује о својој судбини, без непосредног мешања дипломатских представника Краљевине Србије на које младотурци нису гледали благонаклоно.¹⁰¹² Тачно месец дана после завођења

¹⁰⁰⁸ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/IV, Стр. Пов. ПП Бр. 621, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – Миловану Миловановићу, 12/25. VII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/I, док. бр. 211, стр. 506.

¹⁰⁰⁹ *История на българите 1878–1944 в документи...*, 499–501.

¹⁰¹⁰ С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 88.

¹⁰¹¹ Живојин Балугџић (Београд, 1868 – Београд, 1941), дипломата Краљевине Србије и Краљевине СХС/Југославије. Као противник династије Обреновић живео је 20 година ван своје земље. Доласком краља Петра постаје његов секретар на двору и шеф Пресбирова. Током 1906. године улази у дипломатију и постаје секретар српског посланства у Цариграду. Између 1907. и 1909. године налазио се на челу Генералног конзулата у Скопљу. Након службовања у Скопљу, 1909. године именован је за конзула у Солуну и на тој функцији остаје све до 1912. године. У преосталој дипломатској каријери био је српски посланик у Атини, Риму и Берлину. Умро је 1941. године. Види: *Народна енциклопедија СХС*, књ. I, 111.

¹⁰¹² Ђ. Микић, „Под младотурцима...“, 331.

у уставности у Турској, 23. августа 1908. године у згради Мила Манчића у Скопљу одржана је конференција представника српског народа из свих крајева Старе Србије и Македоније. На њој је учествовало 26 првака¹⁰¹³ међу којима је важно поменути архимандрита Саву из Тетова, Јована Ћирковића из Битоља, Глигорија Божовића из Битоља, Ђорђа Хаџи Костића из Скопља, Гигу Јакића из Солуна и Василија Јовановића из Скопља као делегате из градова Јужне Старе Србије и Македоније.¹⁰¹⁴

Били су то углавном просветни радници, директори школа и други интелектуалци укључени још од раније у послове културно-просветног рада у Турској. У улози националних делегата постигли су сагласност о формирању политичке партије под именом Српска демократска лига (СДЛ). На конференцији је конституисан Централни привремени одбор лиге на чијем челу је изабран Богдан Раденковић, шеф дотадашње четничке организације.¹⁰¹⁵ Раденковић је био један од врских познавалаца прилика у Османском царству. Његов однос према Турској најбоље је описао Драгутин Димитријевић Апис на Солунском процесу 1917. године речима: „Ја нисам видео човека који је био више убеђен у то да је Турска трула и да је само треба гурнути па да се сруши, него што је био Богдан Раденковић.“¹⁰¹⁶

Учесници конференције су за остале чланове Централног одбора СДЛ-а изабрали Ђорђа Хаџи Костића, Саву Стојановића, Давида Димитријевића, Јована Шантрића, Милана Чемериџића, Велимира Прелића, Василија Јовановића и Глишу Елезовића. Према одлуци окупљених за седиште партије одабрано је Скопље, град који је заузимао посебно место у српској историји. На конференцији су донети закључци о напуштању револуционарних облика борбе и прихватању легалних демократских средстава политичког деловања. Делегати су се сагласили и да се после државних парламентарних избора у Скопљу организује српска скупштина на којој ће учествовати 60 народних представника и где ће бити дефинисан програм политичких, просветних и привредних захтева српског народа у Османском царству.¹⁰¹⁷

Трећег дана конференције, 25. августа 1908. године усвојен је и манифест намењен Србима у Турској. У њему се износи следеће: „Прокламовањем устава у нашој отаџбини створени су услови за свестран миран развитак свију грађана без

¹⁰¹³ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711/IX, ПП Бр. 4418, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – Миловану Миловановићу, 10/23. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 410, стр. 823.

¹⁰¹⁴ Архив САНУ, 13597/1, 6.

¹⁰¹⁵ С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 89–90; Б. Храбак, „Османлијско царство Младотурака...“, 325.

¹⁰¹⁶ Ж. Видаков Зиројевић, *Истина о Апису*, Београд 2000, 44.

¹⁰¹⁷ Архив САНУ, 13597/1, 5, 12–14; Ј. Ђилас, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969, 136.

разлике вере и народности. Благодарећи тој промени у унутрашњем склопу Велике Отоманске Империје, осећа се у свим редовима нашег народа потреба за политичком организацијом у циљу свестраног искоришћавања задобијене слободе. Ту потребу осећамо и ми Срби Османлије, осећамо је толико пре што смо за борбу са оружјем у руци коју смо до сада водили имали нарочите своје уредбе, имали своју револуционарну организацију, која не одговара данашњим приликама у нашој отаџбини. Ми ту револуционарну организацију напуштамо са уверењем, да је извојеван устав довољна и стална гаранција за даљи развитак. Напуштајући ту организацију ми Срби Османлије прилазимо стварању српске демократске лиге чији ће задатак бити да свом снагом припомогне утврђивању грађанских слобода и уставног живота у нашој отаџбини.¹⁰¹⁸

Манифест је намењен јавном мњењу и сасвим је логично што је његов садржај испуњен опште прихваћеним формулама о слободи и братству. Осим манифеста посебним Правилником српске организације јасно су наведени разлози политичког организовања и циљеви нове српске борбе. Централни одбор у Скопљу формиран је како би се српски народ из Солунског, Битољског, Скадарског и Косовског вилајета што квалитетније припремио за парламентарне изборе, и како би удруженим снагама у Народну скупштину Османске царевине послао онолико народних представника колико према броју и етничкој заступљености Србима и припада. Циљ Српске демократске лиге био је да мобилише и окупи читав српски живаљ из свих вилајета Турске у једну јаку и солидарну организацију. Привремени Централни одбор чинило је десет људи – председник, два потпредседника, два секретара и пет чланова. Централни одбор је имао задатак да шири партијску организациону мрежу, да руководи читавом политичком организацијом и представља Српску демократску лигу пред партијом младотурака и свим осталим политичким групацијама у царству.¹⁰¹⁹

Министар спољних послова Краљевине Србије Милован Миловановић саветовао је крајем јула 1908. године политичке представнике Срба у Старој Србији и Македонији да раде на томе да Цариград коначно призна српски милет, да са новим властима расправљају сва спорна питања у вези са црквама и школама у Турској, и да велешко-дебарски владичански спор покушају решити према жељи српског народа у тој епархији. У складу са његовим саветима и дефинисаним циљевима Српске

¹⁰¹⁸ Архив САНУ, 13597/1, 3.

¹⁰¹⁹ Архив САНУ, 13597/1, 7–11; Архивско оделение ИНИ, сигнатура: сл. IV. 58. Српска демократска лига у Отоманској царевини. Манифест, записник, организација.

демократске лиге, Централни одбор је за своју примарну обавезу поставио да политичким тактом обезбеди што већи број посланичких места за српске представнике у цариградском парламенту и да осмишљавањем и реализацијом сопственог политичког, просветног и економског програма издејствује што више бенефиција српском националном корпусу у Турској.¹⁰²⁰

Још уочи оснивачке конференције чланови српске политичке организације започели су процес формирања вилајетских, санџачких, среских и општинских одбора. Први у низу формираних вилајетских одбора био је онај у Скопљу. Образован је 20. августа и у свом саставу имао је седам чланова. По истом принципу формиран је и одбор у Битољу. На његовом челу налазио се средњошколски професор Јован Ћирковић, а секретар је био др Јанићије Димитријевић. Међу последњим вилајетским одборима маја 1909. године образован је солунски одбор. Њиме је руководио Милан Чемериќић. Окружни одбори у Гостивару и Тетову били су непосредно подређени Централном одбору, а осим вилајетских одбора у Скопљу и Битољу су отворени и српски клубови. Задатак клубова било је успостављање сарадње са младотурским одборима. Скопски српски клуб се налазио у Манчићевој згради поред самог Вардара.¹⁰²¹

Како су се јесењи парламентарни избори приближавали тако су и активности чланова Српске демократске лиге на јачању партијске организационе мреже биле све интензивније. Ради лакшег промовисања српских идеја, у Скопљу је основана и прва српска штампарија под именом *Вардар*. Недељник *Вардар* почео је да излази од 1. септембра 1908. године (стари календар) као орган Српске лиге. Штампарију је финансијски подржавала српска владе, а новац је добијала преко конзулата у Скопљу. Власник и главни и одговорни уредник *Вардара* био је Давид Димитријевић, истакнути национални радник и члан Централног одбора СДЛ-а.¹⁰²²

Жеља младотурских власти била је да живу политичку борбу различитих народности у царству укроти тесним парламентарним оквирима. Први напор ка том циљу учињен је расписивањем избора који је требало да се одрже на основу изборног закона потврђеног *ad hoc* султанским декретом. Закон није ишао у прилог хришћанима јер је почивао на реакционарним одредбама. Уведен је имовински цензус, одузето је право гласа свим грађанима који нису порески обвезници, а уведен је и другостепени

¹⁰²⁰ Ђ. Микић, „Под младотурцима...“, 332; С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 90.

¹⁰²¹ Ђ. Микић, „Под младотурцима...“, 332; М. Митрова, *нав. дело*, 168.

¹⁰²² М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том IV, *Политичките партии...*, 291.

изборни поступак према којем 500 гласача из првог круга бира свог опуномоћеника – гласача за други изборни степен, а тек у другој гласачкој рунди следи избор народних посланика што је пружало могућност разним манипулацијама. Санџаци су према закону чинили основне изборне јединице. Санџак који је имао од 25000 до 75000 мушких глава у парламент је слао једног посланика, санџак са 125000 мушкараца слао је два посланика, санџак који је имао преко 175000 мушкараца бирао је три посланика, а санџак са преко 220000 мушких глава могао је у Цариград послати четири посланика. Кандидати за народне посланике били су у обавези да знају турски језик што је додатно сузило могућност парламентарног деловања немуслиманских политичких организација.¹⁰²³

Упознавши се са изборним правилима политички представници Срба су због раштрканости српског националног елемента у Турској и неповољних безбедносних прилика бринули о исходу парламентарних избора. То је навело Централни одбор Српске демократске лиге на покретање преговора о постизању предизборног споразума са младотурским старешинама. Преговоре су у име српске политичке организације водили Богдан Раденковић, Јован Шантрић и Ђорђе Хаџи Костић. Они су младотурским првацима у Солуну изложили захтев да три немуслиманска народа Срби, Грци и Бугари на парламентарним изборима добију исти број посланика. Захтев су правдали жељом да се одржи ред у царству и да састав Народне скупштине одражава праву вољу грађана. Младотурци су договор са Србима условљавали постизањем ширег споразума који би елиминисао српско национално обележје, што је пореметило ток преговора. Тек када су се Срби окренули разговорима са бугарском страном, а Бугари прекинули преговоре са Комитетом уједињења и прогреса младотурци су одлучили да попусте. Почетком октобра дошло је до склапања споразума о заједничком наступу на изборима између Српске демократске лиге и Комитета уједињења и прогреса. Срби су прихватили младотурски програм и одустали од самосталне кандидатуре, а према договору са младотурцима добили су мандате за Скопски, Призренски и Приштински санџак, док је питање мандата у Битољском вилајету остављено да се реши на локалном нивоу. Сматрајући да је оваквим

¹⁰²³ *Историја на българиите 1878–1944 в документи...*, 501–502; Иностранци (Ј. Јовановић), „Нови турски парламент“, СКГ, књ. XXII, Београд 1909, 70–71.

политичким договором неутралисао могућност надмоћи бугарске политичке организације над српском, Живојин Балугџић је био задовољан исходом преговора.¹⁰²⁴

Током преговора између старешина Српске демократске лиге и младотурака, бугарску страну је поред Скопског санџака нарочито занимао српски став о изборима у Битољском санџаку. Годор Недков, бугарски дипломатски агент у Битољу, извештавао је министра Паприкова у Софији како „из проверених извора“ поседује информацију да су Срби нудили своје битољске гласове Турцима, а заузврат тражили од Турака подршку у Косовском вилајету, где су пројектовали добитак од најмање два мандата. И Турци и Срби су овакве наводе демантовали. „Макар и да остану безуспешни поступци Срба, који су индиректно усмерени против Албанаца на Косову, сматрам за корисним да о томе покренем питање пред овдашњом Албанском лигом“ – стајало је у телеграму бугарског агента,¹⁰²⁵ из којег се може уочити континуитет ривалства Срба и Бугара у Македонији и чињеница да у политичкој борби нису бирана средства.

Бугари су на сваки начин покушавали да дискредитују рад српске политичке организације. У остварењу своје намере служили су се најразличитијим манипулативним механизмима. Октобра 1908. године после проглашења анексије Босне и Херцеговине њихови агенти су у Кочанима, Кратову, Малешу и Штипу намерно пласирали причу о српско-црногорским освајачким плановима. То исто покушали су и у Велесу, Кривој Паланци и Куманову, али је народ из тих крајева спречио одржавање бугарских зборова. Циљ деловања бугарских агената био је да окрену муслимански, а нарочито албански живаљ против Срба, што доказује и већ поменути телеграм агента Годора Недкова из Битоља. У антисрпским пословима Бугари су радо користили услуге аустроугарских агената и шпијуна.¹⁰²⁶ Колико год је српски елемент у Македонији бивао јачи, толико је и бугарска нетрпељивост према Србима била израженија.¹⁰²⁷

Ривалство два народа рефлектовало се и током изборне кампање. На јесењим парламентарним изборима у Турској Александар Парлић је био кандидат Српске

¹⁰²⁴ Ђ. Микић, „Под младотурцима...“, 334–335; С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 92–94; Г. Тодоровски, „Српските конзули во Македонија за Младотурската револуција од 1908 година“, *Прилози за српско-македонските односи во минатото*, Скопје 1987, 126–129; Б. Храбак, „Османлијско царство Младотурака...“, 326.

¹⁰²⁵ ЦДА, ф. Българско консулство в Битоля - 331к, оп. 1, а.е. 262, л. 10–11; *Македонија и Тракија в борба за свобода*, № 278, стр. 557.

¹⁰²⁶ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 1431, ПП Бр. 1101, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – Петру Велимировићу, 23. X/ 5. XI 1908; ДСПКС, књ. III, св. 3, док. бр. 240, стр. 448–449.

¹⁰²⁷ *Die auswärtige Politik Serbiens: 1903-1914*, Band I, Serbien und der Weltkrieg, von M. Boghitschewitsch, Berlin 1928, № 121.

демократске лиге за народног посланика у Скопском санцаку. Осим њега Срби су у Кумановској и Паланачкој кази имали по пет изабраних повереника, у Скопској кази двојицу, а у Велешкој кази једног. У Битољу је кандидат српске листе био Јанићије Димитријевић, док је у Кичевској кази било четири, а у Прилепској три српска повереника.¹⁰²⁸ Пристојан успех Српска лига је остварила у Дебру где је добила три повереника: синђела Прокопија, Божиња Алексића и Илију Таневића.¹⁰²⁹ Крајњим исходом гласања Српска демократска лига добила је три посланика у цариградској скупштини, двојицу из Косовског вилајета и једног из Битољског. Сава Савановић је изабран у Приштинском санцаку, Александар Парлић изабран је у Скопском санцаку, а у Битољу је изгласан Јанићије Димитријевић. За сенатора из реда српског народа изабран је Темко Поповић родом из Охрида. У вилајетску скупштину у Скопљу ушло је десет Срба, и по исто толико Турака, Бугара и Грка.¹⁰³⁰

Почетком децембра дуг и компликован изборни процес приведен је крају, а свечано заседање парламента Османског царства започело је 4. децембра 1908. године (стари календар). Вести о томе доносила је и српска штампа у Турској. Информишући јавност да је султан престоном беседом отворио седницу Народне скупштине, *Цариградски гласник* је износио мишљење да су се непријатељи Османског царства постарали да задовољство његових народа помуте највећим спољашњим компликацијама какве су биле анексија Босне у Херцегоцине и „отмица“ Источне Румелије. „Народна Скупштина је представник народа у Отоманској Царевини и она ће нема сумње водити рачуна о оном народу који је данас несебични пријатељ Турске на Балкану. Ми хоћемо да верујемо да ће Отомански парламент и штети и моћи утицати, да пријатељство и заједница између Турске Царевине и Србије и Црне Горе буду трајни и да их неће поколебати ништа“ – стајало је на насловној страни *Цариградског гласника*.¹⁰³¹

Од листа који је штампан у престоници Османског царства није се ни очекивао другачији тон према младотурцима сем помирљивог, премда је и геополитичка ситуација на Балкану једностраним потезима Беча и Софије била додатно закомпликована, што је Српску демократску лигу у Турској наводило да односе са Комитетом уједињења и прогреса уређује са много више политичког такта. У том се

¹⁰²⁸ С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 95.

¹⁰²⁹ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 36, ПП Бр. 1051, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 3/16. XII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 3, док. бр. 470, стр. 755–757.

¹⁰³⁰ Ђ. Микић, „Под младотурцима...“, 335; С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 97; Иностранци (Ј. Јовановић), „Народно питање у Турској – Угарска“, *СКГ*, књ. XXIII, Београд 1909, 35.

¹⁰³¹ *Цариградски гласник*, Цариград, година XIV, бр. 49, 5. децембар 1908.

контексту може тумачити и обраћање Јована Ћирковића маси окупљених Турака у Битољу која је прослављала почетак рада Народне скупштине. Ћирковић је својом беседом поздравио буђење османског парламентаризма пред окупљенима и демонстрирао пријатељски став Срба према новом турском поретку.¹⁰³²

Привремено руководство Српске демократске лиге имало је задатак да премости српско политичко деловање у Турској од августовске конференције у Скопљу до завршетка парламентарних избора. Зато је Централни одбор добио упутства да изради детаљан правилник о избору делегата који би учествовали на великом конгресу српске политичке организације,¹⁰³³ а који је требало да се одржи одмах после конституисања Народне скупштине. Чланови привременог Централног одбора су крајем 1908. године израдили неопходан Правилник. Њиме је утврђено постојање две групе делегата. У прву групу улазили су делегати по функцији односно два митрополита, архимандрити, представник манастира Хиландара, три војводе, пет наставника, и сви чланови привременог Централног одбора. Другој групи припадали су изабрани делегати о чијем избору је одлучивала посебна комисија Централног одбора.¹⁰³⁴

Конгрес српске политичке организације у Османском царству организован је од 15. до 24. фебруара 1909. године у Скопљу, на коме је учествовало 78 делегата.¹⁰³⁵ Дванаест учесника припадало је првој категорији делегата који су на Конгресу учествовали по функцији, док је преосталих 66 изабрала посебна комисија. Број изабраних делегата по градовима је распоређен овако: Скопље – 3, Пљевља – 3, Пријепоље – 2, Прибој – 1, Вранеш – 1, Нова Варош – 2, Сјеница – 2, Нови Пазар – 2, Бијело Поље – 1, Беране – 2, Рожаје – 1, Ђаковица – 1, Пећ – 2, Митровица – 2, Вучитрн – 1, Приштина – 2, Урошевац – 1, Гњилане – 2, Призрен – 3, Плав и Гусиње – 1, Скадар – 1, Тетово – 2, Гостивар – 2, Прешево – 1, Куманово – 2, Паланка – 1, Кочане – 1, Кратово – 1, Велес – 1, Битољ – 2, Кичево – 2, Пореч – 2, Прилеп – 2, Мала Река – 1, Велика Река – 1, Дебар – 1, Охрид – 1, Дримокол – 1, Крушево – 1, Ресен – 1, Солун – 1 и околина Солуна – 3 делегата.¹⁰³⁶

Рад Скупштине српске политичке организације у Скопљу у просторијама тамошње српске гимназије отворио је митрополит Вићентије Крцић. После избора

¹⁰³² АС, МИД, ППО, 1908, Ред 711, ПП Бр. 1063, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 5/18. XII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 3, док. бр. 480, стр. 768–769.

¹⁰³³ Архив САНУ, 13597/2, 11.

¹⁰³⁴ С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 97; М. Митрова, *нав. дело*, 169–170.

¹⁰³⁵ Ђ. Микић, „Под младотурцима...“, 336; Б. Храбак, „Османлијско царство Младотурака...“, 329.

¹⁰³⁶ *Цариградски гласник*, Цариград, година XIV, бр. 45, 7. новембар 1908.

радног председништва којим је председавао Петар Костић¹⁰³⁷, пред присутне делегате конгреса руководиоци привремених органа Српске лиге поднели су три извештаја. Извештај о финансијско-економским положају Срба у Турској поднео је Велимир Перић,¹⁰³⁸ извештај о политичким приликама у европским вилајетима Османског царства насељеним Србима поднео је Богдан Раденковић,¹⁰³⁹ а извештај о стању у црквено-школском систему образложио је Сава Стојановић.¹⁰⁴⁰ Конгрес је усвојио Устав српске политичке организације која је понела званичан назив: „Организација српског народа у Отоманској царевини“. Уставом је наглашено да је Организација српског народа у Отоманској царевини једини и искључиви политички представник Срба у Османском царству и сугерисано свим Србима да не прихватају учешће у раду туђих странака. Прихватањем Устава договорено је и да најважнији орган српске политичке организације буде годишња скупштина. На скопском конгресу конституисан је Главни одбор српске организације састављен од дванаест чланова. Чланови Главног одбора бирани су из четири вилајетска одбора, као и из Обласних одбора рашко-призренске и скопске епархије. Главни одбор у Скопљу обављао је и дужност Обласног одбора скопске епархије.¹⁰⁴¹

Место председника Главног одбора гласањем делегата поново је додељено Богдану Раденковићу. Осим Раденковића за заступнике скопског рејона у Главном одбору изабрани су Алекса Станишић и Исаило Хаџијевски. Битољски рејон су представљали Јован Ћирковић, Јанићије Димитријевић и Риста Ставрић. Солунски рејон су заступали Никола Голубовић, Ђорђе Денковић и Милан Чемериќић, а приштински Милан Цемовић, Стојан Капетановић и Стеван Самарџић. Чланови Главног одбора и сви делегати српске скупштине су у завршном делу заседања усвојили три резолуције којима се између осталог тражило да се енергичним мерама власти против реакционарних елемената учврсти уставни поредак земље, да се приступи измени Устава у складу са демократским захтевима и потребама народа, да локалне власти уместо термина „Рум“ за српски народ употребљавају његово национално име Србин, да се патријаршијске привилегије признате грчким митрополитима пренесу и на српске црквене великодостојнике, да се изађе у сусрет

¹⁰³⁷ Цариградски гласник, Цариград, година XV, бр. 7, 13. фебруар 1909.

¹⁰³⁸ С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 98.

¹⁰³⁹ Архив САНУ, 13597/2.

¹⁰⁴⁰ Архив САНУ, 13597/3.

¹⁰⁴¹ С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 98; Ђ. Микић, „Под младотурцима...“, 336–337; М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том IV, *Политичките партии...*, 297–298; М. Митрова, *нав. дело*, 170.

српском становништву Велешко-дебарске епархије и на чело поменуте црквене организације доведе српски владика, да се укине уредба из 1903. године и омогући селима да се сама опредељују да ли ће примати српског или бугарског свештеника и да се омогући српским сељацима откуп имања од крупних земљопоседника како би се формирао посебан сеоски сталеж. Завршном дискусијом о црквено-школским приликама скупштина је окончала свој рад.¹⁰⁴²

Још истог месеца приступило се послу на остварењу политичких циљева дефинисаних на фебруарској скупштини, али је сменом турске владе и избијањем нереда у Цариграду почетком априла 1909. године политичка стабилност у Османском царству доведена у питање. Српска политичка организација није учествовала у априлској контрареволуцији коју су извеле присталице старог поретка, нити у њеном гушењу које су извели младотурски официри.¹⁰⁴³ Иако је конзул Владимир Љотић заступао мишљење да треба учествовати у гушењу контрареволуције јер би то користило Србима,¹⁰⁴⁴ из Београда су стизале јасне инструкције да се у борби између турског апсолутизма и уставности треба држати потпуно резервисано.¹⁰⁴⁵ Успех младотурских официра приликом сузбијања опозиције у престоници Османског царства ојачао је њихов утицај у покрету и довео до корекције унутрашње политике Комитета уједињења и прогреса. Сменом султана и преузимањем потпуне власти у држави Младотурски комитет је улагао напоре да Османско царство трансформише у централизовану националистичку империју којом заповеда турски елемент.¹⁰⁴⁶

У поменутим условима демаскираној политици младотурског национализма није одговарало деловање других националних политичких организација у земљи. Због тога су припадници Комитета уједињења и прогреса током лета 1909. године све нетурске политичке покрете посматрали као најдеструктивније факторе у државном систему Османског царства.¹⁰⁴⁷ То је уједно био и одговор на питање зашто су у периоду од јула 1909. до средине августа 1910. године младотурски посланици у османском парламенту изгласали више реакционарних и антидемократских закона. По

¹⁰⁴² *Цариградски гласник*, Цариград, година XV, бр. 8, 20. фебруар 1909.

¹⁰⁴³ Д. Кљосев, *Историја на македонското национално...*, 431–434.

¹⁰⁴⁴ АС, МИД, ПО, 1909, Ф-ХI, Д-2, Пов. Бр. 990, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – МИД-у, 3/16. IV 1909; ДСПКС, књ. III, св. 5/1, док. бр. 24, стр. 206.

¹⁰⁴⁵ АС, МИД, ПО, 1909, Ф-ХI, Д-2, Пов. Бр. 990, МИД – Конзулатима Краљевине Србије у Турској, 3/16. IV 1909; ДСПКС, књ. III, св. 5/1, док. бр. 26, стр. 207.

¹⁰⁴⁶ Е. Миљковић, „Крај „најдужега века империје“...“, 28–29; В. Поповић, *Источно питање...*, 162–163; Д. Кљосев, *Историја на македонското национално...*, 434–435.

¹⁰⁴⁷ С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 98; К. Соларовъ, *България и македонскиятъ въпросъ. Причинитъ на балканскиятъ войни*, София 1925, 154.

реперкусијама на политичко-безбедносне прилике у Старој Србији и Македонији нарочито су се истицали *Закон о политичким удружењима* усвојен 3. августа 1909. године¹⁰⁴⁸ и *Закон о четама у румелијским вилајетима* изгласан 27. септембра 1909. године.¹⁰⁴⁹

Закон о политичким удружењима задао је снажан ударац политичком организовању Срба у Турској. Његове одредбе су предвиђале забрану стварања политичких партија на основу националних и расних разлика и имена, док су од постојећих странака са поменутиим обележјима захтевале или да се угасе или да се трансформишу у некаква неполитичка удружења.¹⁰⁵⁰ Добивши вест да ће младотурци кренути са имплементацијом поменутог Закона конзул Љубомир Михаиловић је из Битоља крајем августа 1909. године тражио одобрење српске владе за претварање одбора српске политичке партије Битољског вилајета у црквено-просветну организацију. Из Београда је истог дана одговорено да не треба вршити самоукидање вилајетских националних клубова већ наставити са радом све док турске власти саме не изврше ликвидацију њиховог постојања по сили закона.¹⁰⁵¹

Турци су чекали неколико месеци а онда је започело укидање српских, бугарских и грчких партија. Организација српског народа у Отоманском царству, како се је званично називала српска политичка странка, за само пола године постојања под тим именом морала је бити угашена. Њени вилајетски одбори поступили су према захтевима власти, а 3. децембра 1909. године са радом је престао и Главни одбор у Скопљу. Гашење политичких организација у Косовском вилајету прошло је без превелике буке. То није био случај са Солунским¹⁰⁵² и Битољским вилајетом где је хришћанско становништво ипак пружило отпор реакционарном законском решењу. Представници српског, бугарског и грчког националног клуба у Битољу заједнички су протестовали и тражили измене *Закон о политичким удружењима*. Они су позвали и присталице албанског и јеврејског клуба да им се придруже у демонстрацијама, али ауторитарна младотурска власт која је све више клизила у деспотизам није показала слуха за грађански бунт хришћана. Услед интервенције Главног одбора из Скопља,

¹⁰⁴⁸ ММАД, VII, док. бр. 1300, стр. 30–32; *Работническа искра*, Солунњ, година III, број 3, 20 мај 1911 година, стр. 3.

¹⁰⁴⁹ М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији пред Балкански рат“, *Југословенски народ пред Први светски рат*, Београд 1967, 678–679.

¹⁰⁵⁰ *Работническа искра*, Солунњ, година III, број 3, 20 мај 1911 година, стр. 3; М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 679.

¹⁰⁵¹ АС, МИД, ППО, 1909. Ред 171, ПП Бр. 403, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 13/26. VIII 1909; ДСПКС, књ. III, св. 5/I, док. бр. 398, стр. 715.

¹⁰⁵² ММАД, VII, док. бр. 1300, стр. 29–34.

вилајетски одбор у Битољу је поступио према наређењима власти и обуставио свој рад. Крајем 1909. године сви одбори легалне српске политичке организације у Османском царству били су угашени.¹⁰⁵³

Током свог једногодишњег рада српска политичка организација наилазила је и на велики број унутрашњих препрека. Проблем који је нарочито ескалирао на пролеће 1909. године и пратио Организацију све до њеног гашења био је недостатак финансијских средстава за нормално функционисање. Међутим, било је ту и других потешкоћа, од немогућности премештања појединих чланова вилајетских одбора из места у којима су живели у вилајетске центре, до лоше координације између Главног одбора и Министарства иностраних дела у Београду. Неки чланови Главног одбора су чак и критиковали Министарство због индиферентног односа према Организацији Срба у Османском царству. Као пример несистематског рада и пренебрегавања Организације они су наводили избор српских кандидата за државне сенаторе Османског царства у којем је Министарство преко својих дипломатских представника самостално учествовало. Група чланова Главног одбора у којој су се налазили Алекса Станишић, Богдан Раденковић, Јован Ђирковић, Стојан Капетановић и Милан Чемериќић услед нагомилавања проблема у раду Главног одбора писала је Миловану Миловановићу да Београд мора посветити више пажње јачању и развоју српске организације у Турској како би њен политички центар у Скопљу био једини извор власти за све националне, школске и економске ствари Срба.¹⁰⁵⁴

Како се ситуација широм Турске доношењем реакционарних закона заоштравала тако су носиоци српске политичке борбе у Старој Србији и Македонији покренули постепено прегруписавање својих кадрова и њихову концентрацију у областима које су важиле за природне српске центре. Идеја о премештању једног броја националних радника и просветног кадра потекла је још током лета 1908. године од конзула Владимира Љотића.¹⁰⁵⁵ Са гашењем политичке организације српског народа у Османском царству и ширим геополитичким променама у Европи јавила се потреба за реализацијом те идеје. Историчар Манол Пандевски заступа тезу да је редукација српског учитељског кадра и његово повлачење из Солунског вилајета ка Битољском и Скопском санџаку заправо резултат напретка у дипломатским контактима Србије,

¹⁰⁵³ М. Митрова, *нав. дело*, 171–172; М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том IV, *Политичките партии...*, 299–300.

¹⁰⁵⁴ ДСПКС, књ. III, св. 5/II, док. бр. 452, стр. 791–800.

¹⁰⁵⁵ АС, МИД, ППО, 1908, Ред 39, ПП Бр. 330, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – Миловану Миловановићу, 5/18. VIII 1908; ДСПКС, књ. III, св. 2/II, док. бр. 376, стр. 771–772.

Грчке и Бугарске, јер су се њиме оцртавале сфере националног деловања у Турској.¹⁰⁵⁶ Од почетка 1910. до јесени 1912. године то је заправо био део јасно осмишљене српске националне стратегије.

Санкционисањем рада свих нетурских политичких организација режим Партије уједињења и прогреса је начинио још један корак ка изазивању општег потреса у држави. Уместо парламентарним средствима у народном представништву ризиковао је да захтеве различитих етничких групација решава у планинама, агресивним методима. Свестан да курс младотурске политике не води просперитету и имајући у виду гушење легалног српског политичког оперисања у Османском царству министар иностраних дела Краљевине Србије Милован Миловановић захтевао је од српских дипломатских представника да дефинишу план и програм будућег пропагандног рада у Старој Србији и Македонији. Дописом са конференције конзула од 27. септембра 1909. године Генерални конзул у Скопљу Јован Јовановић, Генерални конзул у Солуну Живојин Балугџић, конзул у Битољу Љубомир Михаиловић и вице конзул у Приштини Милан Ракић представили су будућу националну стратегију. У документу се наводи да прилике на Балканском полуострву, као и нови режим у Турској, захтевају негде нови рад, а негде измену старог начина националног деловања. Истичу се и два основна циља у вези са Османским царством. Први је очување српског народа и спречавање његовог „побугаривања, поарнаућивања и турчења“, док је други стварање услова за проширење граница Краљевине Србије у областима скопског, приштинског, пећког, призренског и новопазарског санџака, велешко-дебарске епархије и Прилепа са околином. Ова територија је према мишљењу конзула морала бити неприкосновена за српске националне интересе. Јачање српског утицаја у њој требало се остварити концентрацијом најбољих националних снага (просветних радника и свештеника), економским развијањем српског елемента, ревитализацијом културних установа и друштава и новцем. Обнова четничке акције је само поменута, али су конзули изнели мишљење да не би била продуктивна и да „у тренутној ситуацији“ Срби треба да буду елемент реда и мира.¹⁰⁵⁷

Школе су заузимале посебно место у националној стратегији. Конзули су предвиђали да Скопље добије улогу великог школског центра у којем би се налазиле велика гимназија, учитељска школа и радничка женска школа. У Солуну би остала

¹⁰⁵⁶ М. Пандевски, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том IV, *Политичките партии...*, 298–299.

¹⁰⁵⁷ ДСПКС, књ. III, св. 5/II, док. бр. 453, стр. 800–803.

само најпрактичнија трговачка школа, док је четвороразредну гимназију из Битоља требало пребацити у Прилеп због јачања српског елемента у том граду. У свим већим центрима предвиђало се отварање мушких и женских шесторазредних школа, а првенство уписа у средњим школама требало је да имају ђаци са „неприкосновене територије“. Монашке школе би наставиле са радом у Дечанима и на Хиландару. Саветовало се физичко и морално јачање Срба у Османском царству помоћу оснивања националних гимнастичких, певачких, музичких и добротворних друштава, отварања књижара и удружења за народно просвећивање. Екскурзије и честа путовања Срба из Краљевине Србије у Србију под Турском такође су биле део националног програма. На плану економског јачања предвиђао се наставак формирања националних земљорадничких задруга и новчаних фондова са постепеном изградњом једног централног новчаног завода у Скопљу по узору на Унион банку (Union-bank) у Сарајеву.¹⁰⁵⁸ Помагано је и излажење листа *Вардар* који је са гашењем *Цариградског гласника* 1909. године практично постао једино гласило османских Срба.¹⁰⁵⁹

Пошто доласком младотурака није решено велешко-дебарско владичанско питање, тај проблем је и даље оптерећивао Београд и српске конзуларне и политичке представнике у Старој Србији и Македонији. За време функционисања легалних политичких партија представници Срба су користили сваку прилику да пред младотурским властима истакну потребу о постављењу српског владике на челу поменуте патријаршијске црквене организације. Ова политика се није изменила ни почетком 1910. године. Према конзулској стратегији у цркве и манастире широм Старе Србије и Македоније упућивани су марљиви свештеници и калуђери. Купована су гробља, а у околини већих манастирских комплекса и пољопривредна земљишта. Отварани су параклиси и организовано свештенство.¹⁰⁶⁰ Продужена је и борба за добијање треће владичанске столице у Османском царству.¹⁰⁶¹ Иницијатива Срба за преузимање Велешко-дебарске епархије нарочито је сметала Бугарима и Грцима. Они су настојали да спрече сваки успех српске црквене политике у Македонији, али је захваљујући истрајној црквеној борби српског народа у кичевском, дебарском и

¹⁰⁵⁸ ДСПКС, књ. III, св. 5/II, док. бр. 453, стр. 803–804; Већи број докумената о образовању српских банака, задруга и осигуравајућих друштава у Јужној Старој Србији и Македонији крајем XIX и почетком XX века може се пронаћи у збирци историјске грађе: *Извори за историјата на македонскиот народ (1890–1912). Налегувањето на великосрпската пропаганда во стопанството на Македонија*, приредио. Г. Тодоровски, Скопје 1985, 133–193.

¹⁰⁵⁹ АС, МИД, ППО, 1910, В- ред 99, ПП. Бр. 958, МИД – Свим министрима Краљевине Србије, 18. II/3. III 1910; ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. бр. 145, стр. 399–400.

¹⁰⁶⁰ Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века...*, 120; ДСПКС, књ. III, св. 5/II, док. бр. 453, стр. 804.

¹⁰⁶¹ ДСПКС, књ. IV, св. 1/I, док. бр. 22, 34, 185, стр. 191, 208–210, 486–487.

велешком крају, као и ангажовању српске дипломатије уочи званичне посете краља Петра I Карађорђевића Цариграду, на седници Светог Синода Васељенске патријаршије одржаној 29. марта 1910. године велешко-дебарско црквено питање решено у корист Срба.¹⁰⁶² Тада је за хоро-епископа изабран Варнава Росић који се већ налазио у престоници Османског царства. Његово хиротонисање обављено је у патријаршијској капели у Цариграду 23. априла 1910. године,¹⁰⁶³ чиме је потврђено право Србима да у епархији са 80 српских цркава и 47 српских школа имају владикау из свог рода.¹⁰⁶⁴ „Давши владици титулу „епископ главински“, Патријаршија је признала право на охридску владичанску столицу. Епископија Главинска улазила је у састав средњовековне Охридске епископије. Србима је недостајала још ова охридска епископија па да обнове номинално и стварно област своје старе аутономне цркве, која је била уз помоћ Цариградске патријаршије, у XVIII веку распарчана.“¹⁰⁶⁵ Обезбеђивањем духовне контроле над областима дебарског, кичевског и велешког краја српска политичка и црквена борба у Турској је припремала терен за своју последњу ослободилачку фазу.

4.5. Безбедносни изазови и конфликти уочи Балканских ратова

Тријумфом у борби против контрареволуционара априла 1909. године младотурци су учврстили своје позиције у држави, и захваљујући подршци македонских армија турске војске Комитет уједињења и прогреса загосподарио је кључним позицијама у османском управном систему. Компетенције новог султана Мехмеда V су ограничене, а Народна скупштина је постала инструмент у рукама младотурске парламентарне већине.¹⁰⁶⁶ Убрзо после елиминације политичког двовлашћа нове турске власти су пажњу у својим западним вилајетима усмериле ка националним покретима Срба, Бугара и Грка. Према тумачењу старешина Младотурског комитета извориште нестабилности у европским крајевима Османског

¹⁰⁶² АС, МИД, ППО, 1910, В – ред 145/1, ПП Бр. 137, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – Јовану М. Жујовићу, 16/29. III 1910; ДСПКС, књ. IV, св. 1/1, док. бр. 205, стр. 513.

¹⁰⁶³ АС, МИД, ППО, 1910, В - ред 145/1, ПП Бр. 187, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – Миловану Миловановићу, 10/23. IV 1910; ДСПКС, књ. IV, св. 1/1, док. бр. 285, стр. 647–648; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. II, Београд 2002, 449.

¹⁰⁶⁴ Иностранци (Ј. Јовановић), „Арбанаски покрет – Велешко-дебарско владичанско питање“, *СКГ*, књ. XXIV, Београд 1910, 798.

¹⁰⁶⁵ Ј. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века...*, 119.

¹⁰⁶⁶ М. Бислими, *Албанците...*, 217–218.

царства биле су националне политичке организације,¹⁰⁶⁷ због чега је њихов рад неутралисан доношењем реакционарног *Закон о политичким удружењима*.¹⁰⁶⁸

Политички обрачун са неистомишљеницима и затварање нетурских националних клубова нису задовољили апетите младотурака. Ни покушај стварања Отоманске демократске партије у јуну 1909. године није испунио очекивања власти.¹⁰⁶⁹ Инспирисани духом новог „османског национализма“ центри моћи у Цариграду и Солуну одлучили су да разоружају хришћанско становништво како би га лакше потчинили државној стратегији претварања нетурске популације у турску.¹⁰⁷⁰ С тим у вези турска влада је 27. септембра 1909. године (стари календар) донела *Закон о четама у румелијским вилајетима*. Имплементација поменутог Закона није одговарала ниједној националној групацији у Царству јер је оружје представљало последњу гаранцију да ће се поштовати уставом гарантована слобода и једнакост међу милетима.¹⁰⁷¹

Потпуно заборавивши своја обећања из предуставног периода, младотурски одреди су започели са конфискацијом оружја и застрашивањем грађана. Акција је у току 1910. године добила широке размере. Чланови оба крила ВМОРО-а преузели су низ мера како би сачували оружана средства. У документу који је потписао Революционарни одбор у Битољу 28. маја 1910. године издата је заповест комитама да властима треба предати само једну четвртину најгорег оружја које се налази у варошима и селима, а да ће свако ко се оглуши о наређење и преда своје исправно оружје бити осуђен на смрт.¹⁰⁷² И српска страна је упркос изговорима да јој оружје треба ради заштите од бугарских комита морала да поступи по наређењу. Конзул Краљевине Србије у Скопљу је априла 1910. године јављао Миловану Миловановићу да српски живаљ из Кумановске, Скопске, Паланачке и Велешке казе негодује због обавезе предаје оружја, и да многи говоре о одметању у планине. Он је саветовао Србима да предају оружје али у што мањим количинама.¹⁰⁷³ Велики број пушака и

¹⁰⁶⁷ С. Недељковић, „Политичко организовање...“, 98.

¹⁰⁶⁸ *Работническа искра*, Солун, година III, број 3, 20 мај 1911 година, стр. 3.

¹⁰⁶⁹ Отоманска демократска партија (ОДП) формирана је у јуну 1909. године у Скопљу. Њен задатак био је да неутралише националне покрете и заступа политику отоманског национализма. Оснивачком скупу ОДП-а осим Турака, Бугара и Јевреја присуствовао је и један Србин. Ову политичку организацију српски народ у Јужној Старој Србији и Македонији није никада прихватио, а њено оснивање српски конзул у Скопљу описао је као рађање мртвог детета. Види: М. Бислими, *Албанците...*, 219.

¹⁰⁷⁰ Е. Миљковић, „Крај „најдужега века империје“...“, 29.

¹⁰⁷¹ М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 679–680.

¹⁰⁷² Г. Тодоровски, „Младотурската акција за разоружавање во Македонија низ документи од српски извори“, *Прилози за српско-македонските односи во минатото*, Скопје 1987, док. бр. 1, стр. 434–435.

¹⁰⁷³ Г. Тодоровски, „Младотурската акција за разоружавање...“, док. бр. 9, стр. 440.

револвера предат је властима из страха због одмазде, али су један број пушака Срби успели да пребаце преко српско-турске границе, о чему сведочи извештај начелника Брањског округа Петра Благојевића од 1. новембра 1910. године.¹⁰⁷⁴ Турске власти нису захтевале само предају оружја већ и целокупне архиве некадашњих револуционарних одбора. Сумњајући у искреност хришћана оне су чиниле детаљне претраге праћене опсадама читавих села и крајње репресивним методама, што је раширивало мржњу хришћана према жандармерији.¹⁰⁷⁵

Руски конзул у Солуну је сматрао да ће се поступање власти према *Закону о четама* одразити негативно на ситуацију у Македонији, док је српски дипломатски представник из Солуна извештавао како деловање младотурских оружаних снага доводи до масовног одметања сељака у шуме. Само последњих дана новембра 1909. године из Ђевђелијске казе у шуму се одметнуло 16 људи.¹⁰⁷⁶ Према мишљењу бугарског агента Шопова контраефекат *Закона о четама* био је упадљиво велики. Уместо да угуши четнички покрет Закон га је распламсао, а нарочит колорит хаосу донело је деловање албанских и турских чета за које законске одредбе практично нису важиле. Албанско-турске банде слободно су терорисале православни живаљ Битољског и Скопског санџака.¹⁰⁷⁷ На суровост турских власти реаговали су и бројни западноевропски конзули. Они су упозоравали солунског валију да ће даља примена *Закона о четама* бити повод озбиљним нередима у Македонији.¹⁰⁷⁸ Не реагујући на упозорења странаца младотурци су настављали по старом, што је инспирисало руског дипломату Александра Гирса да 16. децембра 1909. године (стари календар) у Петрограду забележи: „Историја нас учи да је Турска чинила грешке у посебним психолошким моментима; и увек у тим и таквим грешкама била је упорна на своју штету, насупротив свим саветима. Тако је било 1876. године уочи руске војне, и 1898. године, пре протеривања Турака са Крита. Истородна упорност Турака захтева да буде контролисана и у садашњем моменту.“¹⁰⁷⁹

Из кореспонденције немачког посланика у Цариграду Маршала фон Биберштајна вођене са немачким канцеларом Теобалдом фон Бетман Холвегом од 29. јануара 1910.

¹⁰⁷⁴ Исто, док. бр. 21, стр. 450–451.

¹⁰⁷⁵ Исто, док. бр. 14–19, стр. 445–450.

¹⁰⁷⁶ АС, МИД, ППО, 1909, Ред 113, Пов. Бр. 302, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – МИД-у, 17/30. XI 1909; ДСПКС, књ. III, св. 5/II, док. бр. 600, стр. 997.

¹⁰⁷⁷ АС, МИД, ППО, 1909, Ред 113, ПП Бр. 1116, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – МИД-у, 22. XII/ 4. I 1910; ДСПКС, књ. III, св. 5/II, док. бр. 721, стр. 1159.

¹⁰⁷⁸ АС, МИД, ППО, 1909, Ред 113, ПП Бр. 1124, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – МИД-у, 24. XII/ 6. I 1910; ДСПКС, књ. III, св. 5/II, док. бр. 725, стр. 1164.

¹⁰⁷⁹ ММАД, VII, док. бр. 1310, стр. 57.

године може се уочити драстично погоршање стања у Македонији. Помињу се различити облици насиља младотурака према хришћанима и оптужбе које су хришћанске балканске државе упућивале на рачун Турске због систематских прогона и убистава комитских старешина, ликвидације малолетних лица, депортације породица чији су чланови у одметништву, ангажовања преких војних судова за најобичније прекршајне поступке грађана и због масовних хапшења. „Садашња примена турског закона против чета, при којој заједно страда и родбина четника, сеје само мржњу и распаљује страсти за осветом“ – констатовано је у преписци.¹⁰⁸⁰ Као посебно проблематичне ставке поменутог закона, аустроугарски конзул у Солуну је истицао тачке 28. и 31. које су биле непрецизне и допуштале широко тумачење на основу чега су османске власти вршиле прогоне и убиства хришћанских поданика.¹⁰⁸¹

Закон о четама постао је узрок многобројних насиља. Његове негативне консеквенце нарочито су се одражавале на хришћански живаљ у македонским селима. Ванредна стања, полицијске блокаде насеља,¹⁰⁸² хапшења, злостављања и протеривања становништва били су честа појава у Солунском, Битољском и Косовском вилајету. Упоредо са акцијом гоњења чета и одузимањем оружја турске власти су наоружавале муслимански живаљ и радиле на ликвидацији и протеривању виђенијих старешина хришћанских политичких и револуционарних организација. Циљ је био јасан – ојачати муслимански елемент и обезглавити хришћане.¹⁰⁸³ Тако су октобра 1909. године Срби остали без војводе Мицка Крстића који је убијен из заседе на путу између Кичева и његовог родног села Латова у Поречу. Иако су Турци за овај злочин кривицу свалили на Бугаре многи су сумњали да је наручилац убиства неко од младотурака. Из руског конзулата у Битољу о поменутом инциденту извештавано је на следећи начин: „И поред тога што се непријатељство између Срба и Бугара заоштрило у северним деловима Битољског вилајета, ипак нико од Срба не помишља у датом случају да оптужи Бугаре, и сви једногласно указују на Турке, а посебно на жандармеријског поручника Халим-ефендију као виновника овог убиства.“¹⁰⁸⁴ Мицко Крстић није био једина жртва општег хаоса насталог владавином младотурског апсолутизма. У току

¹⁰⁸⁰ ГД, док. бр. 106, стр. 270–271.

¹⁰⁸¹ *Македонија во австриските документи*, док. бр. 4, стр. 75–76.

¹⁰⁸² ЦДА, ф. Българско консулство в Битоля - 331к, оп. 1, а.е. 315, л. 73–79; *Македония и Тракия в борба за свобода*, № 332, стр. 637–639.

¹⁰⁸³ М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 680–681; ЦДА, ф. Българско консулство в Битоля - 331к, оп. 1, а.е. 315, л. 72; *Македония и Тракия в борба за свобода*, № 331, стр. 637.

¹⁰⁸⁴ ММАД, VII, док. бр. 1304, стр. 42–43.

августа 1910. године убијен је и војвода Глигор Соколовић,¹⁰⁸⁵ док су Бугари остали без комитског старешине Васиља Аџарларца. Многе војводе попут Јована Бабунског и Василија Трбића биле су похапшене и осуђене на вишегодишњу робију.¹⁰⁸⁶

Од лета 1909. до јесени 1912. године младотурска владавина је по свему подсећала на владину старог апсолутистичког режима. Уместо једнакости и демократије подстицала је сегрегацију становништва и афирмисала најгори облик турске себичности. Губитак Босне и Херцеговине октобра 1908. године произвео је буру муслиманског национализма и незадовољства. У намери да спречи даље растакање територија државно руководство Османског царства је иницирало пресељење босанско-херцеговачких муслимана у најистуреније вилајете на западу не би ли појачало муслимански елемент и створило брану српско-црногорском напредовању према југу.¹⁰⁸⁷ Главни носилац идеје о насељавању мухаџира био је Назим-беј, један од лидера Младотурског покрета.¹⁰⁸⁸ Његов амбициозно замишљен план је предвиђао да се у Македонију насели око 200 000 мухаџира, који би у додиру са старим турским становништвом образовали велике муслиманске зоне и енклавизирали хришћански фактор. За ту намену власти су откупљивале земљиште,¹⁰⁸⁹ а забележени су бројни случајеви одузимања земље хришћанима и протеривања српских чифчија да би се на њиховим поседима настанили мухаџири.¹⁰⁹⁰ Имања цркава и манастира такође су се нашла на удару младотурских власти.¹⁰⁹¹ Била је то политика доливања уља на ватру, у атмосфери већ довољно поремећених међуетничких односа, која је производила незадовољство и протесте хришћана широм Македоније.¹⁰⁹²

Најревноснији рад на довођењу мухаџира забележен је током 1910. године. Придошлице су насељаване у крајевима око Скопља, Ђевђелије, Малеша, Струмице, Тиквеша, Пореча и других места широм Македоније. Услед високих цена које су

¹⁰⁸⁵ *Политика*, Београд, бр. 2347, 1. август 1910. године, стр. 1; М. Матов, *За премълчаното в историята на ВМРО*, Софија 2011, 306–308.

¹⁰⁸⁶ *Споменица...*, 25; В. Илић, *нав. дело*, 140.

¹⁰⁸⁷ Ђ. Микић, *Аустроугарска и Младотурци...*, 247; В. Ђоровић, „Муслиманско питање“, *Будућност*, I, св. 1, Сарајево 1919, 3–5; А. Раствојић, „Прилике у западном делу Рашке области почетком двадесетог века (политичко-дипломатски извештаји)“, *Милешевски запис*, бр. 9, Пријепоље 2012, 179–180.

¹⁰⁸⁸ Г. Тодоровски, „Документи за состојбата на муџириите во Македонија (1906–1911)“, *Прилози за српско-македонските односи во минатото*, Скопје 1987, док. бр. 3, стр. 382.

¹⁰⁸⁹ Г. Тодоровски, „Состојбата на муслиманските иселеници (муџири) во Македонија по Младотурската револуција“, *Прилози за српско-македонските односи во минатото*, Скопје 1987, 146–148; М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 680–681.

¹⁰⁹⁰ Д. Влахов, „Македонија и Младотурска“, *Историски гласник*, бр. 3 (1949), Београд 1949, 32.

¹⁰⁹¹ Ј. Цвијић, „Балкански рат и Србија“, *СКГ*, књ. XXIX, Београд 1912, 657; О судбини манастирских и црквених имања под турском влашћу на територији Старе Србије види: *Документи о Рашкој области 1900–1912*, приредио: М. Петровић, Београд 1995, док. бр. 205, стр. 310–311.

¹⁰⁹² ГД, док. бр. 108, стр. 273–274; *Македонија во австриските документи*, док. бр. 16, стр. 106–107.

бегови тражили за продају својих читлука, Низам-беј је заговарао изградњу потпуно нових села на државним утринама.¹⁰⁹³ Стратегија вештачке измене етничке структуре рубних области царства почела је да се суочава са озбиљним финансијским проблемима већ почетком 1911. године. Услед неповољне економске ситуације и бројних спољнополитичких изазова власти нису биле у стању да исељеницима обезбеде обећане услове за живот, што је за резултат имало враћање једног броја мухаџирских породица на територију Босне и Херцеговине. У вези са новонасталом проблематиком српски конзул у Солуну Живојин Балугџић је 11. маја 1911. године влади у Београду упутио детаљан извештај о мухаџирском питању у Турској са оквирним статистичким подацима о досељеницима за период од 1909. до почетка 1911. године. „Мухаџирска политика Младотурског комитета претрпела је несумњиво пораз, али није ни мало обескуражила др Назима иницијатора њеног. Он још увек говори о великим насеобинама Босанаца, па и Арнаута по Македонији и Старој Србији, тврдећи да у тим насеобинама лежи услов за миран развитак Турске. 300-400 хиљада вредних и верних мухамедоваца насељених по најважнијим хришћанским крајевима треба да буду чувари реда, браниоци опстанка царевине. На тај циљ потрошено је за две године 300 хиљада лира, дакле око 7 милиона динара“. Конзул је још додао: „У оба вилајета (Солунском и Косовском – прим. аут.) насељено је према казама: Аврет Хисар (Кукуш) – 360 породица (1470 душа); Струмица – 306 породица (1470 душа); Ђевђелија – 233 породица (1015 душа); Тиквеш – 295 породица (1250 душа); Петрич – 222 породица (822 душа); Солун – 248 породица (868 душа); Катарина – 252 породица (841 душа); Воден – 90 породица (380 душа); Скопље – 102 породице (420 душа); Куманово – 76 породица (350 душа). Свега 2184 породица, или 8804¹⁰⁹⁴ душа.¹⁰⁹⁵ Поред свог оптимизма и амбиција председника Комитета за помоћ исељеницима из Босне и Херцеговине, Назим-беја, јула 1911. године Порта је дала званичну изјаву да ће будући досељеници добијати само земљу без кућа, стоке и пољопривредног алата, чиме је практично најавила крај мухаџирске акције.¹⁰⁹⁶

Суштина целокупне младотурске политике у Старој Србији и Македонији према хришћанима може се разумети у говору Талат-беја, одржаном августа 1910. године у тајној ћелији солунског одбора Комитета уједињења и прогреса. Током обраћања

¹⁰⁹³ Г. Тодоровски, „Документи за состојбата на муџирите...“, док. бр. 3, стр. 382.

¹⁰⁹⁴ Збир у оригиналном документу није тачан. Према подацима које је конзул дао по казама укупан збир износи 8744 становника.

¹⁰⁹⁵ Г. Тодоровски, „Документи за состојбата на муџирите...“, док. бр. 15, стр. 388–396.

¹⁰⁹⁶ М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 681.

својим саборцима он је истакао: „Ви сви знате да Устав предвиђа једнакост муслимана и ђаура, али исто тако сви ви знате да је то недостижан идеал. Шеријат, наша прошлост и осећања стотина хиљада муслимана, као уосталом и осећања самих ђаура, који тврдоглаво одолевају сваком покушају њихове османизације, представљају непремостиву препреку стварања праве једнакости. Нисмо успели у покушајима да претворимо ђауре у лојалне Османлије, и та идеја неће заживети све док мале независне државе на Балкану буду у позицији да шире пропаганду међу становништвом Македоније. Нема говора о једнакости док не успемо у османизацији Царства. То је дуг и мучан задатак, у коме ћемо успети тек када станемо на крај агитацији и пропаганди балканских држава.“¹⁰⁹⁷

Проблем који је нарочито оптерећивао младотурску власт било је непредвидиво деловање албанског фактора. Све до пролећа 1908. године Албанци су представљали моћно оружје у рукама султана. Њихову реакционарну политику и насиље према Србима Цариград је свесно толерисао. Како би остварили своје политичке планове и преузели власт, младотурци су успели да бројним обећањима албанске главаре привуку на своју страну. Отуда и захтев Албанаца о завођењу уставности упућен султану са скупа у Урошевцу (Феризовићу) током лета 1908. године.¹⁰⁹⁸ Убрзо после проглашења уставности став већине Албанаца према новом поретку почео је да се мења. Због тога је српски дипломата Милан Ракић годину дана по проглашењу Хуријета у Турској однос младотурака и Албанаца описао на следећи начин: „Арнаути важе као реакционари и присталице старог режима. Захватајући пространу област у европској Турској, многобројни и добро наоружани, јако организовани по племенским особинама својим, они могу у даном случају, и под претпоставком општег споразума задати великих неприлика и невоља младотурском режиму. Али баш зато што су они јаки, или што младотурци нису довољно јаки, младотурци их не могу брзо и лако придобити и потчинити.“¹⁰⁹⁹

И заиста, све до априлских нереда у Цариграду 1909. године младотурске власти су толерисале албански покрет и њихове свакодневне екцесе у областима Старе Србије и Македоније. Са учвршћивањем власти курс младотурске политике доживео је корекцију и према Албанцима.¹¹⁰⁰ Академик Милорад Екмечић сматра да је мало користи од Младотурске револуције имао и Албански национални покрет. „Вођен од

¹⁰⁹⁷ V. Lewis, *op. cit.*, 214; Е. Миљковић, „Крај „најдужег века империје“...“, 29.

¹⁰⁹⁸ Архив САНУ, 14192/3, 12.

¹⁰⁹⁹ Милан Ракић, *Конзулска писма 1905–1911*, приредио: А. Митровић, Београд 1985, 164.

¹¹⁰⁰ М. Бислими, *Албанците...*, 218.

стране својих велепоседника и официра у султановој армији, он је више постајао жртва несклада између процеса националне еманципације и духа исламске солидарности. Младотурска настојања да развију нови отомански национализам није одговарао ни једној албанској политичкој струји.“ Реакционарна законска решења цариградског парламента, укидање старих привилегија муслиманима, предаја оружја, увођење војне обавезе за све поданике турске државе, све је то иритирало осине Албанце.¹¹⁰¹ Врхунац незадовољства избио је походом турских снага на северозападне вилаете царства насељене албанским живљем. Поход је организован ради завођења реда, наметања додатних пореза и очувања уставног поретка, услед антирежимских поступака тамошњих Албанаца (Малисорски устанак).¹¹⁰² Међутим, војна интервенција се негативно одразила на прилике у Дебарском санџаку и на Косову и врло брзо је прерасла у велику пролећну побуну.¹¹⁰³ Био је то коначан резултат гомилања латентног албанског незадовољства према младотурском режиму које је почело да се буди још првих дана по проглашењу уставности.¹¹⁰⁴

Албански покрет и његово антиосманско деловање исцрпљивали су младотурску моћ. Ради гушења априлског устанка у Албанији и на Косову и Метохији младотурци су били принуђени да ангажују армију која је бројала 40000 људи.¹¹⁰⁵ Немири су потресали западне вилаете Царства током читаве 1910. године. На пролеће 1911. године дневни лист *Политика* је односе Албанаца и турских власти описивао речима: „Велика мржња Арнаута према младотурцима све се више развија. Арнаути на сваком кораку вребају и убијају све што је униформисано, па ма то били Арнаути. Војне патроле крстаре непрестано по нахији и нема дана да не дође до пушкарања“.¹¹⁰⁶ У Македонији су најинтензивнији сукоби албанских чета и регуларне турске војске

¹¹⁰¹ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 642–643; Албански национални покрет био је подељен на три струје. Прву су чинили конзервативци који су се залагали за обнову старотурског поретка са владавином шеријата и њој су припадали Иса Бољетинац, Бајрам Цури, Идрис Сефери, другу су чинили заговорници уставног поретка у Турској, а трећој су припадали либерали који су се борили за добијање државне аутономије Албанаца. Међу последњима су се истицали Хасан Приштина, Нациб Драга и Исмаил Кемал.

¹¹⁰² Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 1999, 187; Р. Абдули, *Албанското ослободително...*, 216; М. Бислими, *Албанците...*, 224; В. Стојанчевић, „Србија и Турска пред рат 1912. године“, *Први балкански рат. Округли сто поводом 75. годишњице 1912–1987*, Београд 1991, 9.

¹¹⁰³ Иностранци (Ј. Јовановић), „Мароканско питање – Арбанаси“, *СКТ*, књ. XXVII, Београд 1911, 147–148.

¹¹⁰⁴ АС, МИД, ППО, 1910, А – ред 425/1, ПП Бр. 726, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – Јовану М. Жујовићу, 25. III/ 7. IV 1910; ДСПКС, књ. IV, св. 1/1, док. бр. 232, стр. 558–559.

¹¹⁰⁵ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 644.

¹¹⁰⁶ *Политика*, Београд, бр. 2572, 16. март 1911. године, стр. 1.

забележени у дебарском крају.¹¹⁰⁷ Међутим, деструктивно деловање албанских одметника није било усмерено само против турских оружаних снага. Албанци су по старом обичају који је ранија власт толерисала, док младотурци нису озбиљније ни покушавали да му се супроставе, наставили да пљачкају српска имања, отимају жене и девојке, краду жито и стоку. Крајњи циљ њиховог деловања био је да етнички очисте старосрбијанске пределе од српског елемента.¹¹⁰⁸

Настављајући борбу турска армија је у мају 1911. године успела да разбије побуњена албанска племена. Сви политички фактори у Османском царству знали су да се ради о тренутном успеху. Како су се ствари сувише отргле контроли и претиле да доведу до интернационализације албанског питања, султан је за време посете Скопљу и Приштини у јуну 1911. године прогласио амнестију за све побуњенике. Током обиласка Косовског вилајета он се обратио албанским главарима помирљивим тоном обећававши им велики број уступака не би ли ублажио последице оружаних сукоба. Своја обећања је поткрепио речима хвале о албанском народу и албанско-турском пријатељству. С правом је тада београдска штампа писала: „све што је Порта преко султана предузела да умири Арнауте, није учињено по неком савету са стране. Све што је учињено, Порта је учинила из сопствених побуда, из бојазни да устанак не доведе до већих спољних заплета.“¹¹⁰⁹

Безбедносна ситуација у Вардарској Македонији била је на измаку контроле. Албанско незадовољство је представљало само једну страну медаље. Друга је ревитализација ВМОРО-а под Тодором Александровим, окупљање свих пробугарских револуционарних делатника и почетак новог таласа комитских акција.¹¹¹⁰ Меморандумом упућеним крајем октобра 1911. године конзулима великих сила у Солуну, Скопљу, Битољу и Једрену Централни комитет ВМОРО-а је најавио обнову енергичне борбе против турских власти „за постизање свог циља – аутономне Македоније“. Имајући у виду да се рад обновљеног ВМОРО-а заснивао на принципима

¹¹⁰⁷ ЦДА, ф. Българска легация в Цариград – 321к, оп. 1, а.е. 1979, л. 86; *История на българите 1878–1944 в документи*, том I, 1878–1912, част втора..., 328–329.

¹¹⁰⁸ Ј. Цвијић, „Балкански рат и Србија...“, 655–656.

¹¹⁰⁹ Д. Антић, „Извештавање листа Политика о приликама у предвечерју Првог Балканског рата“, *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније)*, Ниш 2013, 490.

¹¹¹⁰ Поред унутрашњих, стабилност турске државе угрожавали су и спољашњи фактори. Један од њих је конфликт са Италијом због територија данашње Либије. Услед затегнутих односа 29. септембра 1911. године Италија је објавила рат Турској. Сукоб је исцрпљивао Османско царство у војном, политичком, економском и финансијском погледу. Након годину дана оружаних борби Цариград је изашао као губитник, а Италија је заузела Триполитанију, Киренајку и острво Родос. Види: Ч. Попов, *Грађанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1875–1914)*..., 291–292; В. Потемкин, *нав. дело*, св. II, 182–183; С. Павловић, *нав. дело*, 253.

великобугарске идеологије, прича о аутономној Македонији треба се тумачити као део тактике бугарског двора према европским државама. Али, ако изузмемо великобугарску реторику можемо рећи да је Меморандумом делимично реално описана владавина младотурака у Османском царству. У њему се између осталог каже: „Прошло је већ три године од како су Турци једном искусно направљеном тактиком успели да замажу очи свету и да се ослободе македонске реформске акције, која је својим развојем стигла до Ревалског програма. Од тада, нарочито последње две године, дешавања у Турској уопште и у Македонији доживела су такав обрт који не може, а да не изазове огорчење читавог цивилизованог света. И заиста, прокламовани устав у пракси се не примењује; парламент је само један украс. Ситуација у целој империји, а посебно у Македонији је грозна као и у доба султана Хамида. И данас је хришћанско становништво, нарочито сеоско изложено самовољи свемогућих муслиманских кабадахија: крађе, убиства, силовања жена и девојака су свакодневица. Државни закони, какви год да су, не користе се у заштиту хришћана. [...] Протеривање сељака са имања од стране бегова (читлук сахибија), мухаџири, политичка убиства, зверске инквизиције, све то није постојало у Хамидово време; деловање турских банди организованих за ликвидацију виђенијих људи, животињски положај хришћанских регрута, разни незаконити налози извршавани застрашивањем, изгласавање закона о четама и уопште тенденција отоманизације нетурских школа и народа итд – све то је очигледно света државна политика. Сада је султан само лутка без икаквог значења и одговорност због такве политике носе вође Младотурака, које се појављују не као проповедници већ као издајници слободе и једнакости.“¹¹¹¹

Октобарски Меморандум ВМОРО-а најавио је интензивирање комитских активности.¹¹¹² Из једног поверљивог писма бугарског Министарства спољних послова видимо да је почетком новембра у источним крајевима Скопског санџака оперисало доста чета које су одузимале новац становништву под изговором да им је потребан за набавку оружја у Софији.¹¹¹³ Уморно од комитских акција и немира становништво није имало разумевања за нову вморовску иницијативу.¹¹¹⁴ Одуставши од добијања

¹¹¹¹ ВМОРО, I/2, №346, стр. 1015–1016.

¹¹¹² ЦДА, ф. Българска легация в Цариград – 321к, оп. 1, а.е. 2100, л. 46–47; *История на българите 1878–1944 в документи*, том I, 1878–1912, част втора..., стр. 546–548.

¹¹¹³ ЦДА, ф. Българско консулство в Битоля - 331к, оп. 1, а.е. 338, л. 15; *Македония и Тракия в борба за свобода*, № 352, стр. 689.

¹¹¹⁴ АС, МИД, ППО, 1911, О – ред 78/II, ПП Бр. 557, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – Миловану Миловановићу, 25. X/7. XI 1911; ДСПКС, књига IV, свеска 4/II, 1/14. октобар – 31. децембар/13. јануар 1912. године, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2009, док. бр. 576, стр. 1131–1132.

подршке широких народних маса ВМОРО се одрекао општих револуционарних начела и определио за терористичке методе борбе. Стављајући се у службу софијских владајућих кругова Унутрашња организација је бројним диверзијама и атентатима током 1911. и 1912. године радила на припајању Македоније бугарској држави.¹¹¹⁵ Терористички напад ВМОРО-а¹¹¹⁶ који је одјекнуо широм Европе и произвео велику одмазду над хришћанима догодио се 4. децембра 1911. године у Штипу. После експлозије бомбе у штипској џамији, приликом које је погинуло неколико Турака, разгневлена маса муслимана је у граду убила 17 хришћана, а преко 200 је ранила. Међу убијеним и рањеним људима било је доста сељака из Кочанске, Радовишке, Тиквешке и Кратовске казе који су тог дана дошли на штипску пијацу. Масакр је трајао све док у варош није умарширала регуларна турска војска.¹¹¹⁷

Ради ефикасног супростављања комитским нападима турске власти су предузеле опсежне мере безбедности. Погранични гарнизони су добили појачање, муслиманско становништво је наоружавано, главни путни правци су додатно обезбеђивани, а приступило се и формирању посебних чета за обрачун са комитама. О томе је децембра 1911. године Живојин Балугџић детаљно писао: „Ради гањања чета организују се сада нарочити батаљони, а постоје већ од пролетос мањи летећи одреди, Муфрези који су више мање независни у својим операцијама. Они не чекају никакве команде, већ сами, чим чују за какав четнички напад, јуре тамо, воде истрагу, притискају сељаке да одају четнике или њихове скривнице. Ти летећи одреди су права напаст за крајеве у којима су, а има их сада више мање свуда јер су у послу без икакве контроле.“¹¹¹⁸

Било је честих случајева да под изговором потере за комитама поменути летећи одреди пљачкају сељаке и спаљују читава хришћанска села. Тако се је током 1911. године српски и остали немуслимански живаљ у Старој Србији и Македонији нашао под унакрсном ватром вморовских комита, качачких банди и турских одреда¹¹¹⁹, што је допринело оживљавању српске четничке акције. У пролеће 1911. године ангажовањем

¹¹¹⁵ М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 683.

¹¹¹⁶ АС, МИД, ПО, 1911, Ф-IV, Д-7, ПП Бр. 597, Посланство Краљевине Србије у Бугарској, Софија – Миловану Миловановићу, 1/14. XII 1911; ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, док. бр. 710, стр. 1349–1350.

¹¹¹⁷ ЦДА, ф. Българска легация в Цариград – 321к, оп. 1, а.е. 2098, л. 16–17; *Македонија и Тракија в борба за свобода*, № 355, стр. 692–694.

¹¹¹⁸ АС, МИД, ППО, 1911, О – ред 118, ПП Бр. 919, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – Миловану Миловановићу, 14/17. XII 1911; ДСПКС, књига IV, свеска 2/II, 1/14. октобар – 31. децембар/ 13. јануар 1911. године, приредили: Љ. Алексић-Пејковић, К. Џамбазовски, Београд 2015, док. бр. 480, стр. 1053.

¹¹¹⁹ М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 683–684.

Битољског и Скопског одбора, поново је извршено наоружавање Срба у Источном и Западном Повардарју. Наоружавање је пратило и формирање малих оперативних чета од 6 до 8 људи, чији је задатак био да се у циљу заштите села супроставе албанском и бугарском терору. До почетка 1912. године српска четничка организација је ревитализована на оној територији Турске коју су Срби према историјском праву, етничком карактеру, језичким и културно-духовним особинама сматрали својом земљом, дакле српске чете су оживеле у кумановском, кратовском, паланачком, скопском, кочанском, прешевском, полошком, велешком, поречком, кичевском и прилепском крају.¹¹²⁰

У крајње очајничкој ситуацији због активности албанских качака и бугарских чета забележен је и позив велешког одбора Комитета уједињења и прогреса војводи Василију Трбићу да српска четничка организација помогне у сузбијању вморовског тероризма. Младотурци су крајем децембра 1911. године Србима понудили одрешене руке у борби против Бугара и признавање зоне од Криве Паланке до Велеса за чисто српску сферу. Осим тога, обећавали су помоћ у пушкама и поништавање пресуде војводи Јовану Бабунском. Српска страна није поступила према предлозима турских власти и због сумње у искреност Турака,¹¹²¹ и због тога што се радило о периоду када су вођени најинтензивнији преговори за склапање војно-политичког савеза између званичне Софије и Београда.¹¹²²

Османски државни поредак је све дубље пропадао. Политичка стабилност земље је доведена у питање, а криза се прелила и на турски парламент. Крајем 1911. године слабљење турске државе довело је до јачања реакционарних елемената у цариградској државној скупштини. Неколико група посланика незадовољних политиком Комитета уједињења и прогреса образовало је Партију слободе и слоге и обезбедило већину у државном парламенту. Наступила је криза владе и чекала се смена режима. Вештим политичким маневром, користећи се уставним одредбама, младотурци су 18. јануара 1912. године распуштањем скупштине и расписивањем нових парламентарних избора избегли своју смену.¹¹²³

¹¹²⁰ В. Илић, *нав. дело*, 140–141.

¹¹²¹ АС, МИД, ППО, 1911, О – ред 78/II, ПП Бр. Стр. Пов. Бр. 62, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 12/25. XII 1911; ДСПКС, књ. IV, св. 4/II, док. бр. 749, стр. 1420–1421.

¹¹²² А. Тошев, *Балканските войни. Предистория и причини*, томъ първи, София 1929, 310–312.

¹¹²³ АС, МИД, ПО, 1912, Ф-III, Д-7, ПП Бр. 4, Посланство Краљевине Србије у Турској, Цариград – Миловану Миловановићу, 7/20. I 1912; ДСПКС, књ. V, св. I, док. бр. 11, стр. 169–170; М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 692.

Нови избори требало је да буду одржани и на територији Старе Србије и Македоније. Почетком 1912. године у Београду се разматрала идеја о споразумевању са Турском ради побољшања положаја османских Срба изложених учесталим притисцима и муслиманском насиљу.¹¹²⁴ Добивши информацију о расписивању избора, српска организација у Османском царству је у сарадњи са посланством у Цариграду и конзулатима у Скопљу, Солуну, Битољу и Приштини развила низ активности како би осигурала позитиван изборни резултат. Разуђеност српског елемента у Косовском, Битољском и деловима Солунског вилајета и изборни закони који су ишли на руку муслиманском живљу, наводили су политичке представнике Срба на неопходност стварања предизборне коалиције.¹¹²⁵ Иако су позиве добијали и од младотурске опозиције,¹¹²⁶ у том послу српски прваци су првенство давали Комитету уједињења и прогреса,¹¹²⁷ који је, као што смо видели током 1911. године, показивао интересовање за сарадњу са српским елементом.

Сва изборна питања Срби у Турској решавали су на Српској народној конференцији одржаној у Скопљу од 28. фебруара до 2. марта 1912. године. Конференцији је присуствовало 28 српских првака од којих је 15 било из Јужне Старе Србије и Македоније: Атанас Ђурковић из Скопља, Таса Божиновић из Куманова, Васа Богојевић из Тетова, Цветко Стефановић из Гостивара, Крста Козарски из Паланке, Ђорђе Поп-Михајловић из Кратова, Анђелко Поповић из Кочана, Давид Димитријевић из Велеса, Милан Чемерикић из Солуна, Костадин Ћосић из Водена, Димко Трлајковић из Ђевђелије, Блажа Пашић из Крушева, Михаило Лазаревић из Битоља, Коста Нанчић из Ресена и Јован Котевић из Прилепа. Конференција је образовала Изборни одбор српске народне организације отоманских Срба као опуномоћени орган за преговоре са другим политичким факторима у царству, а све њене одлуке биле су усаглашене са интересима и политиком српске владе.¹¹²⁸

После вишенедељних преговора са младотурцима постигнут је компромис. Српски кандидати су се нашли на листи Комитета уједињења и прогреса. Јанићије Димитријевић био је кандидат за Битољски санџак, Спиро Хаџи Ристић је кандидован испред Срба Скопског санџака, а Душан Челић и Филип Ђурашковић били су

¹¹²⁴ С. Терзић, „Прилике у Старој Србији уочи ослобођења 1912. године...“, 41–42.

¹¹²⁵ В. Стојанчевић, „Србија и Турска пред рат...“, 4–5.

¹¹²⁶ АС, МИД, ППО, 1912, Ф-VIII, Д – ред 125/1, ПП Бр. 175, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 30. I / 12. II 1912; ДСПКС, књ. V, св. I, док. бр. 65, стр. 242–243.

¹¹²⁷ В. Стојанчевић, „Србија и Турска пред рат...“, 4.

¹¹²⁸ АС, МИД, ППО, 1912, Ф-VIII, Д – ред 125/1, ПП Бр. 291, Генерални конзулат Краљевине Србије, Скопље – МИД-у, 18. II / 2. III 1912; ДСПКС, књ. V, св. I, док. бр. 135, стр. 328–336.

кандидати за народне посланике испред Приштинског односно Пљеваљског санцака. Припреми за предстојеће изборе приступиле су и друге хришћанске народности у Македонији.¹¹²⁹ Упркос отпору локалног становништва у многим крајевима Пиринске и Егејске Македоније дошло је до приближавања ставова патријаршије и егзархије, што је довело и до политичког приближавања самих Бугара и Грка.¹¹³⁰ У изборно-политичкој борби бугарско-грчки блок се придружио младотурској опозицији.¹¹³¹ Осим Срба младотурци су у Вардарској Македонији на својој страни имали и политичку групацију окупљену око битољског посланика Панчо Дорева, док је албански политички фактор био крајње негативно расположен према Комитету уједињења и прогреса и наступао заједно са опозицијом. После скоро тромесечне изборне борбе коначни резултати су озваничили пораз младотурске опозиције. У цариградски парламент су из реда српског народа Јужне Старе Србије и Македоније ушли Јанићије Димитријевић и Спиро Хаџи Ристић.¹¹³² Добивши још једног посланика и из Приштинског санцака српски народ је могао бити задовољан изборним резултатом. Према мишљењу академика Владимира Стојанчевића улазак тројице Срба у османски парламент априла 1912. године означавао је јавно признање политичког и националног конституисања српске народности у Турској.¹¹³³

И поред изборног успеха ситуација у земљи диктирала је другачије расположење код младотурака. Опозициона партија која је нудила аутономију Албанцима изашла је као губитник изборног процеса. Хасан Приштина и Исмаил Кемал, албански главари који су подржавали опозицију, остали су ван Народне скупштине. Незадовољно развојем догађаја и изборним неуспехом руководство албанског Централног комитета у Цариграду априла 1912. године доноси одлуку о покретању општег оружаног устанка против режима. Одлука је потврђена на састанку вођа албанског покрета у селу Јуник надомак Ђаковице на којем су учествовали Бајрам Цури, Иса Бољетинац, Риза Беј, Хасан Приштина и Неџиб Драга.¹¹³⁴ Албанци су захтевали поништавање изборних резултата, распуштање скупштине и припремање нових избора под „другачијим условима“. Њихов главни захтев био је добијање

¹¹²⁹ М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 698.

¹¹³⁰ ЦДА, ф. Българска легация в Цариград – 321к, оп. 1, а.е. 2194, л. 8–11; *Македонија и Тракија в борба за свобода*, № 361, стр. 699–704; Иностранци (Ј. Јовановић), „Грчко-бугарско зближење – Избори у Грчкој“, *СКГ*, књ. XXVIII, Београд 1912, 552–555.

¹¹³¹ ЦДА, ф. Българска легация в Цариград – 321к, оп. 1, а.е. 2194, л. 47–48; *Македонија и Тракија в борба за свобода*, № 367, стр. 712–713.

¹¹³² М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 692–695, 698.

¹¹³³ В. Стојанчевић, „Србија и Турска пред рат...“, 5.

¹¹³⁴ М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 645.

аутономије за четири вилајета европске Турске: Скадарског, Косовског, Битољског и Јањинског. Групу својих захтева према турским властима формулисали су програмом Хасана Приштине у 14 тачака.¹¹³⁵

Маја 1912. године најаве општег устанка су се обистиниле. Антирежимска оружана дејства које су започели Миридити преносила су се у таласима Косовским вилајетом, и даље у правцу југа ка Корчи, Дебру и Елбасану. Не бирајући средства политичке борбе младотурска опозиција је поздравила албански устанак, а поједини официри из Битољског вилајета који су због незадовољства владавином Комитета уједињења и прогреса образовали завереничку групу „Спаситељи отаџбине“, придружили су се Албанцима.¹¹³⁶ Покушаји турске војске да слома албански отпор на Косову током јуна и јула нису дали резултате. Из једног турског војног извештаја са централног Косова уочава се страх официра лојалних режиму да би немири могли да се пренесу и на центар Косовског вилајета: „Сваког часа треба очекивати нападе арнаутске са свију страна. Врло је вероватно да ће они покушати ових дана да изврше напад на Скопље“.¹¹³⁷ Страховања су се брзо показала као реална. Почетком августа 1912. године без отпора војске масе наоружаних Албанаца ушле су у Скопље, претећи да ће уколико се не испуне њихови захтеви наставити свој продор ка Солуну. Западним деловима Скопског санџака завладала је потпуна анархија, а Цариград је био принуђен да прихвати капитулацију. Објављена је Ирада којом је прихваћена већина албанских захтева. Да би понижење било још веће османске власти су вођама албанске побуне обећале високе чинове и одликовања. После устаничког тријумфа над режимом побуњеници су обуставили даљу акцију и вратили се кућама.¹¹³⁸

Док је западне делове Скопског санџака потресало деловање албанског покрета, у осталим областима Јужне Старе Србије и Македоније развијала се жива терористичка активност ВМОРО-а.¹¹³⁹ Један за другим низали су се бомбашки напади 1912. године – у Битољу (9. фебруар и 6. септембар), Крушеву (6. септембар), Кичеву (17. фебруар),

¹¹³⁵ Иностранци (Ј. Јовановић), „Аустро-Угарска и Балкан. – Арнаутски покрет. – Ексархат“, *СКГ*, књ. XXIX, Београд 1912, 306–307; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 645.

¹¹³⁶ АС, МИД, ППО, 1912, Ф-XXI, Д – ред 760, ПП Бр. 594, Конзулат Краљевине Србије, Битољ – МИД-у, 9/22. VI 1912; ДСПКС, књ.V, св. I, док. бр. 520, стр. 823–824; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа...*, 136.

¹¹³⁷ АС, МИД, ППО, 1912, Ф-VI, Д – ред 95/VI, ПП Бр. 378, Генерални конзулат Краљевине Србије, Солун – МИД-у, 4/17. VII 1912; ДСПКС, књ. V, св. I, док. бр. 632, стр. 959–962.

¹¹³⁸ Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа...*, 136; Иностранци (Ј. Јовановић), „Аустро-Угарска и Балкан. – Арнаутски покрет...“, 307.

¹¹³⁹ У периоду од 1910. до 1912. године вођени су интензивни преговори између старешина албанског покрета и ВМОРО-а о сарадњи и координисаном деловању на рушењу Османског царства и неутралисању српских интереса. Види: Б. Храбак, „Бугарска и ВМОРО према Арбанасима 1910–1912. године...“, 115.

Прилепу (2. септембар). Велике последице оставила је експлозија бомбе у Дојрану августа 1912. године када је погинуло 45 људи.¹¹⁴⁰ Намера комитетлија била је да терористичким акцијама изазову што крволочнију реакцију турских власти. У томе су имали највише успеха приликом активирања две бомбе на кочанској пијаци 1. августа 1912. године. Једна је експлодирала у 15 часова на зеленој пијаци, а друга неколико минута касније на житној пијаци.¹¹⁴¹ Знајући да се ради о терористичком акту башибозук је одмах започео освету над хришћанима, а овог пута су му се придружили жандармерија и аскери.¹¹⁴² Коначан исход бомбашке акције у Кочанима био је 5 погинулих Турака и 504 измасакираних хришћана.¹¹⁴³

Вест о кочанском крвопролићу изазвала је бурне реакције Бугара и довела до избијања протеста у Софији на којем је присуствовало око 30.000 људи. Са скупа је захтевано од бугарске Владе „да ратом реши македонско питање“.¹¹⁴⁴ Министарство спољних послова Бугарске је и без притиска јавног мњења оштро реаговало поводом масакра и апеловало код амбасадора великих сила да се изврши дипломатски притисак на Цариград како починиоци недела над „Бугарима“ не би остали некажњени.¹¹⁴⁵ Сличних инцидената било је и у другим европским вилајетима Турске насељеним хришћанима, али су анархија и потпуно државно растројство највише карактерисали стање у Старој Србији и Македонији. Само током 1911. године, према информацијама српске обавештајне службе, забележено је 349 случајева деловања оружаних албанских, бугарских и грчких чета. Примећено је и деловање једне српске чете у скопском крају. Деловање четника изазивало је окрутност турске војске и жандармерије према православном становништву.¹¹⁴⁶

Положај српског народа у Турској од доласка младотурака на власт па све до јесени 1912. године можда и најбоље осликава уводни чланак *Политике* од 13. августа 1912. године: „Почели су да кољу. Покупили су оружје без по муке, јер их у томе нико није спречавао па су онда почели да секу и кољу незаштићен српски живаљ. И наши саплеменици сада беже са својих огњишта остављајући све, само главу да спасу од

¹¹⁴⁰ М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 691.

¹¹⁴¹ ЦДА, ф. Българска легация в Цариград – 321к, оп. 1, а.е. 2102, л. 41–42; *Македония и Тракия в борба за свобода*, № 383, стр. 737–738.

¹¹⁴² ДСПКС, књига V, свеска 2, 15/28. јули – 4/17.октобар 1912, приредио: М. Војводић, Београд 1985, док. бр. 49, стр. 205–207.

¹¹⁴³ М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 691.

¹¹⁴⁴ Д. Антић, „Извештавање листа Политика...“, 498.

¹¹⁴⁵ ЦДА, ф. Българска легация в Цариград – 321к, оп. 1, а.е. 2173, л. 1–3; *Македония и Тракия в борба за свобода*, № 386, стр. 743–746.

¹¹⁴⁶ Б. Храбак, „Османлијско царство Младотурака...“, 334.

крволочних нападача који немају ни срца ни душе. Одавно већ наш живаљ у Македонији живи паћеничким животом. Нити живи нити умире. Не зна он одавно шта му већ сутрашњи дан може донети. Незаштићен је. Живи као роб. Имовина му никада није била сигурна, а живот је у сваком тренутку висио о концу.¹¹⁴⁷

Свест о тешком животу Срба у Турској поред свих геополитичких и геостратешких планова представљала је значајан подстицај српском државном руководству да трага за споразумом са балканским државама у циљу коначног решавања македонског питања. Интензивни преговори између Србије и Бугарске почели су крајем 1911. године, а резултирали су потписивањем Уговора о пријатељству и Тајног додатка 29. фебруара/13. марта 1912. године. Споразум о савезу двеју земаља допуњен је и војном конвенцијом у мају исте године. Најосетљивија тачка споразума свакако се тичала турског наследства и питања Македоније.¹¹⁴⁸ Према потписаном документу питање територије Македоније требало је бити решено тако што би Србији у случају рата са Турском припала неспорна зона на северу и западу од Шар-планине, а Бугарској неспорна зона источно од Родопа и реке Струме. Средишна област могла је добити или аутономију или граничну линију која би раздвајала Србију од Бугарске. Србија се у случају да средишње области не могу бити организоване у засебну територију са аутономним статусом обавезала да неће тражити „ништа преко линије која почиње од турско-бугарске границе са Голема Врха (северно од Криве Паланке) и пружа се уопште у југозападном правцу до Охридског језера“. Друга уговорна страна, Бугарска, обавезала се „да прими ту границу ако се Његово Императорско Величанство Руски цар који ће бити умољен да буде Врховни Арбитр по том питању, изјави у корист те линије“.¹¹⁴⁹

После склапања уговора између Србије и Бугарске наступили су преговори и осталих балканских држава у смеру закључивања међусобних споразума. Средином септембра 1912. године Бугарска и Црна Гора су склопиле споразум о савезу. Потписивање војне конвенције између Србије и Црне Горе уследило је 6. октобра, док је бугарско-грчки споразум закључен у мају, а потврђен војном конвенцијом између Софије и Атине од 5. октобра 1912. године. Међусобним уговорима Србије, Црне Горе,

¹¹⁴⁷ *Политика*, Београд, бр. 3079, 13. август 1912. године, стр. 1.

¹¹⁴⁸ Д. Антић, „Балкански ратови 1912/1913. године кроз призму српско-бугарских односа“, Зборник радова: *Историографија и савремено друштво*, Ниш 2014, 26.

¹¹⁴⁹ ДСПКС, књ. V, св. I, док. бр. 168, стр. 375–378.

Грчке и Бугарске током 1912. године створен је Балкански савез, чиме је решавање македонског и ширег турског питања на Балкану улазило у своју завршну фазу.¹¹⁵⁰

Док је у хришћанским државама Балкана тињало ратно расположење и све веће незадовољство због положаја немуслиманског становништва у Турској, у Скопљу, Битољу и Солуну су вршене припреме за нове парламентарне изборе. Пошто су власти у Цариграду прихватиле захтеве албанских главара са побуњеничког скупа у Скопљу, османски парламент је 5. августа распуштен,¹¹⁵¹ а нови избори су расписани за 14. новембар 1912. године. Српска политичка организација у Турској сусрела се са проблемом. На пролећним изборима њени кандидати били су на листи Комитета уједињења и прогреса, али су се током лета околности драстично измениле. Дошло је до наглог јачања албанског фактора и требало је направити склад између српских интереса северно и јужно од Качаника. Према мишљењу тамошњих конзула, у најбољем интересу за српску ствар било је да се у рашко-призренској зони тражи споразум са либералима (младотурском опозицијом) због доминирајућег албанског фактора, док се у Скопљу и Битољу поново могло ићи на компромис са младотурцима. Занимљиво је да су велешки младотурци из страха од успеха опозиције тражили подршку Срба, док је опозиција то исто захтевала од Срба за Куманово, што потврђује снагу српског елемента у наведеним областима.¹¹⁵²

Како је један од лидера Младотурског покрета Талат-беј Србима предлагао сарадњу која би их обавезивала да у свим санџацима изађу на листи младотурака, политички прваци Срба у Турској морали су да трагају за солмонским решењем. Уз инструкције из Београда оно је некако пронађено и предвиђало је учешће српских кандидата на две листе. Они који су били на листи младотурака имали су задатак да наставе свој политички курс под плаштом сарадње са владајућим режимом, док би они који раније нису били политички декларисани пришли опозицији. У циљу очувања националних интереса у Јужној Старој Србији и Македонији дефинисана су имена кандидата за две супротне изборне листе. За Скопски санџак кандидат је требало да остане Спира Хаџи Николић на листи младотурака, а као алтернатива на листи опозиције предлаган је Лазар Јанкуловић. За Битољски санџак на листи младотурака предложен је Јанко Димитријевић, а на опозиционој листи требало је да се нађе Јевта

¹¹⁵⁰ Д. Антић, „Балкански ратови...“, 27; М. Екмечић, *Стварање Југославије*, књ. 2, 649; Д. Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа...*, 138; Ч. Попов, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд 2008, 286.

¹¹⁵¹ М. Пандевски, „Политичке прилике у Македонији...“, 699.

¹¹⁵² В. Стојанчевић, „Србија и Турска пред рат...“, 7–8.

Николић. О важним питањима везаним за јесењи изборни процес и положај српског народа у Турској требало је да расправља Народна скупштина отоманских Срба заказана за 4. октобар 1912. године. Према договору националних првака на њој је требало да учествује 48 делегата и двоје владика из Скопске и Велешко-дебарске епархије. Подела мандата у планираној Народној скупштини Срба замишљена је према следећем систему: 15 делегата са територије Скопске епархије, 21 са територије Рашко-призренске епархије, 9 из рејона Битољског вилајета и 3 делегата из рејона Солунског вилајета.¹¹⁵³

Црногорска објава рата Турској од 8. октобра 1912. године¹¹⁵⁴, којом је започео Први балкански рат, драстично је изменила планове политичких представника османских Срба. Ратне прилике нису омогућиле одржавање српске Народне скупштине нити планиране турске новембарске парламентарне изборе. Уместо учешћа у још једној османској изборној фарси, целокупан српски живаљ у Вардарској Македонији стављен је у службу ослободилачке борбе коју су две његове матице, Србија и Црна Гора, повеле против петовековних завојевача. Мобилизација српства за коначан обрачун са Османском империјом започела је прокламацијом црногорског краља Николе у којој се између осталог наводи: „Тужни вапај, који допире из Старе Србије од тамошње наше потлачене браће, не може се даље подносити. Онамо немилосно кољу не само људе, него жене и нејаку ђецу српску. Гладно, јадно, и плијењено српско се робље потуца по горама и око гаришта својијех домова кликујући вас, да га заштитите и избавите. Дужност и љубав рода налажу вам да похитате браћи у помоћ! Моје наде, да ће се наћи начин да се без проливања крви Срби у Турској ослободе мука не остварише се, те сада не остаје Ми до латити се сабље. [...] Вашијем мушкијем кроком похитајте онамо где се страда, где се мучи, где се плаче. Нека повезана браћа Старосрбијанци час прије угледају ваше славне барјаке“.¹¹⁵⁵

Измрцварен младотурском аутократијом, качачким свирепостима и комитским насиљем, добар део православног живља у Скопском, Битољском и деловима Солунског санџака сигурнију будућност на прагу друге деценије XX века могао је очекивати само у два случаја: прихватањем пантуркистичке идеологије новог режима, а самим тим и ислама, или селидбом са територије Турске. Због тога је у атмосфери општег незнања октобарска објава рата Краљевина Србије и Црне Горе Османском

¹¹⁵³ Исто, 8–9.

¹¹⁵⁴ Р. Љушић, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, књ. II, Нови Сад 2001, 363.

¹¹⁵⁵ *Глас Црногорца*, Цетиње, год. XLI, бр. 42, 26. септембар 1912, стр. 1.

царству дочекана као сламка спаса. Она је у тамошњем становништву изнова пробудила наду да више неће бити раја нити жртва лажних „слобода и братстава“ и да ће своју националну, политичку, друштвену и духовну еманципацију наставити под окриљем слободне и уједињене српске државе. Тријумфом српског оружја у Балканским ратовима вековни интереси српске политичке и интелектуалне елите били су остварени, а народна надања испуњена.

ЗАКЉУЧАК

Потреба за војном и политичком доминацијом над територијама које гравитирају око долине Вардара, као области од изузетног геостратешког и геополитичког значаја у југоисточној Европи, вековима је представљала разлог конфронтације међу балканским народима. У позном средњем веку поменуте територије чиниле су централни део српске средњовековне државе. Освајачким походом Бајазита I крајем XIV века потпадају под директну власт Турске. Петовековном владавином Османлија из корена је измењена територијално-административна организација окупираних балканских земаља. Током XIX столећа области тзв. Вардарске Македоније улазиле су у састав три велика турска вилајета: Косовског, Битољског и Солунског. Прецизније, оне су заузеле југоисточне просторе Косовског вилајета чије се седиште од 1888. године налазило у Скопљу, североисточне делове Битољског вилајета чије је седиште било у Битољу, и северозападне области Солунског вилајета. Тако географски уоквирене у српској историји, књижевности и традицији носиле су назив Јужна Стара Србија и Македонија.

Према мишљењу већине домаћих научника простор који Срби називају Јужном Старом Србијом и Македонијом није обухватао целу територију историјско-географске Македоније у чији састав су поред Вардарске, улазиле и читава Пиринска и Егејска Македонија, већ искључиво области које су чиниле језгро средњовековне српске државе, а које су после Берлинског конгреса 1878. године остале ван граница Кнежевине Србије. То су територије јужно и источно од Шар-планине, састављене од скопске, кумановске, кривопаланачке, кратовске, поречке, тетовске, гостиварске, кичевске и дебарске области, као и делова велешког и прилепског краја. Када је у питању етнички карактер поменутих области, присуство српског националног елемента, обичаја, језика и културе према различитим статистикама, истраживањима и дипломатским извештајима било је најизраженије управо у њима.

Вишевековна туђинска власт није неутралисала верску и националну свест српског народа на просторима Јужне Старе Србије и Македоније, али је последњих деценија XIX века са јачањем радикалних исламских елемената у Османском царству,

које је долазило као последица спољашњих притисака на Цариград, спирала насиља над Србима ескалирала. Она је нарочито порасла након ослободилачких ратова 1876/78. године када је православни живаљ у Косовском и Битољском вилајету био изложен многобројним муслиманским зулумима. Додатни фактор који је утицао на слабљење српских позиција било је стварање Бугарске егзархије. Представљена као словенска црквена организација чији је задатак да одговори агресивном процесу хеленизације, егзархија је у почетку уживала подршку Срба, али се брзо испоставило да су њени творци борбу за богослужење на словенском језику користили као параван за процес бугаризације Македоније.

Трансформација егзархије од словенске цркве до механизма за реализацију великобугарског пројекта зауставиће улазак небугарског словенског елемента под њено окриље. На раскршћу XIX и XX века егзархијско-бугарски фактор у европским вилајетима Турске постаће један од највећих такмаца тамошњем српском националном корпусу. Некадашњи ученици егзархијских школа, Дамјан Груев, Христо Татарчев, Петар Поп Арсов, Иван Николов, Христо Батанциев и Андон Димитров, поставиће 1893. године темеље Унутрашњој македонско-одринској револуционарној организацији. Од оснивања до Балканских ратова Организација ће више пута мењати своје име (БМОРО, ТМОРО, ВМОРО) али ће њен задатак остати исти – стварање аутономне егзархистичке Македоније, која би се поступно, у другој фази борбе, припојила Кнежевини Бугарској. Упоредо са радом унутрашње у Софији је 1895. године, уз подршку бугарског двора, формирана и спољашња организација под именом Врховни македонско-одрински комитет (ВМК). Њено деловање било је усмерено на директном припајању Македоније Кнежевини Бугарској.

Присталице и активисти ТМОРО-а називани су централистима, док су активисти спољашње организације називани врховистима. Обе организације имале су крајње негативан однос према Србима. Такав став произилазио је из званичне државне политике Кнежевине Бугарске, њених лидера, научника и егзархијских свештеника који су негирали постојање Срба на просторима Јужне Старе Србије и Македоније. Све области јужно од Шар-планине Бугари су третирали као своје, а становништво са израженом српском националном свешћу називали су „србоманима“. Званичан Београд је настојао да се супростави агресивној егзархистичкој пропаганди служећи се углавном културно-просветним механизмима. Тактика бугарских револуционарних организација била је добро позната српским политичким круговима, те је краљ

Александар Обреновић с правом 1903. године аутономашку идеју комитетлија окарактерисао као копију источнорумелијског сценарија.

Поред антисрпског става који им је био заједнички између унутрашње и спољашње организације почетком XX столећа било је много ривалства, несугласица и нерешених питања. Користећи се различитим средствима лидери ВМК-а су настојали да преузму руководство над Централним комитетом ТМОРО-а и убрзају подизање општег устанка у Македонији. Солунском афером и доласком вође некадашњег Бугарског револуционарног братства Ивана Гарванова на чело ЦК, врховистички утицај у Унутрашњој организацији је појачан. За време најинтензивнијих четничких акција Врховног македонског комитета у областима Македоније, у Унутрашњој организацији су се искристалисале две струје. Прва је била за примену терористичко-диверзантских акција и тактичко оперисање на челу са Гоце Делчевим, а друга коју су предводили Иван Гарванов и чланови Заграничног представништва у Софији Христо Матов и Христо Татарчев, заговарала је идеју о подизању општег оружаног устанка.

На Солунском конгресу одржаном јануара 1903. године прихваћена је стратегија Ивана Гарванова и Заграничног представништва, и донета одлука да се терористичка кампања против органа власти трансформише у директну и отворену конфронтацију са снагама Османског царства. Погибија Делчева маја 1903. године потпуно је ставила *ad acta* концепт герилско-диверзантске борбе. Старешине ТМОРО-а започеле су опсежне припреме за подизање устанка, који је плануо на Светог Илију 1903. године. Центар устанка налазио се у Битољском вилајету, мада су устаничка дејства захватила и друге револуционарне округе. Поред старешина Унутрашње организације, егзархијског свештенства и становништва и један број српских војвода мотивисан борбом против Турака као вековних непријатеља свога народа ратовао је на страни устаника. Силовит одговор турских снага брзо је савладао отпор побуњеника. Након десет дана постојања под налетом турске артиљерије и концентричним нападом пешадије нестала је Крушевска република. Делови Крушева насељени српским и преосталим патријаршијским живљем срањени су са земљом. Слична судбина задесила је и друга хришћанска села у ратом захваћеним крајевима. Разгневане турске трупе и албански башибозуци нису правили разлику између егзархијских и патријаршијских насеља већ су уништавали све пред собом.

Дуго планирани циљ руководства ТМОРО-а осујећен је Илинданским неуспехом. Замисао комитетлија да ће општа побуна довести до интервенције великих европских сила у Турској и образовања аутономне македонске територије није се

остварила. Уместо извојеване слободе и аутономије, старешине Унутрашње организације су хришћанско становништво Македоније изложиле великом крвопролићу и жестоки репресалијама које је починио муслимански фактор. Свесно су жртвовали целокупан словенски живаљ зарад остварења великобугарских циљева, али се жртва показала узалудном. Одлучном оружаном интервенцијом централне власти у Цариграду повратиле су контролу над целокупном територијом царства.

Све учесталији немири и страдања хришћана у Македонији подстакли су велике силе, првенствено Русију и Аустроугарску, да трагају за решењем које би стабилизовало ситуацију на централном и јужном Балкану. У Мирцштегу, 30. септембра 1903. године, аустроугарски цар Фрања Јосиф и руски монарх Николај II Романов постигли су договор о реформском пакету за европске делове Османског царства. Мирцштегски реформни план у девет тачака подразумевао је унапређење положаја хришћана у Косовском, Битољском и Солунском вилајету кроз реформу жандармерије, административно-управног апарата, финансија и судства. На његовој имплементацији осим Русије и Аустроугарске, биле су ангажоване Енглеска, Италија, Француска и Немачка. Током четворогодишњег рада пристојан резултат забележен је у пословима реформисања жандармерије и финансија. Када је дошао ред на реформу судства увелико су се осећале осцилације међу великим силама и последице блоковске поделе у Европи, што је угрожавало наставак мирцштегског процеса.

Када је у питању рад Унутрашње македонско-одринске револуционарне организације, он је после неуспешног устанка био потпуно паралисан. Дobar број њених старешина напустио је територију Османског царства и вратио се у престоницу Кнежевине Бугарске. На софијском саветовању организованом јануара 1904. године са циљем постизања договора о начину ревитализације ТМОРО-а дошле су до изражаја прве отворене поделе међу комитетлијама. Конзервативно-десна струја коју је предводио Христо Матов заступала је тезу да се у управљачкој структури Организације не треба мењати ништа, али да се њено будуће деловање мора ускладити са политиком бугарског двора. За разлику од њиховог гледишта лева струја, предвођена Јанетом Санданским, Христо Чернопеевим и Димом Хаџи Димовим је инсистирала на независности Организације, њеној децентрализацији и променама у структури руководства. После Рилског конгреса (1905) поделе у ВМОРО-у постале су још израженије. Нетрпељивост се претворила у отворене оружане сукобе у којима су страдали и руководиоци Организације попут Бориса Сарафова и Ивана Гарванова. Због изузетно лоших односа 1907. године није дошло до одржавања општег конгреса.

Старешине Струмичког и Серског револуционарног округа одбиле су да учествују на заједничком скупу са Христом Матовим и његовим истомишљеницима. Ћустендилским конгресом деснице одржаним марта 1908. године расцеп у ВМОРО-у био је озваничен.

За разлику од Бугара, српска страна је до јесени 1903. године сопствене позиције у Косовском, Битољском и Солунском вилајету штитила културном и црквено-просветном акцијом коју је пратио рад на признавању српске народности. Како је после јесени 1903. године услед драстичног погоршања безбедносне ситуације опстанак српског националног елемента у Јужној Старој Србији и Македонији доведен у питање, јавила се потреба за стварањем Српске револуционарне организације. Формирана приватном иницијативом српских родољуба четничка организација Срба у Турској започела је своје активно деловање на пролеће 1904. године. Средином 1905. године српски четнички покрет добија коначну форму и захваљујући подршци државних органа бележи позитивне резултате деловања. За само неколико година активног рада четници су у многим местима успели да анулирају резултате егзархијско-вморовске пропаганде и сачувају српско присуство у кумановском, паланачком, скопском, кратовском, кичевском, велешком, прилепском, полошком и поречком крају, дакле на оној територији којој су српски конзули у Турској 1909. године дали епитет неприкосновене области за српске националне интересе. Поред културно-просветне и четничке акције трајала је и активна дипломатско-црквена борба за добијање владичанских столица. Иако званичном царском Ирадом српска народност у Османском царству није никада призната, од великог значаја за српски народ било је рукоположење епископа Фирмилијана Дражића за владуку Скопске епархије (1902), као и хиротонисање Варнаве Росића за хоро-епископа Велешко-дебарске епархије (1910). Обезбеђивањем духовне власти над Скопском и Велешко-дебарском епархијом начињен је још један корак у цементирању српских позиција у Јужној Старој Србији и Македонији.

Мирцштегски реформски процес великих сила и интензивна четничка оружана акција која је потресала темеље османског државног поретка заустављени су током лета 1908. године избијањем Младотурске револуције. Преузимањем власти Комитета уједињења и прогреса и завођењем уставног поретка у Турској проглашена је слобода и промовисана једнакост међу народностима царства. Убрзо је у Косовском, Битољском и Солунском вилајету уследила предаја српских, бугарских и грчких чета, а њихова илегална оружана дејства формирањем партијских организација

трансформисана су у легалну политичку борбу. Срби су основали Српску демократску лигу, присталице десног крила ВМОРО-а формирале су Савез бугарских конститутивних клубова, следбеници Санданског и Чернопејева образовали су Народну федеративну партију (Бугарска секција).

Међутим, веровања хришћанских народа Македоније да је долазак младотурака обезбедио слободу свим етничким елементима у Османском царству показала су се погрешним. Само годину дана након јулске револуције, 3. августа 1909. године посланици Комитета уједињења и прогреса у Народној скупштини Османског царства доносе *Закон о политичким удружењима* којим се санкционише политичко организовање на националној основи. Последица примене овог закона била је гашење политичких организација Срба, Бугара, Грка и осталих нетурских елемената. Ако је ово реакционарно решење узбудило хришћански елемент у Царству, усвајање *Закона о четама у румелијским вилајетима* од 27. септембра 1909. године изазвало је револт. Његова примена допринела је ревитализацији илегалног комитског деловања, а самим тим и погоршању политичких прилика у Јужној Старој Србији и Македонији.

Младотурски апсолутизам и политика агресивне османизације добили су своје непријатеље не само у хришћанском, већ и у албанском фактору. У мору свеопштег незадовољства владавином Комитета уједињења и прогреса Вардарску Македонију су током 1911. па све до јесени 1912. године потресали оружани устанци Албанаца и терористичке операције обновљене Унутрашње македонско-одринске револуционарне организације. Дошло је и до оживљавања српског четничког покрета и поновног наоружавања српског живља. Бомбашке акције активиста ВМОРО-а доводиле су до стравичних покоља цивилног православног становништва које су вршиле нерегуларне турске трупе и жандармерија. У атмосфери компликоване политичке кризе која је довела до расписивања ванредних парламентарних избора и великог безбедносног хаоса на просторима Косовског, Битољског и Солунског вилајета, Турско царство се октобра 1912. године суочило са објавом рата од стране краљевина Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке. Потрошено Триполитанским сукобом и перманентном унутрашњом кризом, није успело да се супростави балканској коалицији, па је ратним операцијама у Првом балканском рату 1912/13. године задат смртоносни ударац османском државном поретку у Европи. Тада су области Вардарске Македоније (Јужне Старе Србије и Македоније) реинтегрисане у територијални и државно-правни систем Краљевине Србије.

СПИСАК КОРИШЋЕНИХ ИЗВОРА

Необјављени извори

1. Архив Српске академије наука и уметности, Београд

ф. Историјска збирка

- Заоставштина Јована Ристића
- Молба Срба из јужне Србије књазу Милошу
- Заоставштина Василија Ђерића
- Заоставштина Михаила Ристића
- Заоставштина Николе Пашића
- Рукописи Миладина Никачевића Симића о национално-просветном раду у

Македонији и Старој Србији

- Заоставштина Јована Мишковића
- Заоставштина војводе Дулета Димитријевића
- Заоставштина Милана Ракића
- Стојан Зафировић, Моје службовање у српским школама у Старој Србији у времепоследњих година под турском владавином. Успомене.
- Српска демократска лига у Отоманској царевини

ф. Етнографска збирка

- Стојан Дамњановић
- Томо Смиљанић, Наша стара племена Мијаци и Брсјаци и њихови ближи и даљи суседи у Македонији и Јужној Србији

2. Архив на Македонската академија на науките и уметностите, Скопје

ф. Светислав Симић

ф. Љубен Лапе

ф. Јован Вељић

3. Архив Српске православне цркве, Београд

ф. Конзисторија Митрополије београдске – време митрополита Михаила Јовановића (1859–1881)

ф. Конзисторија Митрополије београдске – време митрополита Теодосија Мраовића (1883–1889)

ф. Конзисторија Митрополије београдске – време митрополита Инокентија Павловића (1898–1905)

4. Архивско оделение на Институтот за национална историја, Скопје

- Уставъ на Блгъ. Македон.-Одр. револ. комитети.[сл. I. 354.]

- Правилникъ на Блгъ. Македон.-Одр. револ. комитети[сл. I. 355.]

- Уставъ на Тайната Македоно-Одринска Револуционна организација[сл. IV. 148.]

- Спомените на Нијази или една страница од историјата на големата Османлиска револуција од коласот Ахмет Нијази од Ресен, Истамбол, Печтаница „Саба“, улица Али Баба бр 7, 1326 (1910), превел: Старова Ариф, 1952, Скопје, 179 стр. [сл. IV. 105.]

- Српска демократска лига у Отоманској царевини. Манифест, записник, организација. [сл. IV. 58.]

-Рафаел Камхи, Убиства на револуционерни дејци од организацијата на ВМРО [сл. IV. 779.]

- Г. Петровъ, Сърбоманско Порече [сл. IV. 119.]

- Пилюри Юоска, Върховизмътъ и неговитъ последици. [сл. IV. 168.]

-Гермов, Крсто – Шакир, Спомени [сл. IV. 167]

5. Архив Србије, Београд

ф. Министарство иностраних дела

- Политичко одељење

- Просветно-политичко одељење

- Строго поверљива архива

6. Државен архив на Република Македонија, Скопје

(микрофилмована граѓа)

ф. Бугарски конзулат – Скопје (1896–1911)

ф. Гоце Делчев

ф. Бугарски генерален конзулат – Солун (1896–1915)

ф. Foreign Office - Министерство за надворешни работи на Велика Британија

ф. Haus–Hof- und Staatsarchiv, Wien/ Politisches Archiv XII - Куќен, дворски и државен архив, Виена/ фонд: Политички архив – XII Турција.

7. Централен държавен архив, София

ф. Народно събрание

ф. Министерство на външните работи и изповеданията

ф. Българска екзархия

ф. Министерски съвет

ф. Българска легация в Цариград

ф. Българско консулство в Битоля

ф. Българско консулство в Скопие

(Дигитални архив „Државне агенције „Архиви“ www.archives.government.bg)

8. Дигитални архив Отоманске банке

<http://www.obarsiv.com/english/archive.html>

Објављени извори

1. *Австриски документи за историја на македонскиот народ 1905–1906*, том I, приредио: Данчо Зографски, Скопје 1977.
2. *Австриски документи за историја на македонскиот народ 1907–1908*, том II, приредио: Данчо Зографски, Скопје 1981.
3. *Австриски документи за реформската акција на европските големи сили во Македонија 1903–1909*, редакција: Михајло Миноски, Ѓорѓи Стојчевски, Скопје 2002.
4. *Архив Христо Матов (Към историята на културно-просветните и револуционни борби на македонските и тракийските българи в края на XIX и началото на XX век). Документален сборник*, съставител: Цочо Билярски, София 2004.
5. *Аферата „Мис Стоун“*, спомени, документи, материали, съставители: Константин Пандев, Мая Вапцаров, София 1983.
6. *Аустро-Угарска и Србија 1903–1918. Документи из Бечких архива*, књ. I (1903), приредио: Андрија Раденић, Београд, 1973.
7. *Англиският печат за Илинденско–Преображенското въстание 1903. г.*, съставил: Златина Николова, София 1998.
8. *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, I tom (1876–1918), priredio: Momčilo Stojković, Beograd 1998.

9. *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996*, III tom (1946–1996), priredio: Momčilo Stojković, Beograd 1999.
10. *Балканският комитет (1903–1946)*, съставител, Иван Илчев, София 2003.
11. *Борбите в Македония и Одринско 1878–1912. Спомени. Български писател*, редакция: Константин Пандев, Здравка Нонева, София 1982.
12. *Британски документи за историјата на Македонија*, том V, (1886–1900), приредио: Драги Горгиев, Скопје 2005.
13. *Британски документи за историјата на Македонија*, том VI, (1901–1904), приредио. Д. Горгиев, Скопје 2012.
14. *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*, том I (А–М), съставил: Д. Иванчев, София 1962.
15. *Български периодичен печат 1844–1944. Анотиран библиографски указател*, том II (Н–Я), съставил: Д. Иванчев, София 1966.
16. *ВМРО 1893–1903. Поглед низ документи*, приредио: Ванчо Горгиев, Скопје 2013.
17. *ВМРО низ француската документација 1893–1925*, приредио: Лазар Лазаров, Скопје 1997.
18. *Вътрешната Македоно-Одринска револуционна организација (1893–1919 г.). Документи на Централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни, протоколи, наредби, резолюции, писма)*. Том I, част 1–2, съставил: Цочо Билярски, Ива Бурилкова, София 2007.
19. *Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904–1909)*, редакция: Ѓорѓи Стојчевски, Скопје 2005.
20. *Гоце Делчев, том II. Гоце Делчев – Преписка*, редакция: Христо Андонов Полјански, Скопје 1972.
21. *Гоце Делчев. Писма и други материали*, съст. Дино Кьосев, София 1967.
22. *Граѓа за историју македонског народа*, III/1, приредио: Климент Цамбазовски, Београд 1983.
23. *Граѓа за историју македонског народа*, III/2, приредио: Климент Цамбазовски, Београд 1984.
24. *Граѓа за историју македонског народа*, IV/2, приредио: Климент Цамбазовски, Београд 1986.
25. *Граѓа за историју македонског народа*, V/1, приредио: Климент Цамбазовски, Београд 1988.

26. *Граѓа за историју македонског народа*, V/2, приредио: Климент Џамбазовски, Београд 1991.
27. *Грцката и србската пропаганди в Македонија*, (крајт на XIX – началото на XX век), съставил: Величко Георгиев, Стајко Трифунов, Софија, 1995.
28. *Дипломатически документи за разорение на Българите в Македонија и Одринско по време на реформите 1904–1908*, редактор: Стојан Райчевски, Софија 2007.
29. *Дипломатска преписка Краљевине Србије*, књига I, (1. јануар 1902 – 1. јуна 1903), приредио: Владимир Торовић, Београд 1933.
30. *Die auswärtige Politik Serbiens: 1903–1914*, Band I, Serbien und der Weltkrieg, von Milos Boghitschewitsch, Berlin 1928.
31. *Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава*, том I, приредио: Христо Андонов Полјански, Скопје 1981.
32. *Документи и материали за историјата на българският народ*, редактори: М. Войнов, Любомир Панайотов, Софија 1969.
33. *Документи о Рашкој области 1900–1912*, приредио: Милић Петровић, Београд 1995.
34. *Документи по обявјаване на независноста на България 1908 година. Из тайният кабинет на кнез Фердинанд*, съставил: Цветана Тодорова, Елена Стателова, Софија 1968.
35. *Documents diplomatiques. Affaires de Macédoine 1902*, Ministère des Affaires étrangères, Paris 1903.
36. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига V, свеска I, 1/14. јануар – 14/27 јули 1912, приредио: Михаило Војводић, Београд 1984.
37. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига V, свеска 2, 15/28. јули – 4/17. октобар 1912, приредио: Михаило Војводић, Београд 1985.
38. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига I, свеска 1, 29 мај/11 јун 1903 – 14/27 фебруар 1904, приредио: А. Раденић, Београд 1991.
39. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига I, свеска 2, 15/28. фебруар 1904 – 31. децембар 1904/ 13. јануар 1905, приредио: Андрија Раденић, Београд 1998.
40. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књ. II, св. 3/II, 2/15. април – 30. јун/ 13. јули 1907, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић, Београд 2004.

41. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига II, свеска 3/II, 2/15. април – 30. јуни/ 13. јули 1907, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић, Београд 2004.
42. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига II, свеска 1/II, 1/14. април – 30. јун/ 13. јули 1906, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић, Београд 2006.
43. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига II. Додатак 2. Организација Српска одбрана 1906. године, приредили: Љиљана Алексић - Пејковић, Живота Анић, Београд 2007.
44. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига II. Додатак 3. Организација Српска одбрана 1907. године, приредили: Љиљана Алексић - Пејковић, Живота Анић, Београд 2008.
45. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књ. 2. Додатак 1, Организација Српска одбрана 1903-1905. године, приредила: Љиљана Алексић – Пејковић, Београд 2008.
46. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига II, свеска 4/II, 1/14, октобар – 31. децембар/ 13. јануар 1908, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Живота Анић, Београд 2008.
47. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига IV, свеска 4/II, 1/14. октобар – 31. децембар/ 13. јануар 1912. године, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2009.
48. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 1/II, 16/29 март – 31. мај/ 13. јун 1908. године, приредили: Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2010.
49. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 2/II, 16/29. јули – 23. септембар/ 3. октобар 1908. године, приредили: Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011.
50. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III. Додатак . Организација Српска одбрана 1908. године, приредила: Љиљана Алексић - Пејковић, Београд 2011.
51. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 2/I, 1/14. јуни – 15/28. јули 1908. године, приредили: Михаило Војводић, Љиљана Алексић-Пејковић, Београд 2011.
52. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига IV, свеска 1/I, 1/14. јануар – 30. април/ 13. мај 1910. године, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, Београд 2012.
53. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 4, 1/14. јануар – 31. март/ 13. април 1909, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014.

54. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 5/I, 1/14. април – 31. август / 13. септембар 1909. године, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014.
55. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига I, свеска 4/1, 1/14. јули – 30. септембар/13. октобар 1905, приредила: Љиљана Алексић – Пејковић, Београд 2014.
56. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 5/II, 1/14. септембар – 31. децембар 1909/ 13. јануар 1910, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014.
57. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига III, свеска 3, 24. септембар/7. октобар – 31. децембар 1908/ 13. јануар 1909, приредио: Михаило Војводић, Београд 2014.
58. *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903 – 1914*, књига IV, свеска 2/II, 1/14. октобар – 31. децембар/ 13. јануар 1911. године, приредили: Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Цамбазовски, Београд 2015.
59. *Д-р Христо Татарчев, Спомени, Документи, Материали*, съставител: Цочо Биљарски, Софија 1989.
60. *Друштво Светог Саве. Документи*, приредио: Михаило Војводић, Београд 1999.
61. *Душанов законик*, приредио: Ђорђе Бубало, Београд 2010.
62. *Етнографија на Македонија: Извори и материали в два тома*. Том 1–2, съставил: Маргарита Василева и др, Софија 1992.
63. *Зулуми ага и бегова у Косовском вилајету*, приредио: Бранко Перуничкић, Београд 1989.
64. *Из архива на Гоце Делчев. Задграничното представителство на ВМРО в Софија до края на 1902 г.*, съставил: Ива Бурликова, Цочо Биљарски, Софија 2003.
65. *Извештаи од 1903 година на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, приредио: Љубен Лапе, Скопје 1954.
66. *Извештаи од 1903–1904 година на австриските преставници во Македонија*, приредио: Данчо Зографски, Скопје 1955.
67. *Извори за историјата на македонскиот народ (1890–1912). Налегувањето на великосрпската пропаганда во стопанството на Македонија*, приредио: Глигор Тодоровски, Скопје 1985.
68. *История на българите 1878–1944 в документи*, том I, 1878–1912, част втора, редактори: Величко Георгиев, Стайко Трифонов, Софија 1996.

69. Лапе Љубен, „Проект-правилници донесени на Прилепскиот конгрес од 1904 година и дополнителни забелешки на Горче Петров“, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. XVII, бр. 1, Скопје 1973.
70. Лапе Љубен, „Неколку нови документи за 1903 година“, *Годишен зборник* 6 (1953), Скопје 1953.
71. Лапе Љубен, „Нови документи за Илинденското востание“, *Илинденски зборник 1903 – 1953*, Скопје 1953.
72. *Македонија во австриските документи 1910–1913*, редакција: Александар Трајановски, Скопје 2014.
73. *Македонија во билатералните и мултилатералните договори на балканските држави 1861–1913. Документи*, редакција: Михајло Миноски, Скопје 2000.
74. *Македонија во делата на странските патописци 1894–1902*, подготвил: Александар Матковски, Скопје 2006.
75. *Македонија во делата на странските патописци 1903–1904*, подготвил: Александар Матковски, Скопје 2008.
76. *Македонија во меѓународните договори 1875–1919*, приредили: Александар Христов, Јован Донеv, Скопје 1994.
77. *Македонија меѓу аутономијата и дележот*, том I (1894–1901, 1902), приредил: Симон Дракул, Куманово 1995.
78. *Македонија меѓу аутономијата и дележот*, том II, (1903), приредил: Симон Дракул, Куманово 1996.
79. *Македонија меѓу аутономијата и дележот*, том III, (1904), приредил: Симон Дракул, Скопје 1997.
80. *Македонија меѓу аутономијата и дележот*, том VI, (1907–1908), приредил: Симон Дракул, Скопје 2006.
81. *Македонија меѓу аутономијата и дележот*, том VII, (1909, 1910–1913), приредил: Симон Дракул, Скопје 2007.
82. *Македонија и Тракија в борба за слобода. Крајот на XIX – началото на XX век*, съставил: Величко Георгиев, Стајко Трифонов, Софија 1995.
83. *Македонија. Сборник от документи и материали*, редактори: Воин Божинов, Любомир Панайотов, Софија 1978.
84. *Македонофилското движење во Западна Европа во 1903. Документи*, редакција: Манол Пандевски, Скопје 1995.

85. *Македонското прашање во османлискиот парламент 1909*, редакција: Д. Горгиев, Скопје 2009.
86. *Милан Ракиќ, Конзулска писма 1905–1911*, приредио: Андреј Митровиќ, Београд 1985.
87. *Мекензи Миур, и Ирби Паулина Аделина, Путовање по словенским земљама Турске у Европи*, превео: Ч. Мијатовиќ, Београд 1868.
88. *Одабрани текстови за историјата на македонскиот народ, II*, приредио: Љубен Лапе, Скопје 1978
89. *Освободителната борба на Българите въ Македония и Одринско 1902/1904. Дипломатически документи*, редактор: Николай Тодоров, София 1978.
90. *Официалната и тайната Българо-турска дипломация (1903–1925 г.). Документален сборник*, редакција: Цочо Билярски, Валентин Китанов, София 2009.
91. *Пандевски Манол, „Програма и Декларација на левицата на ВМРО од август 1908 г.“, Гласник на Институтот за национална историја*, год. XVI, бр. 1, Скопје 1972.
92. *Програмски и статутарни документи на Внатрешната македонска револуционерна организација (1904–1908)*, приредио: Манол Пандевски, Скопје 1998.
93. *Реформы в Македонии. Дипломатическая переписка 1902–1905*, М-во иностранных дела, С. Петербургъ 1906.
94. *Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859–1918)*, приредио: Александар Трајановски, Скопје 2004.
95. *Русские источники о Сербии (1878–1903). Годовые отчеты Министерства иностранных дел России о Сербии и Боснии и Герцеговине (1878–1903)*, составители: Людмила Кузьмичева, Душко Ковачевиќ, Нови Сад 1996.
96. *Сбирка отъ документи за уредбата и духовнитъ правдини на Българската екзархия*, Цариградъ 1909.
97. *Спомените на Нијази (или една страница од историјата на големата Османлиска револуција од колагата Ахмет Нијази од Ресен)*, приредио: Драги Горгиев, Скопје 2011.
98. *Србија 1878. Документи*, приредили: Михаило Војводиќ, Драгољуб Живојиновиќ, Андреј Митровиќ, Радован Самарциќ, Београд 1978.
99. *Срѣбските интриги и коварства срещу България (1804–1914). Дипломатически документи*, съставил: Цочо Билярски, София 2009.
100. *Тодоровски Глигор, „Документи за состојбата на муацирите во Македонија (1906–1911)“*, Прилози за српско-македонските односи во минатото, Скопје 1987.

101. Тодоровски Глигор, „Младотурската акција за разоружавање во Македонија низ документи од српски извори“, *Прилози за српско-македонските односи во минатото*, Скопје 1987.
102. Тодоровски Глигор, „Неколку нови документи од активноста на Внатрешната организација по Илинденското востание“, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. XV, бр. 3, Скопје 1971.
103. *Турски документи за аферата Мис Стон*, редакција: Драги Горгиев, Скопје 2008.
104. *Турски документи за Илинденското востание од султанскиот фонд „Јилд`з“*, редакција: Драги Горгиев, Лили Благадуша, Скопје 1997.
105. *Турски документи за Илинденското востаније*, редакција: Александар Стојановски, Скопје 1993.
106. *Турски документи за историјата на Македонскиот народ. Опширен пописен дефтер за Скопскиот санџак од 1568–69 година*, том VI, књ. II, приредио: Александар Стојановски, Скопје 1988.
107. *Турски документи за македонската историја (1818–1827)*, том IV, приредио: Панта Џамбазовски, Скопје 1957.
108. *Турски документи за оружените борби во Македонија 1903–1908*, редакција: Драги Горгиев, Скопје 2007,
109. *Турски документи за убиството на Гоце Делчев*, приредио: Александар Стојановски, Скопје 1992.
110. *Устав Османлијског царства од 11/23. XII 1876. године*, превео: Арсеније Здравковиќ, Цариград 1908.
111. *Уставъ за управлание-то на Българската екзархия*, Цариградъ 1870.
112. *Corps de droit Ottoman. Recueil des Codes, Lois, Règlements, Ordonnances et Actes les plus importants du Droit Intérieur, et d'Études sur le Droit Coutumier de l'Empire Ottoman*, vol I, par George Young, Oxford 1905.
113. *Църковно-народният събор 1871. г. Документален сборник по случай 130-годишнината от Първия църковно-народен събор*, приредио: Христо Темелски, София 2001.

Мемоарска граѓа

1. Блажариќ Павле, *Мемоари*, приредила: Божица Младеновиќ, Лепосавиќ 2006.
2. *Јован С. Бабунски о себи*, *Споменица Јована Бабунског*, приредио: Јован Хаџи Васиљевиќ, Београд 1921.

3. Коларевић Петар, *Моји записи и сећања на тежак живот у Македонији у другој половини XIX и почетком XX века у бившој турској царевини – долини плача и лелека*, приредио: В. Стојанчевић, *Споменик CXLIV*, Одељење историјских наука, бр. 17, Београд 2015.
4. Матов Милан, *За премълчаното в историята на ВМРО*, София 2011
5. Милетичъ Любомир, *Движението отсамъ Вардара и борбата съ върховиститъ по спомени на Яне Сандански, Черньо Пъевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петъръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкаровъ*, София 1927.
6. Милетичъ Любомир, *Првиятъ Централенъ комитетъ на ВМРО. Спомени на д-ръ Христо Татарчевъ*, София 1928.
7. Милетичъ Любомир, *Спомени на Гьорчо Петровъ*, София 1927.
8. Милетичъ Любомир, *Спомени на Дамянъ Груевъ, Борисъ Сарафовъ и Иванъ Гарвановъ*, София 1927.
9. Михайлов Иван, *Спомени II. Освободителна борба 1919–1924*, Льовен 1965.
10. Трбић Василије, *Мемоари*, књ. 1–3, предговор: Вељко Ђурић-Мишина, Београд 2013.
11. Рафајловић Живојин, „Наша прва чета“, *Јужни преглед*, V/ 6-7, Београд 1930.
12. Хесапчиев Христифор, *Служба на България в чужбина. Военнодипломатически спомени (1899–1914 г.)*, съставител: Петър Свирачев, София 1993.

Периодика

1. Автономна Македония, *София*, (1903).
2. Автономия (Задграниченъ листъ на вжтрѣшната македоно – одринска организация), *София*, (1903).
3. Велика Србија, *Београд*, (1903).
4. Вардаръ, *София*, (1912).
4. Дебърски глас, *София*, (1909).
5. Глас Црногорца, *Цетиње*, (1912).
6. Календар Вардар, *Београд*, (1906; 1907).
7. Новъ вѣкъ (Органъ на народно-либералната партия), *София*, (1902; 1903).
8. Политика, *Београд*, (1908; 1910; 1911; 1912).
9. Православље. Часопис духовни, *Београд*, (1871; 1872; 1873).
10. Прѣпорецъ (Орган на Демократическата партия), *София*, (1902; 1903).

11. Право (Органъ на Македоно – Одринскитѣ интереси), *София*, (1903).
12. Работническа искра, *Солунъ*, (1911).
13. Српске новине, *Београд*, (1885; 1902).
14. Службени лист Федеративне Народне Републике Југославије, *Београд*, (1946).
15. Търновска Конституция (Орган на народната либерална партия), *Сръдецъ*, (1885).
16. Цариградски гласник, *Цариград*, (1908; 1909).

СПИСАК КОРИШЋЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Монографије

1. Аврамовъ Стефанъ, *Революциони борби въ Азотъ (Велешко) и Порѣчието*, София, 1929.
2. Абдули Рамиз, *Албанското ослободително движење*, том I, Скопје 2002.
3. Алексић-Пејковић Љиљана, *Односи Србије са Француском и Енглеском 1903–1914*, Београд 1965.
4. Бадевъ Йордан, *Даме Груевъ животъ и дело*, София 1943.
5. Баждаровъ Георги, *Македонскијатъ въпросъ вчера и днесъ*, София 1927.
6. Барбулески Илија, *Румуни према Србима и Бугарима. Нарочито с погледом на питање македонских Румуна*, Београд 1908.
7. Бацовић Деспот, *Искрена реч Србо-Македонцима*, Београд 1885.
8. Бислими Музафер, *Албанците и Младотурската револуција*, Скопје 2008.
9. Битоски Крсте, *Македонија и Кнежевство Бугарија (1893–1903)*, Скопје 1977.
10. Битоски Крсте, *Солунските атентати 1903*, Скопје 2003.
11. Благојевић Милош, *Србија у доба Немањића. Од кнежевине до царства (1168–1371)*, Београд 1989.
12. Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, Београд 1999.
13. Brancoff D. M., *La Macédoine et sa population chrétienne, avec deux cartes ethnographiques*, Paris 1905.
14. Бурмовъ Тодор, *Българо-грѣцка църковна распра*, София 1902.

15. Васиљевић Ђорђе, *ВМРО Ванче Михаилова. Завера против Србије*, Београд 1991.
16. Веселиновић Милојко, *Брсјачка буна године 1880 у Битољском вилајету и војвода Мицко*, Београд 1905.
17. Видаков Зиројевић Жељко, *Истина о Апису*, Београд 2000.
18. Влахов Туше, *Криза в Българо-турските отношения 1895–1908*, Софија 1977.
19. Војводић Михаило, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988.
20. Војводић Михаило, *Изазови српске спољне политике (1791–1918)*, Београд 2007.
21. Вучетић Биљана, *Наша ствар у Османском царству*, Београд 2012.
22. Вучковић Војислав, *Дипломатска историја српско-бугарског рата (1885–1886)*, Београд 1956.
23. Gleni Миша, *Balkan (1804–1999). Nacionalizam, rat i velike sile*, knj. I, Beograd 1999
24. Говедаровић Ненад, *Пруге југоисточне Србије 1884–2014*, Ниш 2014.
25. Гопчевић Спиридон, *Стара Србија и Македонија*, Београд 1890.
26. Горгиев Ванчо, *Петар Поп Арсов – Прилог кон проучавањето на македонското националноослободително движење*, Скопје 1997.
27. Горгиев Ванчо, *Слобода или смрт. Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот вилает 1893–1903*, Скопје 2003.
28. Група аутора, *Историја народа Југославије*, књига II, Београд 1960.
29. Davison Roderic, *Reform in the Ottoman Empire 1856–1876*, Princeton 1963.
30. Дедијер Јевто, *Нова Србија*, Београд 1913.
31. Делирадев Павел, *Јане Сандански*, Софија 1946.
32. Димевски Славко, *Борбата за автокефалност на православните цркви во Европа создадени во XX век*, Скопје 1979.
33. Димевски Славко, *Македонското национално ослободително движење и егзархијата (1893–1912)*, Скопје 1963.
34. Димевски Славко, *Просветна политика на Егзархијата и училишните бунтови во Македонија*, Скопје 1962.

35. Димески Димитар, *Гоце Делчев*, Скопје, 1992.
36. Димески Димитар, *Македонското национално движење во Битолскиот вилает 1893–1903*, Скопје 1982.
37. Доклестик Љубиша, *Српско-македонските односи во XIX-от век. (до 1897. година)*, Скопје 1973.
38. Донев Јован, *Македонија во британско-руските односи 1907–1908. Тактика или стратегија*, Скопје 1994.
39. Дучић Нићифор, *Рашко-призренска митрополија и национално-културна мисија Краљевине Србије у Старој Србији и Македонији*, Београд 1896.
40. Ђилас Јагош, *Српске школе на Косову од 1856. до 1912. године*, Приштина 1969.
41. Ђорђевић Димитрије, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995.
42. Ђорђевић Тихомир, *Македонија*, Београд 1929.
43. Екмечић Милорад, *Стварање Југославије 1790–1918*, књига 2, Београд 1989.
44. Екмечић Милорад, *Дуго кретање измеѓу клања и орања. Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2008.
45. Елдџров Светлозар, *Србската вџорџжена пропаганда в Македонија (1901–1912)*, Софија 1993.
46. Елдџров Светлозар, *Генерал Иван Цончев: Биографија на два живота*, Софија 2003.
47. Елдџров Светлозар, *Вџрховнијат македоно-одрински комитет и Македоно-одринската организација в Бџлгария (1895–1903)*, Софија, 2003.
48. Иванић Иван, *Из црквене историје Срба у Турској у XVIII и XIX веку*, Београд 1902.
49. Иванић Иван, *Маћедонија и Маћедонци. Опис земље и народа*, књига II, Нови Сад 1908.
50. Ивановџ Йордан, *Северна Македонија. Исторически издирванња*, Софија 1906.
51. Ивановџ Йордан, *Бџлгарете вџ Македонија. Издирвания и документи за техното потекло, език и народност*, Софија 1915.
52. Илић Владимир, *Српска четничка акција 1903-1912*, Београд 2006.
53. Иширковџ Анастасџ, *Западнитџ краища на бџлгарската земя*, Софија 1915.
54. Јагодић Милош, *Српско–албански односи у Косовском вилаету (1878–1912)*, Београд 2009.

55. Јелачић Алексеј, *Историја Русије*, Београд 1929.
56. Jelavich Barbara, *History of the Balkans. Eighteenth and nineteenth centuries*, vol. I, Cambridge 1983.
57. Jovanović Vladan, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Београд 2002.
58. Јовановић Алекса, *Постанак егзархије и Турска, Русија и Србија. Историско-политичка расправа*, Скопље, 1936
59. Јовановић Алекса, *Српске школе и четнички покрет у Јужној Старој Србији под Турцима*, Скопље 1937.
60. Јовановић Јован, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1938.
61. Јовановић Слободан, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1958)*, Београд 1933.
62. Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књига II, Београд 1934.
63. Јовановић Слободан, *Влада Милана Обреновића*, књига III, Београд 1934.
64. Караџић Вук, *Српски Рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч 1852.
65. Караџић Вук, *Српске народне пјесме*, књ. III, Београд 1894.
66. Кастелов Боян, *Димо Хаджидимов. Живот и дело*, Софија 1985.
67. Китанов Валентин, *Аспекти на политическите отношения на ВМОРО с Турција 1903–1914 г.*, Софија 2009.
68. Кодер Јоханес, *Византијски свет. Увод у историјску географију источног Медитерана током византијске епохе*, Београд 2011.
69. Коца (Алекса Јовановић), *Четнички споменик. Војвода Мицко, живот и рад*, Скопље 1930.
70. Краков Станислав, *Пламен четништва*, Београд 2009.
71. Кънчов Васил, *Македонија. Етнографија и Статистика*, Софија, 1900.
72. Късев Дино, *Борбите на македонският народ за освобождение*, Софија 1950.
73. Късев Дино, *История на македонското национално револуционно движение*, Софија 1954.
74. Lewis Bernard, *The Emergence of the Modern Turkey*, Oxford University Press, 1961.

75. Љушић Радош, *Књига о Начертанију*, Београд 1993.
76. Љушић Радош, *Историја српске државности. Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, књига II, Нови Сад 2001.
77. *Македонија и Одринско 1893–1903. Мемоаръ на Вжтрѣшната организација*, Софија 1904.
78. Мантран Роберт, *Историја Османског царства*, Београд, 2002.
79. Марјановић Чедомир, *Историја српске цркве*, Београд 2001.
80. Маркова Зина, *Българското църковно-национално движение до Кримската война*, Софија, 1976.
81. Маркова Зина, *Българската Екзархия 1870–1879*, Софија 1989.
82. Микић Ђорђе, *Аустро-Угарска и Младотурци 1908–1912*, Бања Лука 1983.
83. Милојевић Милош, *Путонис дела Праве Старе Србије*, књига I, Београд 1871.
84. Милојевић Милош, *Путонис дела Праве Старе Србије*, књига II, Београд 1872
85. Милојевић Милош, *Путонис дела Праве Старе Србије*, књига III, Београд 1877.
86. Милосављевић Вера, *Сава Текелија и српска мисао*, књига II, Београд 1998.
87. Миноси Михајло, *Македонија и Србија (1878–1944)*, Скопје 2010.
88. Мисирков Крсте, *Собрани дела*, књига I, Текстови на македонски јазик (1900–1905), Скопје 2005.
89. Митрова Македонка, *Кралството Србија и Османлиска Македонија (1903–1913)*, Скопје 2012.
90. Mekenzi Dejvid, *Jovan Ristić, evropski državnik*, Beograd 2004.
91. Morton Arthur, *Istorija Engleske*, Sarajevo 1955.
92. Н. Маренинъ (Недялко Николов Колушев), *Историята на новооткритото сръбско училище въ Велесъ*, Софија 1900.
93. Недељковић Славиша, *Србија и Косово и Метохија (1856–1897)*, Ниш 2012.
94. Ников Петър, *Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения*, Софија 1971.
95. Николов Борис, *Вътрешна Македоно-Одринска Револуционна Организација. Войводи и ръководители (1893–1934). Биографично-библиографски справочник*, Софија 2001.

96. Новаковић Стојан, *Балканска питања и мање историјско-политичке белешке о Балканском полуострву (1886–1905)*, Београд 1906.
97. Новаковић Стојан, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 2001.
98. П. Балкански (Михаило Ристић), *Српски народ у Скопљанској епархији и његове школе у 1896–1897. години*, Београд 1899.
99. Павле Орловић (Светислав Симић), *Питање о Старој Србији*, Београд 1901.
100. Павле Орловић (Светислав Симић), *Стара Србија и Арбанаси*, Београд 1904.
101. Павловић Гојко, *Бугарска и Источна Румелија. Њихов међународни, државно-правни и политички положај од 1876 до 1887 године*, Београд 1907.
102. Павловић Стеван, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004.
103. Панайотов Любомир, *Горноджумайското вџстание 1902 – героична страница от историјата на бџлгарскиј народ*, Софија 1992.
104. Пандев Константин, *Националноосвободителното двиџение в Македонија и Одринско 1878–1903*, Софија 1979.
105. Пандевска Марија, *Струмички револуционерен округ (1893–1903)*, книга I, Скопје 2002.
106. Пандевски Манол, *Илинденското востание во Македонија 1903*, Скопје, 1978.
107. Пандевски Манол, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век, Илиненското востание*, том II, Скопје, 1987
108. Пандевски Манол, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том III, *Внатрешната македонска револуционерна организација и неоврховизмот (1904–1908)*, Скопје 1987.
109. Пандевски Манол, *Македонското ослободително дело во XIX и XX век*, том IV, *Политичките партии и организации во Македонија : (1908–1912)*, Скопје 1987.
110. Пандевски Манол, *Македонија на Балканот*, Скопје 1990.
111. Пеинтер Сидни, *Историја средњег века (284–1500)*, Београд 1997.
112. Пејчић Предраг, *Четнички покрет у Краљевини Србији 1903–1918*, Крагујевац 2007.
113. Петров Тодор, *Вџорџената борба на ВМОРО в Македонија и Одринско (1904–1912)*, Софија 1991.

114. Петров Тодор, *Нелегалната армија на ВМОРО в Македонија и Одринско (1899–1908)*, София, 2002.
115. Пећанац Коста, *Четничка акција 1903–1912*, Београд 1933.
116. Пијаде Моша, *За прашањето на Балканската федерација*, Скопје 1949.
117. Попларов Ристо, *Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век*, Скопје 1973.
118. Попов Димитар, Божилов Иван, *Историја Бугарске*, Београд 2008.
119. Попов Радослав, *Австро-Унгарија и реформите в европејска Турција 1903–1908*, София 1974.
120. Попов Чедомир, *Велика Србија. Стварност и мит*, С. Карловци – Нови Сад 2007.
121. Попов Чедомир, *Источно питање и српска револуција 1804–1918*, Београд 2008.
122. Попов Чедомир, *Граѓанска Европа (1770–1914). Друштвена и политичка историја Европе (1875–1914)*, Београд 2010.
123. Попов Чедомир, *Граѓанска Европа (1770–1914). Политичка историја Европе (1815–1871)*, Београд 2010.
124. Поповић – Даничар Ђорђе, *Стара Србија*, Београд 1878.
125. Поповић Васиљ, *Источно питање. Историјски преглед борбе око опстанка Османлијске царевине у Леванту и на Балкану*, Београд 1996
126. Потемкин Владимир, *Историја дипломатије, свеска II, Дипломатија новог доба (1872–1919)*, Београд 1949.
127. Рансиман Стивен, *Пад Цариграда 1453*, Нови Сад 1996.
128. Растовић Александар, *Велика Британија и Србија (1878–1889)*, Београд 2000.
129. Растовић Александар, *Велика Британија и македонско питање 1903–1908. године*, Београд, 2011.
130. Растовић Александар, *Велика Британија и Косовски вилајет 1877–1912*, Београд 2015.
131. Растовић Александар, *Енглези и Балкан 1837–1914*, Београд 2015.
132. Ристић Јован, *Дипломатска историја Србије за време српских ратова за ослобођење и независност 1875–1878*, књига II, Београд 1898.

133. Rizoff Dimitar., *Die Bulgaren, in ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen*, Berlin 1917.
134. Roudometof Victor, *Collective memory, national identity and ethnic conflict. Greece, Bulgaria and the Macedonian Question*, Westport 2002.
135. Силянов Христо, *Освободителнитѣ борби на Македонија, том I (Илинденското въстание)*, София, 1943.
136. Силянов Христо, *Освободителнитѣ борби на Македонија, том II (Следѣ Илинденското въстание)*, София, 1943.
137. Симић Стеван, *Српска револуционарна организација. Комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903–1912*, Београд 1998.
138. Симић С., *Маџедонско питање*, Београд 1908.
139. Сквозников Александр, *Македонија в конце XIX – начале XX века – яблоко раздора на Балканах*, Самара 2010.
140. Слијепчевић Ђоко, *Хиландарско питање у XIX и почеком XX века*, Келн 1979.
141. Slijepčević Đoko, *The Macedonian Question. The Struggle for Southern Serbia*, Chicago 1958.
142. Слијепчевић Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, књига I – II, Београд 2002.
143. *Споменица стогодишњице ослобођења Старе Србије 1912–2012*, уредник: Славенко Терзић, Београд 2012.
144. Spencer Edmund, *Travels in European Turkey*, vol. 1, London 1851.
145. Соларовъ Константин, *България и македонскиятъ въпросъ. Причините на Балканските войни*, София 1925.
146. Стателова Елена, Попов Радослав, *История на българската дипломация 1879–1913*, София 1994.
147. Стојанчевић Владимир, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад, 1994.
148. Стојанчевић Владимир, *Српски народ у Старој Србији у Великој источној кризи 1876 – 1878*, Београд 1998
149. Стојанчевић Владимир, *Срби у Маџедонији*, Крушевац 2004.
150. Стоянов Захари, *Записки по българските въстания. 1870–1876. Разказ на очевидец*, том I, Пловдивъ 1884.

151. Теплов Владимир, *Греко-Болгарский Церковный Вопрос* понеизданным источникам, С. Петербургъ 1889.
152. Годоров Коста, *Политичка историја савремене Бугарске*, Београд 1938.
153. Терзић Славенко, *Србија и Грчка (1856–1903). Борба за Балкан*, Београд 1992.
154. Терзић Славенко, *Стара Србија (XIX – XX век) Драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад–Београд, 2012.
155. Годоровски Глигор, *Србија и реформите во Македонија*, Скопје 1987.
156. Годоровски Глигор, *Македонското прашање и реформите во Македонија (од дипломатската историја на македонскиот народ)*, Скопје 1989.
157. Тошевъ Андрей, *Балканскитѣ войни. Предистория и причини*, томъ първи, Софија 1929.
158. Трајановски Александар, *Бугарската егзархија и македонското национално-ослободително движење (1893–1908)*, Скопје 1982.
159. Трифуноски Јован, *Македонизирање Јужне Србије*, Београд 1995.
160. Ћоровић Владимир, *Велика Србија – Уједињење*, Београд 1990.
161. Ћоровић Владимир, *Историја Југославије*, Београд 1933.
162. Хамза Јусуф, *Турско-македонските односи во периодот 1850–1912*, Скопје 1988.
163. Хамза Јусуф, *Младотурската револуција во Османската империја*, Скопје 1995.
164. Хаџи Васиљевић Јован, *Јужна Стара Србија. Историјска, етнографска и политичка истраживања. Кумановска област*, Београд 1909.
165. Хаџи Васиљевић Јован, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIXвеку (до Српско-турских ратова 1876-78)*, Београд 1928.
166. Хаџи Васиљевић Јован, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928.
167. Хаџи Васиљевић Јован, *Скопје и његова околина*, Београд 1930.
168. Хаџи Васиљевић Јован, *Споменица Друштва Светог Саве 1886–1936*, Београд 1936.
169. Хаџи Васиљевић Јован, *Патријаршисте и егзархијсте у Скопској епархији*, Београд 1938.

170. Hammer Joseph, *Historija turskog osmanskog carstva*, knjiga 3, Zagreb 1979.
171. Цвијић Јован, *Сабрана дела (Основи за географију и геологију Македоније и Старе Србије с проматрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Арбанији)*, књига 8, Београд 1995.
172. Цвијић Јован, *Сабрана дела (Антропогеографски списи)*, књига 4, том I, Београд 2000.
173. Цвијић Јован, *Сабрана дела (Говори и чланци)*, књига 3, том I, Београд 2000.
174. Чепреганов Тодор, *Историја на македонскиот народ*, Скопје 2008.
175. Чубриловић Васа, Ћоровић Владимир, *Србија од 1858 до 1903*, Београд 1938.
176. Ц. П. Гуч и Јовановић Јован, *Дипломатска историја модерне Европе 1878-1919*, Београд, 1933.
177. Цамбазовски Климент, *Културно-општествените врски на Македонците со Србија во текот на XIX век*, Скопје 2006.
178. Шатевъ Павелъ, *В Македония под робство. Солунското съзкалятие (1903 г.), подготовка и изпълнение*, София 1934.
179. Šabanović Nazim, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959.
180. Яворов Пейо, *Гоце Делчевъ*, София, 1989.
181. Ястребовъ Иван, *Обичай и пѣсни турецких Сербовъ*, С. Петерспургъ 1886.

Чланци

1. Алексић-Пејковић Љиљана, „Покретање велешко-дебарског митрополитског питања. Дипломатска активност српске владе 1906–1907. године“, *Вардарски зборник* 10, Београд 2015, 1–43.
2. Алексић-Пејковић Љиљана, „Преглед српско-бугарских односа 1904-1908. године“, *Вардарски зборник*, бр. 10, Београд 2015, 61–83.
3. Андонов – Пољански Христо, „Илинденски устанак“, *Историја македонског народа*, књига II, Београд 1970, 207–231.
4. Андонов – Пољански Христо, „Стање после Илинденског устанка“, *Историја македонског народа*, књига II, Београд 1970, 232–267.
5. Андонов – Пољански Христо, „Илинден 1903“, *Годишен зборник*, књ. 13 (39), Скопје 1986, 109–122.

6. Антић Дејан, „Балкански ратови 1912/1913. године кроз призму српско-бугарских односа“, Зборник радова: *Историографија и савремено друштво*, Ниш 2014, 20–34.
7. Антић Дејан, „Безбедносне прилике и страдање Срба у Косовском и Битољском вилајету 1905. године кроз призму дневног листа Политика“, *Баштина*, св. 36, Приштина – Лепосавић 2014, 157–169.
8. Антић Дејан, „Извештавање дневног листа Правда о положају Срба у Старој Србији 1905. године“, *Радови Филозофског факултета*, бр. 16, књ. 2, Пале 2014, 185–196.
9. Антић Дејан, „Извештавање листа Политика о приликама у предвечерју Првог Балканског рата“, *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније)*, Ниш 2013, 485–500.
10. Антић Дејан, „Македонско питање на размеђи векова као предмет раздора Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске“, *Радови Филозофског факултета*, бр. 15, књ. 2, Пале 2013, 317–330.
11. Антић Дејан, „Митрополија у Серу под окриљем српске државе од 1345. до 1371. године“, *Баштина*, св. 39 (2015), Приштина – Лепосавић, 2015, 111–127.
12. Антић Дејан, „Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века“, *Годишњак Педагошког факултета у Врању*, књ. VII, Врање 2016, 55–67.
13. Антић Дејан, „Узроци слабљења демографске позиције Срба у Старој Србији на прагу XX века“, *Теме*, г. XXXIX, бр. 4 (2015), Ниш 2016, 1447–1460.
14. Aličić Ahmed, „Uredba o organizaciji vilajeta 1867. godine“, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, br. XII – XIII, Sarajevo, 1963, 219–235.
15. Atanasovski Alexandar, „The Byzantine Stereotypes in Balkan Countries' Contemporary Politics towards Macedonia“, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. LVIII, бр. 1-2, Скопје 2014, 63–71.
16. Батаковић Душан, „Погибија руског конзула Г. С. Шчербине у Митровици 1903. године“, *Историјски часопис*, бр. XXXIV (1987), Београд 1987, 309–325.
17. Белић Александар, „Стара Србија са историјско-језичке тачке гледишта“, *Српски књижевни гласник*, књига XXIX, Београд 1912, 665–673.
18. Бислими Музафер, „Албанците и Младотурската револуција“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 169–190.
19. Благоев Борислав, „Младотурската револуција (1908) и Македонија“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 61–74.

20. Благојевић Милош, „Деспот Ђурађ Вуковић и српска државност“, Зборник радова: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, Београд 2011, 33–55.
21. Благојевић Милош, „Идеја и стварност Душановог царевања“, *Историја српског народа*, књига I, Београд 1994, 524–540.
22. Божиков Божидар, „Въстанието в Битолски револуционен окръг“, *Илинденско-Преображенското въстание 1903–1968*, София 1968, 21–54.
23. Божић Иван, „Распад Млетачког система у Приморју“, *Историја српског народа*, књига II, Београд 1994, 403–413.
24. Валеријанович Вишњаков Јарослав, „Македонски покрет и преврат у Србији 29. маја 1903.“, *Токови историје*, бр. 3/2010, Београд 2010, 7–23.
25. Василий Верюжский, „Происхождение Греко-Болгарского церковного вопроса и болгарской схизмы“, *Журнал Московской Патриархии*, №12 декабрь 1948.
26. Васиљевић Ђорђе, „ВМРО и Србија 1893-1934“, *Catena Mundi*, књ. 2, Београд 2014, 31–35.
27. Велков Драган, „Активноста на српската четничка организација во Македонија од почетокот на XX век до 1905 година“, *Годишен зборник 7* (1981), Скопје 1981, 39–63.
28. Велков Драган, „Финансирањето и вооружавањето на оперативните сили на српската четничка организација во Македонија во периодот од 1904 до 1908 година“, *Годишен зборник 11* (1984), Скопје 1984, 5–17.
29. Весковик-Вангели Вера, „Енигмата август – во историското минато на Македонија (1903–2001)“, *Македонија во дваесеттиот век*, Скопје, 2003, 47–64.
30. Влахов Димитар, „Македонија и Младотурска“, *Историски гласник*, бр. 3 (1949), Београд 1949, 33–52.
31. Влаховић Петар, „Етнички процеси у Македонији“, *Гласник етнографског музеја у Београду*, бр. 36 (1973), Београд 1973, 15–31.
32. Војводић Михаило, „Како је српска црква добила независност 1879. године“, *Историјски часопис*, књ. L (2003), Београд 2004, 87–98.
33. Војводић Михаило, „Владимир Карић и негово дело – реч-две поводом поновног издања Карићеве Србије“, *Историјски часопис*, књ. XLIV (1997), Београд 1998, 273–279.
34. Војводић Михаило, „Владимир Карић српски конзул у Скопљу (1889-1892)“, *Вардарски зборник*, бр. 1, Београд 1999, 3–25.
35. Војводић Михаило, „Оснивање Друштва Светог Саве“, *Братство*, бр. XV, Београд 2011, 11–20.

36. Војводић Михаило, „Преговори Србије и Грчке о Македонији 1890–1893“, *Вардарски зборник*, бр. 4, Београд 2005, 13–33.
37. Војводић Михаило, „Рад Друштва „Светог Саве“ 1886–1891“, *Братство*, бр. II, Београд 1998, 33–44.
38. Војводић Михаило, „Србија и македонско питање“, *Историјски гласник*, 1–2 (1990–1992), Београд 1992, 33–47.
39. Војводић Михаило, „Србија и Срби на Косову и Метохији од Берлинског конгреса до Балканских ратова“, Зборник радова: *Косово и Метохија. Прошлост, садашњост и будућност*, Београд 2007, 85–94.
40. Војводић Михаило, „Србија, српско питање и Турска крајем XIX и почетком XX века“, Зборник радова: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV – XX век)*, Београд 1997, 373–384.
41. Војводић Михаило, „Стојан Новаковић у спољној политици Србије“, Зборник радова: *Стојан Новаковић. Личност и дело. Поводом 150-годишњице рођења (1842–1992)*, Београд 1995, 553–585.
42. Вучетић Биљана, „Прилози за биографију Антонија Тодоровића (1880–1971)“, *Историјски часопис*, књ. LV (2007), Београд 2007, 265–277.
43. Вучетић Биљана, „Српска револуционарна организација у Османском царству на почетку XX века“, *Историјски часопис*, књ. LIII (2006), Београд 2006, 359–374.
44. Вучетић Биљана, „Богдан Раденковић и Милан Ракић“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), Београд 2008, 413–426.
45. Германов Стојан, „Рилският общ конгрес, 1905 г. и организираното национално-освободително движение“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878-1944*, том. 3, Софија 1997, 44–50.
46. Ѓоргиев Ванчо, „Заложништвото на Даме Груев кај просрпскиот војвода Мицко“, *Годишен зборник*, књ. 63 (2010), Скопје 2010, 333–347.
47. Горгиев Ванчо, „Јане Сандански и посебноста на Македонија и Македонците“, *Јане Сандански и македонското ослободително дело*, Скопје 2007, 89–96.
48. Горгиев Ванчо, „Унијатството во Македонија и Димитар Поп Георгиев Беровски“, *Историја*, год. XLIII, бр. 1–2, Скопје 2007, 3–15.
49. Горгиев Ванчо, „Реформи за мир или одлагање на конфликтот“, *100 години од Балканските војни. Прилози од научниот собир одржан на 3–4 декември 2012 година*, Скопје 2013, 107–127.

50. Горгиев Драги, „Административната структура на Солунскиот, Битолскиот и Косовскиот вилает во втората половина на XIX век“, *Прилози*, бр. XLI (1–2), Скопје 2010, 163–184.
51. Горгиев Драги, „Македонското прашање во османлискиот парламент 1909 година“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 191–198.
52. Донеv Јован, „Австро-Унгарско – рускиот договор од 1897 година“, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. XXVII, бр. 1–2, Скопје 1983, 173–177.
53. Дучић Јован, „Светислав Симић“, *Српски књижевни гласник*, књига XXVI, Београд 1911, 525–530.
54. Ђорђевић Димитрије, „Аустро-српски сукоб око пројекта Новопазарске железнице“, *Историски часопис*, књ. VII (1957), Београд 1957, 213–248.
55. Ђорђевић Димитрије, „Србија и Балкан на почетку XX века (1903–1906)“, *Зборник радова: Југословенски народ пред Први светски рат*, Београд 1967, 207–229.
56. Екмечић Милорад, „Гарашанин, Чарториски и Мађари 1848–1849. године“, *Зборник радова: Српско-мађарски односи и сарадња 1848-1867*, Београд 1987, 1–56.
57. Елдџров Светлозар, „Македонското (македоно-одринското) движење во Бугарија (1878-1912)“, *Освободителните борби на Македонија од источната криза до Балканските војни*, Софија 2016, 86–109.
58. Елдџров Светлозар, „Солунскиот конгрес на ВМОРО. Укрепване на организацијата след конгреса“, *Национално-освободителното движење на македонските и тракийските Бугари 1878-1944*, том. 2, Софија 1995, 109–124.
59. Зографски Данчо, „Ѓорче Петров идеолог на македонското движење“, *Прилози*, бр. XXVII – 2, Скопје 1996, 5–32.
60. Иностранци (Јован Јовановић), „Нови турски парламент“, *Српски књижевни гласник*, књига XXII, Београд 1909, 70–73.
61. Иностранци (Јован Јовановић), „Арбанаски покрет – Велешко-дебарско владичанско питање“, *Српски књижевни гласник*, књига XXIV, Београд 1910, 794–798.
62. Иностранци (Јован Јовановић), „Аустро-Угарска и Балкан. – Арнаутски покрет. – Ексархат“, *Српски књижевни гласник*, књига XXIX, Београд 1912, 305–308.
63. Иностранци (Јован Јовановић), „Грчко-бугарско зближење – Избори у Грчкој“, *Српски књижевни гласник*, књига XXVIII, Београд 1912, 552–555.
64. Иностранци (Јован Јовановић), „Мароканско питање – Арбанаси“, *Српски књижевни гласник*, књига XXVII, Београд 1911, 143–148.

65. Иностранци (Јован Јовановић), „Народносно питање у Турској – Угарска“, *Српски књижевни гласник*, књига XXIII, Београд 1909, 547–553.
66. Иностранци (Јован Јовановић), „Нове реформи за Македонију“, *Српски књижевни гласник*, књига XX, Београд 1908, 632–636.
67. Иностранци (Јован Јовановић), „Расцеп меѓу македонским револуционарима – Пут Кнеза бугарског у Лондон“, *Српски књижевни гласник*, књига XIV, Београд 1905, 457–463.
68. Иностранци (Јован Јовановић), „Руски цар и Енглески краљ у Ревалу“, *Српски књижевни гласник*, књига XXI, Београд 1908, 66–67.
69. Ivanovski Orde, „Nikola Karev – organizator Kruševske republike“, *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 3 (1969), Beograd 1969, 9–24.
70. Јагодић Милош, „Нуфуско питање: проблем званичног признавања српске нације у Турској 1894–1910“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), Београд 2008, 343–354.
71. Јагодић Милош, „Српске чете у Македонији 1897–1901“, Зборник радова: *Устанци и побуне Срба у Турској у XIX веку*, Ниш 2012, 111–130.
72. Јовановић Алекса, „Четнички покрет у Јужној Србији под Турцима“, *Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937*, Скопље 1937, 271–307.
73. Јовановић Владан, „Демографске одлике Вардарске бановине и проблеми самоидентификације“, *Етноантрополошки проблеми*, год. 7, св. 1 (2012), Београд 2012, 563–584.
74. Јовановић Владимир, „Србија и Илинденски устанак“, *Balkanica*, XXIX, Београд 1998, 189–206.
75. Јовановић Јован, „Обнова Српске митрополије у Скопљу (1891–1902)“, *Братство*, бр. XXIX, Београд 1938, 65–99.
76. Јовановски Далибор, „Јане Сандански и автономијата на Македонија – грчки поглед од август 1908 година“, *Освободителните борби на Македонија од източната криза до Балканските војни*, Софија 2016, 154–164.
77. К. Ш. Избегнал Македонски Българин, „Прѣобразованіята въ Македония“, *Марица*, год. III, бр. 177, Пловдивъ, Петъкъ, 11 априлия 1880.
78. Карановъ Ефрем, „Материали по етнографіята на нѣкои мѣстности въ Сѣверна Македония, които сж смежни сж България и Сърбия“, *Сборникъ за Народни Умотворения, Наука и Книжнина*, Книга IV, Софија, 1891, 281–319.
79. Катарциев Иван, „Еден документ за школската пропаганда во Македонија“, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. I, бр. 1, Скопје 1957, 293–314.

80. Катарциев Иван, „Македонија, Османлиската империја и Младотурската револуција“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 13–60.
81. Катарциев Иван, „Некои прашања за уставите и правилниците на ВМРО до Илинденското востание“, *Гласник на Институтот за национална историја*, бр. 1 (1961), Скопје 1961, 149–164.
82. Ковачевиќ Иван, „Владимир Кариќ и негова утицај на конституирање етнологије у Србији“, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. 43, Београд 1979, 145–169.
83. Ковачевиќ Јован, „Доселување Словена на Балканско полуострво“, *Историја српског народа*, књига I, Београд 1994, 109–124.
84. Крсмановиќ Бојана, „Војна управа у теми Македонија“, *Ниш и Византија*, XI, Ниш 2013, 87–98.
85. Лалков Милчо, „Мјурцшегската реформена програма 1903–1908 г.“, *Национално-освободителното движење на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 3, Софија 1997, 8–25.
86. Лапе Љубен, „Некои воено-управни тела и установи пред и во време на Илинденското востание и нивното функционирање“, *Илинден 1903*, Скопје 1970, 57–74.
87. Љушиќ Радош, „Илија Гарашанин о српској државности“, *Зборник радова: Илија Гарашанин (1812-1874)*, Београд 1991, 129–165.
88. Љушиќ Радош, „Ристиќ Јован“, *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 622–623.
89. Максимовиќ Љубомир, „Македонија у политици средњовековне Србије“, *Глас САНУ*, Одељење историјских наука, CDIV, књ. 13 (2006), Београд 2006, 29–49.
90. Мартиновиќ Сретен, „Децембарски и бечки програм реформи у Турској 1902/1903. и став Русије према Албанцима“, *Обележја*, год. XV, бр. 3, Приштина 1985, 57–75.
91. Микиќ Ђорђе, „Под младотурцима“, *Историја српског народа*, књига VI/1, Београд 1994, 330–348.
92. Милојевиќ Милан, „Јован М. Јовановиќ. Министар иностраних послова, шеф Земљорадничке странке“, *Братство*, бр. XXXI, Београд 1940, 234–237.
93. Миљковиќ Ема, „Крај „најдужега века империје“: Османско царство уочи Првог балканског рата“, *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније)*, Ниш 2013, 23–30.

94. Миноски Михајло, „Македонската државност во официјалните акти и погледите и ставовите на видни личности на ВМРО пред и непосредно по Илинденското востание“, *Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание*, Скопје 1994, 217–230.
95. Мичев Добрин, „Горноджумайското востание 1902 г“, *Национално-освободителното движење на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 2, София 1995, 220–225.
96. Недељковић Славиша, „Активности руских конзула у Старој Србији крајем XIX и почетком XX века“, *Бащина*, св. 12, Приштина 2001, 165–171.
97. Недељковић Славиша, „Политика великих сила према европској Турској од 1903. до 1908. године (Реформна акција великих сила)“, *Лесковачки зборник*, LIV, Лесковац 2014, 69–80.
98. Недељковић Славиша, „Политичко организирање Срба у Турској у првим месецима после победе Младотурске револуције“, *Вардарски зборник*, бр. 10, Београд 2015, 85–102.
99. Недељковић Славиша, „Преглед организованога рада националне акције српске владе у Македонији и Старој Србији крајем 19. века“, *Вардарски зборник*, бр. 9, Београд 2012, 81–92.
100. Недељковић Славиша, „Српски народ у Старој Србији и Македонији у националним плановима Краљевине Србије (1885–1889)“, *Зборник радова: Државност, демократизација и култура мира (Наука и савремени Универзитет 4)*, Ниш 2015, 51–66.
101. Недељковић Славиша, „Стара Србија и турске реформе (Турски реформни програм из 1902. године)“, *Теме*, г. XXX, бр. 2, Ниш 2006, 233–241.
102. Николаевна Сокова Зинаида, Викторовна Прокопјева Анастасија, „Реформи второг периода танзимата в Османској империји (историографски аспект)“, *Вестник Тюменскогo государственного университета*, № 1 (2009), Тюмен 2009, 72–78.
103. Николов Иван, „Основавањето на ВМРО“, *Иллюстрация Илинденъ*, год. VIII, кн. 1 (71), София, јануари 1936.
104. П. Балкански (Михаило Ристић), „Кроз гробље. Опажања и белешке приликом путовања кроз српску земљу под Турском 1892. године“, *Дело*, књ. II, III, IV, Београд 1894, 243–257; 47–69; 55–64, 224–237.
105. Панайотов Любомир, „Солунскиот конгрес на ВМОРО и възприемањето на курса към вьоржено вьстание“, *Национално-освободителното движење на македонските и тракийските Българи 1878-1944*, том II, София 1995, 288–311.
106. Пандевски Манол, „Белградските изјави на Борис Сарафов во 1903 година“, *Прилози*, бр. XXVI – 2, Скопје 1995, 25–39.

107. Пандевски Манол, „Илинденското востание во Македонија“, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. XXIX, бр. 1–2, Скопје 1985, 21–37.
108. Пандевски Манол, „Народна федеративна партија и остала политичка струјања у условима младотурског режима“, *Историја македонског народа*, књига II, Београд 1970, 279–303.
109. Пандевски Манол, „Политичке прилике у Македонији пред Балкански рат“, *Југословенски народ пред Први светски рат*, Београд 1967, 677–700.
110. Пасков Румен, „Възникване на Македонския комитет и на македонските дружества в България. Четническата акция в Македония през 1895 г“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 2, София 1995, 66–87.
111. Пасков Румен, „Убийството на поручик Борис Сарафов“, *Военноисторически сборник*, год. LXV, кн. 2, София 1996, 37–52.
112. Павловић Марко, „Југословенска Краљевина: прва европска регионална држава“, *Зборник Матице Српске за друштвене науке*, 141 (4/2012), Нови Сад 2012, 503–521.
113. Петковић Владимир, „Стари српски споменици у Јужној Србији“, *Catena mundi. Српска хроника на светским веригама*, књ. I, Београд 2014, 139–144.
114. Петров Тодор, „Четническият институт – нелегалната армия на ВМОРО в Македония и Одринска Тракия (1899–1912)“, *Освободителните борби на Македония от източната криза до Балканските войни*, София 2016, 110–126.
115. Петров Тодор, Елдърров Светлозар, „Бойните действия във въстаническите окръзи“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том 2, София 1995, 312–362.
116. Петровић Милић, „Писма Јована М. Ћирковића – Ћифе из Македоније (1904–1916). Из заоставштине Јована Јовановића Пиждона“, *Вардарски зборник* бр. 10, Београд 2015, 103–129.
117. Попов Радослав, „Германия и българо-турските отношения (1902-1904)“, във. *Великите сили и балканските взаимоотношения в края на XIX и началото на XX в.*, *Studia Balcanica*, № 16, София, 1982, 220–252.
118. Поповић Василь, „Берлински конгрес (поводом педесетогодишњице 13 јуна – 13 јула 1928)“, *Братство*, бр. XXII, Београд 1928, 122–146.
119. Първанова Зорка, „Българските правителства и националноосвободителното движение в Македония и Одринско“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 3, София 1997, 106–113.

120. Първанова Зорка, „Легалните организации и партии на Българското население в Османската империя“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878–1944*, том. 3, София 1997, 225–238.
121. Растовић Александар, „Балкански комитет о Македонији“, *Историјски часопис*, књ. LIII (2006), Београд 2006, 217–234.
122. Растовић Александар, „Британски краљ Едвард VII и дипломатски бојкот Србије 1903–1906“, *Историјски часопис*, књ. XLVIII (2001), Београд 2001, 165–184.
123. Растовић Александар, „Times о устанку у Македонији 1903. године“, *Београдски историјски гласник* 3 (2012), Београд 2012, 223–242.
124. Растовић Александар, „Реформски пакет Едварда Греја за Македонију 1908. године“, *Историјски часопис* LVIII (2009), Београд 2009, 261–274.
125. Растовић Александар, „Британци о Косовском вилајету 1903–1913“, Зборник радова: *Косово и Метохија: прошлост, садашњост и будућност*, Београд 2007, 95–106.
126. Растовић Александар, „Велика Британија према српским акцијама у Македонији 1903–1907“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), Београд 2008, 355–373.
127. Растовић Александар, „Енглеска јавност о устанку у Македонији 1903. године“, *Историјски часопис*, књ. LIV (2007), Београд 2007, 215–226.
128. Растовић Александар, „Македонско питање у британском парламенту 1903–1908“, *Историјски часопис*, књ. LIX (2010), Београд 2010, 365–386.
129. Растовић Александар, „Прилике у западном делу Рашке области почетком двадесетог века (политичко–дипломатски извештаји)“, *Милешевски запис*, бр. 9, Пријепоље 2012, 167–182.
130. Растовић Александар, „Реферат Јована Јовановића о односу Србије према реформској акцији у Солунском, Битољском и Косовском вилајету“, *Мешовита грађа*, књ. XXXI (2010), Београд 2010, 325–385.
131. Растовић Александар, „Ситуација у Македонији 1907. године на страницама „Times“-а“, *Вардарски зборник* 10, Београд 2015, 239–249.
132. Ризај Скендер, „Управно – политичке реформе у Македонији (Косовском, Битољском и Солунском вилајету) (1875–1881)“, *Македонија во источната криза 1875-1881*, Скопје 1978, 167–186.
133. Ристовски Блаже, „Мисирков и Ростовски. По повод стогодишњиата од излегувањето на *За македонските работи* и од убиството на рускиот конзул Ростковски“, *Прилози*, бр. XXXIII - 2, Скопје, 2003, 33–54.
134. Rizaj Skender, „Kosovski vilajet 1896–97. godine“, *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, бр. VI (1969), Приштина 1969, 329–366.

135. Rizaj Skender, „Struktura stanovništva Kosovskog vilajeta u drugoj polovini XIX stoleća“, *Врањски гласник*, бр. 8 (1972), Врање 1972, 91–113.
136. Саролеа Ш., „Багдадска жељезница и немачко ширење као фактор у европској политици“, *Српски књижевни гласник*, књига XVII, Београд 1906, 514–519; 559–610.
137. Св. „Национална борба у Македонији. Куцовлашки покрет и његово значење“, *Српски књижевни гласник*, књига XII, Београд 1904, 948–957.
138. Сиљановъ Христо, „Членъ 23 отъ Берлинския трактатъ и македонската автономия“, *Вардар*, бр. 44, Софија, 23. августъ 1912.
139. Симић Светислав, „Српске школе у Скољанској епархији (подаци за годину 1895/6)“, *Дело: лист за науку, књижевност и друштвени живот*, књига 13, Београд 1897, 298–318.
140. Станић Миле, „Михаило Г. Ристић. Свештеници са којим сам радио“, *Вардарски зборник*, бр. 1, Београд 1999, 69–103.
141. Станић Миле, „Радови Василија Ђерића о Старој Србији и Македонији“, *Вардарски зборник*, бр. 8, Београд 2011, 89–101.
142. Станић Миле, „Успомене на митрополите са којима сам радио Михаила Г. Ристића“, *Вардарски зборник*, бр. 2, Београд 2003, 69–141.
143. Стојанчевић Владимир, „Учешће Срба из македонских крајева у Првом српском устанку“, *Вардарски зборник*, бр. 5, Београд 2006, 55–68.
144. Стојанчевић Владимир, „Гарашанинова политика ослобођења Срба у Турској. Концепција, методи, резултати“, *Зборник радова: Илија Гарашанин (1812–1874)*, Београд 1991, 389–394.
145. Стојанчевић Владимир, „Јован Хаџи-Васиљевић историчар Срба у Турској“, *Братство*, I, Београд 1997, 165–176.
146. Стојанчевић Владимир, „Србија и Турска пред рат 1912. године“, *Први балкански рат. Округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987*, Београд 1991, 3–15.
147. Стојанчевић Владимир, „Стојан Новаковић у своме времену и историји српског народа“, *Зборник радова: Стојан Новаковић. Личност и дело. Поводом 150-годишњице рођења (1842-1992)*, Београд 1995, 9–30.
148. Стојчев Ванче, „Лондонскиот балкански комитет и МРО од 1903 до 1907 година“, *Гласник на Институтот за национална историја*, год. XXXVII, бр. 1-2, Скопје 1993, 7–25.

149. Стојчевски Ѓорѓи, „Австроунгарски документи за убиството на рускиот конзул Александар Ростковски во Битола“, *Рускиот императорски конзулат во Битола 1861–1915*, Свети Николе 2015, 125–136.
150. Стојчевски Ѓорѓи, „Подготовките на февруарските реформи во 1903 година според документите од виенските архиви“, *Сто години од основањето на ВМРО и 90 години од Илинденското востание*, Скопје 1994, 295–304.
151. Тасић Дмитар, „Војно-политичка акција „македонствујушчих“ у Краљевини СХС/Југославији 1919–1934. године“, *Архив. Часопис Архива Југославије*, бр. 3 (2002), Београд 2002, 92–107.
152. Тевфик Мехмед, *Кратка историја битолског вилајета*, превео: Глиша Елезовић, *Братство XXVII*, Београд 1933, 190–244.
153. Терзић Славенко, „Конзулат Краљевине Србије у Битољу (1889–1897)“, *Историјски часопис*, књ. LVII (2008), Београд 2008, 327–342.
154. Терзић Славенко, „Прилике у Старој Србији уочи ослобођења 1912. године“, *Први балкански рат 1912-1913. Историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства*, Београд 2015, 37–44.
155. Терзић Славенко, „Стара Србија – настанак имена и знања и њој до 1912“, *Историјски часопис*, књ. XLII–XLIII (1995-1996), Београд 1997, 91–110.
156. Терзић Славенко, „Дивилзацијски смисао ослобођења Старе Србије и Вардарске Македоније“, *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилзацијски смисао (поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније)*, Ниш 2013, 15–21.
157. Тодоровски Глигор, „Реформите на големите европски сили во Македонија и односот на Велика Британија спрема нив (1876–1909)“, *Прилози*, бр. XIX – 1, Скопје 1988, 51–77.
158. Тодоровски Глигор, „Русија и реформите во Македонија. Реформите во Македонија пред и по Илинденското востание и односот на Русија спрема нив“, *Прилози*, бр. XX/2, Скопје 1989, 49–71.
159. Тодоровски Глигор, „Состојбата на муслиманските иселеници (муаџири) во Македонија по Младотурската револуција“, *Прилози за српско-македонските односи во минатото*, Скопје 1987, 143–162.
160. Тодоровски Глигор, „Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија“, *Прилози за српско – македонските односи во минатото*, Скопје 1987, 70-91.
161. Тодоровски Глигор, „Српските конзули во Македонија за Младотурската револуција од 1908 година“, *Прилози за српско–македонските односи во минатото*, Скопје 1987, 109–142.

162. Томов Анг. „Македонските партии след младотурският преврат. Съюзът на Българските конституционни клубове в Турция“, *Македонска мисъл*, кн. 1–2, год. 2, София 1946, 54–61.
163. Томов Анг. „Революционните борби в Македония в предвечерието на младотурският преврат“, *Македонска мисъл*, год. I, кн. 7–8, София 1946, 326–335.
164. Трайков Веселин, „Идейните и организационните разногласия в националноосвободителното движение след Рилския конгрес“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878-1944*, том. 3, София 1997, 62–68.
165. Трайков Веселин, „Отношението на българското правителство и обществеността към Илинденско-преображенското въстание“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878-1944*, том. 2, София 1995, 362–371.
166. Трайков Веселин, „Турските националистически комитети. Младотурският преврат“, *Национално-освободителното движение на македонските и тракийските Българи 1878-1944*, том. 3, София 1997, 218–225.
167. Трајановски Александар, „Илинденското востание во Битолскиот и Скопскиот вилает според извештаите на руските дипломатски претставници“, *Рускиот императорски конзулат во Битола 1861-1915*, Свети Николе 2015, 101–112.
168. Трийков Веселин, „Безсмъртният Даме Груев (17. XII.1871 – 23. XII. 1906)“, *Македонски преглед*, год. XIX, кн. 4, София 1996, 6–24.
169. Ћоровић Владимир, „Муслиманско питање“, *Будућност*, књига I, свеска 1, Сарајево 1919.
170. Харизанов Иван, „Вторият Рилски конгрес 1906 година“, *Македонска мисъл*, год. I, бр. 1-2, София 1945, 45–51.
171. Хаџи Васиљевић Јован, „Стара Србија и Маџедонија са гледишта географског, историјског и политичког“, *Братство*, бр. XI, Београд 1906, 49–149.
172. Хаџи Васиљевић Јован, „Устанак Срба у Кумановској и Паланачкој кази у 1878. години“, *Братство*, бр. XI, Београд 1906, 150–204.
173. Hadžibegić Namid, „Arhiva Bosanskog vilajeta“, *Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine*, knjiga IV-V, Sarajevo 1964/1965, 75–84.
174. Храбак Богумил, „Бугарска и ВМРО према Арбанасима 1910-1912. године“, *Зборник радова Филозофског факултета*, бр. XXXV (2005), Косовска Митровица 2005, 139–156.
175. Храбак Богумил, „Османлијско царство Младотурака и Србија 1908–1912. године“, *Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића*, III, Пријеполје 1976, 323–342.

176. Цвијић Јован, „Балкански рат и Србија“, *Српски књижевни гласник*, књига XXIX, Београд 1912, 651–664.
177. Целакоски Никола, „ВМОРО и Младотурската револуција“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 199–214.
178. Чаковъ Михаилъ, „Последнитѣ часове на Гоце Дѣлчевъ“, *Иллюстрация Илинденъ*, год. V, кн. 5 (45), София, априлѣ 1933.
179. Чернопѣевъ П., „Последнитѣ дни на Гоце“, *Иллюстрация Илинденъ*, год. I, кн. 3, София, јули 1927.
180. Цамбазовски Климент, „Стојан Новаквић и македонизам“, *Историјски часопис*, књ. XIV-XV (1963-1965), Београд 1965, 132–155.
181. Шабановић Хазим, „Управна подела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године“, *Годишњак ИД БиХ*, бр. IV, Сарајево 1952, 172–204.
182. Шалдевъ Христо, „Изъ записките на Ив. Х. Николовъ“, *Иллюстрация Илинденъ*, кн. 2(82), София 1937.
183. Шалдевъ Христо, „Основаване на Четническият институт. Изпраане списъци в Екзархијата. Конгресътъ презъ 1899. год. (Изъ записките на Ив. х. Николовъ)“, *Иллюстрация Илинденъ*, год. VIII, кн. 6 (76), София, јуни 1936.
184. Шалдевъ Христо, „Станожицето на Централниот Комитетъ спремо Врховниот македонски комитетъ въ Бѣлгарија (Изъ записките на Ив. х. Николовъ)“, *Иллюстрация Илинденъ*, год. VIII, кн. 5 (75), София, мај 1936.
185. Шешум Урош, „Друштво против Срба 1897–1902. Методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902“, *Српске студије*, књ. 4 (2013), Београд 2013, 73–103.
186. Шешум Урош, „Српска четничка организација у Старој Србији 1903–1908. Теренска организација“, *Српске студије*, књ. 2 (2011), Београд 2011, 239–258.
187. Шкариќ Светомир, „Илинден и македонската држава (1903–2003)“, *100 години Илинден 1903-2003*, том I, Скопје 2005, 69–90.
188. Шкариќ Светомир, „Младотурската револуција и уставот на османлиското царство од 1876 година“, *100 години од прогласувањето на Младотурската револуција и нејзиното влијание на положбата во Македонија*, Скопје 2011, 119–140.

Енциклопедије

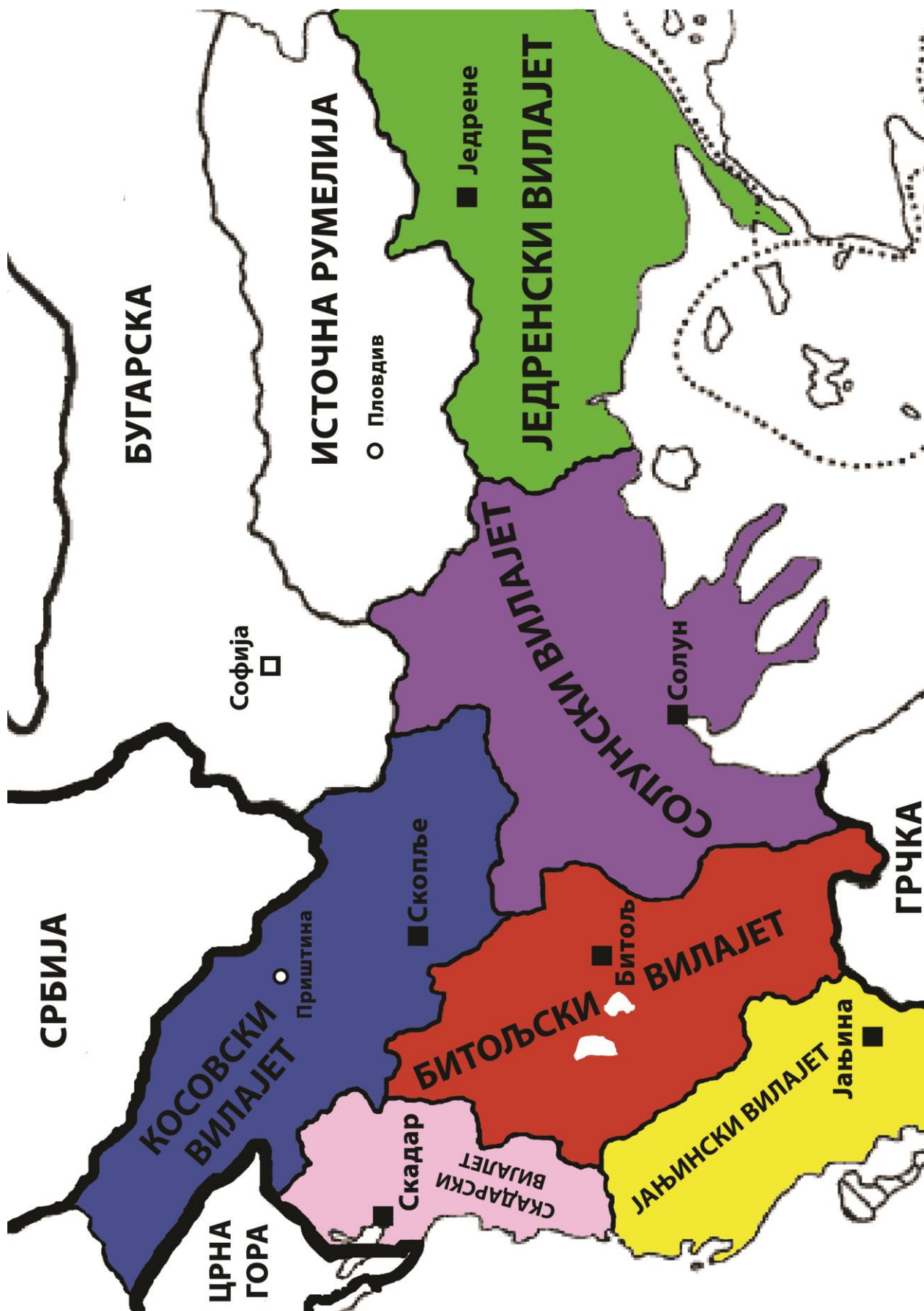
1. *Мала енциклопедија Просвета*, књига 2, Београд 1986.
2. *Македонска енциклопедија*, приредио: Блаже Ристовски, књ. I-II, Скопје 2009.
3. *Народна енциклопедија СХС³*, књ. I - IV, приредио: Станоје Станојевић, Нови Сад 2010.

Интернет странице

<http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r225.htm> [приступљено: 27. 08. 2016]

(Одлука Генералне скупштине УН-а о пријему БЈР Македоније у Организацију уједињених нација, 8. април 1993. године).

ПРИЛОЗИ

1. Карта европских вилајета Османског царства око 1900. године

2. Границе Косовског вилајета на почетку XX века

БИОГРАФИЈА

Дејан Антић је рођен у Врању, 6. октобра 1987. године. Основну и средњу школу завршио је у родном граду. Студије на Департману за историју Филозофског факултета у Нишу уписао је 2006. године, где је дипломирао 2010. године са просеком 9.21. У октобру 2012. године завршио је мастер студије историје Филозофског факултета у Нишу са просеком 10,00.

Докторске студије историје на Филозофском факултету у Нишу уписао је октобра 2012. године.

Од 1. априла 2012. запослен је као сарадник у настави, а од 1. октобра 2013. године као асистент на Филозофском факултету у Нишу на предметима Историја Југославије до 1941. године и Историја Југославије од 1941. године. Ангажован је и на извођењу вежби из предмета: Увод у историјске студије са методологијом, Методика наставе историје, Општа историја XIX века и Методичка пракса.

Добитник је *Карађорђево повеље* коју додељује *Краљевски књижевни клуб и Друштво српских књижевника*. Добитник је награде *Седми септембар* за изузетне резултате у области образовања коју додељује Скупштина Града Врања. Добитник је *Свечаног признања СУБНОР-а* Града Врања за залагање и допринос у остваривању програмских активности поводом обележавања 70-годишњице победе над фашизмом. Добитник је *Повеље Савеза студената Филозофског факултета у Нишу* за унапређење квалитета наставе и успешну сарадњу са студентима.

Од 2014. године ангажован је на научном пројекту *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. У више мандата био је члан Сената и Савета Универзитета у Нишу, а обављао је и функцију студента проректора. Организатор је бројних трибина, промоција и научних расправа.

Члан је редакције часописа *Архивско наслеђе* из Зајечара. Био је секретар Међународног научног скупа *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао* одржаног у манастиру Св. Прохор Пчињски 1–3. јуна 2012. године, и члан универзитетског Одбора за обележавање 1700 година од доношења Миланског едикта. Од 2012. године до данас, сам или у коауторству, објавио је више радова у домаћим и страним научним зборницима и часописима.

Прилог 6. Изјаве аутора докторских дисертација

Изјава 1.

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

Изјављујем да је докторска дисертација, под насловом:
Политичке прилике и српски народ у Вардарској Македонији (1903-1912)

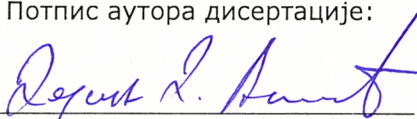
која је одбрањена на Филозофском факултету Универзитета у Нишу:

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да ову дисертацију, ни у целини, нити у деловима, нисам пријављивао/ла на другим факултетима, нити универзитетима;
- да нисам повредио/ла ауторска права, нити злоупотребио/ла интелектуалну својину других лица.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци, који су у вези са ауторством и добијањем академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада, и то у каталогу Библиотеке, Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Нишу, као и у публикацијама Универзитета у Нишу.

У Нишу, 12. априла 2017. године

Потпис аутора дисертације:

(Име, средње слово и презиме)

Изјава 2.

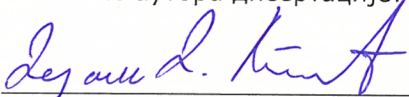
**ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ЕЛЕКТРОНСКОГ И ШТАМПАНОГ ОБЛИКА
ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

Наслов дисертације: Политичке прилике и српски народ у Вардарској Македонији
(1903-1912)

Изјављујем да је електронски облик моје докторске дисертације, коју сам предао/ла за уношење у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу**, истоветан штампаном облику.

У Нишу, 12. априла 2017.

Потпис аутора дисертације:

(Име, средње слово и презиме)

Изјава 3:

ИЗЈАВА О КОРИШЋЕЊУ

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Никола Тесла“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу унесе моју докторску дисертацију, под насловом:

Политичке прилике и српски народ у Вардарској Македонији (1903-1912)

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском облику, погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију, унету у Дигитални репозиторијум Универзитета у Нишу, могу користити сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons), за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство **(CC BY)**
2. Ауторство – некомерцијално **(CC BY-NC)**
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде **(CC BY-NC-ND)**
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима **(CC BY-NC-SA)**
5. Ауторство – без прераде **(CC BY-ND)**
6. Ауторство – делити под истим условима **(CC BY-SA)**⁴

У Нишу, 12. априла 2017. године

Потпис аутора дисертације:

(Име, средње слово и презиме)

⁴ Аутор дисертације обавезан је да изабере и означи (заокружи) само једну од шест понуђених лиценци; опис лиценци дат је у наставку текста.

Примљено: 19. 1. 2017.		
Оригинално	Врло	Средњост

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ИЗВЕШТАЈ О ОЦЕНИ ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

Презиме, име једног
родитеља и име Антић, Драган, Дејан
Датум и место рођења 06. 10. 1987. Врање

Основне студије

Универзитет Универзитет у Нишу
Факултет Филозофски факултет
Студијски програм Историја
Звање Дипломирани историчар
Година уписа 2006.
Година завршетка 2010.
Просечна оцена 9,20

Магистер студије, магистарске студије

Универзитет Универзитет у Нишу
Факултет Филозофски факултет
Студијски програм Историја
Звање Мастер историчар
Година уписа 2010.
Година завршетка 2012.
Просечна оцена 10,00
Научна област Општа историја XX века
Наслов завршног рада Српско – бугарски односи у дневном листу «Политика» од 1904. до 1919. године

Докторске студије

Универзитет Универзитет у Нишу
Факултет Филозофски факултет
Студијски програм Историја
Година уписа 2013.
Остварен број ЕСПБ бодова 135
Просечна оцена 9,73

НАСЛОВ ТЕМЕ ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

Наслов теме докторске дисертације *Политичке прилике и српски народ у Вардарској Македонији (1903-1912)*
Име и презиме ментора, звање Др Славиша Недељковић, ванредни професор
Број и датум добијања сагласности за тему докторске дисертације НСВ број 8/18-01-008/15-025; 27. XI 2015.

ПРЕГЛЕД ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

Број страна Докторска дисертација Дејана Антића „Политичке прилике и српски народ у Вардарској Македонији (1903-1912)“ има **340 страна и 1155 фуснога.**

Број поглавља Докторска дисертација састоји се од УВОДА, 4 поглавља, ЗАКЉУЧКА, СПИСКА КОРИШЋЕНИХ ИЗВОРА И СПИСКА КОРИШЋЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ.

Рад обухвата следећа поглавља:

УВОД (стр. 9–17);

1. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ОБЛАСТИ ЈУЖНЕ СТАРЕ СРБИЈЕ И МАКЕДОНИЈЕ (стр. 18–48) обухвата: потпоглавље 1.1. *Вардарска Македонија - појам и значење*; потпоглавље 1.2. *Османски управни апарат на Балкану у другој половини XIX века*; потпоглавље 1.3. *Територијални оквир Косовског, Битољског и Солунског вилајета*; потпоглавље 1.4. *Значај и географски оквир Јужне Старе Србије и Македоније у XIX веку*; потпоглавље 1.5. *Територија и границе Јужне Старе Србије и Македоније из визуре српске науке*; и потпоглавље 1.6. *Етно-конфесионална структура становништва*;

2. МАКЕДОНСКИ ПРОБЛЕМ НА РАСКРШЋУ ВЕКОВА (XIX–XX ВЕК), (стр. 49–135) обухвата: потпоглавље 2.1. *Егзархија: од словенске цркве до механизма бугаризације*; потпоглавље 2.2. *Српски одговор – културно-просветна акција на југу*; потпоглавље 2.3. *Революционарни комитети у борби за Македонију*; потпоглавље 2.4. *У сенци немира и комитетских акција 1902/1903. године*; потпоглавље 2.5. *На прагу Илинданске оружане побуне 1903. године*; и потпоглавље 2.6. *Илиндански устанак и међународна јавност*;

3. ВРЕМЕ РЕФОРМИ И СУКОБА (1903 – 1908), (стр. 136–221) обухвата: потпоглавље 3.1. *Фебруарске реформе 1903. године*; потпоглавље 3.2. *Договор о Мирцитегским реформама*; потпоглавље 3.3. *Реформе жандармерије, финансија и судства. Крах реформи*; потпоглавље 3.4. *Политика Кнежевине Бугарске према Македонији после слома Илинданског устанка*; потпоглавље 3.5. *Поделе и потреси у Унутрашњој македонско-одринској револуционарној организацији*; потпоглавље 3.6. *Питање српске народности у европским вилајетима Османског царства*; потпоглавље 3.7. *Буђење српске четничке акције (1903–1904)*; и потпоглавље 3.8. *Српска борба за Јужну Стару Србију и Македонију (1905–1908)*;

4. У ПРЕДВЕЧЕРЈЕ СЛОБОДЕ (1908–1912), (стр. 222–295) обухвата: потпоглавље 4.1. *Демонтажа старог система и завођење уставног поретка младотурака*; потпоглавље 4.2. *ВМОРО за време младотурског режима*; потпоглавље 4.3. *Легализација српских оружаних чета 1908. године*; потпоглавље 4.4. *Политички рад Срба у младотурском државном систему*; и потпоглавље 4.5. *Безбедносни изазови и конфликти уочи Балканских ратова*;

ЗАКЉУЧАК (стр. 296–301);

СПИСАК КОРИШЋЕНИХ ИЗВОРА (стр. 302–313);

СПИСАК КОРИШЋЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ (стр. 313–336).

Број слика (шема, графика) -

Број табела -

Број прилога **2 карте** (стр. 337-339). 1. Карта европских вилајета Османског царства око 1900. године; 2. Границе Косовског вилајета на почетку XX века.

Број библиографских јединица 513 библиографске јединице: објављени извори (113), периодика (16), мемоарска грађа (12), секундарна литература (369), енциклопедије (3).

ПРИКАЗ НАУЧНИХ И СТРУЧНИХ РАДОВА КАНДИДАТА који садрже резултате истраживања у оквиру докторске дисертације

Р. бр.	Аутор-и, наслов, часопис, година, број волумена, странице	Категорија
	Дејан Антић, „Узроци слабљења демографске позиције Срба у Старој Србији на прагу XX века“, Теме, год. XXXIX, бр. 4 (2015), Ниш 2016, стр. 1463–1482.	
1	У раду је анализирана демографска позиција српског живља у Старој Србији на прагу XX века. Посебна пажња посвећена је фактору иселавања, конфискације имовине, насељавању мухаџира и злочинима којима су се служиле османске власти. Аутор рада долази до закључка да су турске власти потпомогнуте разбојничким арбанашким четама активно радиле на поспешивању процеса маргинализације и етничког чишћења Срба са простора Косовског вилајета, о чему, према његовом тумачењу, сведоче бројни извештаји српских дипломатских представника, царинских служби и начелника пограничних округа Краљевине Србије. Демографска, етничка и конфесионална структура становништва јужне Старе Србије и Македоније разматрани су у сегменту „Етно-конфесионална структура становништва“ (1.6.) првог поглавља	M24

докторске дисертације (*Основне карактеристике области јужне Старе Србије и Македоније*).

Дејан Антић, „Безбедносне прилике и страдање Срба у Косовском и Битољском вилајету 1905. године кроз призму дневног листа Политика“, Баштина, св. 36, Институт за српску културу Приштина – Лепосавић, Лепосавић 2014, стр. 157–169.

У раду се разматра положај и страдање српског националног бића у појединим областима Старе Србије и Македоније током 1905. године, а на основу извештаја дневног листа *Политика*. Како је *Политика* важила за један од најчитанијих српских дневних листова тога доба, аутор је покушао да анализирајући текстове и извештаје дневне штампе о немирним приликама на територији Косовског и Битољског вилајета, индиректно укаже и на значај новинских чланака у поступку дефинисања историјске истине о судбини јужних српских земаља у освиту XX stoleћа.

M52

Питање положаја и страдања српског народа у јужној Старој Србији и Македонији непосредно после Илинданског устанка делимично се помиње у сегментима „Буђење српске четничке акције (1903-1904)“ (3.7.) и „Српска борба за јужну Стару Србију у Македонију (1905-1908)“ (3.8.) у оквиру трећег поглавља докторске дисертације (*Време реформи и сукоба 1903-1908*).

Дејан Антић, „Македонско питање на размеђи векова као предмет раздора Краљевине Србије и Кнежевине Бугарске“, Радови Филозофског факултета, Универзитет у Источном Сарајеву, бр. 15, књ. 2, Пале 2013, стр. 317–330.

Македонско питање на крају XIX и почетку XX века, као посебна европска проблематика произашла из далеко комплекснијег Источног питања представља предмет интересовања овог рада. Аутор анализира односе Краљевине Србије и Кнежевине/Краљевине Бугарске у контексту решавања судбине територије Македоније и народа који је на њој живео, истичући да је за српску интелектуалну и политичку елиту територија „Вардарске Македоније“ представљала окупирану област „јужне Старе Србије и Македоније“, док је политички естаблишмент у Софији југоисточне делове Косовског, Битољски и Солунски вилајет доживљавао као своју интересну зону. Аутор закључује да је лоше изграђена и недовољно дефинисана национална свест код једног дела становништва спорних области отварала могућност заинтересованим балканским државама за активан пропагандни рад са циљем учвршћивања или наметања њиховог националног имена. Почетком XX века међусобна борба је иступила из оквира националне пропаганде и прерасла у отворене и крваве сукобе комитских чета.

M51

Резултати овог рада проширени су, надограђени и употребљени у сегменту „Значај и географски оквир Јужне Старе Србије и Македоније у XIX веку“ (1.4.), док је најзначајнијим компонентама сложеног македонског питања (појам, територија, границе, становништво) и различитим погледима на његово решавање посвећено цело прво поглавље докторске дисертације (*Основне карактеристике области јужне Старе Србије и Македоније*).

Дејан Антић, „Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века“, Годишњак Педагошког факултета у Врању, књ. VII, Врање 2016, стр. 55–67.

У раду се разматра проблематика српско-бугарских односа с краја XIX и почетка XX века, која је битна за разумевање основних особености „македонског проблема“. Један сегмент рада аутор је посветио борби за Македонију кроз призму српско-бугарских односа разликујући у њој две хронолошке фазе: прву од 1897. до 1903. године коју је карактерисала политика присилне бугаризације словенског становништва под паролом борбе против Турске, и другу од 1903. до 1912. године коју је поред бугарске обележило и буђење српске и грчке оружане акције. Аутор закључује да су се српско-бугарски односи кретали од узајамне подршке у борби за националну еманципацију и независност двеју нација која се манифестовала на дипломатском, економском и културно-просветном плану, све до затегнутости, политичких несугласица, пропагандних ратова и отворених војних сукоба.

M52

Поједини резултати овог рада употребљени су и надограђени у потпоглавља: „Егзархија: од словенске цркве до механизма бугаризације“ (2.1.) и „Српски одговор – културно просветна акција на југу“ (2.2.) у оквиру другог поглавља докторске дисертације (*Македонски проблем на раскрићу векова XIX-XX век*).

Дејан Антић, „Извештавање листа Политика о приликама у предвечерју Првог балканског рата“, у: Међународном тематском зборнику: Први балкански рат 1912/1913 године: Друштвени и цивилизацијски смисао (Поводом стогодишњице ослобођења Старе Србије и Македоније 1912), Књига I, Ниш 2013, стр. 485–500.

У раду се аналитички сагледавају извештаји, текстови и чланци из различитих рубрика београдског дневног листа *Политика* који је током интензивних преговора за склапање Балканског савеза 1911/1912. године, и уочи избијања Балканских ратова, извештавао ширу јавност о страдању православног елемента у Турској, као и о процесу десрбизације европских делова Османског царства подстицаном муслиманским фанатизмом и арбанашким фактором. Аутор наводи да је лист *Политика* само у оквиру своје рубрике „Телеграми“ пружао прегршт информација о убиствима угледних српских првака, спаљивању хришћанских села, отмицама и оружаним сукобима комитских чета у Косовском, Битољском и Солунском вилајету. Према тумачењу аутора нарочити значај имају текстови који су се тицали ставова и држања великих сила према покретима на Балкану, због чега је у раду изнет закључак да су извештавајући о немирима и хаосу у европском делу Турске, од 1909. до 1912. године, новинари листа *Политика*, можда на најсликовитији начин, описали политичко-безбедносне неприлике које су произвеле Први балкански рат и територијалне губитке Османске царевине.

M14

Резултати овог рада проширени су, надограђени и употребљени у сегменту „Безбедносни изазови и конфликти уочи Балканских ратова“ (4.5.), у оквиру четвртог поглавља докторске дисертације (*У предвечерје слободе 1908-1912*).

Дејан Антић, „Балкански ратови 1912/1913. године кроз призму српско бугарских односа“, у: Зборник радова: Историографија и савремено друштво, Наука и савремени Универзитет 3, Ниш 2014, стр. 20–35.

M33

У раду се разматрају српско-бугарски односи уочи и за време Првог балканског рата 1912/1913.

- 6 године. Аутор је са посебном пажњом приказао детаље сарадње војски двеју земаља, али и разилажење њихових политичких елита по питању решавања статуса територије Македоније. Износе се појединости преговора и ставова српске и бугарске стране уочи рата са Турском, и пружају информације о разлозима сукоба Бугарске и Србије после потписивања Лондонског мировног уговора.

Проблему српско-бугарских односа у Јужној Старој Србији и Македонији од 1908. до 1912. године у контексту политичко-безбедносних изазова у Европској Турској посвећено је четврто поглавље докторске дисертације (*У предвечерје слободе 1908-1912*).

Дејан Антић, Арбанашки покрет у Старој Србији и Младотурска револуција 1908. године у мемоарима Стојана Зафировића, *Philologia Mediana*, год. VIII, бр. 8, Ниш 2016, 619-632.

У раду се анализирају записи и сећања Стојана Зафировића, истакнутог националног радника, писца и политичког представника Срба из Турске, који говоре о приликама у Косовском вилајету уочи и за време Младотурске револуције. Аутор је са нарочитом пажњом разматрао Зафировићев став о улози Арбанаса у револуционарном процесу који је током лета 1908. године захватио Османско царство. Дат је осврт и на потенцијалну повезаност арбанашког фактора и дипломатских представника Двојне монархије која је требала да допринесе слабљењу и ликвидацији српских позиција у Старој Србији и Македонији.

Избијању Младотурске револуције и улози арбанашког, српског, бугарског и других етничких и политичких фактора у процесу изградње уставног поретка Младотурака, као и каснијем слабљењу и опадању моћи Комитета уједињења и прогреса, те урушавању младотурског државног система посвећено је четврто поглавље докторске дисертације (*У предвечерје слободе 1908-1912*).

НАПОМЕНА: уколико је кандидат објавио више од 3 рада, додати нове редове у овај део документа

ИСПУЊЕНОСТ УСЛОВА ЗА ОДБРАНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Кандидат испуњава услове за оцену и одбрану докторске дисертације који су предвиђени Законом о високом образовању, Статутом Универзитета у Нишу и Статутом Филозофског факултета Универзитета у Нишу. **ДА НЕ**

Кандидат **испуњава услове** за оцену и одбрану докторске дисертације који су предвиђени Законом о високом образовању, Статутом Универзитета у Нишу и Статутом Филозофског факултета Универзитета у Нишу.

ВРЕДНОВАЊЕ ПОЈЕДИНИХ ДЕЛОВА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Кратак опис појединих делова дисертације (*от 500 речи*)

Предмет истраживања докторске дисертације Дејана Антића јесу политичке прилике и положај српског народа на територији Вардарске Македоније у периоду од 1903. до 1912. године, односно током последње деценије османске владавине на простору централног и јужног Балкана. Период од 1903 до 1912. године, обиловао је политичким догађајима који су били од пресудног значаја за савремену историју Балкана. Промене настале у односима европских сила у првим годинама XX века, изазвале су ревизију њихове балканске политике урушавајући начело *status quo*, које је дугле служило као средство заштите противречних интереса. Све је то довело до тога да су централни делови Балкана, међу којима се по својој важности нарочито истицала Вардарска Македонија, постали поприште сукоба европских сила и балканских држава и то на економском, политичком и војно-стратегијском плану. У бурном политичком раздобљу од 1903. до 1912. године, настала је нова политичка карта Балкана, као последица политичке, друштвене и економске еманципације српског народа, и на тај начин заокружила национално-ослободилачки процес који је својом борбом испунио читав XIX век. Дисертација кандидата Дејана Антића састоји се из више целина и њу чине: увод, четири поглавља, закључак, списак коришћених извора, списак коришћене литературе и прилози. Структура дисертације је урађена по тематско-хронолошком принципу и у потпуности одговара методолошким правилима у области историјске науке.

У „Уводу“ (стр. 9–17) кандидат је истакао важност теме и указао на њен значај за потпуније, разумевање друштвено-политичких процеса који су почетком XX века потресали европске делове Османске империје. Стање је нарочито било критично у Старој Србији која је због анархије и безвлашћа важила за најнемирнију област Османског царства. У овом делу рада, кандидат је дао и критички осврт на постојећу литературу и историјске изворе, уз појашњење примењене научне методологије и образложење саме структуре докторске дисертације.

Прва целина под насловом „**Основне карактеристике области Јужне Старе Србије и Македоније**“ (стр. 18–48), има улогу уводног поглавља. У њој су детаљно објашњени појам и значење термина Вардарска Македонија, а представљени су и територијални оквир и етно-конфесионални састав поменуте области. Имајући у виду да су многи делови централног и јужног Балкана до јесени 1912. године били у саставу Османског царства, кандидат је прецизно дефинисао географски оквир Косовског, Битољског и Солунског вилајета, као највећих турских територијално-административних јединица под чијим окриљем су се нашли простори Јужне Старе Србије и Македоније. Осим тога, кандидат је приказао и основне карактеристике османског управног апарата на Балкану с краја XIX и почетка XX века.

У другом поглављу „**Македонски проблем на раскршћу векова (XIX–XX)**“ (стр. 49–135), кандидат је анализирао историјске процесе који су допринели актуелизацији „македонског питања“. У том оквиру он се бавио питањима стварања Бугарске егзархије и пробугарских револуционарних комитета, наглашавајући да је њихово деловање нарочито подстицало поделе и раздоре међу православним словенским живљем у Турској. Са посебном пажњом, кандидат је сагледао и питање формирања и деловања Унутрашње македонско-једренске револуционарне организације, њеног илегалног рада и ширења егзархистичке пропаганде. Кандидат је пружио и преглед развоја српске културно-просветне акције у неослобођеним крајевима, док је последња три потпоглавља

посветио појавама и чиниоцима који су довели до избијања Илинданског устанка, као и његовим последицама. Културно-просветне активности које је Србија спроводила на неослобођеним територијама европске Турске, настањеним највећим делом српским живљем, Дејан Антић посматра са нивоа највиших државних инстанци, али и са становишта истакнутих српских јавних и политичких радника. Пошто је просвећивање српског народа у Турској било предуслов националног опстанка, али и уздизања, Србија је преко својих школских установа успела да оспособи учитељске и свештеничке кадрове, који су постали њена претходница у напорној борби да под своје окриље поврати изгубљене територије и људе. Кандидат је успео да комплексно и вишеслојно ангажовање српске државе на културно-просветном пољу представи живим, али и научним језиком.

У трећем поглављу „**Време реформи и сукоба (1903–1908)**“ (стр. 136–221), кандидат је обрадио проблематику везану за спровођење Фебруарских, а после њиховог неуспеха и Мирцштегских реформи у европским вилајетима Османског царства. У контексту Македонског питања кандидат је значајну пажњу посветио и политици Кнежевине Бугарске према Османском царству и Краљевини Србији након пропасти Илинданског устанка. Важно место у трећем поглављу докторске дисертације Дејана Антића заузимају анализа фракцијских борби у ВМОРО-у који су довели до дефинитивне поделе те Организације на лево и десно крило; покушаји српске дипломатије да на Порти издејствује званично признавање српске народности у Турској, као и конституисање и деловање револуционарног покрета код Срба у источном и западном Повардарју од 1903. до 1908. године.

Четврто поглавље под насловом „**У предвечерје слободе (1908–1912)**“ (стр. 222–295), представља анализу догађаја везаних за избијање Младотурске револуције, проглашење Хуријета и трансформацију илегалних хришћанских оружаних чета у легалне политичке организације на територији Османског царства. Кандидат се позабавио процесом оснивања Српске демократске лиге, Савеза бугарских конститутивних клубова и Народне федеративне партије (бугарска секција) и њиховим деловањем под владавином младотурских власти. Иако је победа младотурака требало да уведе Турску у ново политичко доба, то се није десило. Разлог за то налазио се у недостатку иницијативе за спровођење суштинских промена које су биле неопходне ради оздрављења посрнулог Османског царства. Младотурци су брзо заборавили на бројна обећања која су дали у првим недељама након Хуријета, док је њихова неискреност и сумњичавост према политичком организовању хришћана убрзо почела да даје резултате. Незадовољни и разочарани потезима младотурских власти, Срби из Старе Србије и Македоније окренули су се националном окупљању и раду. У последњем поглављу дисертације, кандидат је анализирао и све значајне догађаје који су током 1911/1912. године допринели погоршању безбедносно-политичке ситуације у Косовском, Битољском и Солунском вилајету и најавили коначан слом Турске царевине.

У „**Закључку**“ (стр. 296–301), кандидат је сумирао резултате истраживања. На крају дисертације налази се попис коришћене објављене и необјављене архивске грађе и домаће и стране литературе. На самом крају, у **Прилогу 1**, приказана је карта европских вилајета Османског царства око 1900. године, а у **Прилогу 2**, још једна карта на којој су приказане границе Косовског вилајета с почетка XX века.

ВРЕДНОВАЊЕ РЕЗУЛТАТА ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Ниво остваривања постављених циљева из пријаве докторске дисертације *(до 200 речи)*

На основу поређења са циљевима истраживања које је кандидат поставио у пријави докторске дисертације може се констатовати да су два основна постављена циља: 1) покушај да се помоћу необјављене и објављене архивске грађе, и позивањем на релевантну научну литературу анализирају сви друштвени фактори чије је деловање условљавало и диктирало политичко-безбедносну ситуацију на територији јужне Старе Србије и Македоније у периоду од 1903. до 1912. године; и 2) настојање за што детаљнијом реконструкцијом догађаја који су допринели радикалном погоршању међуетничких односа у европским вилајетима Турске и потпуном урушавању османског окупационог поретка на Балкану, у потпуности остварени.

С друге стране, приметно је да у дисертацији није подједнака пажња посвећена свим националним покретима на подручју Вардарске Македоније, већ је нарочити акценат стављен на деловање пробугарских комитета, и на рад српске националне организације. Очигледно је да је у средишту истраживачке пажње кандидат поред анализе деловања османских власти, младотурског комитета и великих сила у контексту решавања „македонског питања“, важно место посветио и ривалству српског и бугарског ослободилачког покрета. Кандидат је сагледао бројне аспекте њиховог деловања, указавши на опречна гледишта њихових политичких елита о будућности Косовског, Битољског и Солунског вилајета.

Определивши се за коришћење класичног историографског метода који је у овом случају подразумева критичку анализу и сагледавање дипломатских извештаја, пропагандних докумената, новинских текстова, полемика, мемоарских списа и релевантне литературе кандидат је остварио позитивне резултате научног истраживања и промишљања, те унапредио постојећа знања из политичке прошлости српског народа у јужним областима Старе Србије и деловима Македоније у првој деценији XX века.

Вредновање значаја и научног доприноса резултата дисертације *(до 200 речи)*

Користећи бројне историјске изворе домаће и стране провенијенције и богату историографску литературу, колега Дејан Антић је успешно реконструисао важне појаве и процесе који су од почетка XX века до

избијања Првог балканског рата обликовали политичке и друштвене прилике у југоисточним деловима Косовског, североисточним деловима Битољског и северозападним крајевима Солунског вилајета. Приликом писања докторске дисертације, кандидат је користио српску, бугарску и македонску литературу, наративне изворе и документарну грађу, што му је омогућило да у новом светлу прикаже поједине догађаје и личности. Свестан свог задатка кандидат је испоштовао све фазе научно-истраживачког рада. Значајну пажњу посветио је и политичко-правном положају српског народа у вилајетима европске Турске, посматрајући га кроз призму међуетничких и међуконфесионалних тензија и сукоба. На тај начин, кандидат је значајно унапредио досадашња сазнања о националним стремљењима и ослободилачким тежњама Срба који су живели у Османском царству, што нам омогућује да много дубље и свеобухватније сагледамо политичке и друштвено-економске процесе код српског народа на подручју Вардарске Македоније почетком XX века.

Извршивши анализу улоге српског и пробугарског ослободилачког покрета, великих сила, турско-арбанашког фактора и младотурског комитета у процесу решавања комплексног македонског питања, кандидат је пружио значајан научни допринос овој проблематици. Посебан значај ове дисертације проистиче из чињенице да питање проблематике политичких прилика у јужној Старој Србији и Македонији током прве деценије XX века, а нарочито питање развоја и деловања Унутрашње македонско-једренске револуционарне организације и свих њених идеолошких фракција, спада у ред мање познатих проблема у домаћој историографији. Својим приступом, кандидат не само да је продубио досадашња сазнања о наведеној проблематици већ је изнео и низ квалитативно нових погледа.

Закључци до којих је колега Дејан Антић дошао су тачни и утемељени на историјској грађи и литератури. Својим радом кандидат је успео да обухвати све важне аспекте истраживања, као и да објасни најважније догађаје, њихове узроке и последице.

Оцена самосталности научног рада кандидата *(до 100 речи)*

Истраживање је у целости реализовано на самосталан и оригиналан начин, обухвата научно поље недовољно истражено у српској историографији, те као такво представља вредан допринос савременој науци.

ЗАКЉУЧАК *(до 100 речи)*

На основу укупне позитивне оцене текста докторске дисертације "Политичке прилике и српски народ у Вардарској Македонији (1903-1912)", комисија предлаже ННВ Филозофског факултета Универзитета у Нишу, као и Научно-стручном већу за друштвене и хуманистичке науке Универзитета у Нишу, да извештај о оцени урађене докторске дисертације прихвати, а кандидату Дејану Антићу одобри јавну одбрану.

КОМИСИЈА

Број одлуке НСВ о именовану Комисије

8/18-01-009/16-029

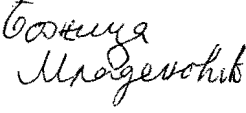
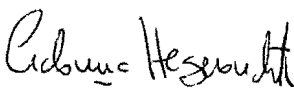
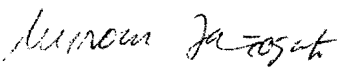
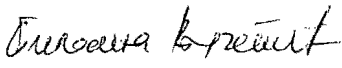
Датум именовања Комисије

27. децембар 2016. године

Р. бр.

Име и презиме, звање

Потпис

1.	Др Божица Младеновић, редовни професор
Историја	председник
Филозофски факултет Универзитета у
Нишу	
2.	Др Славиша Недељковић, ванредни професор
Историја	ментор, члан
Филозофски факултет Универзитета у
Нишу	
3.	Др Милош Јагодић, редовни професор
Историја српског народа у
новом веку	члан
Филозофски факултет Универзитета у
Београду	
4.	Др Биљана Вучетић, научни сарадник
Историја	члан
Историјски институт Београд	

Датум и место:

Ниш, 12. јануар 2017. године